॥ श्रीः ॥

॥ न्यायसिद्धान्तमञ्जरी ॥

भट्टाचार्यचूडामणि जानकीनाथ विरचिता
पण्डितवरनीलकण्ठदीक्षितप्रणीतवृ-
हत्तर्कप्रकाशाभिधया व्याख्यया
समेता ॥

काशीस्थसुप्रसिद्धब्रह्मामृतवर्षिणीसभासम्पादकपण्डितवरश्री-
राममिश्रशास्त्रिणामन्तेवासिना नैयायिकेन श्रीगौरी-
नाथशास्त्रिणा परिशोधिता ॥

श्रीकाश्यां दशाश्वमेधस्थामरयन्त्रालये
श्रीमदम्बिकाचरण चट्टोपाध्यायद्वारा
मुद्रिता ॥

सम्बत् १९४३

रामर्शो नानुमितेः करणं व्यापाराभावात् । न च प-
रामर्शस्थानं लिङ्गं परामर्शव्यापारकं भूतभाविभ्यां लिङ्गाभ्या-
मनुमित्यनुदयापत्तेः । अनन्यथासिद्धनियतपूर्ववृत्तित्वका-

लिङ्गसत्त्वेऽपि सिषाधयिषाधीनानुमित्युत्पत्त्या तत्र तृतीयलिङ्गपराम
र्शाभावेन व्यभिचारादित्यर्थः । फलायोगव्यवच्छिन्नकारणत्वरूपकारणत्वम-
भिप्रेत्य परामर्श एवानुमानमिति केचित् । एवं लिङ्गपरामर्शस्यानुमि-
तिहेतुत्वे लिङ्गस्यापि तत्त्वं विशिष्टे कारणताग्राहकंप्रमाणमसति बा-
धके विशेषणस्यापि कारणत्वं गृह्णातीति न्यायाद् विशेषणीभूतलिङ्गस्या-
पि कारणत्वग्रहाद्दण्डत्वादेरपि घटकारणत्वापत्त्यासत्यन्तनिवेशः त-
थान्यथासिद्धेरेव बाधकत्वात् । एवं विनिगमनाविरहेणापि लिङ्गस्या-
नुमितिकारणत्वमित्यामनन्त्याचार्याः , तदुभयमतं निराकुर्वन् स्वमत-
माह । सोऽयमिति । व्यापाराभावादिति । फलायोगव्यवच्छिन्नकार-
णत्वस्य च व्यापारवदसाधारणत्वापेक्षया गुरुत्वेन हेयत्वादिति भावः ।
यथा चैतत्तथा प्रत्यक्षपरिच्छेदे विवेचितम् । ननु यत्र परामर्शोत्तरं सिद्धि-
नाशस्ततस्तदनुमितिस्तत्र योग्यविभुविशेषगुणनाशत्वावच्छिन्नं प्रति स्वोत्तरोत्प
न्नगुणत्वेन नाशकतया परामर्शस्यापि सिद्धिनाशरूपव्यापारसत्त्वात्कारण-
त्वं संभवत्येवेति चेन्न । यं जनयित्वैव यस्य यज्जनकत्वं तस्यैव त-
द्व्यापारत्वमिति नियमेन नाशनीये अन्यत्र तथात्वासंभवेन तस्या-
नुमानत्वाभ्युपगमस्यासंभवितत्वादिति । लिङ्गमिति । अनुमिति-
कारणमित्यनुषज्यते । परामर्शव्यापारकमित्यनेन करणलक्षणसत्त्वं सूचि-
तम् । भूतेति । अतीतानागतधूमविषयको यत्र मानसो वह्निव्याप्यधूमवा-
न्परामर्शस्तत्रानुमित्यनुदयापत्तेरित्यर्थः । न च तत्र तत्प्रागभावादीना-
मेव लिङ्गत्वमास्तामिति वाच्यम् तेषां तदा तद्व्याप्तिनापरामृश्यमान-
त्वादिति भावः । ननु अतीतलिङ्गस्थलेऽनुमितिपूर्वं तस्य सत्त्वेन हेतु-
त्वमसंगतमत आह । अनन्यथेति । अनुमित्यव्यवहितपूर्वक्षणावच्छेदेन
न तत्सत्त्वमिति भावः । ननु कारणत्वं कार्याव्यवहितपूर्वक्षणावच्छेदेन
कारणतावच्छेदकसंबन्धावच्छिन्नकार्याधिकरणवृत्त्यभावप्रतियोगितानवच्छे-
दकधर्मवत्त्वं तच्चातीतानागतधूमस्थलेऽनुमित्यव्यवहितपूर्वं धूमासत्त्वेऽपि

तत्संबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्यासंभवादयुक्तमेव । तथाहि न तावत्तादृगभावो ध्वंसप्रागभावौ भवतः तयोः संबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वे सामान्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वे च मानाभावेन तथात्वासंभवात् । तत्त्वे वा प्रमाणसत्त्वे च एकविशेषवति सामान्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकध्वंसप्रागभावयोरनभ्युपगमेन धर्माधिकरणे तयोस्तथात्वासंभवात् । नाप्यत्यन्ताभावः प्रप्रतियोगिवद्ध्वंसप्रागभावयोरत्यन्ताभावविरोधित्वादिति चेन्न । तयोर्विरोधित्वे मानाभावात् । अन्यथा अन्तराश्यामे रक्तं रूपं नास्तीति प्रतीत्यनुपपत्तेः । तस्याः ध्वंसादिविषयकत्वे भूतभाविरक्तघटेऽपि तदापत्तेरिति । एवञ्च ध्वंसप्रागभावयोरत्यन्ताभावविरोधित्वे भग्ने अन्यथापि तयोस्तत्सामानाधिकरण्ये बाधकाभावः इत्थं चातीतभाविधूमवत्यपि धूमो नास्तीति प्रतीत्या धूमात्यन्ताभावसत्त्वे नानुमितिरूपकार्यसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकधर्मवत्त्वरूपकारणत्वासंभवात् न्यायमतसिद्धमनुमानमिति दिक् । ननु धूमवति धर्मात्यन्ताभावसत्त्वेऽपि अव्याप्यवृत्तिक्रियादीनां संयोगादीनां संयोगादिकं प्रति हेतुत्वोपपत्तये कारणतालक्षणे कार्याधिकरणवृत्त्यभावेत्यत्राभावे प्रतियोगिवैयधिकरण्यं वृत्तिमत्त्वं वा हेतुमत्तापक्षविरोधितानियामकसंबन्धेनावश्यं विवक्षणीयम् । एवं च धूमाधिकरणे धूमात्यन्ताभावसत्त्वेऽपि तस्य प्रतियोगिवैयधिकरण्याभावात् धूमवत्तापक्षविरोधितानियामकसंबन्धेन वृत्तिमत्त्वाभावाच्च न तादृशत्वं किन्त्वन्य एव तादृशोऽभावस्तत्प्रतियोगितानवच्छेदकधर्मवत्त्वं धूमे प्रत्युक्तमेव । नच धर्मानधिकरणकालावच्छेदेन धूमाभावोऽपि प्रतियोगिव्यधिकरण एवेति वाच्यम् । प्रतियोगिव्यधिकरणत्वं हि न प्रतियोग्यधिकरणावृत्तित्वं सामानाधिकरण्यस्याव्याप्यवृत्तित्वे मानाभावात् किंतु प्रतियोग्यनधिकरणवृत्तित्वम् । अन्योन्याभावस्य व्याप्यवृत्तितया प्रतियोग्यधिकरणेन प्रतियोग्यनधिकरणत्वसंभवः अन्यथा अव्याप्यवृत्त्यसङ्कुलतादवस्थ्यादिति धूमाभावस्य प्रतियोगिव्यधिकरणत्वाभावात् । नचैवं रासभसंयोगादीनामपि घटकारणत्वापत्तिः त्वदुक्तरीत्या तस्यापि प्रतियोगिवैयधिकरण्याभावादिति वाच्यम् । अनन्यथासिद्धपदेनैव तद्वारणात् । न च रासभादीनामपि तेनैव वारणे कारणतालक्षणे नियतपदवैयर्थ्यमिति वाच्यं । रासभसामान्यस्य घटसामान्यं प्रति हेतुत्ववारणाय तत्सार्थक्यादिति स्वयमेव तावद्विभावनीयम् । नच रासभसंयोगादिव्यक्तिविशेषस्यापि अन्यथासिद्धत्वमिति वाच्यम्।

अन्यथासिद्धेरेकस्या निर्वक्तुमशक्यतया तत्तद्व्यक्तिभेदकूटस्यैव निवेशनीयतया गौरवेण धूमव्यक्तिभेदानिवेशात् । विशिष्टे कारणताग्राहकं प्रमाणमसति बाधके विशेषणस्यापि कारणत्वं गृह्णातीति नियमस्य साधकस्य सत्त्वाच्च । अन्यथा इन्द्रियसंयोगादीनां हेतुत्वे इन्द्रियस्यापि हेतुत्वानुपपत्तेः एवं विषयितया लिङ्गविशिष्टज्ञानं करणं विषयतया ज्ञानविशिष्टलिङ्गं वेत्यत्र विनिगमनाविरहोऽपि तद्धेतुत्वसाधकः । ननु परामृश्यमानलिङ्गस्यानुमितिसामान्ये न हेतुत्वं धूलीपटलादपि भ्रमानुमित्युदयेन तत्र लिङ्गाभावात् । नच प्रमानुमितौ तद्धेतुः अनुमितिसामान्ये तु परामर्श एव हेतुरिति वाच्यं । यत्सामान्ये यत्सामान्यं प्रयोजकं तद्विशेषे तद्विशेषस्यैवासति बाधके प्रयोजकत्वात् परामर्शप्रमात्वस्यैवानुमितिप्रमात्वे प्रयोजकत्वौचित्यादिति चेन्न । लिङ्गत्वं न तावद्व्याप्तिपक्षधर्मतावत्त्वं येन धूलीपटले धूमभ्रमानन्तरं तन्न स्यात् किंतु तद्धेतुत्वं तच्च तत्राप्यक्षतत्वादिति न किञ्चिदेतत् इत्याचार्यमतमखण्डितमेवेति चेन्नैवं । कार्याधिकरणवृत्तियों स्वप्रतियोग्यधिकरणता तदवच्छेदककार्याव्यवहितपूर्वक्षणावच्छेदेन कार्याधिकरणवृत्त्यभावप्रतियोगितानवच्छेदकधर्मवत्त्वे सति कार्याधिकरणे सत्त्वस्यैव कारणत्वपदार्थत्वात् तस्य चातीतानागतलिङ्गस्थलेऽसत्त्वादिति दिक् । नवीनास्तु नहि वयं लिङ्गज्ञानत्वेन करणतां ब्रूमो येनोक्तनियमावकाशो विनिगमनाविरहो वा भवेत् किन्तु ज्ञानत्वेनैवेति न लिङ्गस्य हेतुत्वं व्याप्तिप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानरूपपरामर्शात्मकविशेषसामग्रीविरहाच्च न यत्किञ्चिज्ज्ञानादनुमित्यापत्तिरित्याहुः । ननु यत्र विशेष्ये विशेषणं तत्र च विशेषणान्तरमिति न्यायेन परामर्शानुमितिस्थले व्याप्तिज्ञानस्य परामर्शद्वारा कारणत्वासंभव इत्यत आह । साध्यज्ञानंवेति । ननु साध्यत्वं सिद्धिकर्मत्वादिरूपतया गुरुतरमत आह । लिङ्गज्ञानंवेति । लिङ्गनिवेशेऽपि गौरवादाह । अन्यथेति । अन्यपदं नित्यस्य स्वरूपयोग्यत्वे फलावश्यंभाव इति नियममभिप्रेत्य तदङ्गीकारे तु नोपादेयमेव तत् । अतिप्रसङ्ग इति । परामर्शशून्यकालीनघटज्ञानादनुमितिप्रसङ्ग इत्यर्थः । व्यापारेण । परामर्शरूपव्यापारेण । तन्निरासात् । अतिप्रसङ्गनिरासात् । नचैवं घटज्ञाने पर्वतो वह्निमानित्यनुमितिजनकत्व व्यवहारापत्तिरिष्टत्वात् । कार्यत्वेन ज्ञानत्वेन कार्यकारणभावात् भवन्मतेऽपि तज्जनकत्वव्यवहारस्याङ्गीकृतत्वात् । नचानुमितित्वावच्छिन्नजनक

रणं किंतु व्याप्तिज्ञानं साध्यज्ञानं वा लिङ्गज्ञानं वा जन्यज्ञानमात्रं वा परामर्शव्यापारकं । नचातिप्रसंगः । व्यापारेण तन्निरासात् । ज्ञानपदं च सविषयकमात्रपरं नातः स्मरणात्मकपरामर्शस्थले व्यभिचारः तत्र व्याप्तिविषयकसंस्कारस्य परामर्शव्यापारकस्य करणत्वात् पूर्वानुभवएवकरणमिति संक्षेपः॥ तच्चानुमानं त्रिविधं । केवलान्वयिकेव-

---

रथव्यवहारो नानुभूयतइति वाच्यं । तावतापि क्षत्यभावादिति । नन्वेतावता परामर्शरूपव्यापारद्वारा ज्ञानमनुमितिकारणमिति सिद्धं तथाच यत्र वह्निव्याप्यधूमवानिति स्मरणात्मकपरामर्शस्तत्रानुमितिर्न स्यात् । परामर्शव्यापारकस्य ज्ञानस्य तत्राभावादित्यत आह । ज्ञानपदमिति । सविषयकेति । तथाच सविषयकत्वेनैवानुमितिकारणत्वेन संस्कारस्यैव स्मरणात्मकपरामर्शद्वारा कारणत्वसंभवान्नानुपपत्तिरितिभावः । ननु सविषयकत्वस्य ज्ञानत्वापेक्षया गुरुत्वेन ज्ञानत्वमेव तज्जनकतावच्छेदकं नचोक्तानुपपत्तिः । तत्रापि स्वजन्यसंस्कारजन्यस्मरणरूपपरामर्शस्यैव व्यापारत्वसंभवादित्यभिप्रेत्याह । पूर्वानुभवएवेति । इयता प्रबन्धेनानुमानस्वरूपं निरूप्य तद्विभागमाह । तच्चेति । अनुमानम् । अनुमितिकरणं । ननु केवलान्वयित्वमत्यन्ताभावाप्रतियोगित्वम् इत्थं च इदं वाच्यं ज्ञेयत्वादित्यत्रोपपत्तावपि इदं वाच्यं घटत्वादित्यादेस्तथात्वप्रसङ्गादित्यतः पारिभाषिकं केवलान्वयिपदार्थमाह । तत्रेति । तेषु मध्ये इत्यर्थः । केवलान्वयिसाध्यकेति । केवलान्वयिसाध्यविधेयकानुमितिजनकत्वं तत्त्वमित्यर्थः । इत्थंच इदं वाच्यं घटत्वादित्यत्रापि केवलान्वयित्वरूपसाध्यकत्वाभावासङ्गइति भावः । साध्यविशेषणीभूतं केवलान्वयित्वं दर्शयति । सत्यइति अत्यन्ताभावाप्रतियोगित्वं केवलान्वयित्वमित्यर्थः । नन्वेवमाकाशाभावादीनां केवलान्वयित्वानुपपत्तिः । आकाशादिरूपाभावप्रतियोगित्वादिति चेन्न । वृत्तिमदत्यन्ताभावाप्रतियोगित्वस्य विवक्षितत्वात् । आकाशस्य न वृत्तिमदभावइति न दोषः । केचित्तु घटाभावो नास्तीति प्रतीत्या घटाभावाभावसिद्धावपि आकाशाभावो नास्तीति प्रतीतेरभावादाकाशाभावाभावे मानाभावः प्रतियोगित्वं च स्वरूपसंबन्धविशेष एव नतु स्वाभावविरहात्मत्वमिति आकाशे नाकाशाभावप्रतियोगित्वानुपपत्तिः एवं च वृत्तिमत्वविशेष-

व्यतिरेक्यन्वयिव्यतिरेकिभेदात् तत्र केवलान्वयिसाध्यकमनुमानं केवलान्वयि तत्र यो धर्मः सर्वत्रैव वर्तते

यानुपादानेऽपि न क्षतिरित्याहुः। वस्तुतस्तु अत्यन्ताभावाप्रतियोगित्वं तत्त्वम्।

संयोगाभावादीनां केवलान्वयित्वोपपत्तये प्रतियोगिवैयधिकरण्यमप्यत्र निवेशनीयं। प्रतियोगिवैयधिकरण्यं चात्र प्रतियोग्यनधिकरणवृत्तित्वं नतु प्रतियोग्यधिकरणावृत्तित्वं तथासति अधिकरणभेदेन अभावभेदे मानाभावात्संयोगाभावस्य संयोगाधिकरणवृत्तित्वाभावेन तादृशाभावान्तराप्रतियोगित्वात्संयोगस्यापि केवलान्वयित्वापत्तेः तथा विवक्षिते तु संयोगानधिकरणवृत्तित्वविशिष्टसंयोगाभावप्रतियोगित्वात्तदनुपपत्तिः इत्थं चाकाशरूपाभावस्य निरुक्तप्रतियोगिवैयधिकरण्याभावेनैवाकाशाभावस्य केवलान्वयित्वोपपत्तेर्वृत्तिमत्त्वमत्यन्ताभावे न देयम्। नचैवमप्याकाशाभावस्य प्रतियोगिवैयधिकरण्याप्रसिद्ध्या तादृशाभावान्तराप्रतियोगित्वादाकाशेऽतिव्याप्तिरिति वाच्यम् यादृशप्रतियोगितावच्छेदकसंबन्धसामान्ये यत्प्रतियोगिप्रतियोगिकत्वयादृशाभावाधिकरणयत्किञ्चिद्वृत्त्यनुयोगिकत्वोभयाभावस्तादृशप्रतियोगिताशून्यत्वस्य विवक्षितत्वात् तत्र चाकाशाभावसाधारणतया वृत्तिनियामकसंयोगादिरूपव्यधिकरणसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताक एवाकाशाभावः केवलान्वयी तथा च वृत्तिनियामकसंयोगे आकाशप्रतियोगिकप्रतियोगिकत्वाभावेऽप्युभयाभावसत्त्वात्सोऽपि प्रतियोग्यधिकरण एवेति नातिव्याप्तिः इत्थं च वृत्तिमत्त्वमत्यन्ताभावे न देयमेव आकाशाभावाभावस्याकाशस्य निरुक्तप्रतियोगिवैयधिकरण्याभावेनाकाशाभावस्य केवलान्वयित्वोपपत्तिरिति। अन्योन्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वे सति वृत्तिमत्त्वं वा तत्त्वमितिदिक् ॥

साध्यं दर्शयति। यथेति। नन्वभिधाविषयत्वमभिधेयत्वम् अभिधा चास्माच्छब्दादयमर्थो बोद्धव्य इत्याकारिकेच्छा सा चास्माकीनैव तथा चास्माकीनया यत्तादृशेच्छाविषयत्वं वा यत्किञ्चित्तादृशेच्छाविषयत्वं वा तत्त्वं तत्र नाद्यः यावदिच्छाविषयत्वस्य कुत्राप्यसंभवात्। नाप्यन्त्यः अस्मदीययत्किञ्चिदिच्छाविषयत्वस्य सर्वत्रासत्त्वादत आह। अभिधेयत्वमिति। भगवदिच्छायाः सर्वविषयकत्वेन तद्विषयत्वस्य सर्वत्र सत्त्वादिति भावः। एतदेवो-

स केवलान्वयी यथा अभिधेयत्वज्ञेयत्वप्रमेयत्वादि अभिधेयत्वं च भगवदिच्छारूपशब्दशक्तिविषयत्वं तच्च सर्वत्रैव वर्तते सर्वस्यैव भगवदिच्छारूपशब्दशक्तिविषयत्वात् वस्तुपदशक्यत्वाच्च एवं ज्ञेयत्व ज्ञानविषयत्वं तच्च सर्वत्रैवास्ति सर्वस्यैव भगवज्ज्ञानविषयत्वात् एवं प्रमेयत्वं प्रमाविषयत्वं तच्च सर्वत्रैवास्ति सर्वस्यैव भगव-

---

पपादयति। तच्चेति। तादृशशक्तिविषयत्वं चेत्यर्थः। अभिधेयत्वस्य तादृशेच्छारूपशब्दशक्तिरूपत्वे विषयतासंबन्धस्य वृत्त्यनियामकत्वेन घटोऽभिधेयत्ववानित्याधेयत्वावगाहिप्रतीत्यनुपपत्तिः। तादृशशब्दशक्तिविषयत्वरूपत्वमेव व्याख्याभिहितमिति ध्येयम्। ननु सामान्यतस्तत्पदजन्यत्वप्रकारकतद्बोधविशेष्यकेच्छाविषयत्वमेको धर्मो नास्त्येव सर्वसाधारणतत्त्वस्याभावात् किंतु विशिष्य घटपदजन्यत्वप्रकारकघटबोधविशेष्यकेच्छाविषयत्वादिकमेव तत्त्वं तच्च न प्रत्येकं केवलान्वयि इत्यत आह। वस्तुपदेति। तथाच वस्तुपदजन्यत्वप्रकारकवस्तुबोधविशेष्यकेच्छाविषयत्वं सर्वसाधारणं संभवत्येवेति नोक्तानुपपत्तिरित्यर्थः। भगवज्ज्ञानविषयत्वादिति। प्रमेयत्वादिसामान्यलक्षणाप्रत्यासत्तिजन्यास्मदादिज्ञानविषयत्वस्यापि केवलान्वयित्वमित्यपि बोध्यम्। अनुमितिं प्रति साध्यसन्देहरूपपक्षतायाः कारणतया केवलान्वयिसाध्यकस्थले साध्यसन्देहाभावेनानुमितिसामग्र्यभावात् नेदमनुमानमिति मीमांसकमतं दर्शयति। अत्र केचिदिति। पक्षतायाः हेतुत्वे युक्तिमाह। यत इति। साध्यवत्त्वेनेति। सन्दिग्धसाध्यवत्त्वं पक्षत्वमिति प्राचीनमतेन पक्षस्य यदि सन्देहविषयीभूतसाध्यवत्त्वमर्थः तदातीतानागतसाध्यकानुमितेरुच्छेद इति साध्यप्रकारकसन्देहविषयत्वमेव पक्षत्वमिति भावः। अतः कथमिति। तथाच न पूर्वोक्तो विभाग इत्यर्थः। सिषाधयिषेति। अत्र साध्यनिश्चयस्य सिषाधयिषाविरहवैशिष्ट्यमेककालावच्छेदेनैकात्मवृत्तित्वम् अतो विभिन्नकालीनपुरुषान्तरीयसिषाधयिषाविरहसत्त्वेपि न सिषाधयिषाधीनानुमित्यनुपपत्तिः केवलान्वयिनि पक्षतामुपपादयति। साचेति॥

इहापि। केवलान्वयिसाध्यकस्थलेपि॥ संशय इत्यनन्तरं पक्षतेति शेषः संशय विनेति। घनगर्जितेन मेघानुमानस्थले इत्यादिः। यत्र च संशयोस्ति तत्रापि लिङ्गदर्शनव्याप्तिस्मरणादिना तन्नाशान्न तस्यानुमित्यव्यवहि-

त्प्रमाविषयत्वात्। अत्र केचित् यत्र साध्यनिश्चयोऽस्ति तत्रानुमिते-
रनुत्पत्तेः पक्षतानुमित्यङ्गं। सा च साध्यवत्त्वेन सन्दिह्यमानत्वं
न च मेयत्वे न संशयो भवितुमर्हति व्यतिरेककोटेरप्रसिद्धेः।
अतः कथमिदमनुमानमिति। तन्न। सिषाधयिषाविरह-
विशिष्टसाध्यनिश्चयाभावो हि पक्षता सा चेहाप्यस्ति न-
नु संशयः संशयं विनाप्यनुमितेरानुभविकत्वात्। साध्य-
निश्चये सत्यपि अनुमित्सायां सत्यामनुमितेरुत्पत्तेस्तत्र प-

तपूर्वकत्वमिति भावः। ननु साध्यनिश्चयेऽनुमित्यनुत्पत्त्या साध्यनिश्चयाभाव-
स्यैव पक्षतात्वमस्तु कृतं विशिष्टान्तेनेत्यत आह। साध्येति। विशिष्टा-
न्तमिति। सिषाधयिषाविरहविशिष्टत्वं साध्यनिश्चयविशेषणमित्यर्थः तथा
विवक्षिते तु न दोष इत्याह। नन्विति। विशेषणाभावप्रयुक्तो विशिष्टाभा-
वस्तत्राप्यस्त्येवेति भावः सिषाधयिषाविरहाभावस्य सिषाधयिषाया एव
पक्षतात्वे सिषाधयिषाशून्यकाले ऽसति च साध्यनिश्चयेऽनुमित्यनुत्पत्त्या-
विशेष्यनिवेशेन विशिष्टाभावस्यैव पक्षतात्वमवसेयम् ननु पर्वतोद्देश्यक व-
ह्निविधेयकानुमितिं प्रति सिषाधयिषाविरहविशिष्टवह्निप्रकारकपर्वतवि-
शेष्यकनिश्चयत्वावच्छिन्नाभावरूपपक्षतायाः हेतुत्वे पाषाणमयो वह्निमा-
न्पर्वतस्तेजस्वीत्यादिवह्निप्रकारकपर्वतविशेष्यकनिश्चयसत्त्वे पर्वतो वह्निमा-
नित्यनुमित्यनुपपत्तिः। एवं पर्वतो वह्निमानिति सिद्धिसत्त्वे द्रव्यं वह्नि-
मत् पर्वतो द्रव्यवानित्यनुमित्यनुदयापत्तिरत आह। संक्षेप इति। पर्वतत्वाव-
च्छिन्नोद्देश्यतानिरूपितवह्नित्वावच्छिन्नविधेयताशालि संयोगसंसर्गकानुमि-
तिं प्रति पर्वतोद्देश्यकवह्निविधेयकानुमितिगोचरेच्छाविरहविशिष्टपर्वतत्वा-
वच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितवह्नित्वावच्छिन्न प्रकारतानिरूपितसंयोगनिष्ठसां-
सर्गिकविषयताशालिनिश्चयत्वावच्छिन्नाभावत्वेन हेतुत्वान्नोक्तानुपपत्तिरि-
ति भावः। अत्र च घटानुमितीच्छासत्त्वे पर्वतो वह्निमानित्यनुमितिवा-
रणाय पर्वतोद्देश्यकवह्निविधेयकानुमितिगोचरेच्छात्वेनेच्छायाः निवेशः
अनुमितिर्जायतामित्याद्यननुगतेच्छानां तु तत्तद्व्यक्तित्वेन पर्वते वह्निम-
नुमिनुयामित्यनुगतेच्छानां तु पर्वतोद्देश्यकत्वप्रकारतानिरूपितवह्निवि-
धेयकत्वप्रकारतानिरूपितसंयोगादिनिष्ठसांसर्गिकविषयकत्वप्रकारतानिरू-
पितधूमलिङ्गकत्वप्रकारताकानुमितिगोचरेच्छात्वेनोत्तेजकत्वं बोध्यं ननु
सर्वसाधारणपर्वतोद्देश्यकवह्निविधेयकानुमितिगोचरेच्छात्वेन तथासति घ

सतासंपत्तये विशिष्टान्तमात्र सिषाधयिषासहितसाध्यनिश्चयोस्ति नतु तद्विरहसहितइतिसंक्षेपः। असत्पक्षः केवलव्य

टानुमितिसामग्रीसत्वे पर्वतो वह्निमानिति सिद्धिसत्वेऽनुमितिर्जायतामितीच्छासत्वे वह्न्यनुमित्यापत्तेः। सिद्धप्रतिबध्योभूतघटानुमित्युत्पत्त्यापिच्छायाः विषयसिद्धा इष्टापत्तेरयोगात्। तासां तत्तद्व्यक्तित्वेन उत्तेजकत्वे तु अन्यानुमितिसामग्र्यसमवधानकालीनानामेव तथाविधेच्छानामुत्तेजकतया घटानुमितिसामग्रीकालीनायास्तस्या अनुत्तेजकत्वात्। अनुगतेच्छानां तु बाधकाभावात् पूर्वोक्तानुगतरूपेणैवोत्तेजकत्वमिति। ननु धूमपरामर्शसत्वे पर्वतोवह्निमानिति सिद्धिसत्वे सत्रांचालोकेन वह्निमनुयामिति इच्छायां पर्वतो वह्निमानित्यनुमित्यापत्तिरिति चेन्न। धूमलिङ्गकानुमितिं प्रति धूमलिङ्गकत्वप्रकारकेच्छाविरहविशिष्टसिध्यभावत्वेन हेतुत्वात्। एवं आलोकादिस्थलेपि। तदुक्तं दीधितिकृता। "लिङ्गविशेषेणापि नियंत्रितं पक्षत्वमिति," अथ वह्निव्याप्यधूमवान् वह्निव्याप्यालोकवांश्च पर्वत इति समूहालंबनात्मकपरामर्शकाले सिद्धिसत्वे आलोकेन वह्निमनुमिनुयामितीच्छाकाले आलोकलिङ्गकानुमित्युत्पत्त्या तस्याश्च धूमपरामर्शजन्यत्वेन धूमलिङ्गकत्वात् पूर्वं धूमलिङ्गकत्वप्रकारकेच्छाविरहविशिष्टसिध्यभावरूपकारणाभावाद्व्यभिचार इति आलोकलिङ्गकपरामर्शविशिष्टालोकलिङ्गकेच्छाया अपि तत्रोत्तेजकत्वमावश्यकम् एवं रूपलिङ्गकपरामर्शविशिष्टरूपलिङ्गकेच्छाया अपि एवं च धूमलिङ्गकेच्छाया अपि धूमपरामर्शविशिष्टाया एव लाघवेनोत्तेजकत्वेन एकएवानुमितिपक्षतयोः कार्यकारणभाव इति लिङ्गभेदेन पक्षतायाः कारणत्वे मानाभाव इति चेन्न। स्वाव्यवहितोत्तरक्षणोत्पत्तिकत्वसम्बन्धेन धूमलिङ्गकेच्छाविरहविशिष्टसिद्धिविशिष्टं यत्तदन्यानुमितिं प्रति धूमलिङ्गकेच्छाविरहविशिष्टसिध्यभावस्य हेतुत्वोपगमात्। उक्तसमूहालम्बनस्थले च धूमलिङ्गकेच्छाविरहविशिष्टसिद्धिविशिष्टानुमितेरुत्पत्त्याव्यभिचाराभावात्। नचोक्तस्थले धूमलिङ्गकेच्छा विरहविशिष्टसिद्ध्यभावं विनापि यादृशसामग्रीबलाद् धूमलिङ्गकानुमितिरुत्पन्ना तादृशसामग्रीबलाद् धूमलिङ्गकपरामर्शकाले सिद्धिसत्वेप्यनुमित्यापत्तिरिति वाच्यं धूमलिङ्गकेच्छाविरहविशिष्टसिध्यभावधूमपरामर्शोभयघटितसामग्री आलोकलिङ्गकेच्छाविरहविशिष्टसिध्यभावआ-

तिरेकी तत्त्वं च पक्षातिरिक्ताऽनिश्चितसाध्यसाधनसहचारकत्वं तथाहि पृथिवी इतरेभ्यो भिद्यते पृथिवीत्वात् यन्नेतरेभ्यो भिद्यते तन्न पृथिवी यथा जलं नचेयं पृथिवी तथा तस्मादितरेभ्यो भिद्यत इति व्यतिरेकिणमुदाहरंति नच पक्षातिरिक्ते जलादौ साध्यसाधनयोः साहचर्यमस्ति निश्चीयते वा नचानिश्चितसाध्यकत्वमेवमस्य क् घटादौ सा-

---

लोकपरामर्शाभयघटितसामग्र्योरन्यतरस्यैव तत्र नियामकत्वात् अन्यथा तत्तल्लिङ्गकपरामर्शविशिष्टतत्तल्लिङ्गकेच्छानामुत्तेजकत्वे तादृशाभावकूटस्यैकत्र निवेशे तेषां मिथो विशेषणविशेष्यभावे विनिगमनाविरहप्रसङ्गात् । ननु पर्वतादेश्यकवह्निविधेयकानुमितिं प्रति स्वीयव्याप्तिप्रकारतानिरूपितविशेष्यतावच्छेदकीभूतधर्मवल्लिङ्गकत्वप्रकारकत्वस्वसामानाधिकरण्योभयसम्बन्धेन वह्निव्याप्यवत्तानिर्णयविशिष्टा या सिषाधयिषा तद्विरहविशिष्टसिद्ध्यभावत्वेन कारणत्वे एकरूपेणैवेच्छाया उत्तेजकत्वं । ननु लिङ्गभेदेन समूहालम्बनस्थले चालोकलिङ्गकपरामर्शविशिष्टालोकलिङ्गकेच्छाया एव तथात्वेन व्यभिचारानवकाशादिति चेन्न । तथापि अनुमितिर्जायतामित्यननुगतेच्छानामनुगमकरूपाभावेन तत्तदिच्छाभावकूटस्यैव एकत्र निवेशनीयतया तेषां मिथो विशेषणविशेष्यभावे कामचारात् । अवच्छेदकताया व्यासज्यवृत्तित्वस्य निरस्तत्वात् । तत्तल्लिङ्गकपरामर्शकालीनतत्तदिच्छाभावं निवेश्य तत्तल्लिङ्गभेदेन पक्षतायाः हेतुत्वमेवोचितमितिदिक् ॥ ॥ ॥

केवलव्यतिरेकिणं लक्षयति । असत्सपक्ष इति । सिद्धसिद्धिव्याघातादाह । तत्त्वंचेति । असत्सपक्षत्वं चेत्यर्थः । पक्षातिरिक्त इति । अनिश्चितसाध्यसाधनसहचारकत्वमिति स्वरूपकीर्त्तनं नतु विवक्षितं तथा निवेशे प्रयोजनाभावात् । किंतु अनिश्चितसाध्यकत्वं तत्त्वं । साध्यसाधनयोः । इतरभेदपृथिवीत्वयोः । ननु साहचर्यासत्त्वेपि भ्रमात्मकतन्निश्चयसत्त्वात् नानिश्चितसाध्यकत्वमत आह । निश्चीयतेवेति । साधनसहचारनिवेशे प्रयोजनाभावेन तदनिवेश्याऽनिश्चितसाध्यकत्वमेव तदस्तु क्षतं पक्षतातिरिक्त

घादावितरभेदस्य प्रत्यक्षत एव निश्चितत्वात्। अन्यथा साध्याप्रसिद्धौ तद्घटितव्याप्तिनिरूपणानापत्तेः। नच घटे साध्यनिश्चये तस्य कपक्षत्वमिति वाच्यं। पृथिवीत्वावच्छेदेन साध्यनिश्चयस्यैव तदवच्छेदेन पक्षताविरोधित्वात्। नचे इ-

---

इति विशेषणेनेतिशङ्कते। नचेति। एवकारेण पक्षातिरिक्त इत्यस्य व्यवच्छेदः। उत्तरयति। घटादाविति। प्रत्यक्षत एवेति। घटो न जलादिरितिप्रतीतेः। नच परमाणुसंसर्गाभाववत् अतीन्द्रियप्रतियोगिकत्वेन कथमितरभेदः प्रत्यक्षः योग्यानुपलब्धिविरहात् स्तंभे पिशाचान्योन्याभावोपि न प्रत्यक्षः किंतु वायुर्यातीतिवत् तस्य लिङ्गग्रहोपक्षीणत्वात् इति वाच्यं। तर्कितं यत्सत्वं मनुपलब्धिविरोधि तदभावस्यैव योग्यत्वात्। नत्वैन्द्रियकप्रतियोगिकभावत्वम्। अन्यथा जलपरमाणौ पृथिवीत्वग्रहापत्तेः। इत्थं च पिशाचभेदस्येवेतरभेदस्यापि प्रत्यक्षत्वोपपत्तिः। निश्चितत्वादिति। तदुपादाने च घटस्य पक्षत्वात्तत्र तन्निश्चयेपि पक्षातिरिक्तेऽनिश्चितसाध्यकत्वमस्त्येवेति भावः। पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नातिरिक्तत्वं बोध्यं। नातो घटादेरपि यत्किञ्चित्पक्षातिरिक्तत्वादुक्तदोषः। अन्यथेति। घटादावितरभेदानिश्चये इत्यर्थः। तद्घटितेति। साध्यघटितेत्यर्थः। विशिष्टबुद्धिं प्रति विशेषणज्ञानस्य हेतुतया साध्यज्ञानं विना साध्यघटितव्याप्तिज्ञानासम्भवादितिभावः। साध्यनिश्चये। इतरभेदत्वनिश्चये। तस्य। घटस्य। पक्षत्वमिति। सिध्यभाववत्त्वादिरूपंपक्षत्वमित्यर्थः घटे इतरभेदनिश्चयेनेतरभेदनिश्चयाभावरूपपक्षत्वाभावात् कथं पृथिवीसामान्यस्य पक्षत्वमिति भावः। पृथिवीत्वेति। पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन अनुमितौ पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन साध्यसिद्धेरेव प्रतिबन्धकतया प्रकृते पृथिवित्वसामानाधिकरण्येन घटादावितरभेदनिश्चयोपि पृथिवीत्वावच्छेदेनानुमितौ न क्षतिरिति भावः। नचैवमंशतः सिद्धसाधनस्य दूषकत्वविलोपप्रसंगइति वाच्यं। पक्षतावच्छेदकस्यैक्ये तद्दूषकत्वस्येष्टत्वात्। पक्षतावच्छेदकनानात्वे एव तद्दूषकत्वाङ्गीकारात्। यथा वाङ्मनसे अनित्ये मूर्त्तत्वादित्यत्रानित्या वागिति बुद्धेरुद्देश्याया: सिद्धत्वानोभयधर्मा-

सोऽस्ति सर्वत्र पृथिव्यां तन्निश्चयाभावात् अत्र च व्यतिरेकयोः सहचारात् उक्ताव्याप्तिर्गृह्यतइति प्राञ्चः। साध्याभावहेत्वभावयो र्व्याप्तिग्रहादनुमितिः नचान्वयव्याप्तिग्रहात् कथ-

वच्छेदेनानित्यत्वानुमितिरिति । तदवच्छेदेन । पृथिवीत्वावच्छेदेन । पक्षतेति । इतरभेदनिश्चयाभावरूपपक्षताविरोधित्वादित्यर्थः । विरोधित्वं च सहानवस्थानरूपं बोध्यम् । इह । घटे । सः । पृथिवीत्वावच्छेदेन इतरभेदनिश्चयः। सर्वत्रेति । परमाण्वादिरूपपृथिव्यामित्यर्थः । तन्निश्चयेति इतरभेदनिश्चयाभावादित्यर्थः । परमाण्वादेरयोग्यतया प्रत्यक्षेण तत्र तस्य निश्चेतुमशक्यत्वात् । तथा च पृथिवीत्वसामानाधिकरण्येन निश्चयसत्त्वेऽपि अवच्छेदकावच्छेदेन निश्चयाभावसत्त्वात् घटादेः पक्षत्वमव्याहतमेवेति भावः । इदं च घटादौ पृथिवीत्वेनेतरभेदनिश्चयमभिप्रेत्य । वस्तुतस्तु घटत्वेनैव तत्रेतरभेदनिश्चयेन पृथिवीत्वेन तदनिश्चयात् पृथिवीत्वधर्मितावच्छेदककानुमित्युत्पत्तौ बाधकाभावः तद्धर्मधर्मितावच्छेदककानुमितौ तद्धर्मधर्मितावच्छेदककसिद्धेरेव प्रतिबन्धकत्वादिति ध्येयम् । अत्रेति । व्यतिरेकयोः । साध्याभावहेत्वभावयोः । सहचारात् । उक्तेति । अन्वयव्याप्तिर्गृह्यतइत्यर्थः । लाघवेनानुमितिसामान्येऽन्वयव्याप्तिज्ञानस्यैव हेतुत्वादिति भावः । नचैवमितरव्यापकीभूताभावप्रतियोगिपृथिवीत्ववती पृथिवीति परामर्शात् इतरभेदज्ञानशून्यकाले पृथिव्यामितरभेद इति इतरभेदविशेष्यकानुमितेरुच्छेदः । एवं स्वातन्त्र्येणेतरभेदज्ञानसत्त्वे तादृशपरामर्शात् पृथिवी इतरभेदवतीत्यनुमितेरप्यनुदयप्रसङ्ग इति वाच्यम् । अन्वयव्याप्तिज्ञानस्यैवानुमितिहेतुत्ववादिनामाचार्याणां तदनुत्पादे इष्टापत्तेः । प्राञ्चइत्यनेनाऽस्वरसः सूचितः स च विशेषणज्ञानविधया सहचारज्ञानस्यान्वयव्याप्तिग्रहे हेतुतया साध्याभावहेत्वभावयोः सामानाधिकरण्यस्यान्वयव्याप्त्यघटकतया विशेषणत्वाभावेन तज्ज्ञानस्य कथं तादृशव्याप्तिग्रहे हेतुत्वमिति । नच व्यभिचारज्ञानविरोधिसहचारज्ञानत्वेनोभयसहचारज्ञानयोरपि हेतुत्वमिति वाच्यं । साध्याभावानवगाहितया व्यतिरेकसहचारज्ञानस्य व्यभिचारज्ञानविरोधित्व भा

वात् । अत्र केचित् प्राचीनमतेऽन्वयव्याप्तिज्ञाने विभिन्नधर्मिकत्वेऽपि व्यतिरेकसहचारज्ञानस्यान्वयव्यतिरेकाभ्यां यथा हेतुत्वं अन्वयव्याप्तिज्ञानमेव चानुमितिसामान्ये हेतुरिति उपेयते तथा अन्वयसहचारज्ञानं व्यतिरेकव्याप्तिज्ञाने हेतुः तज्ज्ञानमेव चानुमितिसामान्ये हेतुरित्युच्यतां विनिगमकाभावात् । नचैवमन्वयव्याप्त्यवगाहिवह्निव्याप्यधूमवत्तापरामर्शादनुमितेरनुदयापत्तिरिति वाच्यं । भवतामितरभेदाभावव्यापकीभूताभावप्रतियोगिपृथिवीत्ववती पृथिवीति व्यतिरेकव्याप्त्यवगाहिपरामर्शादनुमितेरनुदये इष्टापत्तिरिव ममापि तत्र तदनुत्पादस्येष्टत्वादिति । तन्न । अन्वयव्याप्तिज्ञानस्य हेतुत्वे लाघवस्यैव विनिगमकत्वात् । तथाहि व्यतिरेकयोर्व्याप्तिरभावनिष्ठा धूमे तद्वत्ता च स्वाश्रयव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वसम्बन्धेन स्वनिरूपकाभावप्रतियोगित्वसम्बन्धेन वा । तथा चेद्दृशगुरुतरसम्बन्धेन व्याप्तिविशिष्टधूमवत्तावगाहिपरामर्शत्वेन हेतुत्वे गौरवं । सामानाधिकरण्यादिरूपान्वयव्याप्तिज्ञानस्यानुमिति । हेतुत्वे स्वरूपसम्बन्धेन वह्निनिरूपितव्याप्तिविशिष्टहेतुमत्तानिश्चयस्यैव तत्त्वमिति लाघवं । किञ्चैवं साध्याभावाप्रसिद्धा व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानासम्भवेन केवलान्वय्यनुमानमात्रोच्छेदप्रसङ्ग इति दिक् ॥

अन्वयव्याप्तिज्ञानमिव व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानमप्यनुमितिहेतुः । नच केवलान्वय्यनुमित्यनुरोधेन आवश्यकहेतुभावेनान्वयव्याप्तिज्ञानेनैवोपपत्तौ तस्य पृथक्कारणत्वकल्पने गौरवमिति वाच्यम् । इतरभेदज्ञानशून्यकाले इतरव्यापकीभूताभावप्रतियोगिपृथिवीत्ववती पृथिवीत्यादिपरामर्शादितरभेदविशेष्यकानुमितेः स्वातन्त्र्येण इतरभेदज्ञानसत्त्वे तादृशपरामर्शात् इतरभेदविशेषणकानुमितेश्चापलापप्रसङ्गेन तद्धेतुत्वस्य न्याय्यत्वात् । प्रामाणिकगौरवस्यादोषत्वात् । नचैवं परस्परव्यतिरेकेऽपि परस्परेण कार्योत्पादनात् परस्परजन्यानुमितौ तयोर्व्यभिचार इति वाच्यं । भवन्मतेऽन्वयसहचारज्ञानव्यतिरेकसहचारज्ञानयोरन्वयव्याप्तिज्ञानहेतुत्वे तत्र व्यभिचारवारणायाव्यवहितोत्तरत्वनिवेश इव मन्मतेऽपि परस्परजन्यानुमितौ व्यभिचारवारणायाव्यवहितोत्तरत्वस्य निवेशनीयत्वादिति । अन्वयव्यतिरेकाभ्यामुभयविधव्याप्तिज्ञानस्यानुमितिहेतुत्वमिति मणिकारमतमा-

मन्यानुमितिरतिप्रसङ्गादिति वाच्यं । साध्याभावव्यापकाभावप्रतियोगित्वेन पक्षधर्मतानिश्चयः साध्यानुमापक इत्यभ्युपगमात् इत्यन्ये उभयान्योऽन्वयव्यतिरेकी यथाप्रसिद्धानुमानमिति संक्षेपः ॥ एवं हेतावभिहिते तदाभासा निरूप्यन्ते । तत्र

दर्शयति । साध्याभावेत्यादिना । अनुमितिः । साध्यविधेयानुमितिः । ननु हेत्वभावनिरूपितसाध्याभावनिष्ठव्याप्तिज्ञानं हेत्वभावविधेयकानुमितिं जनयतु न तु साध्यविधेयकानुमितिम् । अनुमितौ व्यापकतावच्छेदकरूपेणैव व्यापकस्यैवाभावनियमात् । अन्यथा वह्निव्याप्तिज्ञानाद् घटानुमित्यापत्तिरित्याशङ्कते । नचेति । अन्यव्याप्तिग्रहात् । अन्यनिरूपितव्याप्तिज्ञानात् । हेत्वभावनिरूपितव्याप्तिज्ञानादिति यावत् । अन्यानुमितिः । साध्यविधेयकानुमितिः । नन्वन्यव्याप्तिज्ञानस्यान्यविधेयकानुमितिजनकत्वे बाधकाभाव इत्याह । अतिप्रसङ्गादिति । घटनिरूपितव्याप्तिज्ञानात् पटविधेयकानुमितिप्रसङ्गादिति भावः । पक्षधर्मतेति । स्वाश्रयव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वसम्बन्धेन साध्याभावनिष्ठव्याप्तिविशिष्टहेतुमत्तावगाहिनिश्चय इत्यर्थः । साध्यानुमापक इति । साध्यविधेयकानुमितिविशेषे हेतुरित्यर्थः । व्यतिरेकव्याप्त्यवगाहिपरामर्शाव्यवहितोत्तरानुमितिजनक इति यावत् । व्यापकतावच्छेदकरूपेण व्यापकस्य भाननियमस्तु अन्वयव्याप्त्यवगाहिपरामर्शाव्यवहितोत्तरजन्यानुमितिस्थले एवेति द्रष्टव्यं । ननु घटादावितरभेदस्य निश्चितत्वेन पृथिवी इतरेभ्यो भिद्यते पृथिवीत्वाद् घटवदित्यन्वय्येवास्तु न तु व्यतिरेकीति निश्चितसाध्यवत्त्वमेव दृष्टान्तत्वे प्रयोजकं न तु पक्षान्यत्वमिति चेन्न । अन्वयसहचाराऽग्रहदशायां व्यतिरेकसहचारेणैव व्याप्तिग्रहोदयात् । तदुक्तमाचार्यैः "अस्तु तावदयं सुहृदुपदेशः केवलव्यतिरेकिलक्षणं तावत्सिद्धमिति" । अन्वयव्यतिरेकिणं लक्षयति । उभयान्य इति । केवलान्वयि केवलव्यतिरेक्यन्य इत्यर्थः । प्रसिद्धानुमानमिति । वह्निमान्धूमादित्यादावित्यर्थः । केचित्तु । अन्वयसहचारमात्रगृहीतव्याप्तिकत्वं केवलान्वयित्वं व्यतिरेकसहचारमात्रगृहीतव्याप्तिकत्वं केवलव्यतिरेकित्वम् । उभयसहचारगृहीतव्याप्तिकत्वम् अन्वयव्यतिरेकित्वं । दशाविशेषे धूमस्यापि केवलान्वयित्ववत्केवलव्यतिरेकि-

सव्यभिचारविरुद्धसत्प्रतिपक्षासिद्धबाधिताः पञ्च हेत्वाभासाः।

त्वे दृष्ट एव। नचैवं विभागव्याघातः उपधेयसंकरेऽपि उपाधेरसंकरा-
दिति अतएवाह संक्षेप इतीत्याहुः। नन्विदं ज्ञायमानलिङ्गस्यानुमान-
त्ववादिनये उपपद्यते नतु लिङ्गज्ञानस्यानुमानत्ववादिनये अतएवा-
नुपदमेव एवं हेतावभिहिते इति वक्ष्यतीति चेन्न। तत्रानुमानं त्रिविध-
मितयस्य अनुमितिजनके लिङ्गज्ञानविषयीभूतं लिङ्गं त्रिविधमित्यर्थः। न-
चानुमितिकरणस्यैव विभागौचित्यात् लिङ्गस्य त्रिविधत्वोत्कीर्तनम-
सङ्गतमिति वाच्यं। केवलान्वयिसाध्यकानुमितिजनकत्वकेवलव्यतिरेकि-
साध्यकानुमितिजनकत्वअन्वयव्यतिरेक्युभयसाध्यकानुमितिजनकत्वभेदेन-
लिङ्गज्ञानस्य त्रिविधत्वेन लिङ्गस्यापि त्रिविधत्वसम्भवात् वस्तुतो लिङ्ग-
ज्ञानस्यैव त्रिविधत्वं लिङ्गस्य तु तद्विषयत्वेन तत्त्वं। केवलान्वयिसाध्य-
कानुमानमित्यस्य केवलान्वयिसाध्यकानुमितिजनकज्ञानविषय इत्यर्थः। एवं
पक्षातिरिक्तेऽनिश्चितसाध्यकत्वमित्यस्य पक्षातिरिक्ते अनिश्चितसाध्यविधेय-
कानुमितिजनकविषय इत्यर्थः। उभयान्य इत्यस्य च केवलान्वयिकेवलव्यति-
रेकिसाध्यभिन्नसाध्यविधेयकानुमितिजनकज्ञानविषय इत्यर्थः। एवं हेता-
वभिहिते इत्यस्य तादृशज्ञानविषयीभूते हेतावभिहिते इत्यर्थः इति ना-
शङ्कापङ्ककलङ्कलेशोऽपीति। तत्त्वनिर्णयविजयरूपैककार्यकारित्वात् प्र-
सङ्गाच्च हेत्वाभासान्निरूपयति। एवमिति। तदाभासाः। हेत्वाभासाः।
हेतुवदाभासन्ते इति हेत्वाभासा इति योगाद्दुष्टा धर्म्यैव हेत्वाभासपदवाच्य
इति धायम्। अनुमितितत्कारणान्यतरप्रतिबन्धकयथार्थज्ञानविषयत्वं
हेत्वाभासत्वं बाधतदभावव्याप्यत्वज्ञानादीनां साक्षादेवानुमितिप्रतिब-
न्धकत्वात् बाधसत्प्रतिपक्षयोर्लक्षणसमन्वयः व्यभिचारज्ञानादीनामनु-
मितिकरणव्याप्तिज्ञानादिप्रतिबन्धकत्वेन तद्विषयत्वेन व्यभिचारादेर्हे-
त्वाभासत्वोपपत्तेः। अतएव व्यभिचारादिसङ्ग्रहाय अनुमितिप्रतिबन्धके-
ति विहायानुमितितत्कारणान्यतरेत्युक्तं। नच तद्धेतोरेव तदस्तु तत्धेतुत्वं
किं तेनेति न्यायेन व्यभिचारज्ञानस्यानुमितिप्रतिबन्धकत्वमेवास्तामिति
वाच्यं। धूमपरामर्शकाले आलोके वह्निव्यभिचारीति व्यभिचारज्ञानकाले
अनुमित्यनुदयप्रसङ्गात्। नच तद्धर्मावच्छिन्नलिङ्गकानुमितौ तद्धर्मावच्छिन्न-
विशेष्यकव्यभिचारज्ञानस्यैव प्रतिबन्धकत्वमिति वाच्यं। गौरवात्। सा-
क्षादविरोधिनो ज्ञानस्य तत् जनकज्ञानविघटकं वनैव विरोधित्वाच्च।

सव्यभिचारस्त्रिविधः। साधारणासाधारणानुपसंहारभेदात् तत्र साधारणत्वं साध्यवदन्यवृत्तित्वं। यथा धूमवान्वह्नेरित्यत्र धूमवदन्यस्मिन् तप्तायःपिण्डे वह्निसत्त्वात्। साध्यासमा-

---

नचैवं धूमो वह्निव्याप्य इति ज्ञानकाले भिन्नेन्द्रियादिजन्यव्यभिचारज्ञानकालेप्यनुमित्युदयापत्तिरिति वाच्यम् इष्टत्वात्। तदुक्तं। "करणे पूर्णे किं असिद्धेरिति"। व्यभिचारभ्रममादायातिप्रसङ्गभङ्गाय यथार्थेति। विभजते। तत्रेति। तत्र त्रिविधव्यभिचारे निरूपणीये। साध्यवदन्येति। साध्याभाववद्वृत्तित्वमिति कृते धूमाभाववदयोगोलकवृत्तित्वेन धूमवान् वह्नेरित्यादौ लक्षणसम्भवेपि कपिसंयोगी एतद्वृक्षत्वादित्यत्र कपिसंयोगाभाववद्वृत्तित्वादेतद्वृक्षत्वस्यापि तत्त्वापत्तिः। प्रतियोगिवैयधिकरण्यादिनिवेशेचातिगौरवमिति तत्परित्यागः। अन्योन्याभावस्य च व्याप्यवृत्तित्वान्नदोषः। नच कपिसंयोगीघटोभयभेदवारणाय प्रतियोगिवैयधिकरण्यनिवेश आवश्यक इति वाच्यम्। साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यवत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदवत् वृत्तित्वस्य विवक्षणात्। नहि कपिसंयोगनिष्ठअवच्छेदकतानिरूपितकपिसंयोगवत्त्वावच्छिन्नकपिसंयोगवदन्यत्वस्यैतद्वृक्षसत्त्वमिति। यदि चान्योन्याभावस्याप्यव्याप्यवृत्तित्वं विभाव्येत तथापि प्रतियोग्यवृत्तित्वस्यैव लाघवेन निवेशनीयत्वात्। प्रतियोगिवैयधिकरण्यापेक्षया लाघवस्य अति स्फुटत्वात्। नच द्रव्यं गुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्तानतिरिक्तत्वेन सत्तायाः द्रव्यभिन्नगुणादिवृत्तित्वादतिप्रसङ्ग इति वाच्यं। साध्यवदन्यनिष्ठाधिकरणतानिरूपकतावच्छेदकहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नत्वस्य तदर्थत्वात्। लक्ष्ये लक्षणं योजयति। यथेत्यादिना। यद्यन्योन्याभावोप्यव्याप्यवृत्तिः तदा कपिसंयोगी एतद्वृक्षत्वादित्यत्रातिव्याप्तिः प्रतियोग्यवृत्तित्वनिवेशे त्वोचगौरवमित आह। साध्यसमानाधिकरणसामानाधिकरण्येति। साध्याधिकरणावृत्तित्वमत्र साध्यासामानाधिकरण्यं नतु साध्यानधिकरणवृत्तित्वमन्यथा वह्न्यधिकरणावृत्तिद्रव्यत्वादिसामानाधिकरण्यस्य धूमे सत्त्वेन वह्निमान्धूमादित्यादौ अतिप्रसंगापत्तेः। अत्र च साध्याधिकरणावृत्तित्वं येनसंबंधेनतेन संबंधेन तदधिकरणत्वं, विशेषणताविशेषेणाऽवृत्तित्वं तदधिकरणत्वंच बोध्यम्। एतेनयत्किंचित्संबंधेन वृत्तित्वोक्तौतु-

नाधिकरणसमानाधिकरणत्वं वा । भवति हि धूमासमानाधिकरणं यत्धूमवद्न्यत्वं तत्समानाधिकरणो वह्निः । साध्यव्यापकीभूताभाव प्रतियोगित्वम् असाधारणत्वम् । इदमेव सपक्षव्यावृत्तत्वं गायंति । उदाहरणं तु शब्दो नित्यः शब्दत्वादिति शब्दत्वं हि नित्यत्वव्यापकीयः शब्दत्वाभावः तत्प्रतियोगि । नचाऽनित्यः शब्दः शब्दत्वादित्यत्राव्याप्तिः । तस्य सद्धेतुत्वात् एतज्ज्ञानं चानुमिति

संयोगादिना वह्निपर्वतत्वसामानाधिकरण्यमादायधूमादावतिव्याप्तिः । संबंधसामान्येनावृत्तित्वोक्तौ धूमवदन्यत्वादेरपि कालिकसंबन्धेन धूमवृत्तितयातदवृत्तिर्गगनादिरेव तत्सामानाधिकरण्यस्य च वह्नावसंभवात् असंभवापत्तेरिति परास्तं तत्समानाधिकरण्यं चतदधिकरणे हेतुतावच्छेदकसंबंधेन संबंधित्वं नातः कालिकादिसंबंधमादाय धूमादावतिव्याप्तिः । यद्यप्यसाधारणादिसाधारणमेतत्तथापि उपधेयसंकरेप्युपाधेरसंकरात् इतिन्यायेन तत्साधारण्येपिक्षतिविरहः । असाधारणत्वाद्यज्ञानेपि एतज्ज्ञानेनानुमितिप्रतिबन्धादिति सपक्षविपक्षव्यावृत्तत्वमसाधारणत्वं । निश्चितसाध्यवद्व्यावृत्तत्वे सतिनिश्चितसाध्याभाववद्व्यावृत्तत्वमिति यावत् यथाशब्दो नित्यः शब्दत्वादित्यादौ सर्वेभ्यो नित्येभ्योऽनित्येभ्यश्चशब्दत्वस्यव्यावृत्तत्वलक्षणसमन्वयः । नचशब्दोऽनित्यः शब्दत्वादिति सद्धेतौशब्देऽनित्यत्वानिश्चयदशायांनिश्चितसाध्यवद्व्यावृत्तत्वादसाधारण्यापत्तिः । इष्टत्वात् । असाधारणसत्प्रतिपक्षयोरनित्यदोषत्ववादिनां प्राचां मतेनैतल्लक्षणादिति तन्मतं दूषयितुं स्वयं लक्षणमाह । साध्येति । ननु सपक्षव्यावृत्तत्वमसाधारणत्वमित्यस्य कागतिरित्यत आह । इदमेवेति । पूर्वनिरुक्तार्थकमेव नतु निश्चितसाध्यवद्व्यावृत्तत्वं तत् येन शब्दोनित्य शब्दत्वादित्यस्य संग्रहः स्यादिति ।

अव्याप्तिरिति । अनित्ये शब्दे शब्दत्वस्य सत्वेनाऽनित्यत्वव्यापकाभावप्रतियोगित्वस्य शब्दत्वेऽसत्त्वादिति भावः । सद्धेतुत्वादिति । ननु असाधारणसत्प्रतिपक्षयो रनित्यदोषत्वावादिप्राचीनमते सद्धेतावपि तत् सम्भव इति चेन्न । बाधभ्रमेणानुमितिप्रतिबन्धादाधस्यापि अनित्यदोषतापत्तेः । यदि च

साध्यप्रतिबन्धकं । व्यतिरेकिसत्प्रतिपक्षरूपत्वात् । नचैवं सत्प्रतिपक्षत्वमिति वाच्यम् । हेतुभेदएव तस्याङ्गीकारात् । कथमस्य व्यतिरेकिसत्प्रपक्षरूपतेति चेदाकलय शब्दत्वं तु नान्वयहेतुः क्वचिदपिशब्दे नित्यत्वस्याऽदृष्टेः किन्तु व्यतिरेकि । तथाचानित्यत्वाभावव्यापको यः शब्दत्वाभावस्तत्प्रतियोगितया यथा साध्यं साधयेत् । तथा नित्यत्वव्यापकीभूताभावप्रतियोगितया साध्याभावमपि साधयेत् । नच द्वयोर्विरुद्धयोरेकत्र निर्णयः । किन्तु परस्परप्रतिबन्धकत्वात् द्वयोरनिर्णयइति ध्येयम् । अदृष्टेति सा-

---

बाधबुद्ध्या प्रतिबन्धश्चानुमितिः तत्र हेतुस्तु न दुष्ट इति विभावयतं तदा प्रकृतेप्यसाधारणसत्प्रतिपक्षस्थले तदभावव्याप्यवत्ताज्ञानेनानुमितिप्रतिबन्धश्चात्र नतु तत्र हेतुरपि दुष्ट इति तुल्यत्वादिति भावः । एतज्ज्ञानम् । असाधारणत्वज्ञानं । साध्य त् । साध्याभावव्याप्यावगाहित्वात् । व्यतिरेकीति । व्यतिरेकव्याप्तिमत्सत्प्रतिपक्षरूपत्वात् । तथाच तदभावव्याप्यवत्ताज्ञानमुद्रया अनुमितिविरोधित्वमिति भावः । ननु साध्यव्याप्यवत्ताज्ञानं साध्याभावव्याप्यवत्ताज्ञानंचात्र संवृत्तमिति सत्प्रतिपक्षाभेदप्रसङ्ग इत्यतआह । नचैवमिति । एवं । सत्प्रतिपक्षरूपत्वे । सत्प्रतिपक्षत्वमिति । तथाचैतस्य तदन्तर्गतत्वेन सव्यभिचारस्त्रिविधइतिविभागव्याघात इतिभावः । हेत्विति । साध्यव्याप्यहेतुसाध्याभावव्याप्यहेत्वोर्भेदएव सत्प्रतिपक्षत्वं । यथा ह्रदो वह्निमान्धूमात् ह्रदो वह्न्यभाववान् जलत्वादित्यादौ प्रकृते चैकस्य शब्दत्वस्योभयसाधकत्वेन न तस्योभयलिङ्गकत्ववति तत्सत्प्रतिपक्षत्वमिति भावः । अदृष्टेरिति । तथाच साध्यसाधनयोः सहचाराऽग्रहेणान्वयव्याप्त्यग्रहान्नान्वयित्वमिति भावः । तथाचेति । नित्यत्वाभावव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वरूपव्यतिरेकव्याप्त्यवगाहिनित्यत्वव्याप्यशब्दत्ववत्तापरामर्शात् साध्यमिवानित्यत्वाभावः नित्यत्व तथाच नित्यत्वव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वरूपव्यतिरेकव्याप्त्यवगाह्यनित्यत्वव्याप्यशब्दत्ववत्तापरामर्शात् साध्याभावोपि साधनीयः नच यद्द्वयोभयसाधनं सम्भवतीति परस्परानुमितिप्रतिबन्धएव फलमित्याखण्ड-

व्यतिरेकान्यतरकत्वं अप्रसिद्धसाध्यकत्वं वा अनुपसंहारित्वं

लार्थः । विरुद्धयोः । साध्यसाध्याभावयोः । अनिर्णय इति । अनुत्पत्तिरित्यर्थः । अनिर्णय इत्यनेन सत्प्रतिपक्षस्थले संशयात्मकानुमित्यङ्गीकारे स्वकीयाकारमतमादर्शितं । तदभावव्याप्यवत्ताज्ञानस्य तत्प्रकारकविशिष्टबुद्धिसामान्ये विरोधितया सत्प्रतिपक्षस्थले न संशयाकारानुमितिः किंतु परस्परानुमितिप्रतिबन्ध एवेति सिद्धान्तिमतं तत्र प्रत्यक्षस्थले तदभावव्याप्यवत्ताज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वेऽप्यनुमितौ तत्प्रतिबन्धकत्वाकल्पनेन संशयानुमितौ बाधकाभावः संशयत्वस्यार्थसमाजग्रस्तत्वेऽपि साध्यतदभावव्याप्यवत्तापरामर्शाभ्यां साध्यतदभावानुमितौ जायमानायां फलतः संशयानुमितेरुपपत्तेः प्रत्यक्षस्थले तदभावव्याप्यवत्ताज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वे कल्पनीये प्रत्यक्षत्वमनिवेश्य तत्प्रकारकबुद्धित्वमेव तत्प्रतिबध्यतावच्छेदकं तच्चानुमितिसाधारणमिति कथमनुमित्युत्पत्तिरिति तु नाशङ्कनीयम् । इच्छाया उत्तेजकत्वानुरोधेन विशिष्यैव अनाहार्यप्रत्यक्षत्वं निवेश्य प्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावस्यावश्यकत्वात् । नच शाब्दस्थले इच्छाया अनुत्तेजकत्वात्तत्रैव प्रत्यक्षान्यज्ञानत्वं तत्प्रतिबध्यतावच्छेदकं तच्चानुमितिसाधारणमिति वाच्यं । प्रत्यक्षान्यत्वज्ञानत्वयोर्मिथो विशेषणविशेष्यभावे विनिगमनाविरहेण तदपेक्ष्य शाब्दत्वस्य तत्प्रतिबध्यतावच्छेदकत्वात् । परोक्षत्वजातेरनुभवत्वेन संकरात् न तस्यापि तत्त्वमित्यनुमितौ तत्प्रतिबन्धकत्वस्य क्लृप्ततया संशयानुमितौ न किञ्चिद्बाधकमित्याहुः । तदभावव्याप्यवत्ताज्ञानविशिष्टान्यज्ञानत्वावच्छिन्नं प्रति तदभावव्याप्यवत्ताज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वम् इच्छाविशिष्टत्वावच्छिन्नं प्रति इच्छात्वेन हेतुत्वमित्याहार्यानुमितेरनङ्गीकारेण तदभावव्याप्यवत्ताज्ञानसत्त्वे नेच्छाबलात् । नापि तदभावव्याप्यवत्ताज्ञानाभावरूपकारणबलात् संशयानुमित्युत्पत्तिरितिदिक् ।

लाघवादाह । अप्रसिद्धसाध्यकत्वमिति । नचैवं धूमवानाकाशादित्यादेरसङ्ग्रह इति वाच्यं । स्वरूपासिद्धावेव तन्निवेशात् । केचित्तु । केवलान्वयिधर्मावच्छिन्नपक्षकत्वमनुपसंहारित्वम् उदाहरणं च सर्वमनित्यं प्रमेयत्वादित्यादौ व्यतिरेकव्याप्तिग्रहप्रतिबन्धस्यैव दूषकताबीजमित्याहुः । साध्येति । साध्यतावच्छेदकसंबन्धेन साध्याधिकरणे हेतुतावच्छेदकसंबन्धेनावृत्तित्वमित्यर्थः । तेन समवायेन वह्नेः साध्यतायां संयोगेन धूमहेतोः संयोगी

यथा अयमाकाशवान् धूमादित्यादौ । साध्याऽसमानाधिकरणत्वं विरुद्धत्वं यथा गौरश्वत्वादिति । यद्यप्यत्राऽसाधरणत्वमप्यस्ति सधारणत्वं च । तथाप्युपाधिभेदाद्भेदः । पक्षे साध्यधीप्रतिबन्धकपरामर्शः सत्प्रतिपक्षः यथा जलमुष्णं स्पर्शवत्त्वादित्यादौ नेदमुष्णमतैजसत्वादित्यादि अ-

---

नवह्न्यधिकरणवृत्तित्वेऽपि गोत्वाधिकरणे अश्वत्वस्य कालिकादिसंबन्धेन वृत्तित्वेऽपि न क्षतिः । साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नाधिकरणनिष्ठाधिकरणतानिरूपकतानवच्छेदकहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नत्वमिति निष्कर्षः । तेन गुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्तावान् गुणत्वात् गुणे गुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्त्वादित्यादौ यथायथं नाव्याप्तिः । उपाधीति । असाधारणत्वविरुद्धत्वयोरुपाधीनां भेदादित्यर्थः । विरुद्धत्वज्ञानेऽसाधारणत्वाद्यज्ञानेऽप्यनुमितिप्रतिबन्धादिति भावः । सत्प्रतिपक्षः साध्यज्ञानविरोधी परामर्शः तद्वांश्च हेतुः सत्प्रतिपक्षित इति योगार्थमभिप्रेत्याह । पक्षइति । अत्र साध्यधीप्रतिबन्धकं परामर्शः सत्प्रतिपक्ष इत्येतावतैव सामंजस्ये पक्ष इति संपातायातमिति कश्चित् । तन्न । पक्षविशेष्यकसाध्याभावव्याप्यवत्ताज्ञानस्यान्यविशेष्यकसाध्यवत्ताज्ञानविरोधितया पक्षविशेष्यकत्वलाभाय तत्पदस्यावश्यकत्वात् । इदं च सत्प्रतिपक्षस्यानित्यदोषत्वाङ्गीकर्तृप्राचीनमते लक्षणं बोध्यं । बाधभ्रमादनुमितिप्रतिबन्धाद्बाधस्याप्यनित्यदोषतापत्तेः सद्धेतोर्नाभासत्वमिति सत्प्रतिपक्षस्य नानित्यदोषत्वमिति । स्वमते तु पक्षे साध्याभावव्याप्यहेतुत्वं सत्प्रतिपक्षत्वम् अतएव उभयमतसाधारण्याय सद्धेतुकैव यथा जलमित्यादिनोदाहृतवान् । नेदमुष्णमिति । उष्णत्वाभावव्याप्यतैजसत्ववदिदमिति ज्ञानमुष्णत्वरूपसाध्यज्ञानप्रतिबन्धकमिति भावः । सत्प्रतिपक्षफलं तु परस्परप्रतिबन्धेन परस्परानुमितिप्रतिबन्ध एव । तथाहि पर्वतो वह्निमान् धूमात् पर्वतो वह्न्यभाववान् पाषाणमयत्वादित्यादौ वह्निव्याप्यवत्तापरामर्शसत्त्वान्न वह्न्यभावानुमितिः वह्न्यभावव्याप्यवत्तापरामर्शसत्त्वाच्च वह्न्यनुमितेरनुत्पत्तिः । तद्विशिष्टबुद्धित्वावच्छिन्नं प्रति तदभावव्याप्यवत्ताज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वादिति । निबन्धकृतस्तु प्रकृतसाध्यसाधकहेत्वोः किंतत्त्वमिति जिज्ञासैव सत्प्रतिपक्षफलम् । अतएव प्रकृतसाध्यसाधकहेत्वोः किं तत्त्वमिति जिज्ञासाजनिका व्याप्तिप्रका-

सिद्धिस्तु व्यभिचाराद्युभयपरामर्शप्रतिबन्धकतावच्छेदक-

रूपपक्षधर्मत्वोपस्थितिः प्रकरणसम इति तल्लक्षणमप्याहुः ॥ रत्नकोशकारस्तु । तत्प्रकारकप्रत्यक्षे तदभावव्याप्यवत्ताज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वेऽपि प्रयोजनाभावेनानुमितौ तत्प्रतिबन्धकत्वस्याकल्पनात् । संशयत्वस्यार्थसमाजग्रस्तत्वेऽपि साध्यतदभावव्याप्यवत्तापरामर्शाभ्यां जायमानानुमितिः संशयरूपैव जायते उभयप्रकारकत्वे निश्चयत्वायोगात् संशयानुमितिरेव सत्प्रतिपक्षफलमिति । ननु तदभावव्याप्यवत्ताज्ञानकाले तत्प्रकारकोपनीतभानाद्यनुदयेन तत्र तत्प्रतिबन्धकत्वे कल्पनीये प्रत्यक्षत्वमनिवेश्य तत्प्रकारकबुद्धित्वमेव तत्प्रतिबध्यतावच्छेदकं तच्चानुमितिसाधारणमिति कथमुभयपरामर्शकाले उभयविधेयकानुमितिरिति चेन्न । इच्छाकाले आहार्यप्रत्यक्षोत्पत्त्या चाक्षुषत्वस्पार्शनत्वादिप्रकारकेच्छानामुत्तेजकत्वानुरोधेन विशिष्य प्रतिबध्यतायाः आवश्यकत्वात् । घटस्पार्शनसामग्रीसत्त्वे घटचाक्षुषेच्छायां सत्यामसत्यां च घटचाक्षुषसामग्र्यां घटस्पार्शनापत्तेः तासामेकत्र निवेशायोगात् । तत्तत्सामग्रीविशिष्टतत्तदिच्छाकूटस्योत्तेजकत्वे चातिगौरवमिति । न च शाब्दस्थले इच्छाया अनुत्तेजकत्वात् तत्रैव प्रत्यक्षान्यज्ञानत्वं तत्प्रतिबध्यतावच्छेदकं तच्चानुमितिसाधारणमिति वाच्यं । प्रत्यक्षान्यत्वज्ञानत्वयोर्मिथो विशेषणविशेष्यभावे विनिगमनाविरहेण तदपेक्ष्य शाब्दत्वस्यैव तत्प्रतिबध्यतावच्छेदकत्वात् परोक्षत्वजातेरनुभवत्वेन सङ्करान्न तस्या अपि तत्त्वमिति तत्प्रतिबन्धकत्वस्याक्लृप्ततया न संशयानुमितौ किञ्चिद्बाधकमिति । अपरे तु । इच्छाया उत्तेजकत्वानुपगमेन तदभाववद्व्याप्यवत्ताज्ञानविशिष्टान्यज्ञानत्वावच्छिन्नं प्रति तदभाववद्व्याप्यवत्ताज्ञानत्वेनैकमेव प्रतिबन्धकत्वं इच्छाविशिष्टत्वावच्छिन्नं प्रति इच्छात्वेन हेतुतया एककार्यकारणभावेनैव निर्वाहे तस्यानुमितिसाधारणतया न संशयानुमितिरुत्पत्तुमर्हति तदभावव्याप्यवत्ताज्ञानस्य विरोधिनः सत्वात् । आहार्यानुमितेरङ्गीकारेण इच्छाकालेऽपि तदुत्पत्त्यसम्भवादिति निगर्वः । असिद्धिं निरूपयति । असिद्धिरित्यादिना । परामर्शेति । व्याप्तिप्रकारकपक्षे धर्मिताज्ञानं परामर्शः । तत्प्रतिबन्धकत्वं च व्याप्यत्वासिद्धेर्व्याप्तिज्ञानविघटकत्वेन स्वरूपासिद्ध्याश्रयासिद्ध्योस्तु पक्षधर्मताज्ञानविघटकत्वेन व्यभिचारज्ञानस्यापि व्याप्तिज्ञानविघटकत्वेन तद्धि पक्षे व्यभिचारादावतिप्रसङ्गात् व्यभिचाराद्यन्यत्वं प्रतिबन्धकतावच्छेद

धर्मवत्त्वं सा च त्रिधा । स्वरूपासिद्धिराश्रयासिद्धिर्व्याप्यत्वासिद्धिश्च । पक्षे हेत्वभावः स्वरूपासिद्धिः यथा घटः पृथिवी पटत्वादित्यत्र घटरूपपक्षे हेत्वभावः पक्षे पक्षतावच्छेदकासिद्धिराश्रयासिद्धिः । गगनकमलं सुरभि कमलत्वादित्यत्र पक्षे कमले गगनीयत्वाभाव एतदुभयाभिन्नासिद्धिर्व्याप्यत्वासिद्धिः । यथा धूलीपटले धूमनिष्ठव्याप्यत्वाभावः । सा-

---

कधर्मविशेषणं । परामर्शप्रतिबन्धकज्ञानाविषयत्वमित्युक्तौ घटपटादेरपि समूहालम्बनात्मकज्ञानविषयत्वादतिव्याप्तिरतः प्रतिबन्धकतावच्छेदक पर्यन्तानुधावनम् । अवच्छेदकत्वं च विषयितया तत्प्रतिबन्धकतावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणत्वं । तेनासिद्ध्यादिघटकैकदेशे नातिव्याप्तिरिति । स्वरूपासिद्ध्याद्यन्यतमत्वमेव तत्त्वमित्यपि केचित् । सा । असिद्धिः । यथा क्रमं लक्षणान्याह । पक्षइत्यादिना । पक्षतावच्छेदकविशिष्टे हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नहेतोरभावः स्वरूपासिद्धिरित्यर्थः । तेनोत्पत्तिकालीनो घटः पृथिवी गन्धप्रागभावादित्यादौ नातिप्रसङ्गः । न वा गुणोद्रव्यं सत्त्वादित्यादौ विशिष्टस्यानतिरिक्ततया विशिष्टसत्ताभावप्रतियोगिनि सत्त्वेऽप्यतिव्याप्तिः तथाप्युत्पत्तिकालीनत्वरूपपक्षतावच्छेदकविशिष्टे गन्धप्रागभावस्य विद्यमानत्वेन हेत्वभावासंभवात् सत्तात्वावच्छिन्नाभावस्य गुणेऽसत्त्वाच्च यथोक्ते न क्षतिः । पक्षइति । पक्षे पक्षतावच्छेदकस्याभाव इत्यर्थः । गगनीयत्वेति । गगनीयकमलाप्रसिद्धेरिति भावः । एतदुभयेति । स्वरूपासिद्ध्याश्रयासिद्धिभिन्नत्वविशिष्टासिद्धित्वं व्याप्यत्वासिद्धित्वमित्यर्थः । एतदुभयवारणायोभयभिन्नेति । घटादिवारणाय विशेष्यदलं । धूलीपटलइति । पर्वतो वह्निमान् धूलीपटलादित्यादौ धूलीपटले वह्निव्याप्यसत्त्वेन धूमादिनिष्ठवह्निव्याप्यभावकूटस्य सत्त्वादिति भावः । यथाश्रुते तु धूमनिष्ठव्याप्यभावस्यालोकेपि सत्त्वात्तस्यापि व्याप्यत्वासिद्धिप्रसङ्गः साध्यसाधनभेदेन व्याप्तेर्भिन्नत्वादिति । ननु पर्वतः काञ्चनमयवह्निमान् धूमात् एवं पर्वतो वह्निमान् काञ्चनमयधूमात् इत्यादौ साध्ये साध्यतावच्छेदकस्याभावः साध्याप्रसिद्धिः । एवं हेतौ हेतुतावच्छेदकस्याभावो हेत्वप्रसिद्धिरित्येवं रूपयोः साध्याप्रसिद्धिहेत्वप्रसिद्ध्योरपि आश्रयासिद्धिवदतिरिक्तत्वसम्भवेनासिद्धेस्त्रिविधत्वमनुपपन्नमत आह । साध्याप्रसिद्धि-

ध्याप्रसिद्धिर्हेत्वप्रसिद्धिर्वा पक्षे साध्यशून्यत्वं बाधः। यथा

रिति। वा शब्दोऽप्यर्थकः तथाच साध्याप्रसिद्धिर्हेत्वप्रसिद्धिरपि व्याप्यत्वासिद्धिरित्यर्थः। हेतुतावच्छेदकावच्छिन्ने साध्यतावच्छेदकावच्छिन्ननिरूपितनियतसामानाधिकरण्यमेव व्याप्तिः। साध्यतावच्छेदकहेतुतावच्छेदकयोरप्रसिद्धौ तादृशव्याप्तेरसंभावितत्वेन तयोरपि व्याप्यत्वासिद्ध्यन्तर्गतत्वमेव आश्रयासिद्धेस्तु तथात्वासंभवात् अतिरिक्तत्वमेवेति नासिद्धेस्त्रैविध्यानुपपत्तिरिति भावः। अत्र पर्वतो वह्निमान्नीलधूमादित्यादौ नीलरूपविशेषणस्य सङ्कोचाविशेषणत्वेन नीलधूमत्वेन व्याप्यतावच्छेदकं व्यभिचारावारकत्वात् व्याप्तिग्रहानौपयिकत्वाच्च किंतु धूमत्वमेव तथा स्वसमानाधिकरणव्याप्यतावच्छेदकधर्मान्तराऽघटितधर्मस्यैव व्याप्यतावच्छेदकत्वनियमात्। धूमप्रागभावत्वसङ्ग्रहाय स्वसमानाधिकरणेति स्वस्यापि स्वघटितत्वादन्तरेति। तदघटितत्वं च तदविषयकप्रतीतिविषयत्वमेव। तथाच नीलधूमत्वावच्छिन्ने व्याप्त्यभावाद् व्याप्यत्वासिद्ध एवान्तर्भावः अतएव तदुद्भावने वादिनिग्रहोऽपि। ननु व्यापके व्यर्थविशेषणं न दोषाय व्याप्ये तु दोष इति नियमे किंविनिगमकमिति चेत्तदर्वोहि हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नहेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाऽभावविशिष्टसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यसामानाधिकरण्यमेव व्याप्तिः। एवं च समनियतलघुधर्मेऽवच्छेदके संभवति गुरौ तदभावादिति न्यायेन स्वरूपसंबन्धरूपावच्छेदकत्वस्य गुरुधर्मेऽनङ्गीकारात् नीलधूमत्वावच्छिन्नसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वत्वस्य धूमसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वत्वापेक्षया गुरुत्वेन प्रतियोगितावच्छेदकतया तादृशाभावाप्रसिद्ध्या न तेन रूपेण व्याप्तिरिति। केचित्तु कम्बुग्रीवादिमान्नास्तीति प्रतीतेरविशेषात् गुरुधर्मोऽपि प्रतियोगितावच्छेदकः। एवं स्वसमानाधिकरणतादृशधर्मान्तराघटितधर्मस्यैव व्याप्यतावच्छेदकत्वमिति नियमस्याप्रयोजकत्वात् नीलधूमत्वमपि व्याप्यतावच्छेदकमेव अतएव नीलधूमत्वादेर्वारणीयत्वेत्विति दीधितिकारोप्याह। न चैवं तदुद्भावने वादिनिग्रहानुपपत्तिः। मन्मते तेन रूपेण व्याप्यत्वासिद्ध्यैव तन्निग्रहोपपत्तिरितिवाच्यम्। धूमादिति वक्तव्ये नीलधूमादित्युक्तिरनुचितेति अधिकोक्त्या वादिनिग्रहादित्याहुरिति कृतं पल्लवितेन॥

जलादिपक्षे वह्न्यभावः। नचात्र धूमस्य हेतोरसिद्धिरेवास्ति-
स एव दोषोऽस्तीति कृतं बाधेनेति वाच्यम्। असिद्धिर्हि परामर्श-
प्रतिबन्धकतया दोषः। तथाच यत्र भ्रमात्मकः परामर्शो
जातः तत्र बाधे सति अनुमितेरनुत्पत्तेर्बाधस्यानुमितिप्र-
तिबन्धकतया दोषत्वात्। आद्यकालावच्छिन्नो घटो रूप-

बाधं लक्षयति। पक्ष इति। पक्षतावच्छेदकविशिष्टपक्षे साध्यता-
वच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकसाध्याभाववत्त्वमित्यर्थः। तेन रूपकाला-
वच्छिन्नघटो गन्धवान् पृथिवीत्वादित्यादौ आद्यक्षणावच्छेदेन घटे गन्धा-
भावसत्त्वेऽपि नातिव्याप्तिः। एवं महानसीयवह्न्यभावस्य पर्वते सत्त्वेऽपि न
पर्वतो वह्निमान् धूमादित्यादेर्बाधितत्वापत्तिरिति। बाधे अपक्षवृत्तिहे-
तुरनैकान्तिके चेति नियमाद् बाधस्य प्रतिबन्धकत्वे मानाभाव इत्याशङ्क-
ते। नचेति। अत्रेति। ह्रदो वह्निमान् धूमादित्यादावित्यर्थः। असि-
द्धिरेव। स्वरूपासिद्धिरेव। कृतं। व्यर्थं। बाधेनेति। बाधस्य प्रतिबन्धकत्वेने-
त्यर्थः। परामर्शो जातः। वह्निव्याप्यधूमवान् ह्रद इति परामर्शो जातः। बा-
धे सतीति। वह्न्यभाववान् ह्रद इति बाधे सतीत्यर्थः। तथाच तत्र परा-
मर्शोदयेनासिद्ध्यादेरदूषकतया बाधस्यैव दोषत्वमिति भावः। ननु व-
ह्निव्याप्यवत्ताज्ञानकाले कथं वह्न्यभाववत्ताज्ञानं तदभावव्याप्यवत्ताज्ञान-
स्य प्रतिबन्धकस्य सत्त्वादिति चेन्न। अलौकिकतद्वत्ताज्ञानं प्रत्येव तदभा-
वव्याप्यवत्ताज्ञानस्य विरोधितया आनुमानिकभिन्नेन्द्रियजन्यवह्निव्याप्यव-
त्ताज्ञानकाले प्रात्यक्षिकवह्न्यभाववत्ताज्ञानोदये बाधकाभावादिति भा-
वः। असङ्कीर्णबाधस्थलमप्याह। आद्यकालावच्छिन्नेति। दोषान्तरेति
। असिद्ध्यादिरूपदोषान्तरेत्यर्थः। दोषान्तराभावमेवोपपादयति। नही-
ति। व्याप्यसत्त्वे व्यभिचारित्वमेव पक्षावृत्तित्वे च स्वरूपासिद्धिरेव दोष
इत्यतो व्याप्तिपक्षवृत्तित्वयोरुभयोरभावयोर्निराकरणं। यद्यपि धर्मिता-
वच्छेदकसामानाधिकरण्येन तदभाववत्ताज्ञानस्य धर्मितावच्छेद-
कसामानाधिकरण्येन तत्प्रकारकबुद्धौ न प्रतिबन्धकत्वं। तथाप्यवच्छेद-
कावच्छेदेन तदभाववत्ताज्ञानस्य अवच्छेदकावच्छेदेन तद्वत्ताज्ञानवि-
रोधितयैव तद्दोषत्वं। ननु गन्धव्याप्यपृथिवीत्ववत्तापरामर्शात् जायमा-
नघटो गन्धवानित्यनुमितिः पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्यावगाहि-

वान् पृथिवीत्वादित्यत्राद्यकालावच्छेदेन घटे रूपाभावरूप-
बाधस्थले दोषान्तराभावात् । नहि पृथिवीत्वेन रूपव्या-
प्तिः । पक्षावृत्तितावेति दिक् । ननु उपाधिरपि हेत्वाभा-
सान्तरमस्तीति कथमेतएवेति चेत् । व्यभिचाराद्यन्यतम
त्वं हेत्वाभासत्वं । नचोपाधिस्तदन्यतमइति तस्यानेवंभूत
त्वात् । अतएव सिद्धसाधनमपि न हेत्वाभासान्तरम् ॥ ननु
कोयमुपाधिः । अत्राचार्याः ॥ साध्यव्यापकत्वेसति साधना-
व्यापकउपाधिः । तद्व्यापकत्वं च तत्समानाधिकरणा या

त्वात् प्रमैव । ननु पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन सदनुमितिः । पक्षताव-
च्छेदकव्यापकत्वविशिष्टसम्बन्धघटितव्यापकतायाः गन्धे अग्रहात् व्या-
पकताघटकसम्बन्धेनैव व्यापकस्यानुमितिः तथाच सद्धेतोरस्य कथंबाधि
तत्वमत आह । दिगिति । अवच्छेदकावच्छेदेनानुमितौ पक्षतावच्छेद-
कव्यापकत्वविशिष्टसम्बन्धेन व्यापकत्वावगाहिपरामर्शशुद्धसाध्यतावच्छे-
दकसम्बन्धघटितव्यापकत्वावगाह्यवच्छेदकावच्छेदेन हेतुमत्तावगाहि-
परामर्शयोरन्यतरस्य जनकत्वेन प्रकृते गन्धप्रागभावावच्छिन्नत्वविशि-
ष्टसमवायघटितगन्धनिष्ठव्यापकत्वावगाहिपरामर्शसत्वेपि गन्धप्रागभा-
वकालावच्छिन्नत्वविशिष्टसमवायसम्बन्धेन पृथिवीत्वरूपहेतुमत्तावगाहि-
परामर्शसत्वाद्गन्धप्रागभावकालावच्छेदेन घटे जायमाना गन्धानुमि-
तिर्भ्रमएवेति तस्याभासत्वमक्षतमेवेति भावः । ननु व्यभिचारज्ञान
स्यानुमितिकारणव्याप्तिज्ञानविघटकतया परंपरयाऽनुमितिप्रतिबन्धज्ञा-
नविषयतया यथा व्यभिचारादेर्हेत्वाभासत्वं तथोपाधेरपि स्यात् । उ-
पाधिज्ञानस्यापि व्यभिचारज्ञानद्वाराव्याप्तिज्ञानविघटकत्वेनानुमितिप्रति
बन्धकज्ञानविषयत्वात् । तथाच पञ्चैव हेत्वाभासा इत्यनुपपन्नमित्यभि-
प्रेत्याशङ्कते । नन्विति । एते एवेति । पञ्चैवेत्यर्थः । तदन्यतमइति । सव्य
भिचाराद्यन्यतमान्तर्गतइत्यर्थः । तस्य । उपाधेः । अनेवंभूतत्वात् । अहेत्वा
भासत्वात् । अतएव । सव्यभिचाराद्यन्यतमान्तर्गतत्वाभावादेव । वस्तुतस्तु
सत्यप्युपाधिज्ञाने उपाधिना व्यभिचाराद्यनुमाने व्याप्तिज्ञानप्रतिब-
न्धकत्वाभावादनुमित्युत्पत्त्या अनुमितिकारणव्याप्तिज्ञानविघटकत्वाभावेन

परामर्शनिरोधकतया न हेत्वाभासत्वम्। एवं सिद्धसाधनस्यापि पक्षताविघटकतया न तत्त्वमिति। वादिविजयरूपैककार्यकारित्वसङ्गत्या हेत्वाभासनिरूपणानन्तरमुपाधिनिरूपणमारभते। नन्विति। आचार्यमते उपाधिपदं पङ्कजादिपदवद्योगरूढम् उपसमीपवर्तिनि स्वीयं धर्ममादधातीत्युपाधिरिति योगात्स्वनिष्ठव्याप्तिरूपधर्मसङ्क्रामकत्वलब्धा साध्यव्याप्यत्वं न केवलसाध्यव्याप्यतामात्रेण दूषकत्वमिति साध्यव्यापकत्वे रूढिरपि। तथाच साध्यसमव्याप्तत्वघटितमेवोपाधिलक्षणं। तत्तु न सम्यक् समव्याप्तस्यैवोपाधित्वे विषमव्याप्तेऽपि व्यभिचारोन्नायकत्वसत्प्रतिपक्षोन्नायकत्वादिरूपदूषकताबीजस्य सत्त्वेन तस्याप्युपाधित्वापत्तेरव्याप्त्यापत्तेरिति साध्यव्याप्यत्वांशमपहाय रूढ्यर्थसाध्यव्यापकत्वमात्रघटितलक्षणमाह। साधनाव्यापकत्वे सतीति। ननु साध्यव्यापकत्वं तद्वन्निष्ठात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वं तत्प्रतियोगित्वं चाव्यापकत्वं। एवं च साध्यसमानाधिकरणात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वे सति साधनसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगित्वमिति स्यात्। तच्च द्रव्यं सत्त्वादित्यादौ संयोगाद्युपाधावव्याप्तं अतिव्याप्तं च द्रव्यं पृथिवीत्वादित्यादौ संयोगादौ उभयत्र प्रतियोगिवैयधिकरण्यनिवेशे चातिगौरवं। साध्यत्वसाधनत्वयोर्व्यापकत्वव्याप्यत्वरूपतया व्यभिचारिणि तदसम्भवश्च साध्यत्वप्रकारकज्ञानविषयत्वसाधनत्वप्रकारकज्ञानविषयत्वादिना तयोर्निवेशे भ्रमात्मकज्ञानमादाय प्रसिद्धिसम्भवेऽपि यत्र न तादृशो भ्रमः तत्रानुपपत्तिर्जागरूकैवेत्यत आह। तद्व्यापकत्वं चेति। लाघवादभावागर्भव्यापकत्वमाह। तदितीति कश्चित्। तत्समानाधिकरणेति तद्धर्मावच्छिन्नसमानाधिकरणा यावन्तो यद्धर्मावच्छिन्नसमानाधिकरणास्तद्धर्मवत्त्वं तद्धर्मावच्छिन्ने तद्धर्मावच्छिन्नव्यापकत्वम्। अत्र यावत्पदोपादाने च वह्निमान् धूमादित्यादौ साधनाव्यापकस्य रासभादेः वह्निसमानाधिकरणमहानसत्वादिरूपयत्किंचित् धर्मनिष्ठसामानाधिकरण्यनिरूपकत्वेऽपि न रासभादावतिव्याप्तिः। यावत्त्वस्य व्यापकत्वादन्यस्य च दुर्वचत्वात्तत्सामानाधिकरण्यव्यापकसामानाधिकरण्यनिरूपकत्वमर्थः पर्यवस्यति। तद्व्यापकत्वं च तत्समानाधिकरणतत्समानाधिकरणाभावाप्रतियोगि सामानाधिकरण्यनिरूपकत्वं। सर्वस्यापि द्वित्वादिना तादृशाभावप्रतियोगित्वात् असम्भवः तद्वन्निष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकधर्मवत्त्वं तदर्थो वाच्यः। तथाच तादृशप्रतियोगितानवच्छेदकप्रमेयत्वमादाया-

तिप्रसङ्गवारणाय यद्धर्मावच्छिन्नसमानाधिकरणत्वं तद्धर्मावच्छिन्नसमानाधिकरणत्ववन्निष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकं तद्वत्त्वमेव तद्धर्मावच्छिन्ने तद्धर्मावच्छिन्नव्यापकत्वं एवमव्यापकत्वं तत्समानाधिकरणत्ववन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकसामानाधिकरण्यत्ववत्त्वं सोऽयं तद्धर्मावच्छिन्नसमानाधिकरणधर्मनिष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकसामानाधिकरण्यत्वावच्छिन्नसामानाधिकरण्यनिरूपकतावच्छेदकत्वे सति यद्धर्मावच्छिन्नसमानाधिकरणधर्मनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकसामानाधिकरण्यत्वावच्छिन्नसामानाधिकरण्यनिरूपकतावच्छेदकं यद्रूपं तद्धर्मावच्छिन्न साध्यसमानाधिकरणतद्धर्मावच्छिन्नहेतावुपाधिः । गुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्तावान्जातेरित्यत्र विशिष्टसत्तायाः सत्तानतिरेकितया सत्वाद्यव्यापकतया साध्य व्यापकत्वप्रसङ्गेन द्रव्य गुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्वादित्यादौ सत्वाद्यव्यापकतया साधनाव्यापकत्वप्रसङ्गेन च संयोगादावव्याप्त्यतिव्याप्त्योर्वारणाय लक्षणे तद्धर्मावच्छिन्नत्वयद्धर्मावच्छिन्नत्वयोर्निवेशः । लक्ष्ये लक्षणं सङ्गमयति । यथेति । तत् । आर्द्रेन्धनं तत्समानाधिकरणत्वात् । आर्द्रेन्धनसमानाधिकरणत्वात् । धूमसमानाधिकरणमहानसत्वादिनिष्ठाभावप्रतियोगिसामानाधिकरण्यनिरूपकत्वेन धूमव्यापकत्वमप्यत्रास्तीति भावः । अयः पिण्डइति । वह्निसमानाधिकरणायः पिण्डत्वनिष्ठाभावप्रतियोगिसामानाधिकरण्यनिरूपकत्वेन वन्ह्यव्यापकत्वादिति भावः । सन्देतौ तु । वह्निमान्धूमादित्यादौ तु । नैवं । वह्निव्यापको धूमाव्यापकः कश्चिदित्यर्थः । ननु पक्षातिरिक्तस्य साध्यव्यापकतायहादुपाधेर्दूषकत्वं । तच्च महानसाद्यन्तर्भावेण वह्निव्यापकस्य पर्वते च धूमाव्यापकस्य पक्षेतरत्वस्यैवोपाधेः सम्भवात्कथं नतत्रोपाधिरित्यत आह । तद्धेतोरिति । हेतोः । धूमस्य । साध्यव्याप्यत्वात् । वह्निव्याप्यत्वात् । ननु ततः किमित्यत आह । साध्याव्याप्याव्यापकस्येति । तथाच पक्षेतरत्वं वन्ह्यव्यापकं वह्निव्याप्यधूमाव्यापकत्वादित्यनेन साध्याव्यापकत्वान्न पक्षे तरत्वमुपाधिः । नच धूमो वन्ह्यव्याप्यवह्निव्यापकपक्षेतरत्वाव्याप्यत्वादित्यनुमानेन धूमे एव वन्ह्यव्याप्यत्वं सिध्यतां व्याप्तिग्राहकस्योभयथापि सत्वादिति वाच्यम् धूमत्वावच्छिन्नं प्रति वह्नित्वेन हेतुतया कार्यकारणभावरूपानुकूलतर्कसत्वादेव धूमे वह्निव्याप्यत्वसिध्या तदव्यापकत्वेन पक्षेतरत्वे वन्ह्यव्यापकत्वनिश्चयादिति भावः । इद-

वन्तोयत्समानाधिकरणा स्तत्वं । यथा धूमवान्वह्नेरित्यत्रा-
र्द्रेन्धनं हि भवति तत्साध्यव्यापकं । धूमसमानाधिकरण-
स्य यावतस्तत्समानाधिकरणत्वात् भवति च साधना-
व्यापकं । वह्निमत्ययः पिण्डे तदसत्वात् । सद्धेतौ तु नैवं ।
तत्र हेतोः साध्यव्याप्यत्वात् । साध्यव्याप्यव्यापकस्य च सा-
ध्यव्यापकत्वात् ॥ अत्रवदन्ति । इदं साधनावच्छिन्नसाध्य-
व्यापकेऽव्याप्तं । यथाकाकः श्यामो मित्रातनयत्वादित्यत्र
शाकपाकजत्व मुपाधिः नहि तच्छ्यामत्वव्यापक श्यामत्व-
वति घटे असत्वात् किंतु मित्रातनयत्वावच्छिन्नश्याम-
त्वव्यापकं यत्रयत्र मित्रातनयत्वावच्छिन्नश्यामत्वं तत्र त-
त्र शाकपाकजत्वस्य सत्वात् । अथ साधनावच्छिन्नसाध्य-
व्यापकत्वे सति साधनाव्यापकउपाधिरिति चेन्न । वायुः
प्रत्यक्षः प्रमेयत्वादित्यादौ पक्षधर्मवहिर्द्रव्यत्वावच्छिन्न-

---

मुक्तोपाधिलक्षणं । यथा काक इति । मित्रातनयस्य पक्षत्वे साध-
नावच्छिन्नसाध्यव्यापकपक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकयोरैक्यप्रसङ्गेन वक्ष्यमा
णदोषाऽसङ्गतेरत स्तयोरसङ्करप्रदर्शनाय काकपर्यन्तानुधावनं । तत् ।
शाकपाकजत्वम् । श्यामत्वेति । शुद्धश्यामत्वव्यापकमित्यर्थः । किंन्त्वि
ति । साधनीभूतमित्रातनयत्वावच्छिन्नश्यामत्वव्यापकमित्यर्थः । छिन्न
छिन्नमिति । मित्रातनयत्वरूपसाधनावच्छिन्नश्यामत्वव्यापकत्वाद्गौ
रमित्रातनये अवृत्तित्वेनच मित्रातनयत्वरूपसाधनाव्यापकत्वाच्च शा-
कपाकजत्वे लक्षणसमन्वयः । शुद्धसाध्यव्यापके चार्द्रेन्धनादौ शुद्धसाध्य-
व्यापकत्वादेव सुतरां साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वमिति भावः । वा-
युरिति । वायुः प्रत्यक्षः प्रत्यक्षस्पर्शाश्रयत्वादिति कृते प्रत्यक्षस्पर्शाश्रयत्व-
रूपसाधनावच्छिन्नप्रत्यक्षत्वव्यापकतयाऽव्याप्तासङ्गतेरतः प्रमेयत्वपर्यन्ता
नुधावनं । तत् । रूपवत्वं । ननु शुद्धसाध्यव्यापकसाधनावच्छिन्नसाध्यव्यापको
भयवहिर्भूतस्य नोपाधित्वमेवेत्यत आह । किंत्विति । तथाच साधनाव-

साध्यव्यापके उद्भूतरूपवत्त्वादौ उपाधावव्याप्तेः । नहि प्रमेयत्वरूपसाधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकं तदात्मादावसत्त्वात् । किन्तु बहिर्द्रव्यत्वावच्छिन्नप्रत्यक्षत्वस्य व्यापकं । यावति तद्वति घटादौ रूपसत्त्वात् । अथ पक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वे सति साधनाव्यापकत्वमुपाधित्वं विवक्षितमिति चेन्न । यथोक्तस्थले शाकपाकजत्वे अव्याप्तेः । नहि तत्पक्षधर्मावच्छिन्नश्यामत्वव्यापकं तत् तथाविधश्यामत्ववति पक्षे असत्त्वात् । अथ यत्किञ्चिद्धर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वं विवक्षितं । सच धर्मः क्वचित्साधनं क्वचित्पक्षधर्म इति चेन्न पर्वतो वह्निमान् धूमादित्यत्र महानसत्वाभावस्योपाधितापत्तेः । भवति हि महानसान्यत्वरूपयत्किञ्चिद्धर्मावच्छिन्नवह्निव्यापको महानसत्वाभावः यावत्तादृशवह्निमति सत्त्वात् । नच धूमव्यापको धू-

---

च्छिन्नसाधनव्यापकस्येव पक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकस्यापि व्यभिचारोन्नायकत्वादिरूपदूषकताबीजसाम्येनोपाधितया तत्राव्याप्तिरिति भावः । तद्वतीति । बहिर्द्रव्यत्वावच्छिन्नप्रत्यक्षत्ववतीत्यर्थः । बहिष्ट्वं चात्मान्यत्वं मानसविषयान्यत्वं वा तदवच्छिन्नप्रत्यक्षत्वं रूपादावपि तत्र च न रूपसत्त्वमिति द्रव्यत्वनिवेशः । द्रव्यत्वावच्छिन्नप्रत्यक्षत्वमात्मादावपीति बहिष्ट्वनिवेशः । यथोक्तस्थले । काकः श्यामो मित्रातनयत्वादित्यादौ । तथाविधेति । पक्षधर्मबहिर्द्रव्यत्वावच्छिन्ने इत्यर्थः । पक्षे । काकादौ । असत्त्वादिति । इदमुपलक्षणं प्रागभावो विनाशी प्रमेयत्वादित्यादौ जन्यत्वावच्छिन्नविनाशित्वव्यापके भावत्वोपाधावुदासीनधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकेऽव्याप्तिरित्यपि द्रष्टव्या । ननु साधनपक्षधर्मयोर्न तत्त्वेन निवेशः किंतु यत्किञ्चिद्धर्मत्वेनेति नोक्ताव्याप्तिरित्याशङ्कते । अथेति । क्वचित् काकः श्यामो मित्रातनयत्वादित्यादौ । क्वचित् वायुः प्रत्यक्षः प्रमेयत्वादित्यादौ । धूमवान्वह्नेरित्यत्र शुद्धसाध्यव्यापके आर्द्रेन्धनादावेव पक्षधर्मद्रव्यत्वादिकमाद-

भवति महानसेऽसत्त्वात्"। अत्रोच्यते। स्वानधिकरणसाधनाधिकरणवृत्तिधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वमुपाधित्वम्। यद्वा स्वावच्छिन्नानधिकरणसाधनाधिकरणवृत्तिधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकतावच्छेदकधर्मवत्त्वं तत्, तच्च स्वावच्छिन्ना-

---

य सङ्गतिः। उपाधितापत्तेरिति। तथाच सदनुमानमात्रोच्छेदप्रसङ्ग इति भावः। तादृशवह्निमतीति। महानसान्यत्वावच्छिन्नवह्निमति पर्वतादौ। असत्त्वादिति। महानसत्वाभावस्येत्यादिः। स्वानधिकरणेति। स्वमुपाधित्वेनाभिमतं धूमवान्वह्नेरित्यादौ च स्वमार्द्रेन्धनं तदनधिकरणं यदयोगोलकं तद्वृत्तिद्रव्यत्वरूपधर्मावच्छिन्नधूमव्यापकत्वादार्द्रेन्धने लक्षणसमन्वयः एवं स श्यामो मित्रातनयत्वादित्यादौ स्वं शाकपाकजत्वं तदनधिकरणं यन्मित्रातनयत्वाधिकरणं गौरमित्रातनयः तद्वृत्तिमित्रातनयत्वरूपधर्मावच्छिन्नश्यामत्वव्यापकत्वात् शाकपाकजत्वमुपाधिः। वायुः प्रत्यक्षः प्रत्यक्षस्पर्शाश्रयत्वादित्यदौ चोद्भूतरूपवत्त्वं तदनधिकरणं यत्प्रत्यक्षस्पर्शाश्रयत्वाधिकरणं वायुः तद्वृत्तिबहिर्द्रव्यत्वरूपधर्मावच्छिन्नप्रत्यक्षत्वव्यापकत्वादुद्भूतरूपवत्त्वे लक्षणसमन्वयः। वह्निमान्धूमादित्यादौ तु महानसत्वाभावो नोपाधिः तत्र हि स्वं महानसत्वाभावः तदनधिकरणं धूमाधिकरणं महानसमेव तद्वृत्तिद्रव्यत्वरूपधर्मावच्छिन्नवह्निमति महानस एव तस्यासत्त्वान्नातिव्याप्तिरिति ध्येयम्। ननु द्रव्यं सत्त्वादित्यादौ गुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्त्वेऽव्याप्तिः विशिष्टसत्तायाः सत्तानतिरिक्ततया सत्त्वानधिकरणसाधनाधिकरणाप्रसिद्धेः। एवं धूमवान्वह्नेरित्यादौ आर्द्रेन्धनादीनां द्रव्यत्वेनोपाधितापत्तिरित्यत आह। यद्वेति। स्वपदमुपाधितावच्छेदकत्वेनाभिमतपरं। इत्थं च विशिष्टस्यानतिरिक्तत्वेऽपि विशिष्टनिरूपिताधिकरणताया अतिरिक्तत्वात् गुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्तात्वावच्छिन्नानधिकरणं सत्त्वाधिकरणं गुणाद्येव प्रसिद्धं। तद्वृत्तिसत्त्वादिरूपधर्मावच्छिन्नद्रव्यत्वादिव्यापकत्वात् गुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्त्वे लक्षणसमन्वयः धूमवान्वह्नेरित्यादौ स्वपदेन द्रव्यत्वं नोपादातुं शक्यते तत्र द्रव्यत्वावच्छिन्नानधिकरणवह्न्यधिकरणाप्रसिद्धेः किं त्वार्द्रेन्धनत्वाद्येव तथा चार्द्रेन्धन

नधिकरणहेतुमन्निष्ठयत्किञ्चिद्धर्मावच्छिन्नसाध्यसमानाधिकरणवृत्तियावद्धर्मावच्छिन्नसमानाधिकरणास्तद्वत्त्वं । भवति हि आर्द्रेन्धनत्वावच्छिन्नानधिकरणवह्निमदयःपिण्डनिष्ठद्रव्यत्वावच्छिन्नधूमाधिकरणवृत्तियावद्धर्मा आर्द्रेन्धनत्वावच्छिन्नसमानाधिकरणा अतस्तद्वदार्द्रेन्धनमुपाधिः । एवं रूपत्वावच्छिन्नानधिकरणप्रत्यक्षस्पर्शाश्रयत्ववन्निष्ठबहिर्द्रव्यत्वावच्छिन्नप्रत्यक्षत्वाधिकरणं यत्तन्निष्ठा यावन्तो धर्माः रूपत्वावच्छिन्नसमानाधिकरणा अतो रूपमुपाधिः । एवं शाकपाकजत्वावच्छिन्नानधिकरणं यन्मित्रातनयत्ववन्निष्ठमित्रातनयत्वावच्छिन्नश्यामत्वाधिकरणं यत्तन्निष्ठा यावन्तो धर्माः शाकपाकजत्वावच्छिन्नसमानाधिकरणा अतस्तद्वच्छाकपाकजत्वमुपाधिः । नचैवं सद्धेतोः सम्भवति नहि महानसत्वाभावानधिकरणं यद्धेत्वधिक-

---

त्वेनैवोपाधित्वं नतु द्रव्यत्वेनेति नोक्तदोष इति भावः । व्यापकत्वस्याभावादिघटितत्वेन गुरुत्वात् लघुतदाह । तच्चेति । तादृशसाध्यव्यापकत्वं चेत्यर्थः । धूमवान्वह्नेः वायुः प्रत्यक्षः प्रत्यक्षस्पर्शाश्रयत्वात् सश्यामो मित्रातनयत्वादित्यादौ आर्द्रेन्धनोद्भूतरूपशाकपाकजत्वादिषु यथाक्रमं लक्षणं सङ्गमयति । भवतिहीत्यादिना । वह्निमान्धूमादित्यत्र महानसत्वाभावेऽतिव्याप्तिं वारयति । नचैवमिति । सद्धेतोः एवं नच संभवतीत्यन्वयः । सद्धेतोः । धूमादेः । एवमुक्तधर्माक्रान्तः कश्चिदप्युपाधिर्न संभवतीत्यर्थः । तदेवाह । नहीति । वह्निमान्धूमादित्यादौ पर्वतेतरत्वानधिकरणधूमवत्पर्वतादिनिष्ठद्रव्यत्वादिरूपधर्मावच्छिन्नवह्निसमानाधिकरणाः पर्वतत्वादयोऽपि तेन पर्वतेतरत्वावच्छिन्नसमानाधिकरणा इति न पर्वतेतरत्वे अतिव्याप्तिरित्याह । अतएवेति । तादृशधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वाभावादेवेत्यर्थः । तदेवाह । यत्रेति । धर्मे । पर्वतत्वादौ । तत्सामानाधिकरण्या-

रणं महानसत्वन्निष्ठयत्किञ्चिद्धर्मावच्छिन्नसाध्यसमानाधिकरणाः वह्न्यधिकरणयावन्तो धर्मा महानसत्वाभावत्वावच्छिन्नसमानाधिकरणाः महानसत्वएवाभावात् अतएव सद्धेतौ पक्षेतरत्वं नोपाधिः पक्षमात्रवृत्तिधर्मे तत्सामानाधिकरण्याभावात् इति सङ्क्षेपः ॥

तच्चानुमानं परार्थं न्यायपूर्वकं । न्यायश्च क्रमिकप्रतिज्ञादिपञ्चकसमुदायः । यथा पर्वतो वह्निमान् धूमात् योयो धू-

---

भावात् । पर्वतत्वसामानाधिकरण्याभावात् । वह्निरनुष्णः कृतकत्वादित्यादौ पक्षे बाधेन साध्यव्यापकतया अभिमते वह्नितरत्वादौ बाधोन्नीतत्वात् सङ्ग्राह्यत्वमेवेति हृदयम् । उपाधेर्दूषकताबीजं व्यभिचारोन्नायकत्वं सत्प्रतिपक्षोन्नायकत्वं वा । तथाहि धूमवान्वह्नेरित्यत्र वह्निर्धूमव्यभिचारी धूमव्यापकार्द्रेन्धनव्यभिचारित्वात् व्यापकव्यभिचारित्वे व्याप्यव्यभिचारित्वस्यावश्यकत्वात् । एवं वह्निमदयोगोलकं धूमाभाववत् आर्द्रेन्धनाभावात् व्यापकाभावे व्याप्याभावस्यावश्यं भावादिति । व्यभिचारोन्नायकत्वेन सत्प्रतिपक्षोन्नायकत्वेन वा आर्द्रेन्धनस्योपाधित्वात् । नच यथा हेतोः साध्यव्यापकत्वोपाधिव्यभिचारेण साध्यव्यभिचारः साधनीयः तथा साध्यव्याप्य हेत्वव्यापकतयोपाधेः साध्याव्यापकत्वमपि सेत्स्यति विनिगमनाविरहात् व्याप्तिग्राहकस्य चोभयत्रापि सत्वादिति वाच्यम् । अनुकूलतर्कादिनोपाधेः साध्यव्यापकतया निश्चय एवोपाधेर्दूषकताबीजचिन्तनमित्यभिसन्धायाह । संक्षेपइति । स्वार्थपरार्थभेदेनानुमानं द्विधा । यत्र स्वयं धूमादग्निमनुमाय वह्न्यर्थंप्रवर्तते तत्स्वार्थानुमानं यत्रस्वयंवह्निमनुमाय वह्न्यर्थिपरप्रतिपत्त्यर्थं वाक्यं प्रयुङ्क्ते तत्परार्थानुमानं । तत्र स्वार्थानुमानं सुगमत्वादुपेक्ष्य परार्थानुमानप्रकारमेवाह । तच्चानुमानमिति । ननु पक्षधर्मत्वं सपक्षे सत्वं विपक्षाद्व्यावृत्तिः अबाधितविषयत्वं असत्प्रतिपक्षत्वं चेत्यादिपञ्चरूपोपपन्नलिङ्गप्रतिपादकवाक्यत्वं न न्यायत्वं पञ्चरूपोपपन्नो धूम इति वाक्येऽतिव्याप्तमतो न्यायत्वं निर्वक्ति । न्यायश्चेति । धूमात्पर्वतो वह्निमानित्यादिव्युत्क्रमोक्तप्रतिज्ञादिसमुदायेऽतिव्याप्तिवारणाय । क्रमि-

मवान् स सोऽग्निमान् । वह्निव्याप्यधूमवानयं । तस्माद्वह्निमानिति । तत्र एतन्न्यायघटकपर्वतो वह्निमानिति प्राग्दृष्टत्त्यवयवविभाजकोपाधिमत्त्वं प्रतिज्ञात्वं । एतद्धूमादित्ति प्राग्दृष्टत्तितादृशोपाधिमत्त्वं हेतुत्वं । एतद्योयो धूमवान्सोऽग्निमानिति प्राग्दृष्टत्तितादृशोपाधिमत्त्वमुदाहरणत्वम्। एतद्वह्निव्याप्यधूमवानयमिति प्राग्दृष्टत्तितादृशोपाधि

केति । कथकसंप्रदायाविरुद्धेत्यर्थः । न्यायत्वं पञ्चसु पर्याप्तमिति सूचनाय समुदाय इति । तेन पञ्चपदेनैव समुदायलब्धा कृतं समुदाय इत्यनेनेति दूषणमनवकाशं । तथाचायं तस्मात्तथेत्युपनयनिगमने प्राचां नव्यामते मतमाह । वह्निव्याप्येत्यादि । प्रतिज्ञात्वज्ञाने तद्घटितन्यायत्वाज्ञानात् परार्थानुमानासंभव इति प्रतिज्ञात्वादिलक्षयति । तत्रेति । तेषु प्रतिज्ञादिषुमध्ये इत्यर्थः । तत्र सङ्केताविरुद्धत्वार्थं इति कश्चित् । पर्वतो वह्निमानित्युदासीनवाक्ये ऽतिव्याप्तिवारणाय न्यायघटकेति । पर्वतो वह्निमानालोकादिति न्यायान्तर्घटकप्रतिज्ञायाः पर्वतो वह्निमान्धूमादिति न्यायघटकप्रतिज्ञात्वापत्तिवारणायैतन्न्यायेति । अवयवेति । अवयवविभाजकाः पञ्चोपाधयः प्रतिज्ञात्वहेतुत्वोदाहरणत्वोपनयत्वनिगमनत्वभेदात् तत्र यथायोगं लक्षणान्यवसेयानि । "पक्षे साध्यनिर्देशः प्रतिज्ञेति सूत्रं" पक्षविशेष्यकसाध्यप्रकारकज्ञानजनकवाक्यं प्रतिज्ञेत्यर्थः । तत्र पर्वतो वह्निमानित्युदासीनवाक्ये ऽतिप्रसक्तमिति तन्नोट्टङ्कितम् । एतद्धूमादिति । अत्रोदासीनवाक्ये ऽतिव्याप्तिवारणाय न्यायघटकेति । पर्वतो द्रव्यं धूमादिति हेत्ववयवे पर्वतो वह्निमान्धूमादिति हेत्ववयवत्ववारणाय एतन्न्यायघटकेति वक्तव्यं तत्राभावोक्तमेतदिति । एतन्न्यायघटकोयो धूमादिति शब्दः तद्वृत्तीत्यर्थः । एवमग्रेऽपि । तादृशेति । अवयवविभाजकेत्यर्थः । प्रतिज्ञादिलक्षणघटकीभूतमवयवत्वं निर्वक्ति । अवयवत्वं चेति । अत्रैव प्राचीनमतसंवादमाह । उक्तं चेति । ननु प्रतिज्ञाद्यन्यतमत्वं प्रतिज्ञाभिन्नत्वे सति हेत्वादिभिन्नं यत्तद्भिन्नत्वं तत्र च प्रतिज्ञात्वं पर्वतोवह्निमानिति भागयोः प्रत्येकं पर्याप्तं व्यासज्यवृत्ति वा । आद्ये प्रतिज्ञात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदस्य तद्घटके असत्त्वेन तत्प्रतिज्ञैकदेशे अतिव्याप्तिः द्विती-

सत्त्वं उपनयत्वम् । एतस्माद्वह्निमानिति शब्ददृष्टिसिताहृद्यो-
पाधित्वं निगमनत्वम् अवयवत्वं च प्रतिज्ञाद्यन्यतमत्वं ।
उक्तं च अवयवाः पञ्च प्रतिज्ञादिभेदादिति ॥

ये प्रतिज्ञात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदस्य प्रत्येकं पर्वतो वह्निमानिति भागयोः सत्त्वेन प्रतिज्ञादिभिन्नतादृशभागद्वयभेदस्य च प्रतिज्ञायामसंभव इति चेन्न । प्रतिज्ञात्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदाधिकरणतावच्छेदकं यत्तदवच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदाधिकरणतावच्छेदकं यत्तदवच्छिन्नत्वस्य विवक्षितत्वात् । प्रतिज्ञात्वस्य व्यासज्यवृत्तित्वोपगमेन प्रतिज्ञैकदेशे प्रतिज्ञात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदसत्त्वात् प्रतिज्ञात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदाधिकरणतावच्छेदकं पर्वत इति भागत्वं तदवच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदाधिकरणतावच्छेदकं च प्रतिज्ञात्वं प्रतिज्ञा न प्रतिज्ञैकदेश इति प्रतीतेः । व्यासज्यवृत्त्यधिकरणताकभेदाभ्युपगमात् । प्रतिज्ञाहेतुसमुदायो न प्रतिज्ञेति प्रतीतेः प्रतिज्ञाहेतुसमुदाये प्रतिज्ञाभेदसत्त्वात् न प्रतिज्ञाहेतुसमुदायेऽप्यतिव्याप्तिः । व्यासज्यवृत्त्यधिकरणताकभेदानङ्गीकारे तु प्रतिज्ञात्वाद्यवच्छिन्नभेदपक्षकाधिकरणतानवच्छेदकत्वे सति प्रतिज्ञात्वाद्यवच्छिन्नाधिकरणताकभेदप्रतियोगितावच्छेदकं यत्तदवच्छिन्नभेदाधिकरणतावच्छेदकं यत्तदवच्छिन्नत्वमर्थोऽवसेयः प्रतिज्ञैकदेशेऽतिव्याप्तिवारणाय सत्यन्तनिवेशः । पर्वतो वह्निमानिति भागयोः प्रत्येकं प्रतिज्ञाभेदसत्त्वेन तादृशभागत्वस्य प्रतिज्ञात्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदाधिकरणतावच्छेदकत्वात् व्यासज्यवृत्त्यधिकरणताकभेदानभ्युपगमात् प्रतिज्ञाहेतुसमुदाये प्रतिज्ञादिभेदासत्त्वेन प्रतिज्ञाहेतुसमुदायेऽतिव्याप्तिवारणाय विशेष्यदलनिवेशः । तत्र । प्रतिज्ञायां प्रतिज्ञाहेतुसमुदायभेदसत्त्वेन तादृशप्रतियोगितावच्छेदकं तादृशसमुदायत्वं तदवच्छिन्नभेदस्य च तादृशसमुदाये असत्त्वेनाऽतिव्याप्तिविरहादिति । प्रतिज्ञादीनां न्यायघटकत्वघटितत्वाच्च नोदासीनवाक्येऽतिव्याप्तिरिति ध्येयम् । अत्र च प्रतिज्ञादिवाक्यैः खण्डवाक्यार्थबोधः ततो वाक्यैकवाक्यतया न्यायरूपमहावाक्यार्थबोधः अवान्तरवाक्यार्थज्ञानस्य महावाक्यार्थबोधे हेतुत्वात् । तद्यथा वह्निसंबन्धिभिन्नः पर्वतः धूमीयज्ञानज्ञाप्यत्वं वीप्सायास्तात्पर्यम् । एकतया वह्निपदस्य धूमव्यापकवह्नौ लक्षणया धूमसम्बन्धिभिन्न धूमव्यापकवह्निसम्बन्धिभिन्न इति उदाहरणार्थबोधः

इति श्रीभट्टाचार्यचूडामणिविरचितायां न्यायसिद्धान्तमञ्जर्यामनुमानपरिच्छेदः ॥

वह्निव्याप्यधूमसंबन्ध्यभिन्नः पर्वतो वह्निव्याप्यपक्षवृत्तिधूमज्ञानज्ञाप्यवह्निसंबन्ध्यभिन्न इति प्रत्येकं बोधः । ततश्च धूमज्ञानज्ञाप्यवह्निसंबन्ध्यभिन्नपर्वताभिन्नधूमव्यापकवह्निसंबन्ध्यभिन्नधूमसंबन्ध्यभिन्नवह्निव्याप्यधूमसंबन्ध्यभिन्नः पर्वतो वह्निव्याप्यपक्षवृत्तिधूमज्ञानज्ञाप्यवह्निसंबन्ध्यभिन्न इति वाक्यैकवाक्यतया न्यायार्थबोधः । ततो न्यायार्थज्ञानसहकृतेन मनसा धूमवान्वह्निमानिति धूमविशिष्टे वह्निवैशिष्ट्यमिति न्यायेन मानसं ज्ञानं जन्यते तेन च परामर्श उत्पाद्यते ततः परस्यानुमितिः । न च न्यायार्थज्ञानेनाहत्यैव परामर्श उत्पाद्यतां कृतमन्तरा विशिष्टवैशिष्ट्यज्ञानजननेनेति वाच्यं । तस्य वादिवाक्यजन्यत्वेनाऽनाप्तोक्तत्वादप्रामाण्यशङ्काकलङ्कितत्वेनानुमित्युपधायकपरामर्शानुत्पादकत्वात् । अन्यथा आप्तवाक्यादिवन्न्यायजन्यज्ञानादेवानुमितिस्वीकारापत्तेः । तथाच न्यायजन्यज्ञानेन तत्तत्पदार्थोपस्थापने सति धूमविशिष्टे वह्निवैशिष्ट्यमिति मनसा परिच्छेदानन्तरं परामर्शोत्पाद इत्यङ्गीकरणीयम् । अतएव "चिन्तामणिकारेणानुमितिचरमकारणलिङ्गपरामर्शप्रयोजकशाब्दज्ञानजनकवाक्यत्वं न्यायत्वं । तादृशशाब्दज्ञानजनकवाक्यत्वमवयवत्वमिति" तु लक्षणमुपन्यस्तं । यद्यपि विप्रतिपत्तेः पक्षपरिग्रहे हेत्वभिधानस्याकाङ्क्षितत्वेन प्रथमं हेत्वभिधानमेवोचितमिति प्रतिज्ञा न न्यायाङ्गं । तथापि समयबन्धादिना विप्रतिपत्तेरन्तरितत्वेन हेतुवाक्यस्य निष्प्रतियोगिकान्वयबोधासमर्थत्वात् प्रतिज्ञान्यायाङ्गं । पर्वतो वह्निमान्कुत इत्याकाङ्क्षायां प्रतिज्ञानन्तरं हेतूपन्यासः अत्र च पर्वतो वह्निमानिति प्रतिज्ञाया ज्ञानविषयवह्नौ लक्षणा धूमादित्यत्र हेतुत्वं पञ्चम्यर्थः तस्य च निरूपकतया प्रतिज्ञैकदेशार्थे ज्ञाने अन्वयः । ज्ञायमानलिङ्गस्यानुमानत्वनये धूमपदं यथाश्रुतमेव लिङ्गज्ञानस्यानुमानत्वनये तु धूमपदस्य धूमज्ञानमर्थः एवं च धूमज्ञानजन्यज्ञानविषयवह्निमानिति वाक्यैकवाक्यतया प्रतिज्ञाहेतुभ्यामन्वयबोध इत्यपि कश्चित् । केचित्तु प्रतिज्ञायां ज्ञाने न लक्षणा प्रथममनाकाङ्क्षितत्वात् किंतु धूमपदस्य धूमज्ञाने पञ्चम्याश्च ज्ञाप्यत्वे लक्षणा । सुब्विभक्तावपि लक्षणास्वीकारादित्याहुः । एतन्मते । सर्वलाक्षणिकस्थले अन्वयबोधानङ्गीकारेण सिद्धान्तविरोधः । वस्तुतस्तु पञ्चम्याः ज्ञानज्ञाप्यत्वमर्थः धूमस्य च ज्ञाने अन्वयः ससंबन्धिकस्थले एकदेशेऽप्यन्वयस्वीकारादित्यस्मत्प्रकृतविचारेण कथनम

गमकत्वं व्याप्त्या पक्षधर्मतया चेति तत्र व्याप्तिप्रदर्शनायोदाहरणप्रयोगः । तत्र प्रथमयत्पदेन यद्बाध्यते द्वितीययत्पदेन तदन्यद्बाध्यते एवञ्च धूमवत्सद्भावनसं वह्निमत् धूमवत्सद्भावनसान्यच्च धूमवह्निमदिति बोधे यावत्साधनाश्रयाश्रितसाध्यसंबन्धरूपा व्याप्तिः उदाहरणेन प्रदर्श्यते । तत्रोच यत्पदे एव वीप्सा न तु तत्पदेऽपि निरूपितमस्थितयोरपि एकेन तत्पदेन परामर्शसंभवात् सर्वनाम्नां बुद्धिस्थवाचकत्वादिति । अतएव "यद्य पापं प्रतिजहि जगन्नाथ नमस्य तन्मे" इत्युक्तं । ननु "सञ्चारिणी दीपशिखेव रात्रौ यं यं व्यतीयाय पतिंवरा सा । नरेन्द्रमार्गाट्ट इव प्रपेदे विवर्णभावं स स भूमिपालः" इत्यत्र सा सा ह्रिया नम्रमुखी बभूवेत्यादौच" कथं तत्पदे वीप्सेति चेत् यत्रप्रत्येकं यत्पदोपस्थापितं प्रत्येकरूपेणैव तत्तत्पदं परामृशति तत्र तत्पदेऽपि वीप्सा यथा स स भूमिपाल इत्यादौ यत्र तु सामान्यरूपेणैव तत्र न तत्पदेऽपि वीप्सा । यथा यद्यत्पापं प्रतिजहि जगन्नाथेत्यादाविति कश्चिन्न दोषः । वस्तुतस्तु व्यापकसामानाधिकरण्यरूपव्याप्तिबोधकत्वमुदाहरणस्य पदार्थविधया वाक्यार्थविधया वा न संभवतीति वह्निपदस्य धूमव्यापकवह्नौ लक्षणा वीप्सा च तात्पर्यग्राहिका । यत्र यत्पदसमभिव्याहृतपदार्थतावच्छेदकव्यापकत्वं विधेये भासते तत्र तत्पदे न वीप्सा । यथा यो यो धूमवान् सोऽग्निमानित्यत्र यत्पदसमभिव्याहृतधूमवत्पदार्थतावच्छेदकीभूतधूमव्यापकत्वं विधेये वह्नौ भासते । यत्र तु यत्पदसमभिव्याहृतपदार्थतावच्छेदकधर्मसामानाधिकरण्यं विधेये भासते तत्र तत्पदे वीप्सा यथा "स स भूमिपालः,, यां यां प्रियः प्रैक्षत कातराक्षी सा सा ह्रिया नम्रमुखी बभूवेत्यादौ,, च तत्र यत्पदसमभिव्याहृतपदार्थतावच्छेदकीभूतभूमिपालत्वकातराक्षित्वव्यापकत्वस्य विवर्णभावनम्रमुखत्वरूपविधेययोर्बाधादन्वयासंभवेन भूमिपालत्वादिसामानाधिकरण्येनैव विधेयभानमावश्यकमिति तत्र तत्पदेऽपि वीप्सेति रहस्यम् । उदाहरणानन्तरं पक्षधर्मताप्रदर्शनायोपनयप्रयोगः विशिष्टपरामर्शस्यानुमितिहेतुत्वव्यवस्थापनेनोदाहरणान्तएव न्यायप्रयोग इति मीमांसकमतं निरस्तं बोध्यम् । उदाहरणोपनयरूपमवयवद्वयमिति बौद्धमतमप्यस्य समस्तं कथायां साकाङ्क्षाक्रमेणैवाभिधानात् प्रतिज्ञाद्युपन्यासस्यावश्यकत्वात् । धूमादितियेव प्रयोगो न तु धूमवत्त्वादिति मतुपो व्यर्थत्वादिति

ये मन्यन्ते तेषां मते अत्र वह्निव्याप्यधूम इत्येवोपन्यासः स्यात् । ननु वह्निव्याप्यधूमवानयमिति मतुपो व्यर्थत्वादित्यवधेयम् । अबाधितत्वासत्प्रतिपक्षितत्वबोधनाय निगमनप्रयोगः । न च बाधाभावस्य तदभावव्याप्यवत्ताज्ञानाभावस्य वा हेतुत्वं न तु तज्ज्ञानस्येति किं तद्बोधनेनेति वाच्यं । यदवगमे सति यन्न भवति तत्तदभावज्ञानसाध्यमिति नियमेन तज्ज्ञानस्य हेतुत्वात् । न च घटाभावज्ञाने घटप्रत्यक्षानुदयेन तत्रापि घटाभावाभावज्ञानस्य कारणत्वापत्तिरिति वाच्यं । परोक्षज्ञाने तादृशनियमाभ्युपगमात् । अत्र केचित् । पक्षे साध्याभावो बाधः तदभावश्च साध्यमेवेति पक्षे साध्यवत्ताज्ञानमनुमितिहेतुरित्यायातं तथाच सिद्धसाधनं यदि च पक्षे साध्याभावप्रमा बाधः तथापि तदभावज्ञानस्य विना पक्षे साध्यनिश्चयमसंभविततया सिद्धसाधनतादवस्थ्यादिति । यदवगमे सति यन्न भवति तत्तदभावज्ञाने सति भवत्येवेति बाधाभावज्ञाने सति बाधज्ञानानुदयेन बाधज्ञानप्रतिबन्धाभिप्रायेण बाधितत्वादिबोधनं न तु तज्ज्ञानस्य हेतुत्वाभिप्रायेणेति वदन्ति । केचित्तु अनुमितिप्रमायां गुणानुरोधेन योग्यतावत् संशयनिश्चयसाधारणमबाधितत्वादिज्ञानमपि हेतुरित्याहुः । न च तथापि निगमनेन कथमबाधितत्वादिबोधनम् अपदार्थत्वादवाक्यार्थत्वादिति वाच्यं । तस्माद्वह्निमानित्यस्यानुवादकत्वेन प्रयोजनजिज्ञासायामबाधितत्वादिज्ञानमेव प्रयोजनतयाऽवसीयते तद्बोधश्च लक्षणया । यदि च मानसबोधादिनापि तात्पर्यनिर्वाहे लक्षणाकल्पनमन्याय्यं । यथा धूमोऽस्तीति वाक्यस्य वह्निपरस्यापि आनुमानिकादिवह्निबोधमादाय तात्पर्यनिर्वाहः तथा प्रकृतेपीति विभाव्यते तदा मानस एव तद्बोध इति रहस्यमत्रानुसन्धेयम् ॥ किञ्चिज्जल्पितमत्र तद्बहुतरं कृत्वा निदिध्यायतां दोषैराकुलमस्ति युक्तिनिवहं वाक्यं मदीयं बुधाः । चन्द्रः किं न कलङ्कितोऽपि भवति श्लाघ्यो गुणाढ्यः सतां वात्सल्यं यदि तत्र हेतुरधुना वाञ्छीयसे तद्द्वयः ॥ इति श्रीमद्दिङ्मकुटमाणिक्यराजिनीराजननीराजितपदद्वन्द्वस्याद्वागीश श्रीदीक्षितश्रीकण्ठशर्मविरचितायां न्यायसिद्धान्तमञ्जरीदीपिकायामनुमानपरिच्छेदः समाप्तः ॥

अथोपमानं निरूप्यते तत्रोपमितिकरणमुपमानम् । उपमितित्वं चोपमिनोमीत्यनुभवसिद्धो जातिविशेषः । शब्दविषयकत्वाव्यभिचारिजातिमत्परोक्षत्वं वा । अनुमित्यादिवारणायजातिमदन्तम् । अनुमितित्वादीनां वह्निमानित्यादिज्ञाने शब्दविषयकव्यभिचारित्वात् श्रावणवारणाय परोक्षपदं प्रत्यक्षान्यपरं । ननूपमितित्वमेव कथं श-

---

ओं श्रीगणेशाय नमः । अनुमाननिरूपणेनानुमानजिज्ञासानिवृत्तौ भ अश्यवक्तव्यत्व मुपमानेऽस्तीति अवसर सङ्गत्याउपमानं निरूप्यते । अथेति अनुमाननिरूपणानन्तरमित्यर्थः । निरूप्यते । लक्षण स्वरूपप्रामाण्या दिभिर्निरूप्यते निरूपणप्रतिज्ञा च शिष्यावधानार्थैव तत्र उपमाने निरूप णीये अत्रोपमितिकरणत्वं लक्षणं लक्ष्यतावच्छेदक श्चोपमानपदवाच्यत्वं यद्वारा कर्त्तोपाधिरूपेणान्यत्र च स्वरूपेणो मितित्वस्य निवेशान्न भेदः अतरावोपमितित्वस्य द्वैविध्येनोत्कीर्त्तनं । ननुउपमितित्वस्यैवोपमितिल क्षणत्वे लक्षणलक्ष्यतावच्छेदकयोरभेदापत्तिरत उपाधिरूपेणापितदाह । श ब्देति । अनुमित्यादिपदात् शाब्दादिपरिग्रहः वह्निमानित्यादीति विशिष्योत्कीर्तननागगमशब्दवदित्यादौ शब्दविषयकत्वसामानाधिकरण्यं सूचितम् अतएवशब्दविषयकत्वसमानाधिकरणजातिमदित्युक्तौ अनुमितित्व शाब्दत्वादेरपि तथात्वात्तद्वारणाया व्यभिचारीति व्याप्यत्वार्थकं गगनंशब्द वदित्यनुमिति वृत्तितद्वावृत्तित्वस्य शब्दविषयकत्वव्याप्यत्वात् तदादायातिव्या स्यापत्या धर्मपदं विहाय जातीति । श्रावणेति । श्रावणप्रत्यक्षस्य शब्दविष यकत्वावश्यंभावेन श्रावणत्वस्य तादृशजातित्वादितिभावः ननु परोक्षत्वं इ न्द्रियजन्यभिन्नत्वं तथाचासंभवः ज्ञानमात्रस्यमनोरूपेन्द्रियजन्यतयाउप मितेरपि परोक्षत्वाभावादित्यत आह । प्रत्यक्षान्यपरमिति । तथाचनक्षती क्तं परोक्षत्वं येनासंभवः स्यादितिभावः ननुकीतादृश्योषधीज्वरं हन्तीतिपृष्टे मुद्गपर्णसदृश्योषधीज्वरंहन्तीत्युत्तरिते ज्वरहरणतादृश्यौषध्योः कार्यकारण भावउपमानेनावधार्यते एवंचेदृशस्थलेउपमितेः शब्दविषयकत्वाभावान्नो पमितित्वंशब्दविषयकत्वाव्यभिचारिणीजातिस्तथाचा संभवइत्याशङ्कते न न्विति । उपमितिर्हीति शक्तिपरिच्छित्तिरेवहि उपमानफलंज्वरहरणौषध्योः कार्यकारणभावस्तु अनुमानेनैवावधार्यतेतिशब्दविषयत्व व्या प्य कुर्पास

शब्दविषयकत्वाव्यभिचारीति चेत् । उच्यते । उपमितिर्हि पदवाच्यत्वविषयिका । नच पदमविषयीकृत्य तद्वाच्यत्वं विषयीकर्तुमर्हतीति । पदं च शब्दात्मकमित्युपमितेः शब्दविषयकत्वनियमः कुत इयमुत्पद्यत इतिचेत् । सादृश्यादिज्ञानादिति गृहाण । तथाहि । सामान्यतो गवयपदवाच्यत्वं किञ्चिदस्तीति जानानो विशिष्यापरिचिन्वानः कीदृशो गवयपदवाच्य इति कंचित् पृच्छति तेन गोसदृशो गवयपदवाच्य इत्युक्तः सन् विपिनमनुसरन् यदा गोसदृशं पिण्डं पश्यति तदा पूर्वानुभूतातिदेशवाक्यार्थं स्मरन् परिच्छिनत्ति सोयं गवयपदवाच्य इति सेयमुपमितिर्नाम । नह्येतत्प्रत्यक्षं चक्षुरादिव्यापारविगमेपि जायमानत्वात् । नच मानसं ततो विलक्षणतया अनुभूयमानत्वात् । अन्यथाऽनुमितेरपि मानसत्वापत्तेः । नाप्यनुमितिः ।

तित्वस्योपमितिनासंभव इति भावः अतिदेशवाक्यार्थज्ञानं कारणं सादृश्यज्ञानं सहकारि अतिदेशवाक्यार्थस्मृतिर्व्यापारः उपमितिः फलमिति सं प्रदायमतं वक्ष्यति आवश्यकत्वात्सादृश्यज्ञानं करणमतिदेशवाक्यार्थस्मृतिर्व्यापारः उपमितिः फलमिति नवीनमतेनाह । सादृश्यज्ञानादिति । तथाच सादृश्यज्ञानं करणमिति भावः प्रत्यक्षादावन्तर्भावासंभवात् परिशेषेण तस्या अतिरिक्तत्वं व्यवस्थापयितुं प्रणालीमारभते । नह्येतदिति । प्रत्यक्षमिति । यद्यपि प्रत्यक्षसामान्यमध्ये मानसमपि निविष्टमेव इत्थंच न मानसमिति पृथगुपन्यासोऽयुक्तः तथापि तद्व्यापारविरहेपि जायमानत्वादिति हेत्वनुपपत्त्या पृथक् मानसं निराकृतं गोबलीवर्दन्यायेन चात्र प्रत्यक्षपदं मानसान्यप्रत्यक्षपरमिति ध्येयम् । ततः । मानसात् । अनुभूयमानत्वात् । उपमित्यनन्तरं उपमिनोमीत्यनुव्यवसायोदयात् मानसानन्तरं साक्षात्प्रतीत्यनुदयाच्च मानसत्वं कस्मादित्यर्थः अनुभवानादरे त्वाह । अन्यथेति । अनुभवानादरे इत्यर्थः । अनुमिनोमीत्यनुव्यवसायस्य मानसानन्त-

व्याप्तिज्ञानाद्यभावादनुत्पत्तेः । नापि शाब्दं गवयत्वविशिष्टोपस्थापकपदाभावात् । उपमितौ अयं गवयपदवाच्य इत्याकारिकायां गवयत्वावच्छेदेन गवयपदवाच्यत्वावगाहनात् न तु गोसादृश्यावच्छेदेन तस्य गौरवेणानवच्छेदकत्वात् । अन्यथा प्रतीतिमूलव्यवहारप्रसङ्गः । तथा स्म-

---

रणानुदयेनानुमितेरतिरिक्तत्वासिद्धेः अनुभवापलापे तु तस्या अप्यतिरिक्तत्वं विलीयेतेति भावः व्याप्तिज्ञानादीत्यादिपदात्पक्षधर्मताज्ञानपरिग्रहः । पदाभावादिति । शाब्दबोधसामान्ये पदजन्यपदार्थोपस्थितेर्हेतुतया तच्छून्यकाले चोपमित्युत्पत्त्या नोपमितेस्तद्रूपत्वमिति भावः ननु गोसादृश्यं गवयपदवाच्य इत्याकारकं गोसादृश्याश्रये गवयपदवाच्यत्वावगाहि ज्ञानमुपमानं ततश्च गोसादृश्यावच्छिन्ने गवयपदवाच्यत्वावगाहिनी उपमितिरुत्पद्यते तत्र च गवयत्वविशिष्टोपस्थापकपदाभावेऽपि गोसादृश्यविशिष्टोपस्थापकपदसत्वात् शाब्दत्वे बाधकाभाव इत्यत उपमित्याकारं परिच्छिनत्ति । उपमिताविति । अयमिति । गवय इत्यर्थः । तथाश्रुते तूपमितेरिदन्त्वावच्छेदेन गवयपदवाच्यत्वावगाहित्वे गवयत्वावच्छेदेन गवयपदवाच्यत्वावगाहनादित्युक्तिविरोधात् अन्यथा अप्रतीतमूलकव्यवहारापत्तिरिति दोषमुद्धाराय नत्विति । नतु गोसादृश्यावच्छेदेनगवयपदवाच्यत्वावगाहनमिति विभक्तिविपरिणामेनान्वयः । तस्य । गोसादृश्यस्य । गौरवेण । गवयत्वापेक्षया गौरवेण । तदनवच्छेदकत्वात् । गवयपदवाच्यत्वानवच्छेदकत्वात् ननु गवयत्वस्यावच्छेदकत्वं तदवच्छेदेन गवयपदवाच्यत्वस्याप्रतीत्या तदुपपत्तये प्रमित्यन्तरस्वीकरणे महद्गौरवमिति तदपेक्षया गोसादृश्यस्य गवयत्वापेक्षया गुरुत्वेऽपि अवच्छेदकत्वकल्पनं ज्यायः धर्मिकल्पनातो धर्मकल्पनाया लघीयस्त्वमिति न्यायादित्यत आह । अन्यथेति । गोसादृश्यस्य अवच्छेदकत्वं स्वीकृत्य प्रमान्तराकल्पने इत्यर्थः । व्यवहारः । शाब्दबोधः । शब्दप्रयोगो वा । न प्रतीतमूलं शक्तिर्यस्येत्यर्थः शक्तिज्ञानामूलकं एवं स्यादिति यावत् अत्र गोसादृश्यावच्छेदेन गवयपदवाच्यत्वावगाहनात् अतिदेशवाक्यार्थज्ञानोत्तरोत्पन्नज्ञानात् गवय इति पदाच्छाब्दबोधोऽनुभवसिद्धो विलीयेत तत्प्रकारकशाब्दबोधे तत्प्रकारकशक्तिग्रहस्यैव हेतुतया गवयत्वप्रकारकशक्तिग्रहाभावात् एवं व्यवहारं प्रति व्यवहर्तव्यज्ञानस्य हे-

तिरियं। पूर्वमननुभवात्। अतो अतिरिक्तैवेयं। तस्याः करणं सादृश्यविशिष्टतत्पदवाच्यरूपवाक्यार्थानुभवः। तत्स्मृतिर्द्वारं गवयत्वादिरूपावच्छेदकविशिष्टे सादृश्यज्ञानं च तत्साहकारीति संप्रदायः। तच्चोपलक्षणं। वैधर्म्यज्ञानादुपमित्युत्पत्तेः। यथा कीदृशी पृथ्वीति शिष्येण पृष्टे ज-

---

तुतया तादृशशाब्दबोधाभावात्तदुत्तरतादृशव्यवहारानुपपत्तेश्चेति गवयत्वावच्छेदेनैव गवयपदवाच्यत्वावगाहिज्ञानमुपेयं गवयत्वविशिष्टोपस्थापकपदाभावान्न शाब्दात्मकमिति। एतेन शाब्दत्वनिराकरणप्रस्तावे गवयपदवाच्यतावच्छेदकत्वं गवयत्वस्य गोसादृश्यस्य वेति विचारस्य प्रकृतानुपयोगित्वं अग्रे च उपमित्याकारप्रदर्शनस्यानौचित्यादि चपास्तम् उक्तमदुक्तव्यवस्थयैव सर्वसामञ्जस्यादिति ध्येयम् नापि स्मृतिरित्याह। नवेति। अनुभवागोचरस्य स्मृत्यगोचरत्वादिति भावः प्रत्यक्षाप्रत्यक्षादिषु अन्तर्भावासंभवादतिरिक्तैव। अनुमित्यादिभ्यो अतिरिक्तैव। इयम्। अयं गवयपदवाच्य इति प्रतीतिः प्रत्यक्षादिप्रतीतिभ्यो भिद्यते तद्विरुद्धधर्मवत्त्वादित्यनुमानं बोध्यम्। संप्रदायमतमाह। तस्याः करणमिति। सादृश्येति। सादृश्यविशिष्टे। सादृश्याश्रये गोसदृशो गवयपदवाच्य इति वाक्यार्थानुभव इत्यर्थः। तत्स्मृतिः। सादृश्यवाक्यार्थस्मृतिः। द्वारं। व्यापारः। गवयत्वेति। अयं। गोसदृश इत्याकारकसादृश्यनिश्चयः। अतिदेशवाक्यार्थानुभवरूपो उपमानसहकारीत्यर्थः। ननु सादृश्यकरणकज्ञानवत् वैधर्म्यकरणकज्ञानस्याप्यतिरिक्तत्वापत्तिरित्यत आह। एतच्चेति। एतत्सादृश्यज्ञानं वैधर्म्यज्ञानजन्योपमिति व्युत्पादयति। यथेति तच्छब्दार्थेति। जलादिविधर्मगुणावती पृथ्वीति गुरुवाक्यार्थस्मरणादित्यर्थः एवं गन्धवतीति पूर्वं जलादिविधर्मगुणत्वेन इदानीं तु गन्धत्वेनेति भेदः। इदमुक्तमिति इति। गुरूणोक्तमिति इत्यर्थः। ननु वैधर्म्यज्ञानजन्यज्ञानस्योपमितित्वस्वीकारे सादृश्यवैधर्म्यज्ञानयोः परस्परजन्योपमितौ व्यभिचारेण कथं करणत्वसंभव इत्यत आह। तस्मादिति। सादृश्यज्ञानजन्योपमितेरिव वैधर्म्यज्ञानजन्योपमितेरप्यनुभवसिद्धतया ऽपलापानर्हत्वादित्यर्थः। यत्किञ्चिदिति। सादृश्यवैधर्म्यान्यतरविशिष्ट इत्यर्थः। विशिष्य। विशेषधर्मपुरस्कारेण। अपरिचितेति। अनिर्णीतशक्तिकपदवाच्यत्वरूपेत्यर्थः अ-

त्वादिविधर्मगुणवता गुरुणा उच्चारितः सन् यदा जलादिविधर्मगुणवतीत्यनुभवति तदा तच्छब्दार्थस्मरणादस्य उपमितिः संपद्यते इयं पृथिवी पदवाच्येति। एवं गन्धवती पृथिवीति उच्चरितेपि ज्ञेयं। तस्माद्यत्किञ्चिद्धर्मविशिष्टे विशिष्ट्या विदितसङ्गतिकपदवाच्यतारूपवाक्यानुभवः करणं किञ्चिद्विशिष्टतद्वत्ताधीः सहकारिणी। यदा सत्य-

---

वयपदवाच्यं किञ्चिदस्तीति सामान्यतः शक्तिनिर्णयात् विशिष्येत्युक्तम् अतएव सामान्यधर्मप्रकारकज्ञानस्यावान्तरधर्मप्रकारकजिज्ञासां प्रति हेतुतया विशेषधर्मप्रकारकजिज्ञासाबोधकः कीदृशो गवय इति प्रश्नोप्युपपद्यते इति बोध्यम्। करणमिति। उपमितिसामान्ये सादृश्यवैधर्म्यान्यतरधर्मितावच्छेदककविशिष्यानिर्णीतशक्यतावच्छेदककपदवाच्यत्वरूपवाक्यार्थानुभवः करणमित्यर्थः। विसदृशेप्युपमिति प्रसङ्ग इत्यत आह। किञ्चिद्धर्मविशिष्टे इति। गवयत्वादिरूपधर्मविशिष्टे इत्यर्थः। तद्वत्ताधीरिति। यद्विशिष्टे पदवाच्यत्वानुभवस्तद्वत्ताधीरित्यर्थः। गवयत्वादिविशिष्टे सादृश्यधीरिति यावत्। ननु एकधर्मविशिष्टे सादृश्यज्ञाने धर्मान्तरविशिष्टे पदवाच्यत्वावगात्युपमित्यनुदयात् यद्धर्मावच्छेदेन सादृश्यज्ञानं तद्धर्मावच्छेदेनैव पदवाच्यत्वावगाहिनी उपमितिरित्युपेयम् एवं च गवयत्वादिरूपलघुधर्मानुपस्थितौ यदा गुरुधर्मविशिष्टे एव सादृश्यज्ञानं तदा तदवच्छेदेनैव पदवाच्यत्वावगाह्युपमितिः स्यादित्यत्रेष्टापत्तिमाह। यदाचेति। लघुधर्मे। गवयत्वादिरूपजातौ। तदस्फुरणे। गवयत्वास्फुरणे। गुरुधर्मेति। विलक्षणसंस्थानवत्त्वरूपधर्मविशिष्टे इत्यर्थः। सादृश्यादीत्यादिपदात् वैधर्म्यपरिग्रहः। तदवच्छेदेनैव। विलक्षणसंस्थानवत्त्वरूपगुरुधर्मावच्छेदेनैव। वाच्यताग्रहः। गवयपदवाच्यताग्रहः सगुरुधर्मविशिष्टे पदवाच्यताग्रहः। बाधादिति। लघुधर्मोपस्थितौ लघुधर्मे शक्यतावच्छेदके संभवति गुरुधर्मे तत्स्वीकारस्यान्याय्यतया लघुधर्मविशिष्टएव पदवाच्यत्वावगाहिज्ञानमुत्पद्यते गुरुधर्मविशिष्टविषयकज्ञानेत्वप्रामाण्यज्ञानं तदनन्तरजायतइति भावः। केचित्तु लघुधर्मानुपस्थितौ गोसादृश्याद्यवच्छेदेनापि पदवाच्यत्वावगाहनात् सादृश्यं गौरवेणानवच्छेदकमित्युक्तमयुक्तमित्यत आह। यदाचेति। गुरुधर्मविशिष्टे। सादृश्यादिधर्मविशिष्टे। तदवच्छेदेनैव। साद-

पि लघुधर्मेतदस्फुरणे गुरुधर्मविशिष्ट एव सादृश्यादिज्ञानं जायते। तदा तदवच्छेदेनैव वाच्यताग्रहो जायते। स भ्रमो गौरवेण बाधादिति संक्षेपः॥ इत्युपमानम्॥

श्यावच्छेनैवेत्यर्थः। इति व्याचक्षते तदसत् गुरुधर्मविशिष्ट एव सादृश्यज्ञानं जायते इत्यस्यासङ्गत्वापत्तेः गोसदृशो गोसदृश इति सादृश्यज्ञानस्यासंभवित्वादिति दिक्।

ननु संभवत्येवं यद्यनुमानस्य प्रमाण्यं अनुमानाधीनशक्तिग्रहमूलकत्वाद्वाक्यार्थानुभवरूपोपमानस्य तदेव तु न प्रमाणाभावात् एवं च नोपमानशब्दयोरपीति व्याहत चत्वारि प्रमाणानीति तथाहि वन्ह्यादिगोचरप्रवृत्तेर्वह्निव्याप्यवत्तापरामर्शरूपविशेषदर्शनमूलकप्रत्यक्षादेवोपपत्तेर्नानुमानस्य प्रमाणत्वं नचान्वयव्याप्तिज्ञानकाले साध्यज्ञानस्यावश्यकत्वात् वन्ह्यादिविषयकोपनीतभानोपपत्तावपि इतरभेदज्ञानशून्यकालीनइतरव्यापकीभूताभावप्रतियोगिपृथिवीत्ववती पृथिवीत्यादिव्यतिरेकव्याप्तिज्ञानकाले इतरभेदज्ञानाभावात्तदुपनीतभानासंभवेन तत्र प्रमित्यन्तरस्वीकार आवश्यक इति वाच्यम् अभावत्वादिसामान्यलक्षणसन्निकर्षवलादेवेतरभेदगोचरप्रत्यक्षोपपत्तेः एवं घटमानयेति वाक्यश्रवणानन्तरं घटकर्मत्वानयनकृत्यादीनां परस्परसंसर्गविषयकविलक्षणप्रमितिरसिद्धा शाब्दबोधपूर्वं पदार्थोपस्थितेरावश्यकतया तादृशोपनीतभानेनैव निर्वाहात् नच संसर्गोपस्थितेरनैयत्यात् कथं संसर्गबोध इति वाच्यम् बाधाभावादिबलात् तस्यापि संसर्गतया भाने बाधकाभावात् नच तदुपनीतभानं प्रति तदुपनायकज्ञानत्वेन कार्यकारणभावे व्यभिचार इति वाच्यम् सांसर्गिकविषयताभिन्नाऽलौकिकविषयतायास्तज्जन्यतावच्छेदकत्वेन व्यभिचाराभावात् प्रमित्यन्तरस्वीकारे तन्नियामकबहुतरकार्यकारणभावकल्पनापेक्षया सांसर्गिकविषयताभेदनिवेशे लाघवस्यातिस्फुटत्वात् योग्यताज्ञानस्य शाब्दसामान्यहेतुतया संसर्गविषयकयोग्यताज्ञानस्य सत्त्वात्सांसर्गिकविषयताभेदानिवेशेऽपि क्षत्यभावाच्च एवं गवयत्वविशिष्टे सादृश्यज्ञानसहकृतगोसदृशो गयपदवाच्य इति ज्ञानोत्तरोत्पन्नमयं गवयपदवाच्य इति ज्ञानमप्युपनीतभानमेवेति कथमेतदिति चेदत्राहुः लिङ्गपरामर्शोत्तरोत्पन्नप्रमित्युत्तरमनुमिनोमीत्यनुव्यवसाय-

स्तावदनुभवसिद्धः तद्विषयीभूतानुमितित्वाख्यजातिविशेषावच्छिन्नकरणतयानुमानस्य प्रमाणान्तरत्वम् अथ वह्निमान् पर्वतो घटवान् इत्यनुमित्यनन्तरं पर्वते वह्निमनुमिनोमीत्यनुव्यवसायापत्त्या वह्निनिष्ठविधेयत्वाख्यो विलक्षणविषयताविशेष उपगन्तव्यः यदभावादनन्तरं न तादृशानुव्यवसायः एवं चानुमिनोमीत्यनुव्यवसायस्य तादृशविषयताविशेषविषयकत्वेनोपपत्तेरतश्चानुमितित्वजातिस्वीकारेणेति कुतस्तदवच्छिन्नकरणतया प्रमाणान्तरत्वमिति चेन्न। लिङ्गपरामर्शविरहे तादृशविषयताकज्ञानानुत्पत्त्यातदवच्छिन्नकरणतयैव। तस्य प्रमाणान्तरत्वमिति वस्तुतस्तु अनुमिनोमीत्यनुव्यवसायस्य तादृशविषयतामात्रविषयकत्वे आपत्तिशाब्दबोधोत्तरमपि तादृशानुव्यवसायापत्तेः अनुमित्यापति शाब्दबोधादिषु तादृशविषयताऐक्यात् अनुमितित्वजात्यङ्गीकारेतु आपत्यादिषु तादृशजात्यसत्वान्नतादृशानुव्यवसायापत्तिरिति तदवच्छिन्नकरणतया अनुमानस्य प्रमाणान्तरत्वमावश्यकमेव एवं शब्दश्रवणानन्तरंजायमानज्ञानानन्तरं शाब्दयामीत्यनुव्यवसायोत्पत्या तद्विषयतया सिद्धशाब्दत्वाख्यजातिविशेषावच्छिन्नकरणतया शाब्दप्रमाणसिद्धिः एवमुपमिनोमीत्यनुव्यवसायबलादुपमानस्यापि प्रमाणान्तरत्वमिति नन्वायात्वनुमितित्वादि तथापि तत्प्रत्यक्षत्वव्याप्यमेवास्तां तदवच्छिन्नकरणस्य च न प्रमाणान्तरत्वं अथानुमित्यादेर्मानसत्वे तदुत्तरं साक्षात्कारोमीत्यनुव्यवसायापत्तिः अनुमित्यादेः साक्षात्कारत्वादिति चेन्न। लौकिकविषयताशालिसाक्षात्कारस्यैव तादृशप्रतीतिविषयत्वात् अत एव सुरभि चन्दनमित्याद्युपनीतभानानन्तरं चन्दनं पश्यामि न सौरभमिति सार्वजनीनः प्रत्ययः सङ्गच्छते तथ च लौकिकविषयतायाः साक्षात्कारत्वव्यञ्जकतया नानुमित्याद्युत्तरं साक्षात्करोमीति प्रत्ययः अथैवं तत्र प्रत्यक्षत्वसत्वे प्रमाणाभावः साक्षात्करोमीति प्रत्ययाभावेन प्रत्यक्षस्याप्रयोजकत्वाच्च अनुमानस्यापि मानत्वेन वक्तुमशक्यत्वात् अत्र कश्चित् अनुमितित्वादेः प्रत्यक्षत्वव्याप्यत्वे लाघवमेव तथाहि अनुमितिसामग्रीकाले प्रत्यक्षसामग्रीकाले प्रत्यक्षवारणायानुमितिसामग्र्याः प्रत्यक्षं प्रति प्रतिबन्धकत्वं कल्पनीयं प्रत्यक्षत्वव्याप्यत्वे त्वनुमित्यात्मकप्रत्यक्षस्यैवोतयत्तात तदकल्पनमयुक्तं लाघवमतुसमेवेति तदसत् अनुमितित्वस्य चाक्षुषत्वव्याप्यत्वे त्वाचपरामर्शोत्तरोत्पन्नज्ञानेऽनुमितित्वानापत्तेः चाक्षुषत्वस्य तद्व्याप्यत्वमतथासम्भवि परस्परव्यभिचारिणोस्तयोरेकत्र समावेशो सांकर्यापतेरिति चा

क्षुषत्वादिविरुद्धं तदुपगन्तव्यम् एवं चानुमितिसामग्रीकाले चाक्षुषादि वारणाय चाक्षुषादिकं प्रति अनुमितिसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वं कल्पनीयं एवं च सामान्यतः प्रत्यक्षं प्रत्यनुमितिसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वं मयापि न कल्प्यते इति लाघवं ननु अनुमितित्वादेर्मानसत्वव्याप्यत्वमेवास्तां अनुमितिसामग्रीकाले मानसवारणाय मानसं प्रत्यनुमितिसामग्री-प्रतिबन्धकत्वकल्पने गौरवं मन्मते तु अनुमित्यात्मक मानसस्यैवोत्पादेन तत्रेष्टापत्तेः नच वन्ह्यनुमितिसामग्रीकाले घटादिमानसवारणाय घटा-दिमानसे प्रतिबन्धकत्वस्यावश्यकतया घटादिकमनिवेश्य मानसत्वमेव तत्प्रतिबध्यतावच्छेदकमिति वाच्यम् घटादिमानसं जायतामितीच्छा-नामुत्तेजकत्वानुरोधेन विषयं निवेश्यैव प्रतिबन्धकत्वकल्पनस्यावश्यकत्वा-त् एवं शाब्दादिस्थलेपीति मैवं घटादिचाक्षुषसामग्रीकाले वह्निमान-सानुदयेन चाक्षुषसामग्र्याः मानसं प्रति प्रतिबन्धकतायां घटादिचाक्षु-षसामग्रीकाले वन्ह्यनुमित्युत्पत्तेरनुमित्यन्यमानसत्वमेव चाक्षुषसामग्री प्रतिबध्यतावच्छेदकं भवतावाच्यमित्यनुमित्यन्यत्वनिवेशे गौरवात् एव-मनुमितिसामग्रीकाले अनुमित्यन्यमानसवारणायानुमित्यन्यमानसत्वमनु मितिसामग्रीप्रतिबध्यतावच्छेदकमुपेयमित्यनुमितिसामग्र्याः प्रतिबन्धक त्वकल्पनमावश्यकमित्यन्यत्वनिवेशे गौरव पुनर्बाधकम् एवं शाब्दोपमिति स्थले शाब्दान्यत्वोपमित्यन्यत्वनिवेशे गौरवमिति तेषां न मानसान्तर्भाव इति सूक्तं चत्वारि प्रमाणानीति दिक् ॥

इति श्रीदीक्षितश्रीकण्ठशर्मविरचितायां न्यायसिद्धान्तमञ्जरीदीपिकायामुपमानपरिच्छेदसमाप्तः ॥ ३ ॥

अथ शब्दो निरूप्यते तत्र शाब्दप्रमितिकरणं शब्दः

श्रीगणेशायनमः॥ जटाजूटलसद्गाङ्गजलमस्तकभूषितम्॥ पुनातु गिरिजाप्रेमपात्रमेकमनेकधा॥ १॥ उपजीव्योपजीवकभावसङ्गत्या उपमाननिरूपणानन्तरं शब्दं निरूपयन् शिष्यावधानाय प्रतिजानीते। अथेति। अत्र ज्ञायमानपदस्य शब्दप्रमाणतया पदे उपमानोपजीवकत्वाभावात्फलयोः स्वरूपफलयोश्च सङ्गतिर्बोध्या। तस्याश्चफलनिष्ठत्वेपि स्वाश्रयकरणत्वात्मकपरंपरासम्बन्धेन करणनिष्ठत्वात्करणयोरानन्तर्यमवसेयं तथाहि शक्तिपरिच्छित्तिरेवोपमितिः तस्याश्च सर्वस्याएव शाब्दबोधजनकत्वेन फलयोरुपजीव्योपजीवकत्वसंभवः। एवं स्वरूपफलयोरप्यतिदेशवाक्यार्थज्ञानरूपोपमानप्रमाणस्योपमितिद्वारा शाब्दबोधोपजीव्यत्वादिति। केचित्तु। ज्ञायमानं पदं करणमित्यस्य शक्तत्वेन ज्ञायमानमित्यर्थात् सविशेषणेहिविधिनिषेधौविशेषणमुपसंक्रामतः सतिविशेष्ये बाधे इति न्यायेन स्वर्गोध्वस्तइतिवद्विशेषणीभूतशक्तिज्ञानमादायोपमानोपजीवकत्वसम्भवेन स्वरूपतउपजीवकत्वमपिसंङ्गतिरित्याहुः॥ पदज्ञानस्य शब्दप्रमाणत्वाङ्गीकर्तृनवीनमतेतूपमितिः शक्तिमत्पदविषयकत्वेनातिदेशवाक्यार्थज्ञानात्मकोपमानप्रमाणस्योपमित्यात्मकशब्दप्रमाणे उपजीव्यत्वेनस्वरूपतउपजीवकत्वमक्षुण्णमेवेति द्रष्टव्यं। नन्वतिदेशवाक्यरूपशब्दप्रमाणस्यापि अतिदेशवाक्यार्थज्ञानरूपोपमानोपजीव्यत्वादुपमानमेवादौ निरूपितं नतु शब्दइत्यत्र किं विनिगमकमिति चेन्न। प्रमाणतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नोपजीव्यतानिरूपितोपजीवकताया एवात्र सङ्गतित्वात्। प्रमाणतावच्छेदकधर्मश्चेन्द्रियत्वादिः। अवच्छिन्नत्वं च व्यापकत्वम्। एवंचोपमानस्य सङ्केतमात्रग्राहकतया सर्वस्यैवोपमानस्य शब्दप्रमाणोपजीव्यत्वं शब्दप्रमाणस्य नतु सर्वस्यातिदेशवाक्यार्थज्ञानात्मकोपमानोपजीव्यत्वं घटमानयेति शब्दे तदभावात्। न च पदज्ञानत्वेन शाब्दत्वावच्छिन्नं प्रतिहेतुतया घटमानयेति शब्दनिरूपितशाब्दत्वावच्छिन्नकार्यतायाः उपमाने सत्त्वादुक्तदोषतादवस्थ्यमिति वाच्यं प्रमाणविभाजकोपाधिनियतधर्मावच्छिन्नाया उपजीवकताया विवक्षितत्वात्। प्रमाणविभाजकोपाधिश्च साक्षात्कारकरणत्वादिः। अवच्छिन्नत्वंचात्र स्वरूपसम्बन्धविशेषः। इत्थं च शाब्दत्वादेरुपमितिकरणत्वानियतत्वादतिदेशवाक्यार्थज्ञानत्वादेश्च तथात्वेन तस्यच प्रमाणत्वावच्छेदकशब्दप्रमाणत्वस्य व्यापिकोपजीव्यतानिरूपितोपजीवकताया अनवच्छेदकत्वादुक्तदोषाभावात्॥ केचित्तु। यत्रकीदृग्गवयइति प्रश्नानन्तरं चित्रलेखादिना तादृशपिण्डप्रदर्शनं तत्रातिदेशकवाक्यं विनापि मानसरूपातिदेशवाक्यार्थज्ञानात्मकोपमानोदयेन व्यभिचाराच्छब्दोनोपजीव्यइति उप-

शाब्दत्वं शब्दात्प्रत्येमीत्यनुभवसिद्धो जातिविशेषः अन्य-

मानि शब्दोपजीवकत्वाभावान्नविनिगमइति वदन्ति । तदसत् । शाब्दीह्याकांक्षा शब्देनैवप्रपूर्यतइति न्यायात्तत्रापिईदृग्गवयइत्याभिप्रायिकशब्दकल्पनाया आवश्यकत्वाच्छाब्दी आकाङ्क्षा शाब्दबोधगोचरेच्छा शब्देनैव विषयीसद्विद्वारा निवर्त्यतइतितदर्थात् । यदि च प्रष्टुर्यदाज्ञानमात्रे इच्छा नतुशाब्दबोधेतत्रशब्दकल्पनानवकाशः तत्रशाब्दगोचरेच्छाया अभावेनतादृशन्यायस्यानवतारात् । नचातिदेशवाक्यार्थज्ञानस्योशाब्दत्वे नैवोपमितिकरणतया शब्दकल्पनमावश्यकं पदजन्यपदार्थोपस्थितेरेव शाब्दबोधे हेतुत्वात् । शाब्दी । शाब्दबोधोपयोगिनी । आकांक्षा । अन्वयप्रतियोग्युपस्थितिरूपा । शब्देनैव प्रपूर्यते । संपाद्यते इत्यर्थात् तादृशन्यायस्याप्यवतारादितिवाच्यम् । अतिदेशवाक्यार्थज्ञानस्य शाब्दत्वेनोपमितिकरणत्वे मानाभावात् । परित्यज्यनिश्चिताव्यभिचारकं रूपं गृह्यमाणव्यभिचारकेण कारणत्वकल्पनानुदयात् । न च निश्चयत्वमपिच्य शाब्दत्वस्य लघुतया तन्निवेशएव समुचितमिति वाच्यम् । सादृश्यज्ञानस्योपमानत्ववादिमतइवाति देशवाक्यर्थस्मृतिरूपव्यापाराभावेनैवातिप्रसङ्गेन निश्चयत्वनिवेशे प्रयोजनाभावादिति विभाव्यते तथापि व्यवहारादिनापि शक्तिग्रहाच्छाब्दबोधोदयेन व्यभिचाराच्छब्दप्रमाणेपि उपमानोपजीवकत्वव्याघातः । क्वाचित्कोपजीवकत्वस्यच शब्दप्रमाणइवोपमानप्रमाणेपि सत्वादविनिगमतादवस्थ्यादिति न किंचिदेतत् । नव्यास्तु स्वतन्त्रेच्छस्य नियोगपर्यनुयोगानर्हत्वादितिन्याय एवविनिगमकः नतुसङ्गतिरिति तस्यातुल्यत्वेपि नचारित्याहुरित्यादिक् । निरूप्यतइति । लक्षणस्वरूपप्रामाण्यादिप्रकारकवक्ष्यमाणनिरूपणविषयः शब्दइत्यर्थः । तत्र । शब्देनिरूपणीये । शाब्देति । अत्र शाब्दप्रमितिकरणत्वं लक्षणं प्रमाणपदवाच्यत्वं लक्ष्यतावच्छेदकं प्रमितिकरणत्वमात्रं प्रत्यक्षादावतिव्याप्तमतः शाब्देति । ननु शाब्दत्वं शब्दजन्यत्वं तथाच शब्दजन्यप्रमाकरणत्वं लक्षणं पर्यवस्यति तच्च विषयविधया शब्दजन्यप्रत्यक्षप्रमितिकरणेश्रोत्रेन्द्रियेऽतिव्याप्तमित्यत आह । शाब्दत्वं चेति । तथाच शाब्दत्वरूपजात्यवच्छिन्नप्रमितिकरणत्वं नतत्रेतिनातिव्याप्तिरितिभावः ॥ केचित्तु अतीतानागतशब्दोऽनुसन्धानादपि शाब्दबोधोदयाच्छब्दो नकरणं किंतुशब्दज्ञानं इत्थंच शब्दजन्यप्रमाकरणत्वस्यलक्षणत्वेऽसम्भवः शब्दज्ञानजन्य प्रमाकरणत्वस्य लक्षणत्वेतु विषयविधया शब्दज्ञानजन्यप्रत्यक्षप्रमाकरणे मनस्यतिव्याप्तिरत आह । शाब्दत्वं चेतीत्याहुः । शाब्दत्वस्यप्रत्यक्षाद्यन्यत्वरूपत्वे गौरवादाह । शाब्दत्वं चेतीत्यपिकश्चित् । ननुलक्षणलक्ष्यतावच्छेदकयोरभेदइत्यत आह । जन्येति । केचित्तु ननु शब्दात् घटंप्रत्येमीत्येवानुभ-

पदधीजन्यत्वव्यभिचारी अनुभवत्वाऽव्यापकजातिशून्यत्वे सति पदविषयकत्वाऽव्यभिचारी जातिशून्यधीत्वं वा । सत्यन्तं प्रत्यक्षानुमितिस्मृतीनां वारणाय तत्रताट्टशीनां प्रत्यक्षादिजातीनां सत्वात् । जातिशून्यत्वं अनुभवत्वाऽव्या-

---

वा नतुशब्दात् प्रत्येमीत्यात्मविशेषगुणानां विषयविनिर्मोकेणभानानुपगमात् तथाच शब्दजन्यघटादिविधेयकज्ञानत्वमेव तद्विषयोन्नत्वातिरिक्तशाब्दत्व जातिरित्यत आह । जन्यपदधीत्याहुः । तदसत् । शब्दलिङ्गकघटानुमितेरपि शब्दजन्यघटविधेयकज्ञानत्वेन तदुत्तरमपि शाब्दयामीति प्रतीत्यापत्तेः शाब्दत्वजातिस्वीकारस्यावश्यकत्वात् तदस्वीकरमादायद्वितीयलक्षणप्रणयनेतदव्यापकशाब्दत्वस्येत्यग्रिमग्रन्थासङ्गतेश्चेत्यवधेयम् । (जन्यपदधीजन्यत्वव्यभिचरिणी अनुभवत्वाव्यापिका च या जातिः प्रत्यक्षत्वादिस्तच्छून्यत्वे सति पदविषयकत्वाव्यभिचारिणीयाजातिरूपमितित्व तच्छून्यधीत्वमिति लक्षणार्थः ।) अतिव्याप्तिं वारयति । तत्रेति । प्रत्यक्षानुमितिस्मृतिष्वित्यर्थः । ताट्टशीनां । जन्यपदधीजन्यत्वव्यभिचार्यनुभवत्वाव्यापकानां । सत्वादिति । तथाच तच्छून्यत्वाभावान्नातिव्याप्तिरितिभावः । स्मृतित्वस्य जातित्वमनुभवसामग्रीप्रतिबध्यतावच्छेदकत्वेन । ननुप्रत्यक्षादावतिव्याप्तिवारणाय जातिशून्यत्वे सतीत्यास्तां यदिच शाब्देपिज्ञानत्वादिजातिसत्वादसंभवइति विभाव्यते तदानुभवत्वाव्यापकजातिशून्यत्वे सतीत्येवास्त्वत आह । जातिशून्यमिति । जातिशून्यत्वमात्रमित्यर्थः । अनुभवत्वेति । अनुभवत्वाव्यापकजातिशून्यत्वमात्रमित्यर्थः । अनुभवत्वादीनामिति । आदिना ज्ञानत्वगुणत्वसत्वादिपरिग्रहः । तथाचेट्टशजातीनां सत्वाज्जातिशून्यत्वं न वक्तव्यमित्यर्थः । अत्र यद्यपि ज्ञानत्वादीनामित्येव वक्तुमुचितं तथापि तदव्यापकेत्यत्र तच्छब्देनानुभवत्वपरामर्शायानुभवत्वादीनामित्युक्तं । तदव्यापकेति । अनुभवत्वाव्यापकेत्यर्थः । अनुभवत्वाव्यापकेत्यस्य व्यावृत्तिमाह । जन्येति । तथा । असंभवि । ताट्टगिति । जन्यपदधीजन्यत्वव्यभिचारीत्यर्थः । नन्वनुभवत्ववारणायानुभवत्वान्यत्वमेवोपादीयतामित्यत आह । आदीनामिति । आदिना ज्ञानत्वपरिग्रहः । अनुभवत्वाव्यापकत्वं चानुभवनिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वं तेनानुभवत्वादि व्युदासः । नन्वनुभवत्वव्याप्यत्वमेव किं नोपादीयते कृतमव्यापकत्वघटितत्वेनेति चेन्न । व्यापकसामानाधिकरण्यरूपव्याप्यत्वनिवेशे गौरवात् । एवमनुभवत्वस्यापिस्वव्याप्यत्वात्तद्वारणाय

पक्षजातिशून्यत्वं चाऽसंभवि। अनुभवत्वादीनां तदव्याप-कत्वाच्छब्दस्य च सत्वात्। जन्यपदधीजन्यत्वव्यभिचारिजाति-शून्यत्वमपि तथा। तादृगनुभवत्वादीनां सत्वात्। पदधीज-न्यत्वव्यभिचारिअनुभवत्वापरजातिशून्यत्वं चानुमितावपि।

भेदघटितव्याप्यत्वस्यावश्यं वाच्यतयातिगौरवाच्च। मन्मतेऽनुभवनिष्ठभे-दप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्यानुभवत्वे असत्वेनानुपपत्यभावात्। स्मृताववि-व्याप्तिवारणाय चरमधीपदस्यानुभवपरत्वं विनानिर्वाहाच्चेति। पदजन्यत्व-व्यभिचार्यनुभवत्वाव्यापकजातिशून्यत्वमिति कृतेऽसंभवः। ज्ञायमानप-दस्य करणत्वासंभवेन शाब्दत्वस्यापि पदजन्यत्वव्यभिचारित्वादतःपदधी-ति। इत्थंचजन्यपदस्याप्राप्तिमाह। पदधीति। नन्वनुमितित्वस्यापि तादृश-स्य सत्वात्कथमतिव्याप्तिरतआह। अनुमितित्वस्येति। भगवदिति। अ-नुमितित्वस्येश्वरीयपदधीजन्यत्वव्याप्यत्वेनाभत्वादिजातिरेव तच्छून्यत्वं-चानुमितावपीत्यतिव्याप्तिः। जन्यपदोपादाने चानुमितित्वस्यापि तथा-त्वेन तच्छून्यत्वाभावान्न क्षतिरिति भावः। अतः। अतिव्याप्त्यादितः। स-मुदितमिति। जन्यपदधीजन्यत्वव्यभिचार्यनुभवत्वाव्यापकजातिशून्यत्वा-त्तमित्यर्थः। अत्र जन्यत्वव्यभिचारीति जन्यधीत्वव्यभिचारीति धीत्व-व्यभिचारीति धिजन्यत्वव्यभिचारीति जन्यजन्यत्वव्यभिचारीति च नोक्तं अनुमितित्वस्य जन्यत्व।जन्यज्ञानत्व।ज्ञानत्वधीजन्यत्वव्याप्तिज्ञानजन्यत्वव्याप्य-त्वात्तद्व्यभिचारिजातिशून्यत्वस्यानुमितावपि सत्वादतिव्याप्तिः। जन्यपद-धीत्वव्यभिचारिजातिशून्यत्वमात्रोक्तौ शाब्दत्वस्यापि तथात्वेनासंभवापत्तिरि-ति विशिष्टमुपादेयमेव। ननु जन्यपदधीजन्यत्वव्यभिचार्यनुभवत्वाव्यापकजा-तिशून्यत्वमेव लक्षणमस्तु कृतं विशेष्यदलेनेत्यत आह। उपमिताविति। उ-पमितेः पदविषयकातिदेशवाक्यार्थज्ञानजन्यत्वनियमेन जन्यपदधीजन्यत्व-व्यभिचारिप्रत्यक्षत्वादिजातिशून्यत्वादितिभावः। शून्यान्तं पदविषयक-त्वाव्यभिचारिजातिशून्यत्वमित्यर्थः। पदविषयकशाब्दबोधे पदस्या-पि भानात् पदविषयकत्वसमानाधिकरणशाब्दत्वशून्यत्वाभावादसंभव इति समानाधिकरणेति विहायाव्यभिचारीति। ननुसर्वत्र शाब्दबोधेपदस्य भाने-बाधकाभावात् शाब्दत्वस्यापि पदविषयकत्वव्यभिचारित्वमेवेति चेन्न। वृत्त्या पदजन्यपदार्थोपस्थितितात्पर्यज्ञानादेरेव शाब्दबोधहेतुतया शब्दस्यसर्वत्र भाने मानाभावात् यत्र भिन्नविषयकानुमितिसामग्रीकालेघटमानयेति शा-ब्देच्छाबलात् शाब्दबोधः तत्र शब्दविषयकशाब्दं जायतामितीच्छाविरह-विशिष्टानुमितिसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वेन शब्दशाब्दानुपपत्तेश्च घटशाब्दे-

अनुमितित्वस्य भगवत्पदधीजन्यत्वाव्यभिचारित्वात् अतः समुदितमुपात्तम् । उपमितावतिव्याप्तिवारणाय शून्यान्तं ॥

च्छाया अपि तत्तत्तेजकत्वे तत्तदिच्छाभावकूटनिवेशेनातिगौरवात् मिथो विशेषणविशेष्यभावे विनिगमनाविरहेणानन्ततकार्यकारणभावकल्पनापत्तेश्चेति शब्दाविषयकशाब्दस्यैवोत्पत्त्या शाब्दत्वस्य पदाविषयकत्वाव्यभिचारित्वाभावेनासंभवाभावादिति नाकिञ्चदेतत् । जाताविति । जात्यादाविर्थः । तत्र जात्यभावादिति भावः । मणिकृतस्तु प्रयोगहेतुभूतार्थतत्त्वज्ञानजन्यः शब्दः प्रमाणमिति शब्दलक्षणं । प्रयोगो वाक्यं तद्धेतुभूतं यदर्थतत्त्वज्ञानं तज्जन्यशब्दत्वं प्रमाणशब्दत्वमित्यर्थः । वाक्यार्थभ्रममादाय वह्निना सिञ्चतीत्यादौ अयोग्येऽतिव्याप्तिवारणाय तत्त्वपदं तथापि पदार्थतत्त्वज्ञानमादायायोग्येऽतिव्याप्तिः प्रयोगहेतुभूतेति । इत्थं चार्थपदस्य वाक्यार्थपरत्वपर्यवसानान्न पदार्थतत्त्वज्ञानमादायातिव्याप्तिः । तथाहि हेतुपदसमभिव्याहृतभूतपदस्य भूप्राप्ताविति धात्वनुसारादितरनैरपेक्ष्यव्युत्पन्नतया सजातीयनैरपेक्ष्यस्य विवक्षिततया यत्प्रयोगप्रतिपाद्यज्ञानं प्रयोगकर्त्तव्ये प्रयोगप्रतिपाद्यज्ञानान्तरं नापेक्षते तादृशार्थतत्त्वज्ञानजन्यत्वं लब्धं नहि वाक्यार्थज्ञानवत्पदार्थज्ञानमपि । अर्थज्ञानानपेक्षप्रयोगहेतुवाक्यार्थज्ञानात्मकार्थतत्त्वज्ञानस्यैवापेक्षणीयत्वादिति अत्र च प्रयोगो वाक्यं तथा च तत्कालीनतत्पुरुषीयस्वजन्यज्ञानविषयविषयकप्रमात्मकज्ञानं प्रकृतवाक्ये जननीये प्रयोगप्रतिपाद्यज्ञानान्तरं तत्कालीनतत्पुरुषीयस्वजन्यज्ञानविषयविषयकज्ञानान्तरं नापेक्षते तादृशार्थतत्त्वज्ञानजन्यत्वमर्थः । वाक्यार्थज्ञानेन वाक्ये जननीये स्वपूर्ववृत्तिपदार्थतत्त्वज्ञानस्यापेक्षणादसंभवः अन्यथा तस्याहेतुत्वापत्तेरिति स्वोत्तरोत्पन्नत्वमपि स्वजन्यज्ञानविषयकज्ञानान्तरे विशेषणीयम् । तथा च तत्कालीनतत्पुरुषीयस्वजन्यज्ञानविषयविषयकं यत्प्रकृतवाक्यार्थस्य प्रमात्मकज्ञानं स्वस्मिन् जननीये तत्कालीनतत्पुरुषीयस्वजन्यज्ञानविषयकस्वोत्तरोत्पन्नज्ञानान्तरं नापेक्षते तादृशज्ञानजन्यशब्दत्वं तत्कालीनतत्पुरुषीयप्रमाणशब्दत्वमिति फलितम् । अत्र स्वोत्तरोत्पन्नेत्यत्र स्वपदमर्थतत्त्वज्ञानपरं स्वपदान्तराणि प्रकृतवाक्यपराणि । पदार्थतत्त्वज्ञानेन वाक्ये जननीये स्वोत्तरोत्पन्नप्रकृतवाक्यजन्यज्ञानविषयविषयकस्य वाक्यार्थज्ञानस्यापेक्षणान्न पदार्थतत्त्वज्ञानजन्यत्वमादायायोग्येऽतिव्याप्तिरिति । संस्कारादावतिव्याप्तिवारणाय लक्षणे शब्दपदं । प्रमाणमात्रस्य लक्ष्यत्वे प्रत्यक्षादावव्याप्तेर्लक्ष्येऽपि शब्दपदमनुषञ्जनीयमिति । ननु तत्कालीनतत्पुरुषीयस्वजन्यज्ञानविषयविषयकं प्र

मात्मकं ज्ञानं स्वस्मिन् जननीये तत्कालीनतत्पुरुषीयस्वजन्यज्ञानविषयकप्र
मान्तरं नापेक्षते तादृशप्रमाजन्यशब्दत्वं तत्कालीनतत्पुरुषीयप्रमाणशब्दत्व
मिति फलितं प्रमात्वं च यावद्भ्रमाभिन्नत्वं नातः आंशिकप्रमामादायाति-
प्रसङ्गः इत्थं च वह्निना सिञ्चतीत्यादौ पदार्थतत्त्वज्ञानस्य स्वसमानजा
तीयवाक्यार्थज्ञानान्तरापेक्षतया तदादायातिव्याप्त्यभावेऽपि कण्ठाभिघा
तं वाक्यकर्तृ इष्टसाधनताप्रमामादायातिप्रसङ्गः । वह्निकरणकसेकानुकूलकृ
तिमानिति प्रकृतवाक्यजन्यज्ञानविषयकरणताघटकाभावादिघटितत्वे नेष्ट
साधनताज्ञानस्यापि प्रकृतवाक्यजन्यज्ञानविषयकादिविषयकार्थतत्त्वज्ञानत्वात्
तेन च वाक्ये जनयितव्ये सजातीयज्ञानान्तरानपेक्षणादिति । एवं श
ब्दो द्रव्यमिति वाक्यस्यापि तादृशवाक्यजन्यज्ञानविषयतया तादृशवा
क्यजन्यज्ञानविषयवाक्यविषयकवाक्यरूपेष्टसाधनताप्रमानादाय शब्दो द्र
व्यमित्ययोग्यवाक्येऽतिव्याप्तिः । अपि च पयः करणकसेकानुकूलकृतिमा
न् गुणश्च द्रव्यमित्यांशिकभ्रमात्मकसमूहालम्बनजन्ये पयसा सिञ्चतीत्या
दिवाक्येऽव्याप्तिः । तादृशवाक्यार्थज्ञानस्य भ्रमभिन्नत्वाभावात् ईश्वरीय
वाक्यार्थज्ञानस्य च स्वसमानजातीयास्मदीयवाक्यार्थज्ञानसापेक्षतया त
दादाय लक्षणागमनात् । अन्यथा तदीयपदार्थतत्त्वज्ञानमादाया योग्ये
ऽतिप्रसक्तेर्दुर्वारत्वात् इति कथमेतदिति चेन्न । यादृशार्थतत्त्वज्ञानं स्वसमा
नजातीयज्ञानान्तरानपेक्षं सत्प्रयोगहेतुस्तज्जन्यत्वमिति न लक्षणार्थः
किंतु प्रयोगहेतुभूतं पदार्थतत्त्वज्ञानं प्रकृतवाक्यजन्यज्ञानविषयवि
षयकं तज्जन्यत्वं लक्षणं तत्कालीनतत्पुरुषीयस्वजन्यज्ञानं यद्यत्संसर्गकं
यद्यत्प्रकारकत्वावच्छिन्नयद्यद्विशेष्यताकं तत्संसर्गकतत्प्रकारकतत्तद्विशेष्यता
कभ्रमभिन्नज्ञानजन्यशब्दत्वं तत्कालीनतत्पुरुषीयप्रमाणशब्दत्वमिति पर्य
वसितार्थः । वह्निना सिञ्चतीत्यादौ वह्निकरणकसेकानुकूलकृतिमानिति
बाधादयेन तद्विषयविषयकज्ञानस्य भ्रमत्वान्न तत्रातिव्याप्तिः । एवं श
ब्दो द्रव्यमित्यादावपि भ्रमात्मकसमूहालम्बनजन्ये पयसा सिञ्चतीत्यादौ
तु ईश्वरीयप्रमामादाय संगतिः । एवमन्यत्र शुकादीरितवाक्ये मौनिश्लोका
दावपीति । अथ यत्र वह्निना सिञ्चति पयसा सिञ्चतीत्यादिवाक्याभ्यां
वह्निकरणकसेकानुकूलकृतिमान् पयः करणकसेकानुकूलकृतिमानिति स
मूहालम्बनशाब्दबोधः तत्र पयसा सिञ्चतीत्यादिवाक्येऽव्याप्तिः । तद्वाक्य
जन्यज्ञानं यद्यद्विशेष्यताकं तत्तद्विशेष्यताकभ्रमभिन्नज्ञानाप्रसिद्धिरिति चे
न्नैवं । यद्यद्विशेष्यताकत्वांशे स्वजन्यतात्तत्तद्विशेष्यताकत्वांशे भ्रमभिन्नज्ञा
नत्वस्य विवक्षितत्वादित्याहुः । इदं च बुबोधयिषापूर्वकवाक्यत्वावच्छिन्नं
प्रति वाक्यार्थज्ञानं हेतुरिति सम्प्रदायमतेन । वस्तुतस्तु बुबोधयिषया प्र

ज्ञात्यादावतिव्याप्तिवारणाय धीपदं। सोयं शाब्दः सकलजनानुभवसिद्धो दुरपन्हवः। तज्जनकत्वमपि तथा। आगोपालाङ्गना मात्र पण्डितं चैत्रवाक्यादमुमर्थं प्रत्येमीति प्रतीतेः केवलमनुमानविधया ऽन्यथा वेति विप्रतिपद्यन्ते। तत्रानुमानविधयेति वैशेषिकादयः॥ नैयायिकास्तु पृथगेव

न्यथासिद्धतया तस्याः कारणत्वासम्भवेन तदुपेक्ष्य शाब्दप्रमितिकरणं शब्द इति फलघटितमेव लक्षणमत्र कृतमिति ध्येयं। प्रत्यक्षातिरिक्तप्रमाणसत्त्वे मानाभाव इति शब्दस्याप्रमाणतया ऽयथार्थं तन्निर्वचनमिति चार्वाकमतं कटाक्षयन् शब्दप्रमाणत्वं साधयति। सोयं शब्द इति। शाब्दप्रमितिकरणं शब्द इत्यर्थः। सकलेति। शब्दं शृणोमीत्यनुभवविषय इत्यर्थः। दुरपन्हव इति। तादृशप्रत्यक्षस्यान्यविषयकत्वे बाधात् शब्दविषयकत्व एव पर्यवसाने शब्दसिद्धिः प्रतीतेस्तदसाधकत्वे पदार्थमात्रोच्छेद इत्यर्थः। ननु न वयं शब्द एव नास्तीति ब्रूमोऽपितु तस्यातिरिक्तशाब्दप्रमितिकरणत्वमेव नास्तीत्यत आह। तज्जनकत्वमपीति। तस्य। शब्दस्य जनकत्वमपि। शाब्दप्रमितिजनकत्वमपीत्यर्थः। वस्तुतस्तु सोयं शाब्द इति पाठः शाब्दयामीति प्रतीतिसिद्धः शाब्दबोध इत्यर्थः। तज्जनकत्वमपि। शब्दे तादृशशाब्दप्रमितिकरणत्वमपीत्यर्थः। तथा दुरपन्हवं। तत्र हेतुमाह। आगोपेति। प्रतीतेरिति। वाक्यादमुमर्थं प्रत्येमीति ज्ञानस्य प्रत्यक्षविषयकत्वासम्भवेन प्रत्यक्षातिरिक्तप्रमितिस्वीकारः शब्दस्य तत्करणस्वीकारश्चावश्यक इति भावः। नन्वस्तु शब्दस्य प्रमाणत्वं आस्तां च तज्जन्यज्ञानस्य प्रत्यक्षातिरिक्तत्वं तथाप्यनुमित्यात्मकत्वमेव तज्जन्यज्ञानस्यास्त्वतोऽस्य पृथक्निरूपणमयुक्तमित्यत आह। केवलमिति। अनुमानविधया। अनुमानत्वेन। अन्यथा वेति। शब्दविधया वेत्यर्थः। ननु तस्य प्रत्यक्षातिरिक्तप्रमितिजनकत्वमेव नास्तीति विवाद इति भावः। विप्रतिपद्यन्ते। विप्रतिपत्तिश्च शब्दः अनुमितित्वासमानाधिकरणप्रमितिविभाजकोपाध्यवच्छिन्नजन्यतानिरूपितप्रमाणविभाजकोपाधिनियतधर्मावच्छिन्नजनकताश्रयो न वेत्याकारा। अत्र विधिकोटिर्नैयायिकानां निषेधकोटिर्वैशेषिकाणां। विधिकोटिप्रसिद्धिः प्रत्यक्षप्रमाणे। इन्द्रियस्यैव प्रमाणतया प्रत्यक्षं प्रति इन्द्रियत्वेन हेतुत्वेन तादृशजनकताश्रयत्वात्। निषेधप्रसिद्धिश्च घटादावेव सुलभा। अत्र सिद्धसाधनवारणायानुमितित्वासमानाधिकरणत्वनिवेशः। प्रत्यक्षविषयस्य हेतुतया शब्दस्यापि साक्षात्कारत्वावच्छिन्नजन्यतानिरूपितजनक

शब्दो मानं नत्वनुमानं । शब्दस्य अर्थाऽव्याप्यत्वात् । नहि- यत्र शब्दस्तत्र घटानयनादिरूपोऽर्थः शब्दस्याकाशवृत्ति- त्वात् । घटादेश्च तदवृत्तित्वात् । दृश्यते च व्याप्तिबुद्धिवि-

---

ताशालित्य। प्रमाणविभाजकोपाधिनियतधर्मावच्छिन्नत्वस्य निवेशः । अनुमितिभिन्नशब्दाविषयकप्रमितिकरणं नवेति प्रत्यक्षानुमित्यु[redacted]व्याप्यानुभवनिष्ठजन्यतासामान्यको नवेत्याकारोवा । पृथगिति । अनुमितिभिन्नशब्दाविषयकप्रमितिकरणमित्यर्थः । अतो न सिद्ध्यसिद्धिव्याघातः । नत्वनुमानं। ननु प्रत्यक्षानुमित्यन्यतरत्वव्याप्यानुभवनिष्ठजन्यतासामान्यकम् अतो न शब्दलिङ्गकानुमानमादाय बाधः । नन्विदं घटानयनादिरूपार्थवत् शब्दत्वादित्यनुमानंस्यादत आह । शब्दस्येति । अर्थाव्याप्यत्वात् । स्वजन्य प्रतिपत्तिविषयार्थनिरूपितव्याप्त्यभाववत्त्वादित्यर्थः । अव्याप्यत्वमेव दर्शयति । नहीति । तदवृत्तित्वात् । आकाशावृत्तित्वात् । तथाचाव्यभिचरित सामानाधिकरण्यरूपाव्याप्तिः शब्दे न संभवति साध्यहेत्वोर्वैयधिकरण्यादिति भावः । ननुघटमानयेति पदानि तात्पर्यविषयस्मारितपदार्थसंसर्ग ज्ञानपूर्वकाणि आकाङ्क्षादिमत्पदकदंबत्वात् इत्यत्र न वैयधिकरण्यं । नच रजतज्ञानवानयमिति ज्ञानात् भ्रान्तिज्ञप्रवृत्त्यापत्तिवारणाय पुरोवर्त्ति विशेष्यकेष्टतावच्छेदकप्रकारकज्ञानस्यैव प्रवर्त्तकतया न तत्सिद्धिरिति वाच्यं लाघवात्प्रवृत्तिविषयेष्टतावच्छेदकवैशिष्ट्यवगाहिज्ञानत्वेनैवप्रवर्त्तकतया साध्यस्थज्ञानपदस्य प्रमापरत्वेन प्रमात्वघटकतया प्रकृते तस्याप्युक्तत्वात् नचानुमितेर्व्यापकतावच्छेदकप्रकारकत्वनियमेन स्मारितपदार्थत्वेनैवरजतादिसिध्येत् न तु रजतत्वादिना, प्रमेयत्वादिना तादृशज्ञानस्य प्रवर्त्तकत्ववारणाय रजतत्वादिप्रकारकज्ञानस्यैव प्रवर्त्तकत्वादिति वाच्यं । पूर्वंरजतत्वादिनारजतत्वादेरुपस्थितत्वादितरबाधबलात्तेनरूपेणानुमितौभानसंभवात् । अतएवसकर्त्तृकत्वानुमाने लाघवोपनीतमेकत्वादिकमपि भासते लाघवज्ञानेतरबाधातिरिक्तस्थल एवच व्यापकतानवच्छेदकरूपेण ज्ञानानभ्युपगमादिति । यद्वा एते पदार्थास्तात्पर्यविषयमिथः संसर्गवन्तः आकाङ्क्षादिमत्पदस्मारितत्वादित्यनुमानेन विशिष्य रजतत्वादेः पक्षतावच्छेदकतया तत्सिद्धिः । नच नदीजलसंसर्गपरतयोच्चारिते अहो विमलजलं नद्याः, कच्छे महिषश्चरतीति, वाक्ये प्रत्यायके नदीकच्छपदार्थयोर्व्यभिचारः तात्पर्यगर्भसाध्यासत्वादिति वाच्यं । तात्पर्यगर्भपरस्परनिरूपिताका-

ङ्गादिमत्त्वाभावे नैवाव्यभिचारात् । ननु तथापि हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नहेतुमत्तानिश्चयस्यैवानुमितिहेतुतया यत्र योग्यतासंशयः तत्र योग्यतागर्भहेतुमत्तानिश्चयाभावादन्वयाऽबोधप्रसङ्गः । नच योग्यतासंशयस्य बाधसंशयपर्यवसन्नतया साध्यसन्देहस्य चानुगुणतया पक्षताघटकसंशयातिरिक्तसंशयान्यत्वमेव हेतुमत्तानिश्चयत्वमिति वाच्यं । गौरवात् साध्यव्याप्यसाधनवान्नवेत्याकारकसंशयादनुमित्यापत्तिश्चेति चेन्न । अयमालोको धूमो वा उभयथापि वह्निव्याप्य इत्यत्र हेतुतावच्छेदकसंदेहेपि नैयायिकैरनुमितेरभ्युपगमात् व्याप्यवत्तानिश्चयत्वेनैवानुमितिहेतुत्वं । तस्य च योग्यतारूपहेतुविशेषणसन्देहेपि संभवात् न काप्यनुपपत्तिरत आह । इष्यतेचेति । ननु व्याप्तिभ्रमादेरनुमितिरस्तु नच भ्रमात्मकपरामर्शजन्यत्वादनुमितेर्भ्रमत्वापत्तिरिति वाच्यं । विषयबाधस्यैव भ्रमत्वनियामकत्वेन दोषाभावादित्यत आह । इष्यतेचेत्यपि कश्चित् । व्याप्तीति । पदनिष्ठव्याप्तिज्ञानशून्यानामित्यर्थः । नचेति । नहीत्यर्थः । अयं । व्याप्तिज्ञानशून्यकालीनः शब्दप्रयोज्यो ऽनुभवः । तस्या । अनुमितिः । ननु इयं व्याप्तिज्ञानजन्या विलक्षणैवानुमितिः । नच तत्रानुमितित्वसत्त्वे मानाभावः समाने विषये शाब्दसामग्र्या बलवत्त्वात् अनुमितिं प्रति शाब्दसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वकल्पने गौरवं । मन्मते तत्र शाब्दात्मिकानुमिति स्वीकारेण तत्र तदप्रतिबन्धकत्वात् एवं भिन्ने विषये ऽनुमितिसामग्र्याः शाब्दसामग्र्याश्च प्रतिबन्धकताद्वयकल्पने गौरवं मन्मते ऽनुमितिसामग्रीप्रतिबन्धकतयैवोपपत्तेरित्यत आह ॥ प्रतियंतिचेति ॥ अनुमितमिति । नच व्याप्तिज्ञानादिघटितसामग्रीजन्यानुमितित्वाभावात् तद्विषय इति वाच्यम् ॥ व्याप्त्याद्यप्रतिसन्धानेपि तस्यानुभवसिद्धत्वात् । असाक्षात्कृतमिति ॥ यद्यपि नोपमितमितिवक्तुमुचितं तथाप्युपमितेः शक्तिमात्रविषयकतया घटादिविषयकज्ञानस्य ततोऽसंभवेन तन्निराकरणस्याऽनिष्प्रयोजनकत्वात् उपमितिविशेष इत्यपि कश्चित् । तथाच शब्दजन्यज्ञाने ऽनुमितित्वाद्यभावेन विलक्षणप्रमित्यङ्गीकरणस्यावश्यकतया तत्करणस्य प्रमाणान्तरत्वमायातमिति भावः ॥ श्रुतमिति ॥ नैयायिकशब्दजन्यशाब्दबोधविषयइत्यर्थः ॥ श्रुधातोर्नानार्थत्वेन शाब्दत्वविशिष्टशक्तत्वात् "अतएवात्मावारे द्रष्टव्यः श्रोतव्य" इत्यादिश्रुतिरप्युपपद्यते । इदं । घटकर्मकानयनादि ॥ नैयायिकेभ्य इति ॥ वैशेषिकस्य शब्दोच्चारयितृत्वे लिङ्गविधयैव तद्बोधकत्वान्नैयायिकेभ्य इत्युक्तं ॥ नैयायिकानां शाब्देच्छयैव पदोच्चारणात् शाब्दात्मकयथार्थज्ञानसंभवात् शाब्दबोध एव श्रोतुरितिभावः ॥ जरन्मीमांसकास्तु ॥ लौकिकवाक्यस्थले शाब्दबोधात्पूर्वं प्रकृतवाक्यार्थगोचरयथार्थज्ञानवदुक्तत्वरूपाप्तोक्तत्वानुमिति

सामग्रीसत्वेनाप्तोक्तत्वानुमितिसंभवात्, वाक्यार्थज्ञानस्यावश्यकत्वात् तदु-त्तरं च वेदस्थले क्लृप्तशाब्दसामग्रीत: शाब्दोत्पत्ते: लौकिकशब्दोऽनुवादक: अनुवादकत्वस्य गृहीतग्राह्यनुभवमात्रजनकत्वरूपत्वात् । स्वसमानाधिकरणस्वाव्यवहितपूर्ववर्त्तिस्वसमानाकारनिश्चयविषयविषयकतद्विशिष्यक तत्प्रकारकानुभवमात्रजनकत्वरूपत्वादिति यावत्। स्वपदमनुभवपरं वेदस्य त्वपौरुषेयत्वे नाप्तोक्तत्वानुमानासंभवात् अननुवादकत्वात्प्रामाण्यम्। अनधिगतार्थानुभवकरणत्वस्यैव प्रामाण्यरूपत्वात्। तच्च गृहीतग्राहीतरानुभवकरणत्वं । स्वसमानाधिकरणस्वाव्यवहितपूर्ववर्त्तिस्वसमानाकारनिश्चयविषयविषयकेतरतद्विशिष्यकतत्प्रकारकानुभवकरणत्वमिति यावत्। स्वसमानाकारत्वं च स्वास्मिन्याद्दशी तद्विशिष्यताकत्वावच्छिन्नतत्प्रकारतातादृशतद्विशिष्यकत्वावच्छिन्नतत्प्रकारिताशालित्वमित्यूचु: ॥ तदन्त् ॥ व्याप्तिस्मृतिविलंबेनाप्तोक्तत्वानुमितिसामग्र्यभावेन प्रथमत एव शाब्दबोधादननुवादकत्वेन प्रमाणत्वात्। ननु लौकिकवाक्ये इदमाप्तोक्तं नवेति संशये शाब्दबोधानुदयात् यत्संशयव्यतिरेकनिश्चयौ यत्र प्रतिबन्धकौ तन्निश्चयस्तत्र हेतुरनुमितौ व्याप्तिरिवेति नियमेनाप्तोक्तत्वनिश्चयस्य हेतुत्वात् शाब्दबोधात्पूर्वं तस्यावश्यकतेतिचेन्न। तत्कार्यतावच्छेदकं हि शाब्दत्वं वा लौकिकवाक्यजन्यशाब्दत्वं वालौकिकत्वे नज्ञातवाक्यजन्यशाब्दत्वं वा । नाद्य: । वेदेतदभावात् ॥ न द्वितीय:॥आप्तोक्त वाऽनिश्चयेपि वेदानुकारेण पठ्यमानमन्वादिवाक्ये ऽपौरुषेयत्वाभिमानिनो गौडमीमांसकस्य शाब्दबोधोदयेन व्यभिचारात् । नापि तृतीय:लौकिकत्वेनाज्ञातलौकिकवाक्यस्थले क्लृप्तशाब्दसामान्यसामग्रीत एव लौकिकत्वेन ज्ञातवाक्यादपि शाब्दोत्पत्तिसंभवेन तस्याकारणत्वात् ॥ नच यत्संशयेत्यादिनियमेन तद्धेतुत्वनियम इति वाच्यम् । तत्संशयेऽपि वाक्यार्थबोधोत्पत्त्या तत्संशयस्याप्रतिबन्धकत्वात् । अव्यभिचारसंशयव्यतिरेकनिश्चयप्रतिबध्ये व्याप्तिज्ञाने व्यभिचारेणाप्रयोजकत्वेन च तादृशनियमाभावाच्च। एतेन शाब्दसामान्ये अनाप्तोक्तत्वशङ्काविरहो हेतु: सच लोके आप्तोक्तत्वानुमानात् वेदे त्वपौरुषेयत्वानुमानात् । नचापौरुषेयत्वनिश्चयदशायामिव वेदस्यानुभावकत्वे दोषवत्पुरुषप्रणीतपदस्मारितत्वरूपहेतुज्ञानसत्वेन पदार्थसंसर्गसिद्धिसंभवाद्वेदस्याप्यनुवादकतापत्तिरिति वाच्यं। व्याप्तिस्मृतिविलंबेन तद्विलंबादिति परास्तम् । अनाप्तोक्तत्वसंशयस्याप्रतिबन्धकत्वात् योग्यतासंशयत्वादिति दिक्॥प्रभाकरास्तु । क्वचित् शाब्दभ्रम: क्वचित् प्रमेति नियमनिर्वाहाय शाब्दप्रमात्वावच्छिन्नं प्रति किञ्चित्कारणमुपेयं ॥ तच्च न योग्यता । अन्वयप्रयोजकरूपवत्त्वरूपयोग्यताया: कारकाभिप्रायप्रयुक्तपयसासिञ्चतीत्ययोग्यवाक्येपि सत्वात् । अथ दोषाभाव एव तथास्तु

+ स्वविजयविषयकमानान्तरस्य द् संवादत्वम्।

दोषाश्च भ्रमप्रमादविप्रलिप्साकरणापाटवरूपाः वक्तृनिष्ठाः भ्रमश्च उच्चारणीयवाक्यार्थगोचरो भ्रमः। प्रमादोऽनवधानता। सा च वाक्यार्थज्ञानस्वरूपयोग्यस्य वक्तुरुच्चारणीयवाक्यार्थनिश्चयव्यतिरेकः। शुकीयवाक्यार्थनिश्चयव्यतिरेकवारणाय षष्ठ्यन्तनिवेशः। अन्यथाप्रतीतस्यार्थस्य अन्यथाप्रतिपिपादयिषा प्रतारणा। सैव च विप्रलिप्सा। इच्छाविषयीभूतपूर्ववर्णानुकूलकण्ठताल्वभिघातानुत्पादकालीना परवर्णानुकूलकण्ठताल्वाद्यभिघातः करणापाटवं करणं कण्ठताल्वाद्यभिघातः तस्यापाटवम् असामर्थ्यं इच्छाविषयीभूतवर्णाननुकूलत्वमिति यावदिति ॥ चेन्न। भ्रान्तप्रतारकवाक्येन संवादेन प्रमाणे प्रतारणारूपदोषसत्त्वेन व्यभिचारात्। अन्यथाप्रतीतस्याविद्यमानार्थस्यान्यथाप्रतिपिपादयिषात्वप्रतारणात्वेनोक्तदोषाणामपि सर्वसाधारणदोषत्वस्यैकस्याभावेन तत्तदभावस्य प्रत्येकं कारणत्वे भ्रमसत्वेऽपि अन्यदोषाभावसत्वात्प्रमापत्तिः अभावकूटस्य च कारणत्वकल्पने गौरवात् विसंवादिशुकवाक्यादपि प्रमापत्तेश्च। तस्माद्यथार्थतात्पर्यकत्वमेव लोकवेदसाधारणं शाब्दप्रमाप्रयोजकं ॥ यथार्थतात्पर्यकत्वं च यथार्थवाक्यार्थप्रतीतीच्छयोच्चारितत्वं। एकपदार्थवदपरपदार्थप्रतीतीच्छयोच्चारितत्वमिति यावत् ॥ उच्चारितत्वं चानुसन्धीयमानत्वं तेन तन्मते वर्णानां नित्यैकत्वरूपत्वेऽपि नासंभवः न वा मौनिश्लोकादावव्याप्तिः। वेदे तु पूर्वपूर्वाध्यापकेच्छामादाय सङ्गतिः मूर्खपठ्यमानवेदस्तु पण्डितपठ्यमानवेदादभिन्न एव वेदस्य नित्यत्वात् नित्यानुमेये वेदे तु तदर्थज्ञापकत्वेन ज्ञानमन्यैव सामग्रीति न व्यभिचारः। शुकवाक्येऽपि शिक्षकवाक्यमादायोपपत्तिः ॥ वर्णानां तन्मते नित्यैकत्वरूपत्वात्। नच दैववशसंपन्नशुकबालादिवाक्ये गत्यभाव इति वाच्यं। तस्याप्रमाणत्वात्। व्यवहारस्तु प्रत्यक्षादसंसर्गाग्रहादेति। केचित्तु शुकबालादिभिन्नलौकिकवाक्ये यथार्थवाक्यार्थप्रतीतीच्छयोच्चरितत्वं वेदेऽबाधितार्थकत्वं नानैव शाब्दप्रमाप्रयोजकं एकशक्तिमत्त्वेन तेषां कारणत्वमिति नाननुगमः ॥ नच सर्वत्राबाधितार्थकत्वमेव प्रयोजकमस्त्विति वाच्यं। यत्रान्यघटाभिप्रायेण गेहे घटोऽस्तीत्युक्ते घटान्तरं दृष्ट्वा तमानयति तत्रान्यपरत्वेनाप्रमाणेऽपि प्रामाण्यापत्तेः तदुक्तं ॥ "यत्परः शब्दः स शब्दार्थो" ऽतद्इतीत्याहुरिति दिक् ॥ तच्च ज्ञातमुपयुज्यते। ज्ञायमानकरणे ज्ञानोपयोगिव्यभिचारिवैलक्षण्यत्वात् व्याप्तिवच्छब्दशक्तिवच्चेति तज्ज्ञानं हेतुः। ज्ञातमुपयुज्यते। शाब्दबोधनिरूपितज्ञाननिष्ठकारणतायां विषयतासम्बन्धेनावच्छेदकं शाब्दबोधनिरूपितज्ञानावच्छिन्नकारणताश्रयस्य शब्दस्य शाब्दबोधे जननीये उपयोगित्वे सति सहकारित्वे सति व्यभिचारिवैलक्षण्यादिति तदर्थः ॥ सामान्यमुखीर

व्याप्तिः। यद्यज्ज्ञाननिरूपितज्ञानावच्छिन्नकरणताश्रयस्य यज्ज्ञाने जननीये सहकारित्वे सति व्यभिचारिवैलक्षण्यं भवति तत्तज्ज्ञाननिरूपितज्ञाननिष्ठकरणतायां विषयतासंबन्धेनावच्छेदकं भवति यथा व्याप्तिः शब्दशक्तिश्चेति । अत्र भूयोवयवेन्द्रियसन्निकर्षे व्यभिचारवारणाय ज्ञायमानकरण इति । शाब्दबोधं प्रति ज्ञायमानकरणस्य शब्दस्य स्वप्रत्यक्षे जननीये उपयोगिनि शब्दनिष्ठश्रोत्रसमवाये व्यभिचार इति ज्ञानोपयोगीति । तथाच यज्ज्ञानं प्रति ज्ञायमानं करणं तज्ज्ञाने जननीये सहकारीत्यर्थो न दोषः ॥ नच सल्लिङ्गपरामर्शे व्यभिचारः ज्ञायमान इत्यस्य ज्ञानविशिष्टेत्यर्थात् सल्लिङ्गपरामर्शस्य ज्ञानविशिष्टज्ञायमानकरणासहकारित्वात् । यस्मिन्सति यदभावात्कार्याभावस्तस्यैव तत्सहकारित्वात् । स्वविशिष्टे स्वासहकारित्वात् तथाच तज्ज्ञाननिरूपितकरणतावच्छेदकज्ञानविशिष्टकरणस्य ज्ञायमानत्वघटितधर्मावच्छिन्नकरणताकज्ञाने जननीये सहकारित्वमर्थः पर्यवस्यति परामृश्यमाणलिङ्गत्वेनैवानुमितिकरणतया परामर्शविशिष्टसत्वे परामर्शाभावासंभवान्न व्यभिचारः ह्रदो वह्निमान्ह्रदत्वादित्यादौ परामृश्यमाणलिङ्गसत्वेपि व्याप्त्यभावेन प्रमानुमित्यभावात् व्याप्तिवदिति दृष्टान्तसङ्गतिः ॥ व्याप्तिपक्षधर्मतावल्लिङ्गत्वेन प्रमानुमितिकरणत्वात् ज्ञायमानशब्दे वै शब्दसमवायाभावसंभवेनैवेताद‍ृशसहकारित्वस्य शब्दसमवायेऽभावेपि अत्यक्षणे धूमत्वसामान्यलक्षणाजन्यपरामर्शविशिष्टः धूमसत्वेपि धूमनिष्ठरूपाभावेन धूमचाक्षुषानुदयात् परामृश्यमाणधूमस्य प्रत्यक्षे जननीये सहकारिभूते धूमनिष्ठरूपादौ व्यभिचरवारणाय ज्ञानोपयोगिनीत्यत्र ज्ञायमानत्वघटितधर्मावच्छिन्नकरणताकज्ञानपदस्य निवेशः ॥ अत्रेदं चिन्त्यम् ॥ परामृश्यमाणलिङ्गसत्वेपि सल्लिङ्गपरामर्शाभावात्कथं सल्लिङ्गपरामर्शे व्यभिचारनिरासः । नच यज्ज्ञानं प्रत्युपयोगिता तज्ज्ञानकरणतावच्छेदकज्ञानविशिष्टकरणेतत्सहकारित्वं विवक्षितं सत्परामृश्यमानलिङ्गत्वेन प्रमानुमितिहेतुत्वेन सल्लिङ्गपरामर्शस्य प्रमानुमितिं प्रत्येवोपयोगितया प्रमानुमितिकरणतावच्छेदकसत्परामर्शविशिष्टलिङ्गसत्वे सत्परामर्शाभावासंभव इति वाच्यं ॥ तथासति व्याप्तिवदिति दृष्टान्तासङ्गतेः ॥ व्याप्तिपक्षधर्मतावल्लिङ्गत्वेन प्रमानुमितिं प्रत्येवोपयोगितया सत्परामर्शविशिष्टलिङ्गसत्वे व्याप्त्यभावासंभवेन ताद‍ृशसहकारित्वस्य व्याप्तावभावादिति । आत्ममनो योगबाधाभावादिवारणाय व्यभिचारिवैलक्षण्यादिति । तच्च प्रमित्यजनकव्यावृत्तत्वं प्रमित्यजनकज्ञानजनकसामग्र्यप्रविष्टत्वमिति यावत् । नच सर्वांशे भ्रमाभावेन प्रमित्यजनिका ज्ञानजनिका सामग्र्येवाप्रसिद्धा प्रमितिपदेन भ्रमभिन्नत्वविवक्षणे च तत्रापि

भ्रमाप्रसिद्ध्या ऽप्रमिद्धिरिति वाच्यं । स्वव्यधिकरणधर्मप्रकारकत्वानवच्छिन्नविशेष्यताशाल्यनुभवत्वस्य प्रमितिपदेन विवक्षणात् । तादृशी स्मृतिसामग्र्येव प्रसिद्धा । अथानुभवस्य स्मृतिकरणतया लिङ्गपरामर्शस्याप्यनेनैव ज्ञानविशिष्टसहकारित्वेत्यत्र ज्ञानविशिष्टत्वस्य वैयर्थ्यमिति चेन्न । करणतातिरिक्तज्ञानजनकताश्रयकारणकलापस्यैव ज्ञानजनकसामग्रीपदेन विवक्षितत्वात् । अन्यथा स्वात्मककूटलिङ्गकानुमितिस्थानाभिषिक्तसाध्यस्मृतिमादाय स्मृतिसामग्रीप्रविष्टत्वस्य व्याप्तावप्यभावेन दृष्टान्तासिद्ध्यापत्तेः ॥ अखण्डाभावसंपादकत्वाद्यसिद्धिवारकत्वेऽपि करणतातिरिक्तत्वस्य न वैयर्थ्यं वस्तुतस्तस्यैव स्वात्मककूटलिङ्गकानुमितिस्थानाभिषिक्तसाध्यस्मृतिजनकतया प्रसिद्धिवारकत्वाच्च । जनकताकरणतोभयसाधारणस्य जनकतात्वस्यैकस्याभावाद्विशिष्यैव निवेशे करणत्वात्मकजनकताव्यक्तेर्न प्रवेशः । ननु करणतातिरिक्तजनकतात्वेन प्रवेश इति व्यर्थत्वशङ्कया अनवकाशाच्च उद्बोधकव्यावृत्ता च स्मृतिजनकता निवेशनीया नातः उद्बोधकतया जनकतामादायासिद्धिः प्रागभावस्य तत्तद्व्यक्तित्वेन हेतुत्वाच्च न प्रमानुमिति प्रागभावे व्यभिचार इति दिक् ॥ केचित्तु । इष्टप्रवृत्तिविषयवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानमेव प्रकृते प्रमितिशब्दार्थ इत्याहुः । अथवा ज्ञायमानकरणवृत्त्यत्याधेयत्वं सप्तम्यर्थः । तथाच यज्ज्ञानीयज्ञायमानकरणनिष्ठत्वे सति यज्ज्ञानोपयोगित्वे सति व्यभिचारिवैलक्षण्यं भवति तज्ज्ञाननिरूपिततज्ज्ञाननिष्ठकरणतायां विषयतासंबन्धेनावच्छेदकं भवतीति व्याप्त्यर्थः सल्लिङ्गपरामर्शस्तु न ज्ञायमानकरणधूमादिनिष्ठः । अथात्मलिङ्गकानुमितिज्ञायमानकरणे आत्मनि तस्य वृत्तेस्तदवारणमिति चेन्न । तत्तज्ज्ञानानधिकरणत्वस्य ज्ञायमानकरणे निवेशात् । अतएव प्रागभावस्य तत्तद्व्यक्तित्वेन हेतुत्वेऽपि न प्रमानुमितिप्रागभावे व्यभिचारः धूमनिष्ठानोपाधिकत्वादिवारणाय ज्ञानोपयोगित्वे सतीति । बाधाभावादिवारणाय व्यभिचारिवैलक्षण्यत्वादिति । तदर्थस्त्वाभासव्यावृत्तत्वं । भ्रमजनकभिन्नत्वमिति यावत् । वस्तुमात्रस्यैव लिङ्गविधया भ्रमजनकतया ज्ञायमानलिङ्गत्वातिरिक्तरूपेण भ्रमजनकभिन्नत्वं विवक्षणीयं । नच तन्मतेतदप्रसिद्धिः विसंवादिप्रवृत्त्यादिजनकज्ञानमात्रस्यैव तन्मते तथात्वात् । नोचाबाधितत्वादि तथाबाधस्यविपरीतनिश्चयस्य सद्भावेन ज्ञानमात्राभावेन तदभावस्य ज्ञानमात्रप्रयोजकत्वात् इति । ननु तन्मतेऽगृहीतासंसर्गकग्रहणस्मरणात्मकज्ञानद्वयस्यैव भ्रमतया विसंवादिप्रवृत्तिजनकत्वेन तस्य च निर्धर्मितावच्छेदकतया बाधाभावस्य न तत्र हेतुत्वमिति कथमेतत् ॥ अत्र केचित् । विसंवादिप्रवृत्तिजनकत्वेन न ज्ञानस्य प्रवेशः अपितु स-

तित्वेन । तथाच स्मृतिजनकतावच्छेदकावच्छिन्नान्यत्वादिति तदर्थः ॥ जनकताघोद्बाधकव्यावृत्ता । तेन नासिद्धिरिति । असंसर्गाग्रहविशिष्टज्ञानद्वयेऽन्वयव्यतिरेकाभ्यां बाधस्य विरोधित्वमिष्यत एवेत्यपि कश्चिदिति दिक् ॥ तच्च तात्पर्यं सामान्यतः तत्तत्पदार्थत्वेन रूपेण तत्पदार्थघटितं विशिष्य तत्तत्पदार्थघटितं च । तत्र च वेदस्थले घटपदार्थविशिष्टाम् पदार्थविशेष्यकघटपदार्थप्रतीतीच्छयोच्चारितत्वरूपतात्पर्यज्ञानं हेतुः नतु विशिष्य । लोके तु घटविशिष्टकर्मताविशेष्यकघटप्रकारकप्रतीतीच्छयोच्चारितत्वरूपतात्पर्यज्ञानमेव हेतुः । अत्र सामान्यतः घटपदार्थत्वादिना तात्पर्यग्रहेऽपि पटादेरपि लक्षणादिना घटपदार्थसंभवेन घटविशिष्टकर्मताविशेष्यकप्रतीतीच्छयोच्चारितं नवेति विशिष्य सन्देहेऽपि शाब्दबोधापत्तिः। वेदे तु लक्षणादिनाऽन्यार्थासंभवेन एकपदार्थत्वज्ञानेऽपि विशिष्य सन्देहाभावात् । यथा कपिञ्जलानालभेतेत्यादौ प्रथमोपस्थितत्वरूपलाघवतर्कनिर्णीतत्रित्वविशिष्टकपिञ्जलपदार्थपरं बहुवचनान्तकपिञ्जलपदमिति सामान्यतः कपिञ्जलपदार्थत्वेन रूपेण तात्पर्यनिर्णयेऽपि विशिष्यकपिञ्जलत्वादिरूपेण तात्पर्यसंशयाऽसंभवात् । लोके तु गुरुभूतेऽप्यर्थे तात्पर्यसंभवेन लाघवतर्कानवतारात् विशिष्य सन्देहसंभवेन घटविशिष्टकर्मत्वविशेष्यकघटप्रकारकप्रतीतीच्छयोच्चारितमिदमिति तात्पर्यनिर्णयस्य शाब्दबोधात्पूर्वमवश्यापेक्षिततया लौकिकवाक्यमनुवादकं । तस्माल्लौकिकं वाक्यं सर्वमेवानुवादकत्वादप्रमाणं । वेदे तु तदभावात्प्रामाण्यमित्याहुः ॥ तदसत् ॥ एकपदार्थविशिष्टापरपदार्थविशेष्यकएकपदार्थप्रकारकप्रतीतीच्छयोच्चारितत्वरूपयथार्थतात्पर्यनिश्चयत्वेन हेतुत्वे याथार्थ्यनिवेशे गौरवात् । किंतु नानार्थानुरोधेन शाब्दसामान्ये एकपदार्थप्रकारकापरपदार्थविशेष्यकप्रतीतीच्छयोच्चारितत्वरूपतात्पर्यज्ञानस्यैव । नचैवं वह्निना सिञ्चतीत्यादावपि प्रमापत्तिरिति वाच्यम् । एकपदार्थेऽपरपदार्थवत्त्वरूपयोग्यताप्रमाया एव संशयनिश्चयसाधारणरूपेण कारणत्वात् । अपि च इदं वाक्यं भ्रमादिविशिष्टज्ञानयोरन्यतरजन्यं वाक्यार्थज्ञानजन्यवाक्यत्वात् । ततश्च भ्रमादेर्बोधेऽयं वक्ता स्वप्रयुक्तवाक्यार्थगोचरयथार्थज्ञानवान् भ्रमाद्यवाक्यार्थज्ञानजन्य जन्यवाक्यप्रयोक्तृत्वात् अहमिवेति वक्तृयथार्थवाक्यार्थज्ञानानुमानपूर्वक एव यथार्थवाक्यार्थप्रतीतिपरत्वनिश्चयो हेतुर्वाच्यः तच्च न संभवति । भ्रान्तेः पुरुषधर्मत्वेन भ्रमाद्यजन्यनिर्णयासंभवात् । संवादिप्रवृत्तिजनकत्वादेश्च तद्ग्राहकलिङ्गस्य शाब्दबोधोत्तरकालीनत्वादित्यास्तां विस्तरः ॥ ननु शब्दस्यानुमानान्तर्गतत्वेन घटमानयेति शब्दाद्घटादिपदे शक्तिमविदुषोऽपि शाब्दबोधापत्तिः मम तु तत्र व्याप्तिज्ञानाभावादेव

मराणामपि शब्दादन्वयानुभवः । नचायमनुमितिरूपः । तस्याव्याप्तिधीजन्यत्वात् । प्रतियन्ति च लौकिकाः ॥ अननुमितमसाक्षात्कृतं कृतमिदं नैयायिकैस्य इत्यलं विस्तरेण ॥ ननु यदि स्वातन्त्र्येणैव शब्दो मानं तदा घटमानयेत्यतः शब्दात्पामराणामपि अर्थप्रत्ययः स्यादिति चेन्न ॥ शक्तिग्रहस्यापि सहकारित्वात् पामराणां च घटादिशब्दे शक्तेरग्रहात् । अथ केयं शक्तिः । अभिधानाम पदार्थान्तरं सङ्केतग्राह्यमिति मीमांसकाः ॥ नैयायिकास्तु आवश्यकत्वात्सङ्केत एवाऽभिधा न तु पदार्थान्तरं मानाभावात् । स च सङ्केतो अस्मात्पदादयमर्थो बोद्धव्य इत्याकारिकेच्छा । हन्तैवं पामरादिसङ्केतिता अपि शब्दा अभिधायकास्युरिति चेन्न । नहि सङ्केतमात्रमभिधा किन्त्वीश्वर-

---

तदसंभव इत्याशयेनाशङ्कते । नन्विति । स्वातन्त्र्येण । शब्दत्वेन । पामराणां घटादिपदेऽगृहीतशक्तिकानां । सहकारित्वादिति । इतरकारणचक्रसमवहितकारणस्यैव फलोपधायकत्वेन केवलशब्दसत्वेपि शक्तिज्ञानरूपसहकारिविरहान्न तत्र फलोपधानमिति भावः । उपोद्घातसङ्गत्या शक्तिं निरूपयितुमाशङ्कते । अथेति । इयं । शब्दसहकारिग्रहविषयः । पदार्थान्तरमिति । तत्तत्पदार्थतावच्छेदकाभावकूटवदित्यर्थः । तेन नसिद्धासिद्धिव्याघातः । संकेतग्राह्यमिति । वक्ष्यमाणसङ्केतजन्यग्रहविषय इत्यर्थः । आवश्यकत्वात् अभिधाज्ञाने भवतामवश्यमपेक्षणीयत्वात् । संकेतं निरूपयति । सचेति अस्मादिति । एतत्पदजन्यत्वप्रकारतानिरूपितएतदर्थबोध्यविशेष्यताशालीच्छेत्यर्थः । हन्तैवमिति । एवम् इच्छामात्रस्यैवाभिधारूपत्वे । पामरादीति । गगरीत्यादिशब्दा इत्यर्थः । अभिधायकाःस्युरिति । तथाच "नापभ्रंशितवै" इत्यादिश्रुतिविरोधः शक्त्याप्रतिपादकत्वस्यापभ्रंशानपभ्रंशसाधारण्यात् । अतिरिक्तशक्तिस्वीकारे तु तत्रसङ्केतसत्वेपि अतिरिक्ताभिधायास्तत्रानङ्गीकारात् न तादृशश्रुतिविरोध इति भावः । संकेतमात्रं ।

सङ्केतः । न चापभाषिते सोऽस्ति मानाभावात् । कथं तर्हि ततोऽन्वयबोध इतिचेत् । शक्तिभ्रमादिति गृहाण । कथं तर्हिपामरादीनामीश्वरमविदुषां मीमांसकानां चार्थप्रत्ययः शब्दादिति चेन्न । उच्यते । न तावदीश्वरसङ्केतत्वेन तद्ग्रहः कारणं किं तु सङ्केतत्वेन । अस्ति च तेषामपि तथात्वेन ज्ञानं । आधुनिकसङ्केतानां चैत्रादिशब्दानां कागतिरिति चेत् । द्वादशेऽहनि पिता नाम कुर्यादिति

तादृशेच्छामात्रं । अपभाषिते । गगर्यादिशब्दे । सोऽस्ति । ईश्वरसंकेतोऽस्ति ॥ मानाभावादिति । शास्त्रनिष्णातबुद्धीनां गगर्यादिशब्दाच्छाब्दरूपफलाभावेनापभ्रंशेन तादृशेश्वरसंकेतइत्यर्थः । "नापभ्रंशितवै" इति श्रुतिविरोधश्च बाधकोऽवसेयः । ननुशाब्दसामान्येशक्तिज्ञानस्य हेतुतयाऽपभाषिते शक्त्यभावे कथं शाब्दबोध इति तटस्थः शङ्कते कथं । तर्हीति । शक्तिभ्रमादिति । भ्रमप्रमासाधारणशक्तिज्ञानस्य हेतुत्वादिति भावः । ननुप्रमेयत्वादिनाशक्तिज्ञानेपि शाब्दबोधानुदयात् शक्तित्वेन तज्ज्ञानं हेतुः । शक्तित्वं च तादृशेश्वरसंकेतत्वं पामराणामीश्वराज्ञानात् संकेतस्येश्वरसंकेतत्वेनाज्ञानात् कथं शाब्दबोध इत्याशङ्कते । कथं तर्हीति । ईश्वरमविदुषामिति ॥ पामराणांमीमांसकानांचेत्युभयत्रान्वेति । तथेति । संकेतत्वेनेत्यर्थः । तेषामपि सङ्केतत्वप्रकारकज्ञानसत्वादित्यर्थः । चैत्रशब्दादयमर्थो बोद्धव्य इत्य स्माकीनेच्छाविषयाणांचैत्रादिशब्दानामशक्तत्वापत्तिः । तत्रेश्वरसङ्केताभावादित्याशङ्कते । आधुनिकेति । कागतिरिति । तत्रेश्वरेच्छारूपसङ्केतज्ञानाभावादिति भावः । तस्यापि । आधुनिकसङ्केतितचैत्रादिशब्दस्यापि । ईश्वरेति । द्वादशाहकालीनपित्रुच्चारितनामत्वादिना नामपदवाच्यः शिशुरित्याकारकेच्छया ईश्वरेण तादृशश्रुतिप्रणयनात्तत्रापीश्वरसङ्केतोऽस्तीति भावः ॥ ईश्वरीयज्ञानस्येच्छायाः कृतेर्वाशक्तिरूपत्वमिति विनिगमनाविरहादतिरिक्तैव शक्तिरिति नव्याः ॥ सङ्केतग्राहकप्रमाणाभावेन सङ्केतग्रहासम्भवात् कथं शक्तिज्ञानं हेतुरित्याशङ्कते ॥ स्यादेतदिति ॥ कथं ग्राह्यः केनप्रमाणेन ग्राह्यः शङ्कते । उपमानादितीति । तस्य । अतिदेशवाक्यार्थज्ञानरूपोपमानस्य । वाक्यार्थज्ञानेति ॥ गोसदृशो गवयपद-

सामान्यतस्तस्यापि ईश्वरसंकेतितत्वमिति गृहाण । स्यादेतत् । सोयं सङ्केतः कथं ग्राह्यः उपमानादिति चेन्न । तस्य वाक्यार्थज्ञानमूलकत्वात् । तस्य शक्तिग्रहमूलकत्वात् उच्यते । प्रथम शक्तिग्रहो व्यवहारात् । तथाहि घटमानयेति केनचिदुक्तः कश्चन तदर्थं प्रतीत्य घटमानयति । तच्चोपलभमानो बालः तया क्रियया तस्य प्रयत्नमनुमिनोति । तेन च घटानयनगोचरप्रयत्नेन तस्य ज्ञानमनुमि-

---

वाच्य इत्यतिदेशवाक्यार्थज्ञानं तावत् शाब्दं । तच्च गोसदृश इति खण्डवाक्यार्थज्ञाने सति स्यादित्यर्थः । तस्य । गोसदृशो गवयपदवाच्य इति वाक्यार्थज्ञानस्य । शक्तिग्रहमूलकत्वात् । गोपदं गविशक्तमिति शक्तिज्ञानमूलकत्वादित्यर्थः तथा च तच्छक्तेरुपमानान्तरग्रहेऽनवस्थापत्तिरिति भावः । व्यवहारादिति ॥ प्रयोज्यप्रयोज्यकव्यवहारादित्यर्थः ॥ व्यवहारश्च घटानयनक्रियारूपः । केनचित्प्रयोजकवृद्धेन । कश्चन । प्रयोज्यवृद्धः । तदर्थं । प्रयोजकवृद्धवाक्यार्थं घटमानयति घटानयनानुकूलचेष्टावान्भवति । तया क्रियया । घटानयनक्रियया ॥ तस्य । प्रयोज्यवृद्धस्य । प्रयत्नमिति ॥ इयं क्रिया प्रयत्नपूर्विका विलक्षणक्रियात्वात् । मत्क्रियावत् इत्यनुमिनोतीत्यर्थः । ज्ञानं । घटानयनगोचरं ज्ञानं ॥ अयं घटानयनगोचरप्रयत्नः घटानयनज्ञानजन्यः घटानयनगोचरप्रयत्नत्वात् स्वीयस्तनपानगोचरप्रयत्नवत् । यो यद्गोचरप्रयत्नः स तज्ज्ञानजन्य इति सामान्यमुखी व्याप्तिः ॥ अतो न दृष्टान्तासङ्गतिः । दृष्टान्तमेवाह । स्वप्रवृत्तेति । स्वीयस्तनपानगोचरप्रयत्न इत्यर्थः । तेन । बालेन । तथानिश्चयात् । ज्ञानजन्यत्वनिश्चयात् ॥ तद्धेत्वाकांक्षायां । घटानयनगोचरज्ञानहेत्वाकांक्षायां ॥ शब्दमेव । घटमानयेति शब्दमेव ॥ आवापोद्वापाभ्यामिति ॥ आवापः संग्रहः उद्वापस्त्यागः यथा घटमानय पटं नयेत्यादि ॥ क्लृप्ते च तस्मिन्निति ॥ घटपदे घटधीजनकत्वे क्लृप्ते चेत्यर्थः ॥ अतिप्रसङ्गभङ्गाय । घटपदं घटधीजनकमिव पटधीजनकमपि स्यादित्यतिप्रसङ्गभङ्गायेत्यर्थः । वस्तुतस्तु अतिप्रसङ्गाय अगृहीतशक्तिकानामपि घटशाब्दबोधापत्तिरित्यतिप्रसङ्गभङ्गायेत्यर्थः ॥ तज्जननानुकूलं ॥ घटधीजननानुकूलं ॥ कमनुपपन्नमिति ॥ तदर्थविषयकवा-

नोति । स्वप्रयत्नेन तथानिश्चयात् । ततस्तद्धेत्वाकांक्षायामुपस्थितत्वाच्छब्दमेव कल्पयति तदनन्तरं च घटादिपदानां प्रत्येकमावापोद्वापाभ्यां घटपदं घटधीजनकमिति कल्पयते क्लृप्ते च तस्मिन्नतिप्रसङ्गभङ्गाय तज्जननानुकूलं सङ्केतरूपं सम्बन्धकं कल्पयति इति किमनुपपन्नं । तदनन्तरं च क्वचिद्व्यवहारात्क्वचिदुपमानात्क्वचिच्छब्दात्क्वचिद्व्याकरणकोशादेरिति संक्षेपः । स्यादेतत् । तयोर्व्यवहारं

ब्दत्वावच्छिन्नं प्रति ज्ञायमानतच्छक्तपदत्वेन कारणत्वान्नातिप्रसङ्ग इति भावः । तत्रैवं व्यवहारएव शक्तिग्राहक इत्यायातं । इत्थं च (शक्तिग्रहं व्याकरणोपमानकोशाप्तवाक्याद्व्यवहारतश्च । वाक्यस्य शेषाद्विवृत्तेर्वदन्ति सान्निध्यतः सिद्धपदस्य वृद्धा) इति प्राचीनगाथाविरोध इत्यत आह । तदनन्तरमिति । आद्यशक्तिग्रहानन्तरमित्यर्थः ॥ व्यवहारात् । गवानयनगोचरप्रयोज्यप्रयोजकवृद्धव्यवहारात् । पूर्वं तु घटानयनगोचरव्यवहार उक्त इति नाभेदः । अनवस्थाभिया पूर्वं व्यवहारएव शक्तिग्राहकः ततश्च व्यवहारेणोपमानेन वा शक्तिग्रहो जायते इत्यत्रनास्माकमाग्रह इति न प्राचीनगाथाविरोध इति भावः ॥ उपमानादिति ॥ गोसदृशो गवयपदवाच्य इत्युपमानात् गवयो गवयपदवाच्य इति शक्तिग्रहोदयादित्यर्थः ॥ शब्दादिति ॥ आप्तवाक्यादित्यर्थः ॥ कोकिलः पिकपदवाच्य इत्याप्तवाक्यात् पिकपदस्य कोकिले शक्तिग्रहादिति भावः । व्याकरणादिति । प्रकृतिप्रत्ययादीनां शक्तिग्रहो व्याकरणादित्यर्थः ॥ कोशादेरिति । अथैकदन्तहेरम्बलम्बोदरगजानना इत्यत्र गणेशत्वविशिष्टे शक्तिग्रहादित्यर्थः ॥ नन्वत्र गणेशत्वविशिष्टस्य पदार्थतया पदार्थस्य पदार्थतावच्छेदकस्य च भेदाभावात्कथं द्वन्द्व इति चेन्न । कोशस्य शक्तिग्राहकतया इदं पदमत्र शक्तमिति शक्तिग्रहस्यैव तस्मादुदयेन तत्र पदानामेव पदार्थतया तद्भेदसत्त्वात् । आदिपदाद्वाक्यशेषविवरणप्रसिद्धपदसामानाधिकरण्यपरिग्रहः । वाक्यशेषाद्यथा । यवमयश्चरुर्भवतीत्यत्र यवशब्दः म्लेच्छप्रसिद्धिवशात्कंगोर्वाचकः ॥ आर्यव्यवहारदर्शनात् दीर्घशूकविशिष्टस्य व्यवहारस्योभयत्राविशेषादिति सन्देहे "वसन्ते सर्वसस्यानां जायते पत्रशातनं ॥ मोदमानाश्च तिष्ठन्ति यवाः कणिशशालिनः" इति

वाक्यशेषाद्दीर्घशूकविशिष्टे शक्तिनिर्णयः ॥ नच वेदे न दीर्घशूकविशिष्टे श-
क्तिर्बोधिप कंग्वादौ शक्तिमत्वे बाधकाभावः नानार्थत्वेनापि वे-
दोपपत्तेरिति वाच्यम् ॥ अन्याय्यं चानेकार्थत्वमिति न्यायेन वेदस्य बलवत्त्वा-
च्चैव शक्तिपरिच्छेदात् ॥ एवं यन्न दुःखेन सम्भिन्नं नच ग्रस्तमनन्तरं अभि-
लाषोपनीतं च तत्सुखं स्वः पदास्पदमित्यत्र वेदादेव स्वःपदशक्तिग्रहः ॥
ननु दुःखासम्भिन्नत्वं न दुःखासमानाधिकरणत्वं आदावन्ते च दुःखसत्वेना-
सम्भवात् । नापि दुःखासमानकालिकत्वं । अस्मदादिसुखे तथात्वात् । न-
चानन्तरमित्यस्याविरललग्नप्रवाहेत्यर्थकतयाविरललग्नप्रवाहस्य दुःखा-
सम्भिन्नत्वप्राप्तानातिव्याप्तिरिति वाच्यम् । अस्मदादिसुखस्यापि कतिपयका-
लावच्छेदेन तथात्वसम्भवात् । चक्रवर्त्तिसुखे तथात्वसम्भवेनाभिलाषोपनी-
तमित्यनेनापि तन्निरासासम्भवात् । अन्यथा विशेषणान्तरवैयर्थ्यापातादिति
चेत् ॥ अत्र केचित् । एकजन्मावच्छेदेन दुःखासम्भिन्नत्वं नानैव शक्यतावच्छे-
दकमित्याहुः । तन्न । नानार्थत्वकल्पने गौरवात् तथातात्पर्यग्राहकस्याभावा-
च्च केचित्तु यावति नवैयर्थ्यं तदेव शक्यतावच्छेदकमित्याहुः । अपरे तु दुःखा-
सम्भिन्नत्वादिकम् न शक्यतावच्छेदकं किंत्वधर्माजन्यशरीरजन्यसु-
खत्वोपलक्षकमिदं योगिना तु नाधर्माजन्यशरीरं तत्र दुःखोत्पत्तेरधर्मज-
न्यत्वात् सुखमात्रावच्छेदकेतच्छरीरे मानाभावात् । अथ मरणस्य दुःख-
नियतत्वात्स्वर्गशरीरेपि मरणजन्यदुःखसम्भवादसम्भवः नच ते नराः सुखमृत्य
वइत्यनेन विरोधः । तस्य दुःखाल्पत्वपरत्वादिति चेन्न ॥ अनुकूलतर्काभावेन
मरणस्य दुःखनियतत्वे मानाभावात् । भावे वा मरणजन्यदुःखजनका-
धर्मान्याधर्माजन्यशरीरजन्यसुखत्वस्य प्रवृत्तिनिमित्तत्वात् । एतेन स्वर्गेपि
पातभीतस्येति श्रवणात् स्वर्गेयोनिपुण्यक्षयशङ्कया स्वर्गेदुःखोत्पत्तेरसम्भव
इति निरस्तं । तदन्यत्वेनाप्य धर्मस्य विशेषणीयत्वात् । स्वर्गिशरीरस्य
सुखमात्रावच्छेदकत्वेन तत्र दुःखधीर्भ्रान्तिव । अतएव तद्धर्ममात्रजन्यमेवेति
तदविशेषणेपि क्षतिविरहाश्चेत्याहुः ॥ अविरललग्नप्रवाहचिरस्थायीच्छा-
मात्रयोनिदुःखासम्भिन्नसुखत्वं शक्यतावच्छेदकं तत्प्रकारकबोधस्यानुभव-
सिद्धत्वादित्याहुः । नच ग्रस्तमिति भग्रस्तत्वं चिरस्थायित्वं प्रवाहस्येति
बोध्यम् । विवरणाद्यथा । पचतिपाकं करोति यत्नार्थककरोतिनासंख्या-
तविवरणात् आख्यातस्य यत्नत्वविशिष्टे शक्तिः यद्यपि पूर्वोच्चरितवाक्यस्य
स्वसमानार्थकोच्चरितवाक्येनार्थकथनरूपविवरणस्य शक्तिग्राहकता नशब्द
विधया । इदं पदमत्र शक्तमिति शक्तिबोधपदाभावात् तथाप्याख्यातपदं
यत्नत्वविशिष्टे शक्तं यत्नत्वविशिष्टशक्तकरोतिधातुप्रतिपादितार्थकत्वात्
पाकत्वविशिष्टशक्तपाकपदप्रतिपादितार्थकपचधातुवत् । यद्यद्धर्मविशिष्टश-

पश्यता सङ्केतो ग्राह्यः। कथं तयोरेव सङ्केतग्रहः। अन्ययोर्व्यवहारादिति चेन्न। अनवस्थापत्तेः। अनादित्वादियमिष्टैवेति चेन्न। सर्गादौ तदसत्वात्। प्रलये माना-

---

क्तप्रतिपादितार्थकम् भवति तत्तद्धर्मविशिष्टे शक्तं भवतीति सामान्यमुखी व्याप्तिस्त्वत्राभिमता। इह सहकारतरौ मधुरं पिकोरौतीत्यत्र सहकारतरुरूपप्रसिद्धपदसमभिव्याहारेण पिकपदं कोकिले शक्तमिति प्रसिद्धपदसमभिव्याहारेण शक्तिग्रह इति ध्येयं। ननु कोशस्य शक्तिग्राहकत्वे "गुणे शुक्लादयः पुंसि गुणिलिङ्गास्तु तद्वती"त्यनेन शुक्लादिपदानां गुणिगुणविशिष्टे च शक्तिप्रतिपादनाद्गुणविशिष्टेऽपि शक्तिः स्यादितिचेन्न। अनन्यलभ्यस्यैव शब्दार्थतया शुक्लादिपदानां गुणविशिष्टे लक्षणयैवोपपत्तौ न तत्र शक्तिः कल्प्यते। असति बाधके एव कोशस्य शक्तिग्राहकत्वात्। अतएव व्याकरणेनाख्यातस्य कर्त्तरि शक्तिप्रतिपादनेऽपि लाघवात्कृतावेव शक्तिरिति वक्ष्यत इत्यास्तां दिक्। तयोः। प्रयोज्यप्रयोजकवृद्धयोः। पश्यता। बालेन। अन्ययोः। स्वपूर्वकालिकप्रयोज्यप्रयोजकवृद्धयोः। अनवस्थेति। तयोर्व्यवहारोऽप्यन्यव्यवहारपूर्वक एवेत्यनवस्थापत्तेरित्यर्थः। इयं। अनवस्था। बीजाङ्कुरवत् अनाद्यनवस्था न दोषाय प्रामाणिकत्वादिति भावः। तदसत्वादिति। तत्राद्योत्पन्नबालस्य स्वपूर्वकालिकप्रयोज्यप्रयोजकवृद्धव्यवहारदर्शनाच्छक्तिग्रहासम्भवादित्यर्थः। ननु संसारस्यानादित्वात्खण्डप्रलयाद्यभावेन सर्गाद्यकालाभावात्कथं तदभाव इत्याशङ्कते। प्रलयइति। खण्डप्रलय इत्यर्थः। कार्यद्रव्येति। सृष्टिकालवारणाय कार्यद्रव्यानधिकरणेति। कालिकसम्बन्धेन चाधिकरणत्वम् बोध्यं। कार्यानधिकरणेत्युक्तावसम्भवः। खण्डप्रलयेऽपि परमाण्वादौ रूपसत्वादतः कार्यद्रव्येति। द्रव्यानधिकरणेत्युक्तावपि तथा परमाण्वादेः सत्त्वादतः कार्येति। कार्यद्रव्यानधिकरणेत्युक्तौ महाप्रलयेऽतिव्याप्तिः। अतः कार्याधिकरणेति। कार्यत्वं चात्र ध्वंसप्रतियोगित्वम्। तेन महाप्रलये ध्वंसरूपकार्याधिकरणत्वेऽपि नातिव्याप्तिः। अभावातिरिक्तकार्यपरं कार्यपदं सामान्यपदस्य विशेषपरत्वादित्यपि कश्चित्। महाप्रलयस्य चरमदुःखध्वंसादिरूपतया प्रतियोगितासम्बन्धेन कार्याधिकरणत्वात् कालेति कालिकसम्बन्धेनाधिकरणत्वाभिप्रायकं। भिन्नकालीनयोराधाराधेयभाव इति भावः। वस्तुतस्तु शब्दादिरूपकार्याधिकरणत्वाद्गगनेऽतिव्याप्तिरतः कालेति। आगमेति। "धाता यथापूर्वमकल्पयदि"ति वेदसिद्धत्वादित्यर्थः। तथाच संसारस्य प्रवाहो

भावात्सर्गादिरेवासिद्धेदिति चेन्न। कार्यद्रव्यानधिकारणका-र्याधिकरणकालस्य खण्डप्रलयतया प्रसिद्धस्यागमसिद्धत्वात् ततस्तद्व्यवहरति।उच्यते सर्गादौ भगवानीश्वरः शरीरद्वयं परिगृह्य तथा व्यवहारोद्बालः पूर्ववत् संकेतं गृह्णातीति किमनुपपन्नम्। ईश्वरे एव किं मान मिति चेत्। सर्गादौ व्यवहारान्यथानुपपत्तिरेव। ननु पूर्वसर्गसिद्धसर्वज्ञत्वान्मन्वादय एव व्यवहारप्रवृत्तिहेतवः सन्त्विति चेन्न। तेषां सर्वज्ञत्वे माना-भावात्। व्यवहारान्यथानुपपत्तिरेव मानमितिचेन्न।पूर्वसर्गव्य-वहारस्यैव मप्युपपत्तेः। तचाप्यन्य एव कल्प्यतामिति चेन्न।

अनादित्वं नत्वनादिमेवेति भावः॥ कालकपालान्यावृत्तिघटप्रागभाव : कार्यद्रव्यानधिकरणकार्याधिकरणवृत्तिरभावत्वात् गगनवृत्तिघटात्यन्ताभाववत् पच धर्मताबलाच घटप्रागभावे ईदृशकालवृत्तित्वं सिद्ध्यत् खण्डप्रलयवृत्तित्वमादाय पर्यवस्यतीत्यनुमानमपि तत्साधकं बोध्यं॥ शरीरद्वयं। प्रयोज्यप्रयोजकवृद्धशरीरद्वयं। तथा। पूर्ववत्संकेतं। घटपटादिपदसंकेतं। नन्वेवं संभवतीश्वरे मानसत्त्वे तदेव तु नेत्याशंकते॥ ईश्वरएवेति। व्यवहारइति। शक्तिग्राहकाभावाच्छक्त्यग्रहे घटादिगोचरप्रवृत्त्यनुपपत्तिरेवेश्वरे मानमित्यर्थः॥ यद्यप्यर्थापत्तेर्नास्मन्मतेप्रमाणान्तरत्वं तथापि सर्गाद्यकालीनशक्तिग्रहः प्रयोज्यप्रयोजकवृद्धव्यवहारप्रयोज्यः प्रयोज्यप्रयोजकवृद्धव्यवहारान्याप्रयोज्यत्वेसति प्रयोज्यत्वात् यन्नैवं तन्नैवं यथा गगनादीतिव्यतिरेक्यनुमानमेव तदानीमन्यवृद्धासंभवादीश्वरसाधकमिति हृदयं॥ मन्वादयइति॥ तथाच नेश्वरसिद्धिरिति भावः॥ यद्यप्येतावतापिम संकेतग्रहानुपपत्तिस्तथापीश्वरोपि प्रसङ्गात्साध्यत इतिभावः। तेषामिति॥ कपिलमन्वादीनां सर्वज्ञत्वे भवतु व्यवहारहेतुत्वं परंतु तेषां तत्त्व एवविवाद इति भावः॥ ननु व्यवहारान्यथानुपपत्तिर्भवन्मते ईश्वरइव मन्मतेपि तेषु सर्वज्ञत्वं मानं स्यात् धर्मिकल्पनातो धर्मकल्पनाया लघीयस्त्वंचेत्याह। व्यवहारेति॥ एवमपि। पूर्वसर्गसिद्धसर्वज्ञमन्वादिस्वीकारेपि। अनुपपत्ते-

प्रतिसर्गमनुपरां तथाकल्पनायां गौरवात्। अस्त्वेक एव मूलमिति चेत् स एवास्माकमीश्वर इति दिक्। स्यादेतत् यदि शक्तिग्रहः सहकारी तदा घटशब्दात्पटप्रत्ययः किं न स्यात् अस्ति च तस्य शक्तिग्रहो घटे। अथ यः शब्दो यत्र गृहीतशक्तिकः स तदर्थं प्रत्याययतीति चेत्तर्हि काश्यां गौरस्तीति वाक्याद्देशान्तरीयस्य गोः प्रत्ययो न स्यात् नहि तस्य काश्यां स्थितायां गवि शक्तिग्रहोऽस्ति तस्या एवाप्रतीतिः। अत्र गौ

रिति। पूर्वसर्गात् पूर्वसर्गसिद्धसर्वज्ञत्वकः कश्चिद्यदि स्यात्तदा ततो व्यवहारप्रवर्त्तना तत्र स्यात् स एव तु नास्तीति भावः॥ तत्रापि। पूर्वसर्गेऽपि। अन्य एवेति। स्वपूर्वसर्गसिद्धसर्वज्ञत्वक अन्य एवेत्यर्थः॥ तथाभूतैवेति। व्यवहारप्रवर्त्तकत्वा। ननु सर्वदा सर्वज्ञादिशाली एको मनुरेव सर्वत्र मूलमित्याशङ्कते। अस्त्वेक एवेति॥ सार्वज्ञ्यादिशालीमनुत्वेन भवदभिमत इत्यर्थः॥ तथा च नाम्न्येव भेदो न तु नामवतीति भावः। दिगिति॥ स्वोपादानगोचरजन्यापरोक्षज्ञानचिकीर्षाकृतिजन्यानि सकर्त्तृकाणि कार्यत्वात् घटवदित्यनुमानमपीश्वरसाधकमवसेयं॥ ननु शाब्दबोधे शक्तिज्ञानस्य हेतुत्वेऽपि घटपदं घटे शक्तमिति शक्तिज्ञानकाले पटशाब्दबोधापत्तिः। न च तदा घटशाब्दबोधोत्पत्त्या शाब्दत्वावच्छिन्नं जायत एव पटशाब्दत्वावच्छिन्नस्य चापादकाभाव एवेति वाच्यं॥ योग्यताज्ञानादेरेव तदवच्छिन्नापादकत्वादित्याशंकते॥ स्यादेतदिति। ननु तदर्थविषयकशाब्दत्वावच्छिन्नं प्रति तच्छक्तपदज्ञानत्वेन हेतुत्वकल्पनान्नोक्तापत्तिरित्याशङ्कते। अथेति॥ तस्य। देशान्तरस्थपुंसः॥ तस्या एव। काशीस्थगोरेव॥ अप्रतीतिरिति। असन्निकृष्टत्वादिति भावः। गौः काशीवृत्तिरिति वाक्यजन्यशाब्दबोधे काशीस्थगोरेव विशेष्यता एवं च देशान्तरीयपुंसः तादृशगोरसन्निकृष्टत्वेन तत्र शक्तिग्रहात् शाब्दबोधानुपपत्तिरिति। तद्विशेष्यकशाब्दत्वावच्छिन्नं प्रति तद्विशेष्यकशक्तिग्रहत्वेन कारणता दुर्वचेति शाब्दत्वशक्तिज्ञानत्वाभ्यामेव कार्यकारणभावो वाच्यः योग्यताबलाच्छक्तिग्रहीतशक्तिकव्यक्तेरपि भानसंभवम् एवं च घटपदात्पटशाब्दबोधापत्तिर्जागरूके-

मांसकाः गवादिपदानां गोत्वे एव शक्तिः कथं तर्हि व्यक्तिलाभ इति चेत् । तदाक्षेपादित्याहुः । ननु कोयमाक्षेपः तदर्थापत्तिरेवाक्षेपः गोत्वं हि स्वाश्रयं विनाऽनुपपन्नं तमाक्षिपतीति भट्टाः । तत्र अनुपपत्तिज्ञानमंतरेणापि गौर-

---

वेत्यनुपपत्त्या शाब्दप्रमितिरनुमित्यन्तर्गतैव एवं च घटपदाच्च पटस्या प्यबोधापत्तिः ॥ तन्निरूपितव्याप्तिज्ञानादेरभावादित्याखण्ड ग्रंथभावार्थोऽवसेयः ॥ अत्र । शाब्दत्वशक्तिज्ञानत्वाभ्यां कार्यकारणभावविचारे । गोत्वएवेति । गोत्वविशिष्टे शक्तिस्वीकारे आवश्यकत्वात्क्लृप्तविशेषणन्यायेन गोत्वे एव शक्तिः विशिष्टे शक्तिस्वीकारमपेक्ष्य विशेषणे शक्तिस्वीकारे लाघवात् ॥ तदिदमुक्तं "विशेष्यं नाभिधा गच्छेत् क्षीणशक्तिर्विशेषणे" इति । कथंतर्हीति ॥ व्यक्तेरशक्यत्व इत्यर्थः । लाभो । बोधविषयता । अशक्यस्यापि शाब्दबोधविषयत्वोपगमे पटादेरपि बोधापत्तेरिति भावः नन्वाक्षेपोऽनुमानं तच्च न संभवति पक्षसाध्यहेतुप्रयोगासंभवात् तथाहि इयंगौर्गोत्वादिति तावदनुमानंन संभवति शाब्दात्पश्चाज्ज्ञानात् नापि गोत्वं गवाश्रितं गोत्वादिति पक्षतावच्छेदकहेत्वोरैक्येन सिद्धसाधनात् । अथ गोत्वं व्यक्त्याश्रितं जातित्वादित्यनुमानेन पक्षधर्मताबलाद् गोत्वाश्रयव्यक्तिसिद्धिरिति चेन्न ॥ जातित्वादेर्लिङ्गस्य पदादनुपस्थितेः । व्याप्त्यादिप्रतिसंधानमंतरापि व्यक्तिबोधस्यानुभवसिद्धत्वाच्चेति कथमाक्षेपाद् व्यक्तिलाभ इत्याशंकते । ननु कोयमिति ॥ समाधत्ते । तस्येति । गवादिधर्मिण इत्यर्थः ॥ अर्थापत्तिमेवाह ॥ गोत्वं हीति । अनुपपन्नमिति ॥ आनयनाद्यन्वये ऽनुपपन्नमित्यर्थः ॥ तं । स्वाश्रयम् । आक्षिपतीति ॥ अनुपपत्तिज्ञानजन्यार्थापत्त्यात्मकज्ञाने व्याप्त्यादिज्ञानस्यानपेक्षितत्वात् अतएव शतवर्षजीविनो गृहेऽभावः बहिः सत्त्वं विनाऽनुपपन्न इत्यनुपपत्तिज्ञानाद्यधिकरणेनापि शतवर्षजीविनो गृहाभावेन बहिः सत्त्वसिद्धिरिति भावः ॥ तथाच गोशब्दाद्गोत्वस्य शाब्दबोधः व्यक्तेस्त्वनुमितिविषयत्वमर्थापत्तिविषयत्वं वा नतु शाब्दबोधे तस्याः प्रवेशः भट्टमते पदोपस्थिता एव शाब्दबोधे भासते यथा गामानयेत्यादौ, पदानुपस्थिता एव सा ॥ पश्यतः श्वेतिरूपं ह्रेषाशब्दं च शृण्वतः

स्तीति वाक्याद्गोत्वविशिष्टव्यक्तिप्रतीतेः। तस्मात्समानवित्तिवेद्यत्वमाचेप इति गुरवः। यावती हि जातिधीर्व्यक्तिं विषयीकरी

खुरविक्षेपशब्दं च श्वेतोऽश्वोधावतीति धीरित्यत्र पदानुपस्थितानामेव शाब्दबोधविषयता तत्र शाब्दयामीत्यनुभवात् नतु केचित्पदोपस्थिताः पदानुपस्थिता इति अर्द्धजरतीयन्यायस्य भट्टैरनङ्गीकारात्। नच गौरितिपदात् युगपदेव जातिव्यक्त्योः प्रतीतिर्व्याहन्येत एवं गोपदाद् गोत्वधीस्ततोऽनुपपत्तिज्ञानं ततश्च व्यक्तिधीरिति ज्ञानधाराकल्पनंचेति गौरवमिति वाच्यं॥ गोपदस्य जातिमात्रवाचकत्वे सिद्धे युगपत्प्रतीतेरप्रसिद्धेः ज्ञानधाराकल्पनस्य च फलमुखगौरवत्वेनादोषत्वात् यथा पचतीत्यत्र कृतिमात्रशक्ताख्यातेन कृतिमात्रप्रतीतिः कर्त्तुर्लाभस्त्वाक्षेपादितः अन्यथा सकर्तृकक्रियाया एवावगतेस्तत्रापि कर्त्तरि शक्तिः प्रसज्येत। अन्यलभ्यत्वात्तत्र न शक्तिरिति चेत्। अत्रापि तुल्यत्वादिति ध्येयम्॥ अनुपपत्तीति॥ गामानयेत्यादौ गोत्वस्यानयनेऽन्वयानुपपत्त्या व्यक्तेराक्षेपसम्भवेपि गौरस्तीत्यत्र गोत्वस्यास्तित्वेऽन्वयसम्भवेनानुपपत्तिज्ञानस्यैवासम्भावितया न तेन व्यक्तेर्लाभसम्भव इत्यर्थः न त्वंनुपपत्तिज्ञानं विनापि व्यक्तिभानस्यानुभविकतया तदनुपपत्तेरित्यर्थः॥ तथासति पचतीत्यत्रापि आख्यातस्य कर्त्तरि शक्त्यापत्तेः अनुभवस्य तुल्यत्वात् अतएव गामानयेति विहाय गौरस्तीत्येवोक्तमिति॥ चिन्तामणिकृतस्तु व्यक्तेरपदार्थत्वे सुबर्थसंख्यादीनां तत्रान्वयासम्भवः सुब्विभक्तीनां प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वनियतत्वात् तिङर्थसंख्यादीनां कर्त्तर्येवान्वयात्सुप्त्वनिवेशः॥ जातावेव शक्तिस्वीकारेपि पश्वादिपदे उपाधिविशिष्टव्यक्तौ तैरपि शक्तिस्वीकारेण तत्रैव तन्नियमावधारणात्। नच प्रकृतिपदतात्पर्यविषयएव तदन्वय इति नियमः॥ लक्षणोच्छेदापत्तेः। गौरवाच्च॥ ननु पचतीत्यत्र यथाक्षेपलभ्येन कर्त्रासंख्यान्वयः तथाक्षेपलभ्यव्यक्त्यापि तदन्वयः स्यात् तादृशनियमस्य च तत्रैवात्रापि सङ्कोचादिति चेन्न। तत्रापि चैत्र इति पदमध्याहृत्यैवान्वयबोधस्वीकारात् तदिदमुक्तम्॥ अयमेव ह्याक्षेपो यत्शब्दमात्तपदोपस्थाप्यत्वं नामिति॥ असंकोचेनोपपत्तौ व्युत्पत्तिसंकोचे मानाभावाच्च॥ नह्येकत्र संकोच इत्यन्यत्रापि सः व्युत्पत्तिमात्रोच्छेदापत्तेरिति॥ यत्तु गोपदस्य गोत्वे शक्तिर्व्यक्तौ लक्षणेति मण्डनमिश्राः॥ त-

तीति व्यक्तेर्लाभः। इदमेवकथमिति चेत् जातिभानसामग्र्या एव तद्बोधकत्वमिति गृहाण। यद्वा जातिशक्तिरेव व्यक्तिं बो-

दुक्तं "जातावस्तित्वनास्तित्वे नहि कश्चिद्विवच्यति। नित्यत्वाल्लक्ष्यमाणाया व्यक्तेस्तेहि विशेषणे" इति॥ अस्तित्वनास्तित्वे उत्पत्तिविनाशौ गौरुत्पन्ना गौर्नष्टा इत्यादौ गोत्वस्य नित्यत्वेनोत्पादविनाशयोरसम्भवाद् व्यक्तौ लक्षणा तात्पर्यज्ञानसत्त्वे गङ्गायां घोषमत्स्यौ स्त इत्यत्रेव युगपद्वृत्तिद्वयविरोधे मानाभावादिति॥ तन्न॥ शक्यादन्येन रूपेण ज्ञाते भवति लक्षणेति यथा गङ्गायां घोषइत्यत्र तीरत्वेन ज्ञाते तीरे। नह्यत्र व्यक्तिर्गोत्वातिरिक्तेन सास्नादिमत्वेन वा ज्ञाते च तेनैव शाब्दबोधापत्तिः लक्ष्यतावच्छेदकरूपेणैव लक्ष्यस्य भाननियमात्॥ किंच। जातिमात्रे शक्तिर्व्यक्तौ लक्षणेति तदा स्याद्यदि जातिमात्रे मुख्यप्रयोगः। नचैवं किंच। गां पश्य गौरस्तीत्यादौ मुख्यार्थान्वयानुपपत्त्यभावेन लक्षणायां मानाभावाद् व्यक्तिबोधानुपपत्तिश्चेतिध्येयं। तस्मादिति॥ अन्यविधाक्षेपस्य दुर्वचत्वादित्यर्थः॥ समानेति॥ एकज्ञानविषयत्वमेवेत्यर्थः। इदमेव विशदयति॥ यावतीहीति। व्यक्तिप्रत्यक्षं विना जाति प्रत्यक्षस्याभावेन तत्रैव तन्नियमावधारणादित्यर्थः। ननु प्रत्यक्षस्थले संयुक्तसमवायादिरूपजातिप्रत्यक्षसामग्रीसत्त्वे संयोगादिरूपव्यक्तिभासकस्य सत्त्वादस्तु तथा शाब्दे तु कथमेवमित्याशङ्कते॥ इदमेवेति। समानवित्तिवेद्यत्वमेवेत्यर्थः॥ जातिभानेति॥ जातिविषयकशाब्दबोधे जातिशक्तिज्ञानस्य हेतुतया तद्बलाज्जातिशाब्दबोधे जायमाने व्यक्तिरपि भासते तत्पदशक्यविषयकशाब्दबोधे तत्पदनिरूपितजातिशक्तिज्ञानस्य हेतुत्वादित्यर्थः। इदंतु गुरुमते कुब्जशक्तिस्वीकारे बोध्यं। तथाहि तन्मते जातौ व्यक्तौ च शक्तिः परंतु जातिविषयकशक्तिज्ञानमेव जातिविशिष्टव्यक्तिविषयकशाब्दबोधे कारणं व्यक्तिशक्तिस्तु स्वरूपत्युपयुज्यते॥ नच जातिविशिष्टव्यक्तिशाब्दबोधे व्यक्तिशक्तिज्ञानमेव कारणं जातिशक्तिस्तु स्वरूपसत्युपयुज्यते इत्येव किं न स्यादिति वाच्यं॥ तथासति देशान्तरस्थगोविशेष्यकशक्तिज्ञानाभावेन तद्बोधानापत्तेः एवं च घटादिबोधापत्तिरपि न तत्पदशक्यविषयकशाब्दबोधं प्रति तत्पदनिरूपितजातिशक्तिज्ञानत्वेन कारणत्वादिति कुब्जशक्तिवादिमतनिष्कर्षः। ननु कुब्जशक्तिवादिमते व्यक्तिशक्तिज्ञानस्याहेतुतया तत्स्वीकारे

धयति । नचान्यशब्दशक्त्या अन्यबोधनेऽतिप्रसङ्गः गोत्वशक्तं पदं गोत्वविशिष्टं बोधयतीत्यनतिप्रसङ्गात् अन्यथानुपपत्त्या

प्रयोजनाभावः । नच तथासति जातिविषयकशाब्दत्वमेव जातिशक्तिज्ञानस्य कार्यतावच्छेदकं योग्यताबलाच्च व्यक्तिरपि भासतइत्येवोपेयं तथाच घटादेरपि भानापत्तिः अशक्यत्वाविशेषात् मन्मते च तत्पदशक्यविषयकशाब्दत्वस्यैव कार्यतावच्छेदकत्वेऽनुपपत्त्यभावादिति वाच्यं ॥ जातिप्रकारकव्यक्तिविशेष्यकशाब्दबोधं प्रति जातिविषयकज्ञानत्वेन कारणत्वे क्षतिविरहादित्यलं कुब्जशक्तिवादिमतेनेत्यत आह ॥ यद्वेति ॥ तथाचेष्टापत्तिः कुब्जशक्ति वादस्यैकदेशिमतेनेति न तदस्वीकारे तेषां सिद्धान्तविरोध इति भावः ॥ जातिशक्तिरेवेत्येवकारेण व्यक्तौ कुब्जशक्तेः स्वरूपसदुपयोगित्वव्यवच्छेदः ॥ अन्यशक्त्या । जातिशक्त्या । अन्यबोधने । तत्पदाशक्यव्यक्तिबोधने । अतिप्रसंगः । घटादिबोधनप्रसङ्गः । तत्पदाशक्यत्वाविशेषात् । मन्मते च व्यक्तेरपि तत्पदशक्यतया न व्यक्तिबोधने कापि क्षतिरिति भावः । उत्तरयति ॥ गोत्वशक्तमिति ॥ गोत्वप्रकारकगोविशेष्यकशाब्दबोधं प्रति गोत्वशक्तिज्ञानत्वेन कारणतया न घटादिबोधापत्तिरित्यर्थः ॥ ननु गोत्वप्रकारकगोविशेष्यकशाब्दबोधं प्रत्येव गोत्वशक्तिज्ञानस्य कारणत्वमुपेयते नतु घटत्वविशिष्टशाब्दबोधं प्रतीत्यत्र विनिगमकाभावः अशक्यत्वाविशेषादित्यत आह । अन्यथानुपपत्त्येति ॥ गोपदाद्गोत्वविशिष्टस्यैव बोधो नतु घटत्वादिविशिष्टस्येति फलानुपपत्त्येत्यर्थः ॥ तथैव । गोत्वविशिष्टशाब्दबोधं प्रत्येव । कल्पनात् । गोत्वशक्तिज्ञानस्य हेतुत्वकल्पनात् । एवकारेण घटादिशाब्दबोधं प्रति तु न तथा हेतुत्वकल्पनं फलाभावादिति सूचितम् ॥ अथवा पूर्वोक्तकुब्जशक्तिवादिमतेऽस्वरसं प्रकाशयति ॥ अन्यथेति । अन्यथा । कुब्जशक्तिं स्वीकृत्य व्यक्तिबोधोपपादने ॥ अनुपपत्त्या । उपपत्त्यभावेन ॥ व्यक्तौ कुब्जशक्तिस्वीकारे प्रयोजनविरहेण तन्मते प्रमाणाभावेनेति यावत् । तथैव । गोत्वविशिष्टबोधं प्रत्येव । कल्पनात् । गोत्वशक्तिज्ञानस्य हेतुत्वकल्पनादित्यर्थ इति ॥ वस्तुतस्तु जातिभासकसामग्र्या एव व्यक्तिभासकत्वादिति अग्रे च जातिशक्तिरेव व्यक्तिबोधिकेति ग्रन्थपर्यालोचनया कुब्जशक्तिवादमादाय यद्वा पूर्वग्रन्थसंगमने गोत्वपदस्य व्यक्तौ शक्त्यभावेन तथा सतीत्यग्रिमदूषणदानस्य यद्वा पूर्वकल्पेऽसम्भवितया नैवं व्याख्येयं । नच

तथैव कल्पनादिति तदपरे न क्षमन्ते। तथासति गोत्वमस्ती-

यद्वेति निष्कृष्टमते एव तथासतीति दूषणदानमिति वाच्यं। संदर्भशुद्धेरप-रिहारात् । किंत्वन्यथैव । तत्राह॥ जातिभानेति॥ जातिशाब्दत्वमेव जातिशक्तिज्ञानकार्यतावच्छेदकं जातिभाने च जायमाने व्यक्त्यविषयकस्य तस्याभावाद्व्यक्तिरपि भासते यद्येन विना न भासते तद्बोधकस्य तद्बोधक-त्वनियमात् जातिभासकसामग्र्या एव व्यक्तिबोधोपधायकत्वादित्यर्थः। ननु जातिविषयतां विनापि व्यक्तिप्रत्यक्षोदयाज्जातिभासकसामग्र्यतिरिक्ता व्य-क्तिभासकसामग्र्यवश्यमुपेया । नच शाब्दस्थले तथानियमः तथापि जा-तिभासकसामग्र्या व्यक्तिबोधोपधायकत्वे ततो घटादेरपि कुतो न बोधः। नच व्यक्तिबोधे समानवित्तिवेद्यत्वमेव नियामकमिति वाच्यं। नहि व्यक्ति बोधे समानवित्तिवेद्यत्वेन कारणता तथाच व्यक्तिविषयतायाः कारणनि-यम्यत्वावश्यकत्वे व्यक्तिशक्तिज्ञानमेव कारणं स्यादित्यस्वरसादाह॥ यद्वेति॥ जातिशक्तिरेवेत्येवकारेण व्यक्तिशक्तिव्यवच्छेदः॥ तथाच व्यक्तिविषय-ताया जातिशक्तिज्ञानकार्यतावच्छेदककोटौ निवेशान्न तस्याः कारणानि-यम्यत्वमिति भावः॥ गोत्वशक्तिज्ञानस्य घटबोधं प्रत्येव हेतुत्वमास्तामि-त्यत आह॥ अन्यथेति॥ गोपदाद्गोरिव बोधो ननु घटादेरतो गोशाब्द प्रत्येव हेतुत्वकल्पनादित्यर्थः॥ ननु व्यक्तिशक्तिरेव जातिविशिष्टबोधिकेत्येव किं न स्यात् भवन्मते तत्पदाशक्याया व्यक्तेरिव मन्मतेपि जातेर्भाने बाधका-भावादित्यत आह॥अन्यथेति। अथवा ननु तत्पदाशक्यबोधनेऽति प्रसङ्गाज्जा-तिविशिष्टशक्तिरेव व्यक्तिबोधिकेत्येवास्तामित्यत आह॥ अन्यथेति॥ व्यक्ति शक्तिज्ञानस्य कारणत्वे देशान्तरस्थगोबोधानुपपत्त्या जातिशक्तिज्ञानत्वेनैव हेतुत्वकल्पनादिति ध्येयं॥ तथासतीति। जातावेव शक्तिस्वीकारेण गोत्व-विशिष्टविषयकशाब्दं प्रति गोत्वविषयकशक्तिज्ञानत्वेन हेतुत्वस्वीकारे इ-त्यर्थः ॥ गोत्वमस्तीति। गोत्वपदस्यापि गोत्वशक्तत्वेन गोपदगोत्वपदयोर-विशेषात् गोत्वविशिष्टशाब्दबोधापत्तेरित्यर्थः॥ नच गोत्वं गोपदशक्यमि-ति निर्धर्मितावच्छेदककं गोपदशक्तिज्ञानं गोत्वविशिष्टशाब्दबोधे हेतुः । गोत्वत्वधर्मितावच्छेदकक गोत्वपदशक्तिज्ञानं गोत्वत्वरूपेण गोत्वशाब्दबो-धे हेतुरिति नातिप्रसङ्ग इति वाच्यं॥ गोत्वं न गोपदशक्यमिति बाधका-

लेपि निर्धर्मितावच्छेदकशक्तिज्ञानसम्भवेन गोत्वविशिष्टशाब्दबोधापत्तिरिति गोत्वत्वधर्मितावच्छेदकशक्तिज्ञानहेतुताया आवश्यकत्वात् ॥ एवं च गोत्वत्वस्य शक्यतावच्छेदकत्वावश्यकतया तदपेक्ष्य गोत्वजातेरेव तथात्वमुचितमित्यपि लाघवमवसेयम् ॥ अथ गोत्वे निरवच्छिन्नैव शक्तिः गोपदं गौरित्याकारकं शक्तिसम्बधेन स्वरूपतः गोत्वप्रकारकगोपदत्वावच्छिन्नविशेष्यकशक्तिज्ञानं गोत्वविशिष्टशाब्दबोधहेतुरिति न बाधकाले शाब्दबोधापत्तिः गोत्वपदं गोत्ववदिति गोत्वप्रकारकगोपदत्वावच्छिन्नाविशेष्यत्वेन रूपेण गोत्वप्रकारकशक्तिज्ञानं च गोत्वशाब्दबोधे हेतुरिति न गोत्वमस्तीत्यतो गोत्वविशिष्टबोधापत्तिरिति चेन्न । तथापि गोपदात्कदाचित्समवायेन गोत्वविशिष्टबोधः कदाचित्कालिकादिसम्बधेन तद्विशिष्टबोध इति नियमानुपपत्तिः । गोत्वविषयकशक्तिज्ञानस्याविशिष्टत्वात् अस्मन्मते समवायेन गोत्वविशिष्टशाब्दबोधं प्रति समवायेन गोत्वविशिष्टशक्तिज्ञानस्य हेतुत्वेनानुपपत्त्यभावात् । नच तात्पर्यज्ञाननियमात्तथानियमः । तथासति जातावपि शक्तिस्वीकारे प्रयोजनविरहात् । एवं गोत्वं गोपदशक्यमित्याकारकस्यैव शक्तिज्ञानस्य तैर्हेतुत्वोपगमेन तत्सिद्धान्तभङ्गाच्चेति । एवमुपाधिप्रवृत्तिनिमित्तस्थले तैरप्युपाधिविशिष्टे शक्तिस्वीकारात् यथा पशुपदस्य लोमवल्लांगूलविशिष्टे शक्तिस्तथा जातिविशिष्टेपि अनुभवस्य तुल्यत्वात् । नच जातिर्व्यक्तिवित्तिवेद्यत्वनियमाद्व्यक्तेर्लाभः उपाधौ तु तादृशानियमाभावाद्व्यक्तिबोधार्थमुपाधिविशिष्टे शक्तिरिति वाच्यम् ॥ नहि नियमबलादेव व्यक्तेर्लाभे उपाधौ तु तादृशकारणनियम्यत्वात्कार्यस्य तथाच जातिविशिष्टबोधे जातिशक्तिज्ञानस्य कारणत्ववदुपाधिविशिष्टबोधे उपाधिशक्तिज्ञानस्यापि कारणत्वस्य सुवचत्वात् इति दिक् । कुब्जशक्तिवादिनस्तु जातौ च व्यक्तौ च शक्तिः परन्तु जातिविषयकत्वेनैव ज्ञाता शक्तिर्व्यक्तिविषयकशाब्दबोधे कारणं व्यक्तिशक्तिस्तु स्वरूपसत्युपयुज्यते नचैवं व्यक्तिशक्तिस्वीकारवैयर्थ्यमिति वाच्यं तत्पदाशक्यस्यापि भाने घटादेरपि भानप्रसङ्गेन व्यक्तिशक्तिस्वीकारस्यावश्यकत्वात् । तथाच गोत्वप्रकारकगोविशेष्यकशाब्दबोधं प्रतिगोत्वविषयकगोपदशक्तिमती गौरित्याकारकं शक्तिज्ञानं हेतुः न तु गोत्वविशिष्टविषयकगोपदशक्तिमती गौरित्याकारकं गोत्वमस्तीत्यादौ तु तादृशगोत्वप्रका-

व्यतोपि गोत्वविशिष्टप्रत्ययापत्तेः तस्माद्गोत्वविशिष्ट एव शक्तिः नचोक्तदोषः गोत्वसामान्यलक्षणया सकलस्य गोकर्णस्यतौ

एकशक्तिज्ञानाभावान्न गोत्वविशिष्टबोधापत्तिरित्याहुः ॥ तदसत् ॥ गोत्वविषयकगोपदशक्तिमती गौरित्याकारकस्य गोत्वविषयकशक्तिज्ञानस्य हेतुत्वे गोत्वविषयकत्वस्य कारणतावच्छेदककोटौ निवेशे गौरवात्। अथ मास्तु गोत्वविषयकत्वनिवेशः तथापि गोपदशक्तिमती गौरिति गोत्वप्रकारकशक्तिज्ञानत्वेनैव गोत्वविशिष्टशाब्दबोधं प्रति हेतुता। नचैवमविवादइति वाच्यं। व्यक्तिविषयतायाः कारणतावच्छेदककोटौ न निवेशइत्येव तन्मत निष्कर्षात् देशान्तरस्थगोबोधानुपपत्त्या समानविशेष्यकत्वेन कार्यकारणभावासंभवेन लाघवेन च समानप्रकारकत्वेन कार्यकारणभावोपगमादितिचेन्न। व्यक्तिविषयतायाः कारणतावच्छेदककोटावनिवेशे व्यक्तौ शक्तिस्वीकारवैयर्थ्यात् ॥ नच तदस्वीकारे गोत्वप्रकारकशक्तिज्ञानत्वेन हेतुत्वासंभवः व्यक्तौ शक्त्यभावेन शक्तिज्ञानस्य भ्रमत्वापत्तेरिति वाच्यं ॥ शक्तिर्नस्वरूपसती शाब्दहेतुः अपभ्रंशादपि शाब्दबोधोदयात् किंतु ज्ञाता तथाच यदंशे शक्तिज्ञानहेतुस्तदेव शक्यमिति जातिवद्व्यक्तिवैशिष्ट्यं च शक्यमेव अन्यथा व्यक्तावेव शक्तिःशक्तिज्ञाने च जातेरपि प्रकारत्वात् समानप्रकारकत्वेनैव कार्यकारणभाव इति जातावपि शक्तिरुच्छिद्येत। नच यद्विषयकत्वेन शक्तिज्ञानं हेतुस्तदेवावश्यं शक्यमिति नियमाज्जातावपि शक्तिरितिवाच्यं। तर्हि यद्विषयकत्वेन शक्तिज्ञानस्य हेतुता तदेव शक्यमिति नियमेन व्यक्तिविषयकत्वेनशक्तिज्ञानस्य हेतुत्वादेव व्यक्तिशक्तिस्वीकारस्यौचित्यादितिदिक् ॥ नैयायिकमतं दर्शयति ॥ तस्मादिति ॥ गोत्वविशिष्ट इति ॥ जातौ व्यक्तौ वैशिष्ट्ये च शक्तिरित्यर्थः ॥ तृतीयोपस्थाप्यकरणत्वैकत्वयोरिव जातौ व्यक्तौ च विशकलिततया शक्तौ गोत्वं व्यक्तिश्चेति बोधप्रसङ्गान्नतु गौरिति तथाच वैशिष्ट्येपि शक्तिः एवमवयवसंयोगविशेषरूपाकृतौ तद्वैशिष्ट्ये च गोपदशक्तिः गोपदाज्जात्याकृतिविशिष्टस्यैव प्रतीतेः तथाच तदुक्तं ॥ "जात्याकृतिव्यक्तयः पदार्थ इति,, ॥ एकशक्तिसूचनाय पदार्थ इत्येकवचनं ॥ ननुतत्प्रकारकतद्विशेष्यकशाब्दबोधं प्रति तत्प्रकारकतद्विशेष्यकशक्तिज्ञानत्वेनहेतुत्वमित्यायातं तथ काशीस्थायां गवि शक्त्यग्रहाद् बोधानापत्तिरूपवा

सर्वत्रैव गवि शक्तिग्रहसम्भवात् अस्तुवा एकत्रैव गवि शक्तिग्रहः। नचान्यगोबोधानापत्तिः अन्यशक्तिग्रहादन्यव्यक्तिबोधनेऽतिप्रसङ्ग इतिवाच्यं। गोत्वविशिष्टशक्तिग्रहो गोत्वविशिष्टप्रत्यायक इत्येवमनतिप्रसङ्गादिति संप्रदायविदः। नव्यास्तु गव्येव शक्तिर्नतु गोत्वेपि गौरवात्। नचैवं गोत्वप्रत्ययानापत्तिः गोत्वावच्छिन्नशक्तिग्रहस्य गोत्वविशिष्टप्रत्यायकत्वादिति

धकमस्तमित्याशंकते ॥ नचेति ॥ उक्तदोषः। शक्तिग्रहाविषयभूतव्यक्तिबोधानापत्तिरूपदोषः॥ समाधत्ते॥ गोत्वेति ॥ तथाच सर्वत्रापि शक्तिग्रहाच्छक्तिग्रहाविषयकव्यक्तेरलीकतया न तद्बोधानुपपत्तिरिति भावः॥-सामान्यलक्षणानङ्गीकारेप्याह ॥ अस्तुवेति ॥ एकत्रैव। लौकिकसाक्षात्कारविषय एव। अन्यगवीति ॥ शक्तिग्रहाविषयगवीत्यर्थः॥ ननु योग्यताबलाच्छक्तिग्रहाविषयकव्यक्तेरपि भाने बाधकाभाव इत्यत आह। अन्येति ॥ अतिप्रसङ्गः ॥ गोपदाद्घटादेरपि बोधापत्तिः॥ शक्तिग्रहाविषयत्वस्याविशेषादिति भावः ॥ प्रत्यायक इति। गोत्वप्रकारकगोविशेष्यकशक्तिज्ञानत्वेन हेतुतया न घटादिबोधापत्तिः॥ पूर्वं तु तत्तद्व्यक्तित्वेनापि गोर्निवेशः। इह तु गोत्वेनैव निवेश इति द्रष्टव्यं॥ ननु एकस्य प्रवाहसंबन्धस्य तीरतीरत्वयोरभावाच्छक्यसंबंधरूपाया लक्षणाया एकस्यालक्ष्यतावच्छेदकलक्ष्ययोरसंभवितया लक्ष्यतावच्छेदकविशिष्टे लक्षणाया अनङ्गीकारेण गङ्गायां घोष इत्यादौ स्वहृत्यनुपस्थापितस्यापि तीरत्वस्य शाब्दबोधे भानवत् शक्यतावच्छेदके शक्त्यभावेपि ताहृशकार्यकारणभावबलादेव गोत्वभाननिर्वाहे ऽलं तत्र शक्तिकल्पनेनेति संप्रदायमतेऽस्वरसं प्रकाशयन्नव्यमतमाह ॥ गव्येवेति ॥ गौरवात्। केवलव्यक्तौ शक्तिस्वीकारेणैवोपपत्तौ जातिविशिष्टव्यक्तौ शक्तिकल्पने गौरवादित्यर्थः। नचैवमिति। एवं। गोत्वे शक्त्यस्वीकारे घटादेरपि बोधापत्त्या ऽशक्यस्य शाब्दाविषयतया गोत्वबोधानापत्तिरित्यर्थः। गोत्वेति ॥ गोत्वविशिष्टशाब्दबोधं प्रति गोत्वधर्मितावच्छेदककशक्तिग्रहस्य हेतुत्वेनानतिप्रसङ्गादित्यर्थः॥ गोत्वे एव शक्तिस्वीकारे च गोत्वधर्मितावच्छेदककशक्तिग्रहस्य हेतुतया गौरवाद्व्यक्तावेव शक्तिरिति ध्येयं॥

तत्त्वं। स्यादेतत् यदि गोत्वविशिष्टे शक्तिस्तदा गौः शुक्ला इत्यतो गोशुक्लयोरभेदप्रत्ययो न स्यात् तस्यान्वयरूपस्याशक्यत्वात्। नच शब्दादशक्यमपि भासतेति प्रसङ्गात्। उच्यते गोशक्तं पदमेव गवान्वयं बोधयति। नचाशक्यबोधने घटमपि बोधयेदिति वाच्यं। गोशक्तं पदं गवान्वयबोधजनकं नच घटो गवान्वयो येनातिप्रसङ्गः स्यात्। भट्टास्तु अन्वयविशिष्टे शक्तिग्रहादन्वयेपि शक्तिरेवेत्याहुस्तन्न अन्वयस्यान्यलभ्यत्वात् अनन्यलभ्यस्य च शब्दार्थत्वात् अन्यथा ल-

---

ननु जातिविशिष्टे शक्तिस्वीकारेण शाब्दे व्यक्तिभानोपपत्तावपि वाक्यार्थरूपान्वयस्यापि शाब्दविषयतया तत्रापि शक्तिरास्तां ॥ नचेष्टापत्तिः ॥ "जात्याकृतिव्यक्तयः पदार्थः" इति अक्षपादीयसूत्रविरोधादिति संप्रदायकमते शंकते ॥ स्यादेतदिति ॥ नन्वभेदोपि शक्यएवेत्यत आह ॥ तस्येति ॥ जातिविशिष्टएव शक्तिस्वीकारादिति भावः॥ ननु योग्यतादिबलात्सोपि भासत इत्याह। नचेति॥ अतिप्रसङ्गात्॥ घटादेरपि बोधप्रसङ्गात्। गोशक्त इति। इतरपदसमभिव्याहृतं गोपदमित्यर्थः॥ गवान्वयेति॥ नच गौः शुक्लइत्यत्र अभेदः गामानयेत्यत्रान्यविधः संसर्गो भासते इत्यत्र किंनियामकमिति वाच्यम्॥ भेदान्वयबोधे समानविभक्तिकतत्तत्पदसमभिव्याहाररूपानुपूर्वीज्ञानस्य अन्यत्रच तत्तदानुपूर्वीज्ञानस्य हेतुत्वादिति भावः॥पदानां जातावभिधारूपाशक्तिराक्षेपेणैच व्यक्तेर्लाभः अन्वयस्य चाक्षेपेण लाभासंभवादशक्यबोधने चातिप्रसङ्गादन्वयेपिशक्तिः इत्थं च जातौ अन्वये चाभिधारूपा शक्तिरिति भट्टमतं दर्शयति ॥ भट्टास्त्विति ॥ अन्वयविशिष्टे शक्तिग्रहात्। अभिधारूपशक्तिग्रहात्॥ अन्वयेपि। वाक्यार्थरूपेऽन्वयेपि ॥ शक्तिरेव। अभिधारूपा शक्तिरेव। अन्वयस्येति। गौः शुक्ल इत्यत्र वाक्यार्थरूपान्वयस्येत्यर्थः अन्यलभ्यत्वात्। अन्वयविषयकशाब्दबोधे तत्तदानुपूर्वीज्ञानत्वेन हेतुतया तद्बलादेवान्वयभानोपपत्तिरित्यर्थः ॥ अन्वयविशेषभानार्थं तत्तदानुपूर्वीज्ञानहेतुतायास्त्वयाप्यावश्यकत्वादिति भावः । नन्वन्यलभ्यत्वेपि शक्तौ बाधकाभाव इत्यत आह। अनन्येति॥ शब्दार्थत्वात्। शब्दशक्यत्वादित्यर्थः।

क्षणोच्छेदापत्तिः । प्राभाकरास्तु कार्यान्विते शक्तिः पदानां तथाहि प्रयोजकवाक्य श्रवणानन्तरं प्रयोज्यस्य प्रवृत्तिमुपलभमानो बालस्तत्प्रयोज्यकतया कार्यताविशिष्टज्ञानमनुमिनोति स्वप्रवृत्तौ तेन कार्यत्वविशिष्टज्ञानस्य हेतुत्वावधारणा

ननु शक्यस्यैव शाब्दविषयत्वमिति नियमादन्यलभ्यत्वेपि तत्र शक्तिराव श्यकीत्यत आह ॥ अन्यथेति । अन्यथा । शक्यस्यैव शाब्दविषयत्वमिति नियमात्तत्र शक्तिकल्पने।लक्षणेति।लक्षणया तीरबोधोपपत्तिरित्यन्यलभ्यत्वात्तत्र नशक्तिः शक्यस्यैवशाब्दविषयत्वनियमेतु तीरेपि गङ्गापदशक्यत्व प्रसङ्गेन लक्षणोच्छेदापत्तेरित्यर्थः।इदमुपलक्षणम् अन्वितेशक्तिस्वीकारेऽन्वितत्वेन पदार्थोपस्थितिः अन्वयप्रकारकशाब्दबोधश्चस्यात् नत्वेतदनुभवसिद्धं। ननु अन्विते शक्तिःस्वरूपसत्युपयुज्यतेनतुज्ञाता जातौतुज्ञातैवोपयुज्यतइति तन्मतनिष्कर्षइतिचेन्न। यद्विषयकत्वेनैव ज्ञाताशक्ति रनुभवहेतुस्तत्रैव शक्तिरित्यन्वये शक्तिस्वीकारवैयर्थ्यात् शक्यस्यैवशाब्दविषयत्व मितिनियमस्यचलक्ष्ये व्यभिचारादिति रहस्यमनुसन्धेयं । केचित्तु भट्टमते जातावेवाभिधारूपा शक्तिः अन्वितविषयकशाब्दत्वाच्छिन्नं प्रति घटपदशक्तिज्ञानत्वेन कारणतेति घटपदादावन्विते आनुभाविका शक्तिः नैयायिकमते आनुपूर्वीज्ञानस्यैवान्वितशाब्दत्वं कार्यतावच्छेदकं भट्टमते घटपद शक्तिज्ञानस्येति मतभेदः । अन्वयविशिष्टे शक्तिग्रहात् । बालेनघटपदादेरानुभाविकशक्तिग्रहात्।शक्तिरेव। आनुभावकशक्तिरेव। अन्वितविषयकशाब्दत्वं घटपदशक्तिज्ञानकार्यतावच्छेदक मित्यर्थः। अन्यलभ्यत्वात्।अन्वितशाब्दत्वस्यानुपूर्वीज्ञानकार्यतावच्छेदकतया तत्कोटिप्रविष्टत्वादित्यर्थः।अनन्यलभ्यस्यच।आनुपूर्वीज्ञानादिरूपप्रकारांतरालभ्यस्य च।शब्दार्थत्वात्। घटपदशक्तिज्ञानकार्यतावच्छेदककोटिप्रविष्टत्वादित्यर्थः । तथाचान्वय विशेषे शाब्दत्वस्यानुपूर्वीज्ञानकार्यतावच्छेदकत्वावश्यकत्वे अन्वयविषयकशाब्दत्वस्य घटपदशक्तिज्ञानकार्यतावच्छेदकत्वे मानाभाव इति भावः । ननु शक्तिज्ञानकार्यतावच्छेदककोटिप्रविष्टस्यैव शाब्दविषयत्वमिति नियमात्तथेत्यत आह। अन्यथेति। तादृशनियमभ्युपेत्य तथा कल्पने। लक्षणेति। तादृशनियमाभ्युपगमे तीरविषयताया अपि गङ्गापदशक्तिज्ञानकार्यतावच्छेदककोटिनिवेशे

त् अतस्तद्वेत्वाकाङ्क्षायामुपस्थितत्वाच्छब्दमेव तथावधारय ति अतस्तन्निर्वाहिकां शक्तिं कार्यान्विते शब्दत्वावच्छेदेन कल्पयति तदनु चावापोद्वापाभ्यां घटादिपदे शक्तिं गृह्ण न् प्रथमकल्पनानुरोधात् कार्यतान्विते घटादौ शक्तिं क

तत एव तोरभानोपपत्ते स्तत्र लक्षणास्वीकारो व्यर्थः इतिर्हि न स्वरूपसत्यु पयुज्यते किंतु ज्ञातैवेति व्याचक्षुः। तत्संदर्भविरोधादुपेक्षणीयं। प्राभाकरास्त्वि ति। कार्यान्वितेइति। कृतिसाध्यानयनाद्यन्वित इत्यर्थः।तत्प्रयोजकतया। प्रवृ- त्तिप्रयोजकतया। कार्यताविशिष्टज्ञानमिति। कार्यताकृतिसाध्यतातद्विशिष्टवि- षयकं ज्ञानमित्यर्थः। अनुमिनोति। प्रयोज्यस्येति शेषः। अयं घटानयनगोचर- कार्यताविशिष्टज्ञानवान् घटानयनगोचरप्रवृत्तिमत्त्वादित्यनुमानाकारोबोध्यः। अप्रयोजकत्वमाशंक्याह। स्वप्रवृत्ताविति।स्वप्रवृत्तौ। स्वीयस्तनपानगोचरप्रवृतौ। तेन।बालेन।कार्यतायिशिष्टज्ञानस्य।कृतिसाध्यत्वविशिष्टज्ञानस्य।हेतुत्वावधारणा दिति। तथाच कार्यकारणभाव एवानुकूलस्तर्क इति भावः। तद्धेत्वाकाङ्क्षायां। कार्यताविशिष्टज्ञानकारणजिज्ञासायां। शब्दमेव। घटमानयेति शब्दमेव। तथा- कार्यत्वविशिष्टज्ञानहेतुत्वे। नतन्निर्वाहिकां। शब्दे कार्यत्वविशिष्टविषयकज्ञा- नोपधायकत्वनिर्वाहिकां। कार्यान्विते इति।यद्यपि घटानयनगोचरप्रवृत्तौ घटानयनगोचरकार्यताविशिष्टज्ञानत्वेन हेतुत्वं नतु कार्यान्वितज्ञानत्वेने- ति कार्यान्विते शक्तौ बीजाभाव स्तथापि न केवलं कार्यमिति ज्ञानात्प्रवृत्तिः किंतु घटानयनं कार्यमिति ज्ञानात् तच्च कार्यताविशिष्टज्ञानं कार्यान्वितज्ञा नमेवेति तत्र शक्तिः एवमनाकलितपदविभागस्य घटमानयेति वाक्यस्य का र्यताविशिष्टज्ञानजनकत्वं कार्यान्वितशक्त्यैव निर्वहति अन्यथैकपदस्यैव का र्यताविशिष्टे शक्तौ इतरपदस्य वैयर्थ्यात् कार्यान्विते शक्तौ सर्वेषामपि का- र्यताविशिष्टज्ञानजनकत्वं संभवति कार्यताविशिष्टज्ञानस्य प्रयोजकत्वे च कार्यान्वितज्ञानस्यापि प्रवृत्तिप्रयोजकत्वानपायात् कार्यान्वित एव शक्तिः। नच कार्यतावाचकलिङादीनां कार्यान्वितशक्तत्वासंभव इति वाच्यं। सर्वपदा- नां कार्यान्वयशालिगोचरज्ञानजनकत्वात् तच्च कार्यान्वितस्वार्थप्रतिपाद- कतया इतरान्वितकार्यकपस्वार्थप्रतिपादकतयावेति तथाच कार्यान्वयशा-

स्पयति ननु केवलघटादौ आद्यव्युत्पत्तिविरोधात् इत्थंच तत्र कार्यतावाचकपदसमभिव्याहारो नास्ति तद्वाक्य मर्थवादरूपं मूकमेव व्यवहारस्त्वसंसर्गाग्रहात्। ननुसर्वेषां पदानां कार्यान्वितवाचकत्वात्तद्वाचकपदसमभिव्याहारो नास्तीत्यसङ्गतम्। असङ्गतं चार्थवादस्याप्रामाण्यमिति चेत्।

लित्वं कार्ये तद्भिन्ने चाविशिष्टमिति सर्वत्र कार्यान्वितएव शक्तिरित्याखण्डलार्थः। आवापोद्वापाभ्यां।संग्रहत्यागाभ्यां।प्रथमेति। शब्दसामान्ये कार्यान्वितशक्तिकल्पनानुरोधादित्यर्थः। ननु लाघवात्तथास्त्वित्यत आह। आद्ये ति। शब्दसामान्ये कार्यान्वितशक्तिकल्पनायाःविरोधापत्तेरित्यर्थः। शब्दसामान्यस्य कार्यान्वितएव शक्तत्वे ऽवश्यं विधेरेव प्रामाण्यं नत्वर्थवादस्येति दर्शयति। इत्थं चेति।शब्दसामान्यस्य कार्यान्वितशक्तत्वे चेत्यर्थः।यत्र। भूतले घटोनास्तीत्यादौ। कार्यतावाचकेति। कार्यतावाचकालिङ्लोटतव्यप्रत्ययः पंचमलकारः कृत्यश्चेति विधिप्रत्ययास्तत्समभिव्याहारो नास्तीत्यर्थः। विध्यसमभिव्याहृतं वैदिकवाक्यमर्थवादः। मूकमेव।शाब्दबोधानुपधायकमेव। ननु तर्हि प्रवर्तकज्ञानाभावात्प्रवृत्त्याद्यनुपपत्तिरत आह। व्यवहारस्त्विति। प्रवृत्तिस्त्वित्यर्थः। असंसर्गेति असंसर्गग्रहाभावात्।बाधाभावादितियावत्। तन्मते सर्वत्र प्रवृत्तिं प्रति विशिष्टज्ञानस्य हेतुत्वानभ्युपगमादिति भावः।ननु शब्दसामान्यस्यैव कार्यान्वितशक्तत्वात्कार्यान्वितशक्तिज्ञानस्यैव शाब्दबोधहेतुतया विधेरिव शब्दसामान्यस्यैव कार्यतावाचकपदत्वात्कथं सिद्धार्थकार्थवादानामप्रामाण्यमित्याशंकते। नन्विति। कार्यान्वितेति।कार्यताविशिष्टान्विते त्यर्थः।तद्वाचकेति।कार्यतावाचकपदेत्यर्थः। विधेरिव पदसामान्यस्यैव।कार्यतावाचकपदत्वादितिभावः।असङ्गतंचेति।सर्वस्यापि कार्यतावाचकपदत्वात् कार्यतावाचकपदासमभिव्याहारप्रयुक्तमप्रामाण्यं कथमर्थवादस्येत्यर्थः। अत्र यद्यपि पदानां कार्यान्विते ऽभिधारूपैव शक्तिः घटादिपदात्कार्यान्वितघटत्वादिमैव पदार्थोपस्थितिः घटादिपदेन कार्यान्वितविषयकशाब्दबोधे जननीये इतराविशेषणतया कार्यत्वोपस्थापकलिङादिपदस्य सहकारित्वाच्च नसिद्धार्थकार्थवादस्य प्रामाण्यमि-

अथोच्यते द्विविधा हि पदशक्तिः आनुभाविका स्मारिका च तत्रानुभाविका कार्यान्विते स्मारिका च जातौ तथा च घटादिपदं घटादिपदात् कार्यत्वस्यानुपस्थितौ कथं तदन्वयबोधं जनयेत् कार्यत्वान्वय बोधे तदुपस्थितेरपि हेतुत्वादिति नार्थवादस्य प्रामाण्य मित्यूचुः । तन्न आवापोद्वापाभ्यां लाघवात् घटादिमात्र एव शक्तिग्रहः नतु कार्यतान्वयेपि अन्यलभ्यत्वात्

ति कार्यान्वितेऽभिधारूपशक्तिमादायार्थवादस्याप्रामाण्यमुपपादयितुं शक्यते तथापि कार्यत्वोपस्थित्यर्थं हि घटादिपदानां कार्यान्विते शक्तिः सा चावश्यापेक्षणीयलिङादिपदादेव । जातेति । अथ घटादिपदानां कार्यान्वितेऽभिधारूपशक्तिकल्पनेन एवं कार्यान्वितत्वेन शाब्दबोधे ऽनुभवबाधस्त्यत अभिधारूपशक्तिमुपेक्ष्यानुभाविकशक्तिमादाय समाधत्ते । अथोच्यत इति । आनुभाविका । शाब्दानुभवजनिका । स्मारिका । पदार्थस्मृतिजनिका । तत्रेति । कार्यान्वितविषयकशाब्दत्वावच्छिन्नं प्रति घटपदज्ञानत्वेन हेतुत्वे इत्यर्थः । स्मारि काचेति । जातिशक्तिज्ञानात्केवलघटत्वजातिस्मृतिः शक्तिज्ञानस्योद्बोधकविधया पदार्थस्मृतिहेतुत्वादिति भावः । ननु कार्यान्वितबोधे घटादिपदज्ञानस्य हेतुत्वादिति भावः । ननु कार्यान्वितबोधे घटादिपदज्ञानस्य हेतुतया तत्सत्वे कथं नानुभवजनकत्वमत आह । कार्यत्वान्वबोध इति । घटादिपदेन कार्यत्वान्वयविषयकशाब्दबोधेजननीये कार्यतावाचकलिङादिपदजन्योपस्थितेः सहकारित्वादित्यर्थः । नार्थवादस्येति । विशेषसामग्रीसहकृताया एव सामान्यसामाग्र्याः फलोपधाने तन्त्रतया कार्यत्वोपस्थापकलिङादिपदाभावेन तज्जन्यकार्यत्वोपस्थितेः सहकारिण्याःअभावात् शाब्दानुभवजनकत्वरूपं प्रामाण्यं नार्थवादस्येत्यर्थः । लाघवात् । कार्यान्वितघटविषयकशाब्दत्वापेक्षया लाघवात् । घटादिमात्रइति । घटविषयकशाब्दत्वावच्छिन्नं प्रत्येव । घटपदज्ञानत्वेन कारणत्वग्रह इति भावः । नत्विति । ननु घटपदादेः कार्यान्वितघटविषयकशाब्दत्वं कार्यतावच्छेदकमित्यर्थः । अन्यलभ्यत्वादिति । कार्यतावाचकपदजन्यबोधविषयत्वादित्यर्थः । घटविषयकशाब्दत्वावच्छिन्नं प्रति घटपदज्ञानत्वेन कार्यत्वविषयकशाब्दत्वावच्छिन्नं प्रति लिङादिपदज्ञानत्वेन हेतु-

प्रथममन्यलभ्यत्वं बालस्य नोपस्थितमिति चेत्। प्रथमं तर्हि कार्यतान्वये शक्तिग्रहोऽस्तु यदा च तदुपस्थितं तदा घटमात्रे शक्तिग्रहोऽस्तु सा बाध्यतां गौरवात्। अथैवं चरम प्रवृत्तौ-घटमात्रशक्तिकल्पना कथं प्रथमप्रवृत्तां बलवतीं कार्यान्विते श-क्तिकल्पनां बाधयतु मीष्टे इति चेन्न। प्रथमकल्पनाया बलवत्त्वा सिद्धेः नहि प्रथमप्रवृत्तमेव बलवत् चंद्रतारादिस्वल्पताया

ता यत्र च लिङादिपदसमभिव्याहारस्तत्र तादृशसमभिव्याहारादेव कार्यत्व-बोधः यत्र तु न तत् समभिव्याहारस्तत्र केवलघटादेर्बोध इत्यर्थवादस्यापि प्रामाण्यमिति भावः। नन्वन्यलभ्यत्वं न स्वरूपसत्प्रतिबंधकं किंतु ज्ञातं यदि शक्यं स्यात्तदा न्यलभ्यं न स्यादिति तर्कस्य तेनोत्पादनात् तथाच यत्र तद्बो-पस्थितं तत्र कार्यान्विते शक्तिग्रहे बाधकाभाव इत्याशंकते। प्रथममिति। प्र-थमं लिङादिपदस्य कार्ये शक्तिग्रहात्पूर्वं। कार्यान्विते शक्तिग्रहोऽस्तु। घटपद-ज्ञानस्य कार्यान्वितविषयकशाब्दत्वं कार्यतावच्छेदकमस्त्वित्यर्थः। तत्। अन्यलभ्यत्वं। घटमात्रइति घटविषयकशाब्दत्वं कार्यतावच्छेदकमित्यर्थः सा।कार्यान्विते शक्तिकल्पना।बाध्यताम्।अप्रामाण्यग्रहविषयीक्रियतां।गौरवात्। घटमात्रशक्तिकल्पनापेक्षया। गौरवात् ननु समान्यतः प्रथमप्रवृत्तकल्पनाया बलवत्वेन कथं तद्बाध इत्याह। अथैवमिति। ननु प्रथमप्रवृत्तत्वस्य बलवत्त्व-प्रयोजकतया कथं न बलवत्त्वमतं आह। नहीति।शास्त्रादिति।शतयोजनसं-द्ध इति।चन्द्रपरिमाणबोधकज्योतिश्शास्त्रादित्यर्थः। तथाच चक्षुरादिना ज्ञा-तस्वल्पताया अप्रामाण्यज्ञानवदत्रापि घटपदादेः कार्यान्वितघटादौ शक्ति-ज्ञाने प्रामाण्यं कल्प्यतइति भावः। ननुचन्द्रादौ शास्त्रजन्यमहत्परिमाणज्ञा-नेन बाधात् तत्र स्वल्पपरिमाणज्ञाने ऽप्रामाण्यं कल्प्यते प्रकृते च प्रथमं का-र्यान्वितघटादिपदशक्तिकल्पने बाधकाभावान्न तद्बाधः असति बाधके प्रथम-प्रवृत्तत्वस्यैव बलवत्वे तन्त्रत्वादित्यत आह। चरमकल्पनायाइति। लाघवेति। कार्यान्वितघटादौ शक्तेः बाधेपि कार्यान्वितत्वविशिष्टघटत्वस्य घटत्वापेक्ष

प्रथमप्रतीतायाः शाक्त्यात् तन्महत्त्वप्रतीत्या बाधानापत्तेः चर-
मकल्पना लाघवसाहाय्यतया बलवत्त्वात् किंचैवं काव्यादिभ्यो
ऽनुभवसिद्धो ह्यया नुभवो न स्यात् । नचासंसर्गाग्रहमात्रं
नतु संसर्गानुभवइति वाच्यं । घटमानयेत्यत्रापि तदापत्तेः त-
थाच गतं शब्दप्रामाण्यप्रत्यया शयापि किंचैवमर्थवादरूपा-
णां श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणादीनामप्रमाण्यं स्यात् तथा
च नुडूपहसितं मिश्रैः। प्रसिद्ध एव लोकेऽस्मिन्बुद्धबन्धुः प्रभा-
कारइति तस्मादेवं वदन् प्रतारकः कश्चिद्वर्णव्यत्यासात्लिपि सा
हय्याभ्यां प्रभाकार इति अनुगृहीतोलोकैरिति युक्तस्तत्पक्षा-

या गुरुतया शक्यतावच्छेदकत्वासम्भवेन कार्यान्वितघटत्वावच्छेदेन शक्त्य-
भावेन तेन रूपेण तत्र शक्तिकल्पने बाधः स्यादेव तद्धर्मावच्छिन्नाभाववति
तद्धर्मावच्छिन्नप्रकारकज्ञानत्वमेव हि भ्रमत्वमिति भावः। ननु कम्बुग्रीवादि-
मत्त्वं घटत्वापेक्षया गुर्विति गौरवज्ञानसत्त्वेपि कम्बुग्रीवादिमान्नास्तीति प्रती
त्युदयाद्यथा गुरुधर्मस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वमुपेयते तथा गौरवेपि प्रथम-
प्रवृत्तत्वात्कार्यान्वितघटे शक्तिः स्यादेवेत्यतस्तुष्यतु दुर्जनन्यायेनाह। किंचै-
वमिति। एवं। कार्यान्वितघटादौ शक्तिकल्पने। शक्तिज्ञानेन च शाब्दसा-
मान्ये जननीये कार्यतावाचकपदजन्योपस्थितेः सहकारित्वेचेत्यर्थः। अ-
नुभवसिद्ध इत्यनेन दुरपह्नवत्वं सूचितं। न स्यादिति। लिङादिपदरूपका-
रणाभावादिति भावः। नचेति। पदार्थोपस्थितिबाधाभावमात्रादेव व्य-
वहारादिति भावः। तदापत्तेः। असंसर्गाग्रहापत्तेः। काव्यादावनुभवसि-
द्धस्यापि संसर्गानुभवस्यापलापे लिङसमभिव्याहारेप्यपलाप एव स्यादि-
ति भावः। नन्विष्टापत्ति रतआह। तथाचेति। ननु प्रथमं कार्यान्वित एव
शक्त्यवधारणात् तत्सहकारिकार्यतावाचकपदरूपकारणाभावाद्विध्यसमभि-
व्याहारस्थलेऽसंसर्गाग्रह एवोपेयते कारणाभावे कार्याभावस्यावश्यकत्वात्
विधिसमभिव्याहारस्थले तु बाधकाभावेन शाब्दानुभव एवोपेयते अत-
एव शब्दप्रामाण्यमपीत्यत आह। किंचैवमिति। एवं। कार्यतावाचकपद-

मः। ननु यदि शक्तिग्रहः सहकारि तदा गङ्गापदात्तीरप्रत्ययो नस्यादिति चेन्न। शक्तिर्हि न तत्वेनप्रयोजिका किंतु वृत्तित्वेन

समभिव्याहारस्थले शाब्दानुभवस्वीकारे। स्यादिति। तादृशपदसमभिव्याहाराभावादिति भावः। ननु केषां चिदप्रामाण्येपि लिङसमभिव्याहृततत् पदमादायैव शब्दप्रामाण्यं स्यादेवेति तेषामप्रामाण्ये इष्टापत्तिरित्यत आह। तथाचेति। पुराणादीनामप्रामाण्याङ्गीकारे चेत्यर्थः। मिश्रैः।वाचस्पतिमिश्रैः। बुद्धबन्धुरिति। बुद्धैर्न कस्यापि शब्दस्य प्रामाण्यमुपेयते प्राभाकरैस्तु कस्यचिच्छब्दस्य प्रमाणत्वाङ्गीकारान्न तदन्तर्भूतत्वमित्यत उक्तं बन्धुरिति। यथा तैरनुभवसिद्धोप्यनुभवोपलप्यत इति वेदस्याप्रामाण्यमुच्यते तथा पुराणादेरप्रामाण्यं तवेति साम्यं बोध्यम्। एवं वदन्। अनुभवसिद्धेप्यसंसर्गाग्रहमात्रं वदन्। वर्णव्यात्यासः रक इत्यत्र कर इति लिपिसादृश्यं तकारभकारयोर्गौडलिप्या सादृश्येन ताभाऽनयोः सादृश्यं बोध्यं। युक्तामुत्पश्याम इति। अनुभवानुरोधेनैव सर्वकल्पना। तथाच लिङाद्यसमभिव्याहारस्थलेप्यनुभवस्यापलापानर्हत्वेन लाघवेन च घटत्वविशिष्ट एव शक्तिस्वीकरणमुचितमिति भावः। वस्तुतस्त्विति। प्रसक्तधर्ममादायान्वयव्यतिरेकग्रहासम्भवात्प्रत्यक्षस्थले कार्यत्वकारणत्वावच्छेदकधर्मग्रहमन्तरा कारणत्वग्रहासम्भवेपि शब्दे अतिप्रसक्त धर्मसामानाधिकरण्येनापि तद्ग्रहः यथा "स्वर्गकामो यजेतेत्यादौ" गङ्गास्नानादितोपि स्वर्गोदयात्स्वर्गत्वावच्छेदेन यागजन्यत्वासम्भवेन वैजात्यस्य च प्रथममनुपस्थितेः स्वर्गत्वयागत्वसामानाधिकरण्येन कार्यकारणभावग्रहः तथा प्रकृतेपि शब्दे कार्यान्वितज्ञानजनकत्वं गृहीतं नतु कार्यान्वितज्ञानत्वावच्छिन्नं प्रति तच्चेतरपदसमभिव्याहारादेवोपपन्नमिति न कार्यान्विते शक्तिरिति। पदं तावच्चतुर्विधं रूढं यौगिकं यौगिकरूढं योगरूढं च यत्रावयवशक्तिनिरपेक्षेण समुदायशक्तिमात्रेण बोधस्तद्रूढं यथा गोपदं यत्रावयवार्थ एव बुध्यते तद्यौगिकं यथा पाचकादिपदं यत्र यौगिकरूढ्यर्थयोः स्वातन्त्र्येण बोधस्तद्यौगिकरूढं यथोद्भिदादिपदं यौगिकं खनित्रे रूढं यागविशेषे॥योगरूढं पंकजादिपदं तत्र पंकजपदसमुदायः पद्मत्वविशिष्टे रूढो नवेति योग-

रूढौ विप्रतिपत्तिः पंकजपदात्पद्मत्वविशिष्टप्रतीतये पद्मत्वविशिष्टे पंकजसमुदायस्य रूढिरावश्यकी पदान्नियतोपस्थितेर्वृत्तिसाध्यत्वात् पंकजपदाद्योगेन कुमुदस्यापि बोध प्रसङ्गाच्च मन्मते कदाचित् कुमुदबोधस्तु लक्षणयैव। ननु रूढिस्वीकारेप्युक्तिपदेन खनित्रमिव पंकजपदात्कुमुदमपि बोध्येत योगसत्त्वात् अत्र प्रांचः यत्र योगरूढिभ्यामेकार्थबोधस्तत्र केवलयौगिकार्थबोधे रूढेः प्रतिबंधकत्वान्न कुमुदबोध इति तन्न मणिकृतः रूढ्या नियमतः स्मृतं पद्ममेव कर्तृरूपव्यक्तिवाचकड प्रत्ययेन पंकजनिकर्तृतयाऽनुभाव्यते "बाधकं विना व्यक्तिवचनानां सन्निहितविशेषपरत्वनियमात्" व्यक्तिवचनानां किञ्चिदाक्षिप्ततात्पर्यकारणं। सन्निहितः। प्रथममुपस्थित इत्यर्थः। तथाच पद्मे तात्पर्यसत्त्वेन पंकजनिकर्तृतया तदेव योगेनापि प्रतीयते नतु कुमुदमिति रूढेर्न प्रतिबन्धकत्वं ग्राह्याभावानवगाहित्वात् जनकज्ञानाविरोधित्वाच्च सिद्धेरनुमितिप्रतिबन्धकत्वस्थानापत्त्या स्वीकारेप्यत्र ज्ञानस्य मणिमन्त्रादि न्यायेन प्रतिबन्धकत्वे मानाभावात् इत्थं च पद्मानुभवसामग्री सत्त्वात् पद्मस्यैव बोधो नतु कुमुदस्य सामग्र्यांसत्यां हि फलाभावेन प्रतिबन्धकत्वकल्पनादिति वदंति। अत्रेदं चिंत्यते। पंकजं कुमुदमानयेत्यादौ यत्र पंकजपदस्य पद्मे तात्पर्याभावः कुमुदे च तात्पर्यग्रहः तत्र लक्षणां विनैव कुमुदबोधापत्तेः पद्मानुभवसामग्रीविरहात् पद्मे तात्पर्याभावनिश्चयस्यैव तत्र बाधकत्वेन बाधकं विना व्यक्तिवचनानां संनिहितविशेषपरत्वादिति न्यायस्य तत्रानवताराात् घटेन जलमाहरेत्यत्र सच्छिद्रघटस्य प्रथमोपस्थितत्वादन्वयवारणाय बाधकं विनेत्यस्यावश्यकत्वात् तथाच गृहीतपद्मप्रयोगस्य पद्मान्वयानुपपत्ति पुरः सरैव कुमुदधीरिति न स्यात् कुमुदं पंकजमित्यत्र कुमुदस्यैव प्रथमसंनिहितत्वसम्भवाच्च कुमुदस्य भिन्नपदोपस्थाप्यत्वेपि प्रथमोपस्थितिमात्रस्यैवापेक्षणीयत्वात् अवयवापेक्षया समुदायस्य भिन्नत्वेन पद्मस्यापि भिन्नपदोपस्थाप्यत्वाच्च। अथ कुमुदबोधस्तत्र शक्त्यैवास्तां पंकजपदस्य कुमुदलक्षणेति प्रवादस्तु क्वाचित्काभिप्रायेण यत्र योगरूढिभ्यां पद्मानुभवस्तदनंतरं कुमुदे तात्पर्यज्ञानं तत्र स्वतन्त्रोपस्थितये कुमुदे लक्षणोदयात् परं विशेषो यत्संप्रदायमते सर्वत्र लक्षणा सणिक्तमते क्वाचित्कीति चेन्न। तत्रापि पंकजनिकर्तृत्वस्य कुमुदे तात्पर्यग्रहकाले पुनः संस्मृतपंकजपदेन शक्त्यैव कुमुदोपस्थापनसम्भवात् पद्मे ता-

संस्मृत

त्पर्याभावनिश्चयेन कुमुदे तात्पर्यनिश्चयसत्त्वेन च पद्मेऽन्वयासम्भवात् अन्यथा लक्षणानापत्तेरिति । यत्तु शक्त्या कुमुदे नानापदतदर्थानुसन्धानपक्षे वाक्यार्थविधया गुरूपस्थितिकत्वं लक्षणया पंकजनिकर्तृत्वस्य पदार्थतया लघूपस्थितिकत्वमिति तन्न । पंकजन्मकर्तारमानयेत्यादौ वाक्यमात्रे एव लक्षणापत्तेः प्रत्येकशक्त्यैव योग्यतादिबलाद्विशिष्टबोधाच्च लक्षणेति चेत् । प्रकृतेपि समानं तस्माद्रूढिज्ञानप्रतिबन्धकत्वकल्प एव लक्षणासम्भवः विरोध्यविषयकत्वेपि सिद्धेरनुमिताविव रूढिज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वमिति स्मृतपद्मान्वयानुपपत्त्यनन्तरं कुमुदधीरिति लक्षणाव्यवहारो वस्तुतो मुख्यतयैवेति तु मणिकृन्मते गतिरिति । ननु पंकजपदस्य पद्मे लक्षणैवास्तां वाक्ये शक्त्यभावेपि तद्घटके तत्संभवात् । नच शक्यलक्ष्यसाधारणैकरूपाभावेनाजहत्स्वार्थायास्तस्या अभावात् युगपद्द्वयविरोधापत्तिरिति वाच्यं । सति तात्पर्ये गङ्गायां घोषमत्स्यौ स्त इत्यत्रेव मणिकृन्मते तस्यादोषत्वादिति चेन्न । शक्ये बाधके सत्येव लक्षणेति मुख्ये बाधकाभावेन लक्षणोपनीतानपेक्षणे कुमुदसाधारणबोधापत्तेः तात्पर्यानुपपत्त्या यष्टीः प्रवेशयेत्यत्रेव लक्षणोपपादनेपि पद्मकुमुदयोस्तुल्यत्वापत्तेः लक्ष्यत्वाविशेषात् तथाच पद्मान्वयानुपपत्तिप्रतिसन्धानानन्तरं कुमुदधीरिति सिद्धान्तव्याकोपः एवं धेनुपदमपि योगरूढमेव । ननु पद्मत्वमेव प्रयोगोपाधिरस्त्विति चेन्न पद्मत्वज्ञानं न प्रतिबन्धकं अगृहीतनियतपद्मप्रयोगस्य कुमुदसाधारणबोधदर्शनात् रूढिज्ञानमेव स्वाभाववत्त्वसम्बन्धेन प्रतिबन्धकमिति । नन्वयोग्यतया पद्मत्वमपहाय केवलावयवशक्त्या कुमुदबोधोऽस्तु किं लक्षणया रूढेर्योगप्रतिबन्धकत्वमते तथा सम्भवेपि मणिकृन्मते रूढेरप्रतिबन्धकत्वादिति चेन्न । पद्मान्वितत्वेनोपस्थितस्य पंकजनिकर्तृत्वस्यान्यर्थानिराकाङ्क्षतया स्वतन्त्रोपस्थितये लक्षणाङ्गीकारात् एवं पंकजपदात्स्थलपद्मबोधो लक्षणयैव स्थलपद्मं हि विजातीयमेवेति पद्माकृतिसदृशाकृती स्थलपद्मत्वविशिष्टे वा पंकजपदस्य लक्षणा । यदि चानुगतप्रतीत्या तत्रापि पद्मत्वंजातिस्तथापि स्वतन्त्रोपस्थितये लक्षणा । अथायोग्यतया योगार्थानन्वयेपि योग्यतया रूढ्यर्थः पद्ममेव बुध्यत इति चेन्न । योगार्थगतपद्मत्वेन पद्मस्यैवोपस्थित्या निराकाङ्क्षत्वात् स्वतन्त्रोपस्थितये तदावश्यकत्वात् यद्यपि "शक्याद्यंन रूपेणज्ञाते भवति लक्षणेति" न्यायात्समुदायस्य पद्मत्वे लक्षणा नतु-

क्षा तथापि कर्तृवाचकपद एव सा बोध्या। अत्रेदं चिन्त्यं स्थले पंकजमित्यत्र पंकजनिकर्तृत्वस्य पद्मे तात्पर्याभावग्रहे तदनन्वितपद्मत्वस्य साकांक्षत्वमेव यत्र वा प्रथममन्वयस्तत्रापि स्थलपद्मे तात्पर्यग्रहानन्तरं पुनः स्मृत पंकजपदात्स्वतन्त्रोपस्थितिर्लक्षणयैवोपेया एवं ~~स्वशक्त्यै~~ व तदा तदुपस्थितिरास्ताम्। अयोग्यत्वेन योगार्थस्यानन्वयादिति।अपिच "श्येनेनाभिचरन्य जेतेत्यत्र" बलवदनिष्टाननुबन्धीष्टसाधनत्वरूपविध्यर्थे विशेषणांशमपहाय यथाविशेष्यान्वयः तथाऽयोग्यतया विशेषणानन्वयेपि विशेष्यान्वयबोधे बाधकाभावः योगार्थस्यै व विशेष्यत्वे च पंकजं कुमुदमित्यत्र तस्य साकांक्षतया लक्षणानुपपत्तेरितिदिक्। इदं तु बोध्यम् आकाशपदे निरवच्छिन्नै व शक्तिः व्यक्तीनामानन्त्याभावेनानुगमकधर्मानपेक्षणात्। नच वृत्त्युपस्थापितस्यै व शाब्दबोधविषयत्वाच्छब्दाश्रयत्वं ततः कथं भासेतेति। वाच्यं नियमतो यद्धर्मविशिष्टत्वेनोपस्थिते यत्र शक्तिग्रहस्तत्स्मरणजनकसंस्कारस्य तद्धर्मविषयतानियमेन तदुद्बोधकादेव तदंशेप्युद्बोधनियमेनाकाशपदादशक्यस्यापि तस्य भानात् तथाहि शक्तिर्हि एकसम्बन्धिज्ञानमपरसम्बन्धिस्मारकमितिरीत्या पदार्थस्मारिका येन रूपेण चोपस्थितयोः पदार्थयोः सम्बन्धज्ञानं तद्रूपावच्छिन्नज्ञानात्सम्बन्धांशे उद्बुद्धसंस्कारसहकृता तद्रूपावच्छिन्नस्मरणं तत्र च सम्बन्धितावच्छेदकस्यापि जन्यताजनकतावच्छेदककोटिनिवेश आवश्यकः अन्यथा हस्तिपके चैत्रत्वेनोपस्थिते भद्रत्वेन चोपस्थिते हस्तिनि सम्बन्धग्रहे मनुष्यत्वेन हस्तिपकज्ञानाद्गजत्वेन हस्तिस्मरणापत्तेः तथाच यद्धर्मविशिष्टे शक्तिग्रहस्तद्धर्मविशिष्टमेव तत्स्मारयतीत्याकाशमात्रे शक्तावपि शब्दाश्रयत्वस्य स्मृतिसम्भवः वृत्त्युपस्थाप्यत्वस्यैव शाब्दविषयत्वे तन्त्रत्वं नतु स्ववृत्त्युपस्थाप्यत्वस्येति लक्ष्यतावच्छेदकवच्छाब्दबोधविषयत्वमपि। अथैवं गोत्वमपि शक्यं न स्यात् यदि च विशेष्यवृत्त्यै व संस्कारवशाद्विशेषणस्मरणे लक्ष्यतावच्छेदकवन्नियतस्मृतेरनुपपत्तिः रूपान्तरेण शक्तिग्रहे संस्कारविषयत्वाभावात्। किं चान्यसम्बन्धे नाप्यन्यत्र संस्कारोद्बोधे पदात्प्रमुष्टतत्ताकस्मरणानुपपत्तिः अनुभवविषयतत्ताया अपि नियमेन भानसम्भवात् घटशक्तेरेव तदंशेप्युद्बोधकत्वसम्भवात् उद्बोधकान्तरानुसारेण च लक्ष्यतावच्छेदकवन्नियतस्मरणानापत्तेः तस्मात्पदान्नियतोपस्थितिः स्वसम्बन्धः परिशेषा-

वृत्तिरेव पर्यवस्यतीति पदान्नियतोपस्थितिवृत्तिसाध्येति नियमाद्वोत्वं शक्य मिति विभाव्यते तदा शब्दाश्रयत्वेपि तुल्यमिति चेदास्तां तदपि शक्यं यदि नियमेन तदुपस्थितिः आकाशः शब्दाश्रय इत्यस्य चाकाशपदवाच्य इत्यर्थमेवोपपन्नत्वान्न पर्यायत्वेपि सह प्रयोगानुपपत्तिः । वस्तुतस्तु कदाचिच्छब्दाश्रयत्वेन कदाचिन्नाष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्यत्वेनाप्युपस्थितेर्न नियता तदुपस्थितिरिति न तच्छक्यं धर्म्यंशोद्बोधकादेव तदंशेप्युद्बोधसम्भवात्तत्स्मृतेः शाब्दबोधस्य चोपपन्नत्वात् यदि च संस्कारस्य कदाचित्तदंशेनोद्बोधस्तदाऽस्तु वा पदादपि निर्विकल्पकं आकाशपदान्निष्प्रकारकमेव स्मरणं शाब्दबोधस्य पदार्थान्तरमादाय सविकल्पक एव आकाशोद्रव्यमित्यत्र भिन्नविभक्त्युपनीतसंख्यामादाय भिन्नप्रकारकोपस्थितिसत्त्वादभेदान्वयो नानुपपन्नइति द्रष्टव्यम् अत्राहुः नियतानुपस्थितावपि विनिगमकाभावान्न तदशक्यं अत्रादिपदवन्नानार्थत्वेनाप्युपपत्तेः एकत्र धर्मिण्यपि प्रवृत्तिनिमित्तद्वये बाधकाभावात् वस्तुतस्तु शब्दाश्रयत्वमेव शक्यतावच्छेदकं लाघवात् घटत्ववद्रूपान्तरेण बोधस्तु शक्तिभ्रमात्कम्बुग्रीवादिमत्त्वेनेव घटस्य अतएवानियतोपस्थितिरपि शक्तिस्रमात्कम्बुग्रीवादिमत्त्वोपस्थितिवदुपपन्नैवेति न नानार्थत्वमपीति। केचित्तु व्यक्तेरिवानुगतानतिप्रसक्ततया प्रयोजनाभावेन धर्मे न शक्तिकल्पनमित्याहुः । निर्विकल्पकोपस्थिताकाशे आकांक्षादिज्ञानासम्भवेन शाब्दबोधानुपपत्तिः एकस्यैवैकत्वस्योभयपदार्थत्वात्तदविवक्षाया विभक्त्यर्थसंख्यामादाय भिन्नप्रकारकोपस्थित्यभावेनाकाशो द्रव्यमित्यत्राभेदान्वयानुपपत्तिश्चेति । पदान्निर्विकल्पकस्मृति स्वीकारोऽनुचित इत्यन्ये इति दिक् । नन्वियताप्रबन्धेन पदज्ञानेन शाब्दसामान्ये जननीये शक्तिग्रहः सहकारी पामराणां च तदभावान्न शाब्दबोध इति विवेचितं । नचेदं सम्भवति गङ्गायां घोष इत्यादौ गङ्गापदस्य तीरे शक्त्यभावेपि शाब्दबोधोदयादित्याशंकते ॥ नन्विति । तीरेइति। तीरे गंगापदस्य शक्त्यभावादिति भावः ।तत्वेन। शक्तित्वेन । प्रयोजिका।ज्ञातामतो शाब्दबोधोपयोगिनी । किंतु वृत्तित्वेनेति । प्रयोजिकेति । पूर्वेणान्वितं वृत्तित्वं च शक्तिलक्षणान्यतरत्वं ।लक्षणैवेति । शाब्दसामान्ये वृत्तिज्ञानत्वेन हेतुतया गङ्गापदस्य तीरे लक्षणारूपवृत्ति ज्ञानसत्त्वात्तीरे शाब्दबोधो नानुपपन्नइति भावः ।ननु गङ्गायां घोषः प्रतिवसतीति व्यवहारदर्शनाद्गङ्गापदस्य तीरे

कथं न शक्तिरिति चेन्न । लक्षणीयपदार्थानामनन्ततया सर्वत्र शक्तिकल्पने गौरवात् शक्यसम्बन्धरूपा लक्षणा तु क्लृप्तैव एवमेकसम्बन्धिज्ञानस्यापरसम्बन्धिस्मारकतया गङ्गापदजन्योपस्थितेः शक्यसम्बन्धरूपलक्षणाजन्यत्वमपि क्लृप्तमेव लक्षणाजन्योपस्थितेः शाब्दबोधानुकूलत्वमात्रं कल्प्यते शक्तिस्वीकारे त्वतिरिक्तधर्मिकल्पनमिति धर्मिकल्पनातो धर्मकल्पना लघीयसीति न्यायेन तीरे लक्षणैव । अथ शक्तिर्नातिरिक्ता किंत्वीश्वरेच्छारूपा सा तु क्लृप्ततया तज्जन्योपस्थितेः शाब्दबोधानुकूलत्वमात्रं मयापि कल्प्यते इति न धर्मिकल्पनाया इति न्यायावतारः । नचास्माच्छब्दादयमर्थो बोद्धव्य इत्याकारिकेश्वरेच्छाऽक्लृप्तैवेति वाच्यं । गङ्गापदात्तीरबोधोदयेनेश्वरेच्छायास्तादृशाकारत्वावश्यकत्वात्तस्याः सर्वविषयकत्वात् । नच लाक्षणिकं पदं नानुभावकमिति गङ्गापदात्तीरबोधानुदयात्तादृशाकारत्वमक्लृप्तमेवेति वाच्यं । तथासति गङ्गापदस्याननुभावकत्वे तादृशाकारकशक्त्यभावः शक्त्यभावे चाननुभावकत्वमित्यन्योन्याश्रयादिति । अथ तादृशेच्छयेश्वरोच्चरितत्वं शक्तिः सा च न तीर इति तत्र लक्षणैव अतएवापभ्रंशेऽपि शक्तिभ्रम इति चेन्न । ईश्वरोच्चरितत्वं न तज्जन्यत्वं अपभ्रंशादिसाधारण्यात् न तत्कण्ठताल्वाद्युच्चरितत्वं आधुनिकचैत्रादिपदेऽभावात् । द्वादशे ह्नि पितानामकुर्यादित्यादिना सामान्यतो नामत्वेन तदुच्चारणोपपादने "नापभ्रंशितवै" इत्यादिनाऽपभ्रंशत्वेन तदुच्चारणस्यापभ्रंशेऽपि सत्त्वात् वैदिकपदस्यापि लाक्षणिकतया तादृशेच्छयेश्वरोच्चरितत्वसत्त्वाल्लक्ष्येऽपि शक्तत्वापत्तेश्चेति चेत् । अत्राहुः । अपभ्रंशादपि शाब्दबोधोदयेनास्माच्छब्दादयमर्थोबोद्धव्य इत्याकारिकेश्वरेच्छायास्तत्रापि सत्त्वान्न तादृशाकारिकेच्छामात्रं शक्तिः किंतु पदपदार्थसम्बन्धत्वविशेषिता तथाच तस्या नानातीरादिसम्बन्धत्वकल्पने गौरवादिच्छायाः सम्बन्धत्वग्राहकस्य भूरिप्रयोगस्याभावाच्चन गङ्गापदतीरयोः सम्बन्धत्वं किन्तु प्रवाहसामीप्यस्यैवेति तीरे शक्तिरक्लृप्तैवेति । किंच पिधेह्नीत्यत्र द्वारोपस्थापकपदानामनन्ततया विशिष्यानुपस्थितेर्यथेतरपदमेवानुभावकं नत्वध्याहृतं पदं तथा घोषपदादेव तीरान्वयबोधोपपत्तेर्न गङ्गापदं तीरानुभावकमिति तथाच गङ्गापदात्तीरबोधो जायतामित्याकारकत्वमप्यसिद्धमेवेति दिक् । लक्षणां निरूपयितुं पृच्छति । अथ केयमिति । शक्यात् । गङ्गापदशक्यात्प्रवाहात् । अ-

अस्ति च तीरे गङ्गापदस्यापि वृत्तिर्लक्षणैव। अथ केयं लक्षणा-शक्यादशक्योपस्थितिर्लक्षणेत्येके तन्न उपस्थितिहेतुर्हि वृत्तिः नतु सैव। अशक्ये तात्पर्यं लक्षणेत्यन्ये तन्न अन्वये तात्पर्यस्य लक्षणात्वापत्तेः किंच तात्पर्यनिर्वाहिका हि वृत्तिर्न तु तदात्मिकैव शक्तेरपि तत्त्वापत्तेः। उच्यते शक्यसंबंधो

शक्यस्य। गङ्गापदाशक्यस्य। तीरस्योपस्थितिर्लक्षणेत्यर्थः। गङ्गापदेन शक्त्या-प्रवाहोपस्थितौ तत्र चान्वयानुपपत्तिप्रतिसंधानानन्तरं गङ्गापदात्पुनः स्मृतेन प्रवाहेणैकसम्बन्धिज्ञानस्यापरसम्बन्धिस्मारकतयास्वतीरमुपस्थाप्यते तथाच सैवोपस्थितिर्लक्षणेति भावः। उपस्थितीति। पदज्ञानस्य पदार्थस्मारकता एकसम्बन्धिस्मारकमिति रीत्या सच सम्बन्धो वृत्तिरेव नतु तस्या उपस्थितिरूपत्वमित्यर्थः। सैवेति। उपस्थितगङ्गापदतात्पर्यीतिरेवेत्यर्थः। अशक्ये इति। गङ्गायां घोष इत्यत्र गङ्गापदाशक्येतीरे। तात्पर्यं। गङ्गापदात्तीरबोधो जायतामितीच्छाविषयत्वं चतीरे तदेव लक्षणेत्यर्थः। शक्ततात्पर्यस्य लक्षणात्ववारणायाशक्तइति। अन्वये इति। घटमानयेत्यादौ घटकर्मत्वयो राधाराधेयत्वरूपसंसर्गे तात्पर्यसत्त्वात्तत्तात्पर्यस्य लक्षणात्वं स्यादित्यर्थः। नचेष्टापत्तिः अन्वयेन शक्तिर्नवा लक्षणेति सिद्धान्तव्याघातात्। नच शक्य सम्बन्धस्य लक्षणात्व स्वीकारेप्येषदोष इति वाच्यम्। अन्वये शक्यसम्बन्धस्य सत्त्वेपि तस्य तच्छाब्दबोधानुकूललक्षणायास्तत्राभावात् अन्यथा गङ्गापदस्य मुख्यपरत्वेपि शक्यसम्बन्धस्य तीरे सत्त्वाल्लाक्षणिकत्वापत्तिरिति लक्षणायास्तत्र मूकत्वमेवोपेयमिति तात्पर्यस्य लक्षणात्वं चान्वये तात्पर्यस्य शाब्दबोधानुकूलत्वं न तत्र तच्छाब्दबोधोपयोगिलक्षणाया दुर्वारत्वादिति ध्येयं नन्वशक्ये पदार्थे तात्पर्यं लक्षणा पदार्थत्वं च पदजन्यप्रतीतिविषयत्वं विषयता च प्रकारताविशेष्यतान्यतररूपा इत्थं च संसर्गस्य पदार्थत्वाभावादेव न दोष इत्यत आह। किञ्चेति। तात्पर्येति। वृत्त्या पदार्थोपस्थितौ सत्यां शाब्दबोधे जाते तत्प्रतीतीच्छयोच्चारितत्वरूपतात्पर्यं निर्वाहो भवतीति तात्पर्यातिरिक्तावृत्तिरवश्य मुपेया नहि स्वयमेव स्वनिर्वाहकमिति भावः। ननु वृत्तिः

लक्षणा शक्ति हि गङ्गापदशक्यः प्रवाहविशेषः तत्सम्बन्धस्तीरे इति सा च लक्षणा द्विविधा गौणी शुद्धा च सादृश्यात्मकः शक्यसम्बन्धो गौणो यथा गौर्वाहीक इति तदन्या शुद्धा यथा

बोधजनकत्वतोऽच्छेयोच्चारितत्व रूपतात्पर्यनिर्वाहोभवतीति तात्पर्यातिरिक्तावृत्तिरवश्यमुपेया । नाहस्वयमेवस्व निर्वाहकमितिभावः । ननुवृत्तेः शाब्दबोधनिर्वाहकत्वमेवोपेयते नतु तात्पर्यनिर्वाहकत्वमत आह । शक्तेरपीति । तथात्वापत्तेः । तात्पर्यात्मकत्वापत्तेरित्यर्थः । तथासति शक्ति लक्षणयोरभेदापत्तिः यदि च तात्पर्याद्वृत्तिरिति प्रवादात्तत्र च पञ्चम्यर्थान्वयानुपपत्त्या तन्निर्वाहकतया शक्तिस्तदतिरिक्ता तदा लक्षणायामपि तुल्यमिति भावः । अत्र यद्यपीश्वरेच्छारूप शक्तेस्तात्पर्यात्मकत्वे इष्टापत्तिरेव । तथापि वक्तृसामान्यतात्पर्यात्मकत्वापत्तिरिति बोध्यम् । स्वशक्येति । स्वं लाक्षणिकं पदं तस्य यच्छक्यं तत्सम्बन्धो लक्षणेत्यर्थः । इदमेवोपपादयति । अस्तिहीति । गङ्गायां घोषइत्यादौ स्वं गङ्गापदं तच्छक्यप्रवाहस्तत्सम्बन्धः संयोगादिरूपस्तीरेस्तीति गङ्गापदस्य तीरे लक्षणेत्यर्थः । गौण्या वृत्त्यन्तरत्वादिमतव्यवच्छेदाय लक्षणायामेव तदन्तर्भावं दर्शयितुं लक्षणां विभजते । साचेति । शक्यसम्बन्धरूपा लक्षणाचेत्यर्थः । तत्र गौणीं लक्षयति । सादृश्येति । तद्भिन्नत्वे सति तद्गतभूयोधर्मवत्त्वं सादृश्यं तदात्मकः शक्यसम्बन्धो गौणीत्यर्थः । गौणीमुदाहरति । यथेति । वाहीको वाहीको वाहीकदेशोद्भवः गौर्बलीवर्दइत्यर्थः । अत्र वाहीके गवाभेदस्य बाधाद्गोपदेन गोसदृशो लक्ष्यते गोसादृश्यं च गोगतजाड्यमान्द्यादिकमेव तथा च जडोमन्दश्च वाहीक इतिशाब्दबोधः । एवं सिंहो माणवक इत्यत्रापि गौण्या सिंहसदृशोपस्थितौ सिंहसदृशाभिन्नो माणवकइत्यन्वयबोधोऽवसेयः । एवं शुद्धां लक्षयति । तदन्येति । तदन्या सादृश्यान्य शक्यसम्बन्धरूपेत्यर्थः । शुद्धामुदाहरति । यथा आयुरिति । आयुः पदस्यायुर्जनके लक्षणा तत्रायुः पदशक्यसम्बन्धो जनकत्वरूपो ग्राह्यः तथा चायुर्जनकाभिन्नं घृतमित्यन्वयबोधः । ननु शक्यादशक्योपस्थितिर्लक्षणेति प्राचीनमते लाक्षणिकं पदं नानु भावकमिति प्रवादः सङ्गच्छते । स्वजन्योपस्थितिसम्बन्धेन पदस्यानुभावकतया गङ्गापदजन्यतीरोपस्थितेरभावाद्गङ्गापदस्य तीराननुभावकत्वात् किन्तु घोषपदस्यैव तच्छाब्दं प्रति तदन्वयप्रतियोग्युपस्थापकपदत्वेन कारणत्वात् । नच तच्छाब्दं प्रति वृत्त्या तत्पदा-

र्थोपस्थिते र्हेतुत्वात्कथमेतदिति वाच्यं । तदर्थवाचकतत्पदनिरूपितशक्तिज्ञानजन्यतच्छाब्दबोधं प्रति तत्पदनिरूपितशक्तिज्ञानत्वेन हेतुत्वं लक्षणाजन्यशाब्दबोधं प्रति तादृशस्वरूपसत्पदार्थोपस्थितित्वेनैव हेतुत्वं नतूक्तरूपेण हेतुहेतुमद्भावः शक्यसम्बन्धस्य लक्षणात्वे तु तीरोपस्थितेर्गङ्गापदजन्यत्वादन्वयप्रतियोग्युपस्थापकतयानुभावकत्वं सम्भवत्येवेति तादृशप्रवादविरोधः। अथ मन्मते गङ्गापदात्स्वशक्यसम्बन्धेन प्रथममेव तीरोपस्थितिस्तव मते तु पुनः शक्यस्मरणात्तत्स्मृतौ गौरवमिति चेन्न। पदस्य स्वशक्यसम्बन्धेनान्वयप्रतियोगिस्मारकत्वस्याक्लृप्तत्वेन तत्कल्पने गौरवात्स्मृतेन प्रवाहेण स्वसम्बन्धितीरस्मृतेरेवौचित्यादिति चेन्नैवम्। गङ्गापदात्तीरानुपस्थितौ प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थोपस्थाप्येऽपि विभक्त्यर्थान्वयेऽतिप्रसङ्गादननुभवाच्च । प्रकृतितात्पर्यविषयेण स्वार्थान्वयबोधकत्वेपि तथा धूमोस्तीति वाक्यतात्पर्यविषयेण वह्निना धूमपदोत्तरविभक्त्यर्थान्वयापत्तेः । तस्माद्गङ्गापदस्यापि तीरस्मारकत्वमवश्यमुपेयम् । एवं च क्लृप्तशक्यसम्बन्ध एव तीरस्मारकत्वेन कल्प्यतें नतु शक्तिः तां विनाप्युपपत्तेः तथा चान्वयप्रतियोग्युपस्थापकत्वाल्लाक्षणिकस्याप्यनुभावकत्वापत्तिरवशिष्टेति सापि पदस्यानानुभावकमिति। वारणीयेति। वस्तुतस्तु उद्देश्यविधेयभावेन लाक्षणिकं नानुभावकमित्येव तदर्थः । उद्देश्यविधेयभावेनान्वये शक्तिमत्त्वस्यैव प्रयोजकत्वादतएव लक्ष्यार्थस्य विधेयतया भानाद्विध्यर्थस्य च विधेयतयैव भानान्न "विधेयपरः शब्दार्थः" इति सङ्गच्छते। किञ्च तन्तुसंयोगस्य पटसंयोगहेतुत्वतात्पर्यके तन्तुः पटं करोतीति सर्वलाक्षणिकस्थलेऽन्वयानुभवापलापापत्तेर्लाक्षणिकमप्यनुभावकमिति तादृशप्रवादोऽकिञ्चित्करः । यत्तु शक्यादशक्योपस्थितिर्लक्षणेति मते लक्ष्यतावच्छेदके लक्षणा नास्तीति प्रवादव्याघातः । शक्यसम्बन्धस्य लक्षणात्वमते तु शक्यसम्बन्धस्य लक्ष्यतावच्छेदकोभयसाधारणस्यैकस्याभावात्तदुपपत्तेरिति । तन्न । भवन्मतेपि यत्र लक्ष्यतावच्छेदकलक्ष्योभयसाधारणः शक्यसम्बन्धस्तत्रागतेः तत्रलक्ष्यमात्रवृत्तितानियामकसम्बन्धेन तस्य लक्षणात्वोपगमे ममापि लक्ष्यमात्रवृत्तिविषयतासम्बन्धेन तथोपस्थितेर्लक्षणात्वोपगमादिति। एतेन लक्ष्यतावच्छेदके लक्षणा नास्तीत्यस्य लक्ष्यतावच्छेदकग्रहे शक्यसम्बन्धरूपलक्षणाग्रहो नापेक्षित इत्यर्थः । यत्र चोभयसाधारणः शक्यसम्बन्धस्तत्र लक्ष्यवृत्तित्वेनैव तत्सम्बन्धग्रहापेक्षा न-

तु लक्ष्यतावच्छेदकवृत्तित्वेनापि शक्यतावच्छेदकविशिष्टे शक्तिग्रहाच्छक्यतावच्छेदकेपि विशेषणविधया शक्तिज्ञानमपेक्षितमिति परास्तं। लक्ष्यमात्रवृत्तिविषयतासम्बन्धेनोपस्थिते विशिष्टबोधप्रयोजकत्वस्य ममापि सुवचत्वादिति। इदं चात्रबोध्यं शक्तिलक्षणाज्ञानयोरेक एव कार्यकारणभावः। तथाहि शक्तित्वावच्छिन्नसांसर्गिकविषयतानिरूपितपदनिष्ठप्रकारतानिरूपितार्थनिष्ठविशेष्यताकज्ञानत्वेन शाब्दबुद्धिं प्रति कारणत्वं शक्तिसम्बन्धेन शक्यसम्बन्धेन वा पदप्रकारकज्ञाने शक्तेः संसर्गत्वाच्छक्तित्वनिष्ठावच्छेदकतायां पर्याप्तिः परं न निवेश्यते तेन शक्यसम्बन्धेन पदप्रकारतानिरूपिता शक्तिनिष्ठा सांसर्गिकविषयता नार्थविशेष्यतानिरूपिता तेन शक्ति सम्बन्धेन पदाभावप्रकारकबाधबुद्धिप्रतिबध्यत्वं न लक्षणाज्ञानस्येति बोध्यं। शक्यसम्बन्धश्चाविनाभावइति प्राञ्चः। तन्न मञ्चाः क्रोशंतीत्यत्राभावात्। तत्रापि यत्समयमादायाविनाभावोपपादनेपि क्लृप्तेन शक्यसम्बन्धमात्रस्यैव लक्षणात्वौचित्यात्। विनाभूतबोधश्च तात्पर्यज्ञानाभावेनैव वारणीयः। अनेकाविनाभूतसत्त्वेप्येकतरभानं तात्पर्यज्ञानबलादेवेति भवतापि वाच्यत्वात्। मण्डपं भोजयेत्यादौ रूढि पूर्विका लक्षणेति मीमांसकाः मण्डपपदस्य गृहविशेषे रूढिर्मण्डपानकर्त्तरिच योगोरूढिः=समुदाय शक्तिर्योगोऽवयवशक्तिस्तत्र रूढेर्योगापहारितेति प्रवादादवयवशक्त्या मण्डपानकर्तुर्बोधासम्भवेन मण्डपपदस्य मण्डपानकर्त्तरि लक्षणा। इत्थंच रूढ्यर्थगृहसम्बन्धितावच्छेदकतया गृहीतचैत्रत्वेन कर्त्तुर्बोधो नतु मण्डपानकर्तृत्वेनेति॥ पङ्कजमित्यादौ तु पद्मस्य रूढ्यर्थस्य पङ्कजनिकर्त्तुश्च योगार्थस्याविरोधादवयवशक्त्यैव पङ्कजनिकर्त्तुर्बोधः। ननु शक्यार्थपरत्वे सम्भवति लक्षणाकल्पनमन्याय्यं। नच रूढेर्योगापहारान्न तथेति वाच्यं। कोयमपहारः न तावद्यौगिकार्थास्मृतिः रूढ्यर्थइव यौगिकेपि स्मारकसम्बन्धस्य शक्तेस्तुल्यत्वात्। नच योगार्थस्य प्रथममस्मृतिः सइति वाच्यं। मण्डपसमुदायेन यदा स्वार्थस्मरणं तदावयवार्थस्मरणे बाधकाभावात्। लक्षणापक्षेपि रूढ्यर्थेन यदा स्वसम्बन्धिस्मरणं तदा पदार्थस्मरणसम्भवेन यौगिकार्थबोधसम्भवाच्च। नच स्मृतस्याप्यवयवार्थस्यान्वयबोधबहिर्भूतत्वमेव स इति वाच्यम्। अयोग्यतया रूढ्यर्थस्यान्वयबोधाभावेपि यौगिकार्थबोधे बाधकाभावात्। अथ मण्डपपदस्य मुख्यार्थेयोगे प्रयोगप्राचुर्याभावादव-

यवशक्तेः कुण्ठनं कल्प्यते अन्यथाऽनेकार्थत्वादिपदादिव मण्डपानकर्तृत्वग-
मोऽपि कदाचित्स्यादिति चेन्न। "तप्ते पयसि दध्यानयति सा वैश्वदेव्यामिक्षा-
वाजिभ्यो वाजिन"मित्यत्र वाजमन्नमामिक्षारूपं येषामिति योगाद्वाजिपदेन
विश्वेदेवा उच्यन्ते न तु रूढ्या अश्वाइति सिद्धान्तस्तव नस्यात् नह्यत्र विश्वेदे-
वेषु वाजिपदप्रयोगप्राचुर्यमस्ति मण्डपानकर्त्तरि कदाचिदपि मण्डपपदस्य
योगेन प्रयोगो नास्तीति तु तवैवाभिमान इतिचेत्। मैवं। मण्डपपदाद्यदा गृ-
हविशेषस्मृतिस्तदैव मण्डाद्यर्थोपस्थितिस्तदुत्तरं पिबत्यर्थस्य तदनन्तरं प्रत्य-
यार्थस्य ततो मण्डपानकर्तृत्वेन ज्ञानस्येति यौगिकार्थस्मृतिविलयात् तदेव
रूढ्यौगिकयोर्बलाबलं शीघ्रं वितथीकृतमेव तथाच रूढ्यर्थस्य शीघ्रमुपस्थित
त्वाद्बलवत्त्वस्यौत्सर्गिकत्वं यत्र तु यौगिकार्थस्य प्रकरणवशात्प्रथममुपस्थिति-
स्तत्र रूढेर्योग एव बलीयान् यथाच रूढ्यर्थस्य शीघ्रमुपस्थितत्वाद्बलवत्वस्यौ-
"त्वग्निर्वसुभिः सोमो रुद्रैरिन्द्रो मरुद्भिर्वरुण आदित्यैर्बृहस्पतिर्विश्वे देवै"रित्यत्र
प्रकरणवशाद्वसुरुद्रमरुदादित्यरूपसर्वदेवानामेव विश्वेदेवपदेन स्मृतिः
नतु रूढ्या पुरूरवो माद्रवः प्रभृतिगणानामुपस्थितिः एवं "तप्ते पयसि दध्या-
नयति सा वैश्वदेव्यामिक्षावाजिभ्यो वाजिन"मित्यत्र वाजमन्नमामिक्षारूपं
येषां ते वाजिन इति योगाद्वाजिनेपि विश्वेदेवदेवताकत्वं प्रकरणेनोपस्थित-
त्वात्। नतु वाजिपदाद्रूढ्याश्वानामुपस्थितिरिति नामिक्षाधिकरणसिद्धान्तवि-
रोधः। नच रूढेर्योगाद्बलीयस्त्वेन रूढ्यर्थधीरेव स्यादिति वाच्यं। रूढ्यर्थयो-
गार्थयोरुपस्थितावनुपस्थितौ वा रूढेर्बलीयस्त्वं प्रकृतेतु प्रकरणवशेन योगा
र्थस्यैव स्मरणान्नतु रूढार्थप्रकरणेनोद्बुद्ध संस्कारस्यैव शब्दाद्बोध इति शब्दे
न प्रकरणसंवलितेन योगार्थस्मृतिरेव जन्यते नतु रूढ्यर्थस्मृतिरिति। नचैवं-
मण्डपादावपि योगार्थस्यैव प्रथमं स्मृतिसम्भवेन न लक्षणेति वाच्यम्। अत्र
प्रकरणादेरभावाद्रूढ्यर्थस्यैव प्रथमं स्मृतिरिति रूढिपूर्विका लक्षणा यत्र च
योगार्थे प्रकारणाद्यवतारः तत्र योगार्थस्यैव बलवत्त्वान्न लक्षणा। यद्यपि पद-
ज्ञानमेवो द्बोधकं न प्रकरणादिकं तथाप्येकतरप्रकरणमपरस्मृतिप्रतिबन्धक-
मवसेयमितित्रदंति। तत्र रूढ्यर्थान्वयबोधो वा तत्स्मृतिर्वा यौगिकार्थान्वय-
बोधे प्रतिबन्धिका। नतावदाद्यः रूढ्यर्थस्य प्रथममुपस्थितत्वेपि तस्यायोग्य-
तया यौगिकार्थान्वये बाधकाभावात् नद्वितीयः प्रकरणादेव यत्र यौगिका-

र्थान्वयबोधस्तत्र रूढ्यर्थस्मृतेरभावात् तस्याः प्रतिबन्धकत्वोपपत्तावपि तस्या यौगिकार्थस्मृतौ तदन्वयबोधे वा प्रतिबन्धकत्वे मानाभावात् साक्षादविरोधिनो ज्ञानस्य जनकज्ञानविघटकत्वेनैव प्रतिबन्धकत्वात् अनुमितौ तु सिद्धेरगत्या फलबलेन तथात्वकल्पनात् तस्माद्यत्र मण्डपपदस्य गृहपरत्वं तत्र मण्डपानकर्तृत्वरूपयोगार्थस्यायोग्यतया नान्वयबोधो नतु रूढ्यर्थस्मृतिस्तत्र प्रतिबन्धिका योग्यत्वरूपसहकारिकारणविरहेण च तदबोधोपपत्तेः यत्र तु रूढ्यर्थस्या योग्यता तत्र योग्यतया योगेन यौगिकार्थबोधो भवत्येव रूढेर्योगापहारप्रवादस्तु योग्यत्वात् रूढ्यर्थस्यान्वयबोधो नतु यौगिकार्थस्य अयोग्यत्वादित्येतत्परो नतु योग्यतादिमतोपि यौगिकार्थस्य नान्वयबोध इत्येतत्परः यत्र च रूढ्यर्थग्रह सम्बन्धिचैत्रे चैत्रत्वादिना तात्पर्यं प्रमाणान्तरादवधार्यते तत्र रूढिपूर्विका लक्षणा नतु सर्वत्रेत्यवधेयं। लक्षित लक्षणापि वृत्त्यन्तरमिति प्राञ्चः। द्विरेफपदेन द्वौरेफौ यत्रेति व्युत्पत्त्या भ्रमरपदं लक्ष्यते भ्रमरपदेन स्वशक्यसम्बन्धीभ्रमररूपोर्थो लक्ष्यते इति द्विरेफपदस्य भ्रमरे लक्षितलक्षणा। नच-द्विरेफपदलक्ष्यभ्रमरपदस्य शक्त्यैव निर्वाहे अलं भ्रमरे लक्षणयेति वाच्यं। प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वनियमेन भ्रमरस्य द्विरेफपदार्थत्वाभावेन तत्र विभक्त्यर्थानन्वयापत्तेः। मन्मते च लक्षित लक्षणा द्विरेफपदस्यैववृत्तित्वेन भ्रमरस्य द्विरेफपदार्थत्वादिति। नच शक्यादन्येन रूपेण ज्ञाते भवति लक्षणेति भ्रमरपदस्य शक्यतावच्छेदकभ्रमरत्वस्य कथं लक्ष्यतावच्छेदकत्वं शक्त्यैव तद्बोध सम्भवादिति वाच्यं। शक्येन रूपेण लक्षणानङ्गीकारे शक्त्यैव तद्बोधसम्भवेन लक्षणाकल्पनमफल मित्यस्यैव तद्बीजतया प्रकृते च शक्त्या भ्रमरत्वविशिष्टस्य बोधस्वीकारेण भ्रमरस्य द्विरेफपदार्थत्वाभावेन विभक्त्यर्थान्वयानुपपत्त्या शक्यस्यापि लक्षणयैव भानमुपेयते एतन्मते लक्षितस्य पदस्य लक्षणा लक्षितलक्षणा साच द्विरेफपदस्य वृत्तिरिति तत्र शक्यसम्बन्धो हि लक्षणा नतु शक्यस्य साक्षात्सम्बन्धः गौरवात् एवं च परंपरासम्बन्धेन लक्षणैव लक्षितलक्षणा स्वलक्ष्यपदघटितलक्षणा सेति तु यावत् तथाच परंपरासम्बन्धेन लक्षणाया एव तथात्वेन द्विरेफपदस्य स्वलक्ष्य भ्रमरपदघटितपरंपरासम्बन्धेन भ्रमररूपार्थोपस्थापकत्वसम्भवात् द्विरेफपदलक्षणयैवोपपत्तेर्नातिरिक्तवृत्तिकल्पनेति दिक्। सा च लक्षणा क्वचिज्जहत्स्वार्था क्वचिदजहत्स्वार्था च आद्या गङ्गायां घोषइत्यादौ स्वार्थस्य प्रवाहस्य त्यागात्तीर-

घोषइत्येवबोधात् यदि च गङ्गासम्बन्धितीरत्वेन बोधः तदा त्वजहत्स्वार्थैव अन्याच काकेभ्यो दधिरच्यतां छत्रिणो यांतीत्यादौ दध्युपघातकत्वेन काककुक्कुटादीनामेकसार्थवाहित्वेन छत्रिछत्रीतराणां बोधात् एवंमञ्चाः क्रोशंति यष्टीः प्रवेशयेत्यादौ मञ्चपदस्य मञ्चस्थपुरुषे यष्टि पदस्य यष्टिधरे लक्षणा जहत्स्वार्थैव स्वार्थपरित्यागेन परार्थलक्षणा जहत्स्वार्थास्वार्थाऽ परित्यागेन परार्थ लक्षणाजहत्स्वार्थेति तल्लक्षणात्। ननु छत्रिणो यान्तीत्यादौ छत्रिशब्दस्य वाक्यत्वात्तत्र न लक्षणा नापि छत्रपदे छत्रपदार्थत्यागेनाजहत्स्वार्थत्वायोगात् किञ्चात्र लक्ष्यतावच्छेदकं नैकसार्थवाहित्वं यान्तीत्यस्यानन्वयापत्तेः गन्तृत्वेनोपस्थितस्य गमनाकाङ्क्षाविरहादिति। अत्राहुः। छत्रपदएव एकसार्थे लक्षणा मतुबर्थश्च सम्बन्धी तथाचैकसार्थवन्तो यान्तीति वाक्यार्थबोधः। क्वचिवाक्यार्थबोधः छत्रिवाक्यलक्षणाभिप्रायेणाजहत्स्वार्थकः। अर्थपदस्य प्रतिपाद्यपरत्वाभिप्रायेणवा। केचित्तु एकसार्थवाहित्वेन छत्रस्याप्यन्वयात्तथात्वम्। अतएव शक्यलक्ष्यसाधारण्यमप्युपपद्यत इत्याहुः। अपरेतु प्रकृताविव एकसार्थवति लक्षणा प्रत्ययश्च तात्पर्यग्राहकः। अथवा सम्बन्धिसामान्ये शक्तमतुप्रत्यये एकसार्थसम्बन्धित्वेन लक्षणा छत्रपदं तात्पर्यग्राहकमित्याहुः। अत्र लक्ष्यसम्बन्धस्यैव लक्ष्यतावच्छेदकत्वं यथा दध्युपघातकत्वे क सार्थवाहित्वादीति बोध्यम्। एवं पदानां स्वपरत्वे लक्षणैव न शक्तिः अन्यलभ्यत्वात्। केचित्तु पदानामौत्सर्गिकमर्थपरत्वं तदभावे स्वपरत्वं तथाच प्रत्यक्षेण पदजन्योपस्थितिसत्त्वाच्छाब्दे तद् भानमित्याहुः। तत्र प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वनियमेन तत्र विभक्त्यर्थान्वयानुप पत्तेः वृत्तिस्वीकारस्यावश्यकत्वात् अतएव पदस्य स्वबोधकत्वं वृत्तिं विनैव ञ भावात् अन्यं न हि अन्य बोधने ऽतिप्रसङ्गात् वृत्तिः कल्प्या स्वस्य स्वबोधकत्वे तु नैवमित्यादिपदस्य स्वार्थान्वयानुपपत्तेः सहकारित्वाच्च न सर्वत्र स्वबोधप्रसङ्गः एवं स्वबोधिते स्वस्मिन्विभक्त्यर्थान्वयोपोति निरस्तं। प्रत्ययानामिति व्युत्पत्तिभङ्ग प्रसङ्गात्। नचैवं निरर्थकजबगडदशमाहेत्यादौ स्वशक्त्यभावात् लक्षणानुपपत्तिरिति वाच्यं। प्रत्येकवर्णेषु द्वन्द्वोत्तरश्रूयमाणक्रियापदार्थान्वयात्समुदायस्योच्चारणासम्भवेन तत्र तदनन्वयात्। तेषां च शक्तत्वेन तत्रैव लक्षणोपगमादिति। "गुणे शुक्लादयः पुंसि गुणिलिङ्गास्तुतद्वती"त्यादौ कोशस्योभयत्र शक्तिबोधकत्वेपि नीलादिपदानां धर्मे शक्तिः धर्मिणि लक्षणा मत्वर्थशब्दे तु मात्वर्थे धर्मे

आयुर्वृत्तमिति। ननु यद्येते एव वृत्ती कथं तर्हि राजपुरुष इ-
त्यादौ षष्ठ्यर्थलाभः नहि राजपदं सम्बन्धे शक्तम्। अथ सम्बन्धोऽ-
न्वयविधया भासते नीलो घट इत्यत्राभेदवदिति चेन्न। राजपुरु (८०)

धर्मिणि च शक्तिरिति सम्प्रदायः नीलादिपदवत् मात्सर्ये धर्मे शक्तिः धर्मिणि लक्षणा। नच मत्सरशब्दस्य धर्मे धर्मिणि तुल्यवत् प्रयोगात् उभयत्र शक्तिरिति वाच्यं। नीलादिपदस्यापि गुणिनि प्रयोगप्राचुर्याद्धर्मिणि लक्षणयैवोपपत्तौ न तत्र शक्तिरिति तु मत्सरशब्देऽपि धर्मे शक्तिः धर्मिणि लक्षणैवेत्यन्ये। अत्र सुब्विभक्तौ न लक्षणा सर्वनाम्नि न लक्षणा वादिवाक्ये न लक्षणा विधौ न लक्षणा विधेयार्थे न लक्षणा विधेयता शालिशाब्दबोधत्वं शक्तिज्ञानकार्यतावच्छेदकं लक्षणया शाब्दबोधस्तु न विधेयता शालीति न व्यभिचार इति विधेयतया लक्ष्यार्थबोधो नास्तीति प्रवादबीजं लाक्षणिकं पदं नानुभावकमिति प्रवादस्योद्देश्यविधेयभावेनान्वयो नास्तीत्यर्थः एवंविशिष्टवाचकानां पदानां विशेष्यमात्रपरत्वे न लक्षणा शक्यादन्येन रूपेण ज्ञाते भवति लक्षणा लक्ष्यतावच्छेदके न लक्षणेति प्रवादा अनुसन्धेयाः। केचित्तु लक्ष्यतावच्छेदके लक्षणायां कल्पने गोत्वेऽपि शक्तिविलोपप्रसङ्गः वृत्त्युपस्थापितस्यैव शाब्दबोधविषयत्वात् गोत्वे शक्तिकल्पने लक्ष्यतावच्छेदकेऽपि तथा। अथ तीरत्वं नोपस्थितिं विना तीरत्वं गङ्गापदसम्बन्धीति सम्बन्धग्रहाभावात्तत्र न लक्षणेति चेन्न। घटोनित्यादौ यथा प्रतियोगितावच्छेदकत्वं संसर्गमर्यादया भासते तथा गङ्गायास्तीरमित्यत्र तीरत्वे सामीप्यावच्छेदकत्वं सम्बन्धो भासते सम्बन्धग्रहेच यादृशं यस्य भानं तथा घटत्वे तस्यैव स्मरणं तथा च लक्ष्यतावच्छेदकेऽपि परंपरासम्बन्धात्मिकालक्षणैवेति प्राहुः। राजपुरुष इत्यादौ शक्त्यालक्षणया वा राजसम्बन्धिपुरुषबोधानुपपत्तेरित्यतिरिक्ता वृत्तिरवश्याभ्युपेया तथा च कथं शक्तिलक्षणे एव वृत्तीत्युक्तमित्यभिप्रायवान् शंकते। नन्विति। एते एव। शक्ति लक्षणे एव। एवकारेण वृत्त्यन्तरव्यवच्छेदः। षष्ठ्यर्थेति। तत्र षष्ठ्याः लुप्तत्वेन राजपदादेश्च सम्बन्धे शक्त्याद्यसंभवात् कथं सम्बन्धलाभ इत्यर्थः। तदेवाह। नहीति। ननु प्रकारतया विशेष्यतया वा बोधे वृत्तेरपेक्षा न तु संसर्गमर्यादया भाने तथा च घटमानयेत्यादौ घटक-

ष इत्यत्रापि तद्दोषापत्तेः। अथ नामार्थयोरभेदेनैवान्वयो न त्व-
न्यथा तथैव व्युत्पत्तेः। राज्ञः पुरुष इत्यत्र न नाभार्थयोरन्व-
यः किन्तु विभक्त्यर्थनामार्थयोरिति चेत्। तर्हि राजपुरुष इ-

र्मत्वयोराधेयत्त्वरूपसंसर्गवद्राजपुरुषइत्यत्रापिस्वस्वामिभावरूपं सम्बन्धभा-
नं वृत्तिं विनैव स्यादित्याशंकते। अथेति। नीलइति। नीलपदस्य निरूढल-
क्षणया नीलविशिष्टमर्थः तस्यचाभेद संसर्गेण घटे ऽन्वयइत्यर्थः तथा च य-
थानीलघटयोरभेदः संसर्गमर्यादया भासते तथा षष्ठीतत्पुरुषेपि सेव्यसेवक
भावलक्षणः सम्बन्धः संबधविधयैव भासते इति भावः। तद्दोषेति। ष-
ष्ठ्यर्थ सम्बन्धि भानापत्तेरित्यर्थः। राजपुरुष इत्यत्रेवात्रापि सम्बन्ध विधया
भानाय राजसम्बन्धी पुरुषइत्यन्वयबोधापत्तेरितिभावः। ननु घटः कर्मत्व-
मानयनं कृतिरित्यत्र घटमानयेत्यत्रे वाधेयतासंबंधेन कर्मत्वे घटान्वयबोधा-
पत्त्या घटकर्मकानयनानुकूलकृतिमानित्यन्वयबोधापत्तेः नामार्थयोरभेदाति-
रिक्त संबंधेनान्वयो न स्वीक्रियत इति व्युत्पत्तिर बश्यमुपेया एवं च रा-
जपुरुष इत्यत्र कथमभेदातिरिक्त सम्बन्धे नान्वयबोधमापादयतीत्याशंक-
ते। अथेति। अभेदेनैवेत्येवकारेणाभेदातिरिक्त सम्बन्धव्यवच्छेदः। एव कारा-
र्थं स्पष्टयति। नत्वन्यथेति। नत्वन्यथा। नत्वभेदातिरिक्त सम्बन्धइर्धव्यवच्छे-
दः एवकारार्थं स्पष्टयति। नत्वन्यथेति। नेत्यर्थः। नन्वेवं नियमे मानाभाव
इत्यतआह। तथैवेति। अन्यथा घटः कर्मत्वमानयनं कृतिरित्यत्राप्याधेयतां
सम्बन्धे न घटोयाकर्मतेत्यन्वयबोधापत्तेरिति भावः। ननु राज्ञः पुरुष इ-
त्यत्र राजपुरुषयोरभेदातिरिक्तसम्बन्धे नैवान्वयबोधोदयात्ताहशनियम इत्य-
तआह। राज्ञइति। नामार्थयोरेव नतथा न्वयः राज्ञपुरुष इत्यत्रषष्ठ्यर्थस्य
नामार्थत्वाभावेनाभेदातिरिक्तसम्बन्धे नाप्यन्वयबोधोऽनुपपन्नइत्यर्थः। विभ-
क्त्यर्थेति। षष्ठ्यर्थ सम्बन्धनामार्थपुरुष योरित्यर्थः षष्ठ्यास्तु न नामत्वं स्वाद्य
न्तमिह नामेष्टमित्यभियुक्त विरुद्धत्वादिति भावः। ननु राज्ञः पुरुष इत्यत्र सेव्यसे
वकभावलक्षणसम्बन्धप्रकारकइव सेव्यसेवकभावलक्षणसम्बन्धेन राजप्रका-
कपुरुषविशेष्यकोप्यन्वयबोधो भवति यथा घटमानयेत्यत्र कर्मतासम्बन्धे
नानयनोपरि घटोप्यन्वेतीति सिद्धान्तात् तथाचैतन्नियमभङ्ग इति चेन्न। त

त्यत्र कथं तयोस्तथान्वय इति स्वयमेव विभावय। अथ सम्बन्धे लक्षणैवेति चेन्न। तथापि राजसम्बन्धी पुरुष इति तदन्वयः स्यादिति तद्दोषतादवस्थ्यात्। अथ राजपुरुषात्मकसमुदाय एव राजसम्बन्धिपुरुषरूपलक्षणेति चेन्न। शक्तिविरहे लक्षणाया अयोगात्। शक्यसम्बन्धो हि लक्षणेत्युक्तम्। उच्यते राजपदं राजसम्बन्धि लक्षकं तथा चाभेदेनैव पदार्थद्वयान्वयः। न चैवं कर्मधारयापत्तिः समासपूर्वदशायां पदयोस्तु-

---

स्यैकदेशिमतत्त्वात् तन्मते तु नामार्थयोरभेदातिरिक्तसम्बन्धेन साक्षादन्वयबोधो न स्वीक्रियत इति नियमात् विभक्त्यर्थमद्वारीकृत्याभेदातिरिक्त सम्बन्धेन नान्वय इति यावत् प्रकृते च सम्बन्धस्य विभक्त्यर्थत्वात् तद्द्वारा अन्वबोधोपगमेपि क्षतिविरहादिति ध्येयं। तर्हीति। तादृशनियममभ्युपेत्यराजापुरुष इत्यत्र तथाबारणेहीत्यर्थः। तयोः। राजपुरुषयोस्तथान्वयः। अभेदातिरिक्त सम्बन्धेनान्वयः। विभावनीयेति। तादृशनियमानभ्युपगमे राजापुरुष इत्यत्रैव तथान्वयबोधापत्तिः अभ्युपगमे तु अत्रापि न तथास्यादित्यर्थः। ननु राजपदस्य राज सम्बन्धे लक्षणे वास्तु राजा पुरुषइत्यत्रत्वभेदे एव तात्पर्येण न सम्बन्धे लक्षणेत्याशंकते। अथेति। तथापीति। राजपदस्य राज सम्बन्ध लक्षकत्वेपीत्यर्थः। इति वदिति। इति वाक्य वदित्यर्थः। नामार्थयोरभेदातिरिक्तसम्बन्धेनान्वयस्याव्युत्पन्नतया राजपदार्थस्य राजसम्बन्धस्याश्रयाश्रयिभावेन पुरुषे ऽन्वयासंभव इति भावः। तद्दोषेति। एकसम्बन्धी पुरुष इत्यन्वयानुपपत्तिरूपदोषतादवस्थ्यादित्यर्थः। ननु राजपदस्य राजसम्बन्ध लक्षकतासंभवेपि राजपुरुष इति वाक्यमेव राजसम्बन्धिपुरुष लक्षकमस्त्वित्याशंकते। अथेति। समुदायएव। राजपुरुष इति वाक्यएव। शक्तिविरहे। वाक्ये कुत्रापिशक्तिविरहे। लक्षणायाः। वाक्ये लक्षणायाः। अयोगादित्यर्थः। ननुगङ्गापदस्यतीरेशक्त्यभावेपि यथातीरेलक्षणा तथावाक्ये कुत्रचिदप्यर्थे शक्त्यभावेपिलक्षणास्यादत आह। शक्येति। तथाच लक्षणायाः शक्तिघटितत्वात्तदभावे तदनुपपत्तिः तीरे गङ्गापदशक्त्यभावेपि गङ्गापदशक्यसम्बन्धसत्त्वात् तत्र लक्षणोपपत्तिः अत्र वाक्ये कुत्राप्यर्थे शक्त्यभावाल्लक्षणानुपपत्तेरिति भावः। सम्बन्धीति।

स्यार्थत्वाभावात् । अन्येतु लुप्ता षष्ठ्येव सम्बन्धं बोधयति ष-ष्ठीलोपमजानतस्तु तदन्वयबोधशक्तिभ्रमात् राजपदलक्ष-

राजसम्बन्धि लक्षकमित्यर्थः । क्वचित्तथैवपाठः । ननु नामार्थयोरन्वयबोधो न स्वीक्रियत इति कथं पुरुषपदार्थे तदन्वय इत्यतआह । तथाचेति । राज-पदस्य सम्बन्धि लक्षकत्वेचेत्यर्थः । अभेदेनैवेति । अन्वयः । राजसम्बन्धि पुरुष योरन्वयबोधः । नामार्थयोरभेदातिरिक्तसम्बन्धेनान्वयो न स्वीक्रियते नत्व-भेदेनापि तदस्वीकार इति भावः । न चैवमिति । षष्ठी तत्पुरुषेपि विशेषण-विशेष्यवाचकपदार्थयोरभेदान्वयस्वीकार इत्यर्थः । अभेदे कर्मधारय इत्य-नेनाभेदबोधस्थले कर्मधारयविधानादिति भावः । समाधत्ते।समासेति । लक्ष णाहि वाक्यार्थान्वयानुपपत्त्या स्वीक्रियते समासपूर्वं तु न राजपदादौ लक्ष-णा अनुपपत्ते रभावात् तथा च समासपूर्वं विशेषणविशेष्यवाचकपदयोः स-मानार्थकयोर्यत्राभेदान्वयबोधकत्वं तत्रैव कर्मधारय इति भावः । पदयोः । राजपुरुषपदयोः । तुल्येति । एकविशेष्यकबोधजनकत्वाभावादित्यर्थः । पदे तुल्याधिकरणे विज्ञेयः+कर्मधारयइत्यनुशासनादिति भावः । ननु राज्ञः पुरु-षइत्यत्र सम्बन्धप्रकारकोबोधः राजपुरुषइत्यत्र सम्बन्धिप्रकारकइति वि-ग्रहवाक्यसमासवाक्ययोः समानार्थकत्वभङ्गापत्तिः समानार्थकसमासारं-भकवाक्यस्यैव विग्रहवाक्यत्वादिति राजसम्बधी पुरुषइत्येव विग्रहवाक्यं वाच्यमिति कर्मधारयत्वापत्तौ तत्पुरुषोच्छेदः । नच शक्याभेदप्रतियोग्युप-स्थापने कर्मधारय इति वाच्यं । नीलोत्पलमित्यादौ नीलपदस्य नीलविशिष्टे शक्तिविरहेण कर्मधारयत्वाभावापत्तेः तस्माद्राजपदस्य राजसम्बधे एव लक्ष-णा स्वीकर्तुमुचिता । न च राजसम्बधी पुरुषइति वत् अनन्वयापत्तिरुक्तैव ना-मार्थयोरिति व्युत्पत्तेरिति वाच्यं । घटोनेत्यादौ नामार्थयोरन्वयस्य दृष्टत्वा-न्निपातातिरिक्तस्थलएव तादृशनियमाभ्युपगमे च समासातिरिक्तस्थलएव म-यापि तादृशनियमाभ्युपगमात् । नचैवं राजसम्बधे लक्षणा वैयर्थ्यमिति वाच्यं । व्याससमासयोः समानप्रकारकबोधजनकत्वरूपसमानार्थकत्वरक्ष-णायैव लक्षणाया उपगमात् सम्बन्धप्रकारकबोधस्यानुभवसिद्धत्वाच्चेति । मैवं समानविषयकबोधजनकत्वमित्येव हि समानार्थकत्वं नतु समानप्रकारक बोधजनकत्वं तत् आरूढवानरोवृक्ष इत्यत्र आरूढवानरोयमिति विग्रहात्

णया वेति स्वीचक्रुः। वैयाकरणास्तु समासस्थलेशब्दसमुदायस्य विशिष्टार्थे शक्तिरेव। नचैवं राजपदशक्तिमविदुषोपि राजपुरुषादिपदादन्वयप्रत्ययः स्यादिति वाच्यं ! समस्तश-

---

यत्कर्मकारोहणकर्ता वानर इति बोधेन समासाच्च वानरकर्तृकारोहणकर्म वृक्ष इति बोधेन भिन्नप्रकारकबोधस्यैवोदयेन व्यभिचारात् एवं प्राप्तोदकोग्राम इत्यादावपि तत्र प्राप्तमुदकंयं इति विग्रहात्। अथ बहुव्रीहेरविग्रहतयानास्य विग्रहवाक्यत्वं चित्रगुरित्यत्र चित्रागौर्यस्येति समासार्थकथनं नतु विग्रहः समस्यमानपदैरेवार्थकथनस्य विग्रहत्वादितिचेन्न। नहि तत्र विग्रहएवनास्तीति समासारम्भकवाक्यस्यैव विग्रहत्वात् किन्तु बहुव्रीहौ तस्यासाधुत्वं समस्यमान पदैरेव विग्रहस्य साधुत्वात् अतएव बहुव्रीहौ विग्रहस्यासाधुत्वज्ञापनाय तत्र नित्यसमासत्वाभिधानम् अतएव चाविग्रहोऽस्वपदविग्रहोवा नित्यसमासइति तल्लक्षणम्। अथ समस्य मानपदैरेवार्थकथनरूपविग्रहस्य साधुविग्रहस्य वा व्याससमासयोः समानार्थकत्वनियमे प्रवेशान्नोक्तस्थले व्यभिचार इति चेन्न। अप्रयोजकत्वात्। वस्तुतस्तु नामार्थयोरभेदेनैव व्युत्पत्तेः संकोचे मानाभावात्सम्बन्धिनि लक्षणाया आवश्यकत्वे समानविषयबोधजनकत्वमित्येव कल्पनात् नतु समानप्रकारकबोधजनकत्वरूपं समानार्थकत्वमितिदिक्। षष्ठ्येवेति। स्मृतासतीति शेषः एवंच षष्ठ्याएव सम्बन्धोर्थः आश्रयाश्रयिभावेन पुरुषे भासते नामार्थयोरेव चाभेदातिरिक्तसम्बन्धेनान्वयबोधनिषेधादिति भावः। ननु यस्य न षष्ठीलोपज्ञानं तस्य लुप्तषष्ठीस्मरणासम्भवेनान्वयबोधानुपपत्तिरित्यत आह। षष्ठीलोपमिति। अजानतस्तु। अननुभवतस्तु। शक्तिभ्रमात् राजपुरुष इति समुदायस्य राजसम्बन्धिनि पुरुषे शक्तिभ्रमात्। नतुराजपदस्य शक्तिभ्रमादित्यर्थः। तथासति राजपदलक्षणयावेति राजपदस्य लक्षणयैव सहान्वयकथनानुपपत्तेरितिध्येयं। नन्वेवं तत्र शक्तिभ्रमाच्छाब्दबोधस्वीकारे तत्र दोषादीनामननुगतानां नियामकत्वकल्पने नियमतस्तत्पूर्वं तादृशदोषकल्पने च गौरवमत आह। राजपदेति। पूर्वकल्पे तु राजसम्बन्धिनि निरूढलक्षणा एतन्मतेतु षष्ठीलोपस्मरणासम्भवस्थले राजपदे स्वारसिकी लक्षणा इदमेव लाघ-

क्तिग्रहोऽप्यनुशासनात् । नचावयवशक्त्यग्रहेऽनुशासनग्रहः संभवतीति तच्छक्तिग्रहस्य समुदायशक्तिग्रहे हेतुत्वशादित्याहु स्तन्न । अवयवलक्षणयोपपत्तेः समुदायशक्तौ मानाभावात्

वमिति भेदः । नच ऋद्धस्य राजमातङ्ग इत्यादौ एतन्मते लुप्तषष्ठीस्मरणस्यावश्यकतया समानविभक्तिकत्वेनाभेदेनान्वयबोधापत्तिरिति वाच्यं । नहि समानविभक्तिकत्वाभावनिबन्धनमभेदेनान्वयाननुभावकत्वं किन्तु समासाघटकपदसापेक्षतया, तदभावेन (सविशेषणानां वृत्तिर्न वृत्तस्य विशेषणयोगोऽनेति नियमात्) नचैवं शरैः शातितपत्रः चैत्रस्य दासभार्या इत्यादौ शरकरण त्वचैत्रनिरूपितत्वयोः समासविशेषणीभूतशातनदासत्वयोर्कथमन्वय इति वाच्यम् । अभेदेनान्वये तथानियमात् । स्तोकं पचतीत्यादावभेदान्वयानुरोधेन समानविभक्तिकत्वमित्यस्य विरुद्धविभक्तिराहित्यमित्यर्थकत्वावश्यकतया भवन्मतेप्यगतेश्च । स्वीचक्रुरित्यस्वरसोद्भावनं तद्बीजंतु क्वचित्समासपूर्वं विग्रहश्रवणस्य समासार्थकथनपरतया विग्रहश्रवणस्य सर्वत्रानावश्यकतया लुप्तषष्ठीस्मरणकल्पने गौरवात्क्वचित् राजसम्बन्धिनि स्वारसिकलक्षणाग्रहस्थलानुरोधेन राजसम्बन्धिप्रकारकबोधे तादृशसमभिव्याहारज्ञानस्य कारणत्वकल्पनाया आवश्यकत्वेन तत्र निरूढलक्षणाया एव न्याय्यत्वात् । नच सम्बधिनि तात्पर्यस्यानादित्वकल्पनमेव निरूढलक्षणा कल्पने गुरु अनादितात्पर्यविषयीभूतार्थनिष्ठलक्षणाया एव निरूढलक्षणात्वादिति वाच्यं । नियमतो लुप्तषष्ठीस्मरणकल्पनापेक्षया तात्पर्यानादित्वकल्पनाया एव युक्तत्वात् । नचैवं दधि पश्यतीत्यादावपि दधिपदस्य दधिकर्मके लक्षणापत्त्यातत्रापि लुप्तविभक्त्यनुसन्धानं विनापि बोधापत्तिरिति वाच्यं । तत्र दधिपदस्य द्वितीयेतरविभक्त्यन्तत्वभ्रमदशायां दधिकर्मकः पश्यति दधिकर्मकेण पश्यतीत्यत्रेवान्वयाबोधेन कर्मत्वार्थकविभक्तिं विना निराकाङ्क्षत्वेन तदनुसन्धानस्यावश्यकत्वात्समासस्थले त्वन्यथैवव्युत्पत्तिः अतएवाग्निनौदनं पचेतेत्यत्र तान्येव पदानि समर्थानि नतु तदर्थकानि अग्निकरणकौदनकर्मकपाककृतिरिष्टसाधनमितितु वाक्यं न पदमित्युक्तमिति । समासस्थइति । घटमानयेति शब्दसमुदायवारणाय समासस्थइति । राजपुरुषइत्यादि समासवाक्यस्येत्यर्थः । विशिष्टेर्थे । राजसम्बन्धि पुरुषादिरूपे विशिष्टेर्थे । शक्तिरेवेति

तदुक्तं जहत्स्वार्थातु तत्रैव यत्र रूढिर्विरोधिनीति तस्माद-न्यथोपपत्तौ समासे शक्तिरयुक्तेति संक्षेपः। स्यादेतत् मास्तु तत्पुरुषे शक्तिर्बहुव्रीहौ तु चित्रगुपदे चित्रगोस्वामिनि शक्ति-

---

तथाच समासे शक्त्यैव विशिष्टार्थबोधोपपत्तेर्नातिरिक्त वृत्तिकल्पनमिति भावः एवं। समासे शक्तिस्वीकारे। राजपदेति। राजपुरुषइत्यत्र राजपदं राज्ञि शक्तमि-ति शक्तिज्ञानशून्यकालेपि राजपुरुषपदं राजसम्बन्धिपुरुषे शक्तमिति शक्ति-ज्ञानसम्भवेन तादृशबोधापत्तिरित्यर्थः। समस्तेति। समासस्थले विशिष्टार्थे शक्तिग्रहइत्यर्थः। नचेति। नहीत्यर्थः। अवयवेशक्त्यग्रहे। राजपदादिशक्त्यग्र-हे। अनुशासनग्रहः। अनुशासनजन्यबिशिष्टार्थे शक्तिग्रहः। तच्छक्तिग्रहस्य। अ-वयवशक्तिग्रहस्य। समुदायग्रहे। समुदायशक्ति ग्रहे। हेतुत्वादिति। व्यवहा-रादिना नात्र शक्तिग्रहः किन्तु व्याकरणादितः व्याकरणेन हि प्रत्येकशक्त-राजपदादिसमुदायो विशिष्टार्थे शक्त इति बोधनीयं सतु प्रत्येकशक्त्यग्रहे-न सम्भवतीति तज्जन्यसमस्तशक्तिग्रहे अवयवशक्तिग्रहस्य हेतुत्वात् राज-पदादिशक्तिग्रहाभावे समुदायशक्तिग्रहस्याप्यभावान्न ततोऽन्वयबोध इति-भावः। अवयवेति। राजपदस्य राजसम्बन्धिनि लक्षणयैवेत्यर्थः। समुदाय-शक्तौ। समास वाक्ये विशिष्टार्थशक्तौ। मानाभावादिति। अनन्यलभ्योहि श-ब्दार्थइति न्यायादिति भावः। ननु गङ्गायां घोष इत्यत्रैव जहत्स्वार्थैवात्र ल-क्षणोपेया सातु न सम्भवतिराजपदस्य राजसम्बन्धिनि लक्षणायां स्वार्थप-रित्यागाभावादित्यत आह। तदुक्तमिति। यत्र रूढिः शक्तिः विरोधिनी स्वा-र्थविषयकविशिष्टार्थबोधस्वरूपायोग्या तत्रैव जहत्स्वार्था नत्वन्यत्र अन्य-त्रतु अजहत्स्वार्था यथा गङ्गायां घोष इत्यत्र तीराधिकरणको घोष इत्ये-वान्वयबोध उपेयः तत्रच प्रवाहस्य तादृशबोधविषयत्वाभावेन तादृशबोध-स्वरूपायोग्यत्वमस्त्येव गङ्गापदस्येति। गङ्गापदे जहत्स्वार्था लक्षणा मञ्चाः क्रोशंतीत्यत्र तु मञ्चपदस्य मञ्चस्थपुरुषे लक्षणायां मञ्च रूपस्वार्थस्यापि ता-दृशबोधविषयत्वादजहत्स्वार्थैव लक्षणा एवं च न केवलं जहत्स्वार्थैव लक्ष-णा येन राजपदस्य राजसम्बन्धिनि लक्षणाकल्पनं नस्यात् किंत्वजहत्स्वा-र्थापीति साचाङ्गीकार्येति भावः। वस्तुतस्तु नन्वेवंपङ्कजमित्यादावपि समु-दाये शक्तिर्न स्यात् अवयवलक्षणयैव पद्मत्वविशिष्टबोधोपपत्तेरित्यत आह।

रावश्यकी न हि तत्र लक्षणया निर्वाहः तथाहि गोपदं गोस्वामिलक्षकं चित्रपदं च चित्रस्वामिलक्षकं नाद्यः न हि चित्रत्वस्य गवान्वयः संभवति तस्य पदार्थैकदेशत्वात् अत-

---

तदुक्तमिति । यत्र रूढिः प्रसिद्धिः योगविरोधिनी तत्रैव जहत्स्वार्था लक्षणा यथा कर्मणि कुशल इत्यादौ दक्षे रूढिः प्रसिद्धिः कुशान्लातीति कुशादानकर्तृयोगार्थस्य विरोधिनी दक्षे कुशादानकर्तृत्वबाधादिति कुशलपदस्य विवेचकत्वरूपशक्यसम्बन्धसत्त्वात् दक्षे लक्षणाबाधेन शक्त्यावयवार्थबोधाभावात् । नचात्र विवेचकत्वेन लक्षणायामजहत्स्वार्थत्वमिति वाच्यं । यत्र स्वार्थस्य विशेष्यतया क्रियान्वये प्रवेशः साऽजहत्स्वार्था यथा छत्रिणो यान्तीत्यादौ एवं च यष्टीः प्रवेशयेत्यत्रापि जहत्स्वार्थैव प्रकृतेच राजपुरुषइति समुदायस्य राजसम्बन्धिपुरुषे रूढिः प्रसिद्धिः राजाभिन्नपुरुषस्य योगार्थस्य विरोधिनीति तत्र जहत्स्वार्था लक्षणा स्वार्थस्य राज्ञो विशेष्यतया क्रियान्वयेप्रवेशाभावात् पङ्कजमित्यादौतु पद्मस्य पङ्कजनिकर्तुश्च योगार्थस्याविरोधादवयवशक्त्यैव पङ्कजनिकर्तृबोधः पद्मत्वविशिष्टबोधार्थं च पङ्कजपदस्य पद्मत्वविशिष्टे लक्षणा कल्पने तु शक्त्यापङ्कजनिकर्तुर्योगार्थस्य लक्षणयाच पद्मत्वविशिष्टस्यबोधो वाच्यः तस्य च युगपद्विरोधेनासम्भवात्पङ्कजपदस्य पद्मत्वविशिष्टे समुदायशक्तिरावश्यकी तस्माद्युगपद्वृत्तिद्वयविरोधेन शक्त्या लक्षणया च बोधानुपपत्तेः पङ्कजपदे समुदायशक्तिरावश्यकी समासेतु नैवमिति । अथवा पङ्कजमित्यत्रापि लक्षणयैवोपपत्तेः समुदायशक्तिर्नस्यादत आह । तदुक्तमिति । यत्ररूढिः । समुदायशक्तिः । योगविरोधिनी । योगः अवयवशक्तिस्तद्विरोधिनी । तत्रैव जहत्स्वार्था लक्षणा यथा मण्डपं भोजयेदित्यत्र तत्रहि मण्डपपदस्य गृहविशेषे रूढिः योगविरोधिनी रूढ्यर्थगृहे मण्डपानकर्तृत्वासम्भवात्तत्ररूढेर्योगापहारित्वेति प्रवादात् अवयवशक्त्या मण्डपानकर्तृबोधासम्भवात् मण्डपपदस्य मण्डपानकर्तरि लक्षणा इत्थं च रूढ्यर्थगृहसम्बन्धितावच्छेदकतया गृहीतचैत्रत्वादिनान्वयबोधो नतु मण्डपानकर्तृत्वेन पङ्कजमित्यादौतु रूढ्यर्थस्य पङ्कजनिकर्तुश्च योगार्थस्याविरोधादवयवशक्त्यैव बोधः पद्मत्वविशिष्टस्य च लक्षणया बोधोपगमे युगपद्वृत्तिद्वय-

एत्र नान्त्योऽपि गवान्वयानापत्तेः। अथ गोपदं चित्रगोस्वामिलक्षकं चित्रपदं तु तात्पर्यग्राहकमिति चेन्न। चित्रपदं चित्रगोस्वामिलक्षकं गोपदं तु तात्पर्यग्राहकं मिति वि-

---

विरोधात्पङ्कजपदे समुदायशक्तिरावश्यकी राजपुरुष इत्यत्र तु राजसम्बन्धिपुरुषे राजाभिन्नपुरुषस्यावयवार्थस्य विरोधादवयवशक्त्या तद्बोधाभावे युगपद्वृत्तिद्वयविरोधाभावाल्लक्षणैव स्वार्थस्यावयवार्थस्य त्यागात् जहत्स्वार्थलोक्तिरिति सारं। स्वोक्ते समासेऽवयवलाक्षणिकत्वे उपष्टम्भकमाह। तदुक्तमिति। यत्रेति। यत्रानुभूयमानसमुदायार्थोऽवयवार्थविरुद्धस्तत्र पदे जहत्स्वार्था लक्षणेति समुदायार्थ इत्यपि कश्चित्। एतन्मते तत्र जहत्स्वार्थैवेत्यन्वयं विनाऽगतिरिति ध्येयं। जहत्स्वार्था नतत्रैव यत्र रूढिविरोधिनीति क्वचित्पाठः यत्र लक्षणा रूढिविरोधिनी शक्तिविरोधिनी तत्र न जहत्स्वार्था लक्षणा यत्र लक्षणायामङ्गीकृतायां शक्त्यासहान्वयबोधस्तत्र न जहत्स्वार्था लक्षणेति यावत् यथापङ्कजमित्यत्र पद्मत्वेन लक्षणस्या पङ्कजनिकर्तृत्वेन शक्त्याबोधे युगपद्वृत्तिद्वयविरोध प्रसङ्गात् न तत्र लक्षणा किंतु समुदाये शक्तिः, राजपुरुष-इत्यत्र तु सम्बन्धिलक्षणायां न तथेति न तत्र समासे शक्तिरिति ध्येयम्। उपसंहरति। तस्मादिति। अन्यथेति। अवयवलक्षणोपपत्तावित्यर्थः। अनन्यलभ्यस्य शब्दार्थत्वात् अन्यथा गङ्गापदस्यापि तीरे शक्त्यापत्त्या लक्षणोच्छेदापत्तेरिति भावः। ननु चित्रगुरित्यादौ चित्रगोस्वामीत्यन्वयोऽनुभवसिद्धः तस्यचावयवशक्त्या लक्षणयावोपपत्त्यभावाद्वाक्ये शक्तिरावश्यकीति कथं न समासे शक्तिरित्याशंकते। स्यादेतदिति। बहुव्रीहौ तु। चित्रगुरित्यादिबहुव्रीहौतु। नन्वत्राप्यवयव लक्षणयैवोपपत्तौ न शक्तिः कल्पनीयेत्यत आह। नहीति। लक्षणया। अवयवलक्षणया। निर्वाहः। विशिष्टार्थबोधः। अनिर्वाहमेवोपपादयति। तथाहीति गोपदस्य गोस्वामि लक्षकत्वे चित्रपदार्थस्य गवि अन्वयोवाच्यः सच न सम्भवति पदार्थैकदेशत्वादिति भावः। चित्रस्य। चित्रपदार्थस्य चित्रत्वविशिष्टस्य। गवान्वयः। गविअन्वयः। गवेति-तृतीयान्तंवा गवासहेत्यर्थः। सम्भवतीति। चित्रपदार्थस्य चित्रस्याभेदेनगवि अन्वयो नसम्भवतीत्यर्थः। तस्य। गोः। नच तच्छब्दस्याव्यवहितपूर्वोप-

स्थितमुख्यविशेष्यपरामर्शकतया गवान्वयोपसर्जनतया कथं तच्छब्देन गोपरामर्श इति वाच्यं। तच्छब्दस्याव्यवहितपूर्वोपस्थितमात्रपरामर्शकतया तात्पर्यबलादन्वयोपसर्जनस्यापि गोर्बोधने बाधकाभावात्। गवेति तृतीयान्तत्वे दोषास्पर्शाच्च। पदार्थैकदेशत्वात्। गोस्वामिरूपपदार्थैकदेशत्वादित्यर्थः। गौर्नित्येत्यत्र गोत्वे नित्यत्वान्वयवारणाय पदार्थः पदार्थेनान्वेति न तु पदार्थैकदेशेनेति व्युत्पत्त्यङ्गीकारस्यावश्यकत्वादिति भावः। केचित्तु चित्रस्य। चित्रविशेषणतयोपस्थितस्य चित्रत्वस्येत्यर्थः। चित्रपदस्योभयत्र प्रयोगात्। तस्य। चित्रत्वस्य। पदार्थैकदेशत्वात्। चित्रपदार्थैकदेशत्वात्। एकविशेषणतयोपस्थितस्यान्यत्र विशेषणत्वेनान्वये निराकांक्षत्वादिति भाव इत्याहुस्तन्न। एवमपि चित्रस्य गविअभेदेनान्वये बाधाकानुक्तेः। अतएवेति। चित्रस्य गवान्वयासम्भवादेवेत्यर्थः। गवानन्वयेति। चित्रपदस्य चित्रस्वाम्यर्थकत्वे पदार्थैकदेशतया चित्रे नगोरन्वयः नापि चित्रस्वामिनि नामार्थयोरभेदेनैव व्युत्पत्तेरिति भावः। पदद्वयइति। चित्रपदे गोपदेचेत्यर्थः। ननूभयत्र लक्षणायां गौरवात् तदपेक्ष्य समुदायशक्तिरेवास्तामित्यत आह। नत्विति। अन्येति। अनन्यलभ्यस्यैव शब्दार्थत्वेनोभयत्र लक्षणायां गौरवस्य प्रामाणिकत्वादिति भावः। पदद्वये लक्षणाकल्पनेऽन्यतरपदवैयर्थ्याद्वाक्ये एव लक्षणावादिमीमांसक मतमाह। मीमांसकास्त्विति। समुदायएव। चित्रगुरिति वाक्यएव। लक्षणा। चित्र गोस्वामिनि लक्षणा। समुदायस्य। वाक्यस्य। शक्त्यभावादिति। वाक्यस्य कुत्रचिदप्यर्थे शक्त्यभावात्स्वशक्यसम्बन्धरूपा लक्षणा दुर्वचेत्यर्थः। स्वबोध्यस्येति। गङ्गापदबोध्यस्य प्रवाहस्यसम्बन्धस्तीरेऽस्तीति तत्र तत्सत्त्वमुपपन्नं परन्तु शक्यत्वेन न तत्प्रवेशः किन्तु बोध्यत्वेनेत्यर्थः। अत्र। चित्रगुरित्यत्र बहुव्रीहावित्यर्थः। वाक्यस्यापि। चित्रगुरितिवाक्यस्यापि। विशिष्टं बोध्यमिति। एकदेशविकृतमनन्यवद्भवतीति न्यायेन चित्रगुरित्यत्र चित्रा गौरिति वाक्यस्यसत्त्वात्तस्य च बोध्यं चित्रागौस्तत्सम्बन्धश्च चित्रगोस्वामिन्यस्तीति भावः। शक्यसम्बन्धस्य लक्षणात्वे दूषणं दर्शयन् स्वबोध्यसम्बन्धस्यैव लक्षणात्वमुपपादयति। अन्यथेति। वाक्ये लक्षणाया अनङ्गीकारेइत्यर्थः। कागतिः। कथमन्वयबोधः। तदेवोपपादयति। नद्दीति। गभीरायामिति। नदीपदस्य नदीतीरत्वेन लक्षणा-

निर्गंतुमशक्यत्वात्। तस्माद्विनिगमकाभावात्समुदायशक्ति रेवेति चेत्। अत्रोच्यते। विनिगमकाभावादस्तु पदद्वये लक्षणा। न तु समुदाये शक्तिरन्यलभ्यत्वात्। मीमांसकास्तु। समुदाय एव लक्षणा। न च समुदायस्य शक्याभावाल्लक्षणा नुपपत्तिः। स्वबोध्यसम्बन्धो हि लक्षणा अस्ति च वाक्ये-पि विशिष्टं बोध्यम्। अन्यथा कागतिर्गभीरायां नद्यां घोषइत्यत्र। नहि नदीपदं तीरलक्षकं गभीरायामित्यनन्वयापत्तेः। नहि तीरं गभीरं। नापि गभीरपदं तीरलक्षकं। नद्यामित्यनन्वयापत्तेः। नहि तीरं नदी तस्मादनन्यगतिकतया वाक्यमेव गभीरनदीतीरलक्षकमित्याहुः। अत्रोच्यते। वाक्यं न विशिष्टार्थबोधकं तद्बोधकतावच्छेदकशक्तेरभावात्। अतस्तव बोध्यसम्बन्धो लक्षणेति रिक्तं वचः। किञ्च

यां गभीरस्य पदार्थैकदेशतया नद्यामन्वयासम्भवात् तीरे च विशेष्यवाचकपदयोः समानविभक्तिकत्वस्थलेऽभेदेनान्वयस्यैव व्युत्पन्नतया भेदेनान्वया सम्भवादभेदेनैवान्वयोवाच्यः सतु न सम्भवति बाधादिति भावः। नद्यामित्यस्येति। गभीरपदस्य गभीरसम्बन्धितीरत्वेन लक्षणायां नद्याः पदार्थैकदेशतया गम्भीरेऽन्वयासम्भवात् तीरे च समानविभक्तिकस्थलेऽभेदेनान्वयस्यैव व्युत्पन्नतयाभेदेनान्वयो वाच्यः सतु न सम्भवति बाधादिति भावः। अनन्वयमेवाह। नहि तीरं नदीति। उपसंहरति। तस्मादिति। अनन्येति शक्तया लक्षणया वा विशिष्टार्थ बोधस्यानुपपत्त्या वाक्यमेव। गम्भीरायां नद्यामिति वाक्यमेव लक्षकमिति पङ्कजपदे येनायत्त्या वाक्ये शक्तिस्वीकारेऽपि अन्यलभ्यत्वादत्र लक्षणेष्टैव एकत्र वाक्ये शक्तिकल्पनादन्यत्रापि तत्कल्पने च गङ्गापदस्य प्रवाहे शक्तेः क्लृप्तत्वेन तीरेऽपि शक्तिकल्पनापत्त्या लक्षणोच्छेदापत्तेरतः स्वबोध्यसम्बन्धस्य लक्षणात्वमुपगम्यैषारीतिः। वाक्यमिति। चित्रगुरित्यादिवाक्यमित्यर्थः। न विशिष्टार्थेति। चित्राभिन्ना गौरित्यादिविशि-

गम्भीरायां नद्यामिति विभक्त्यन्तभागस्य न तीरे लक्षणा । तदाधारताप्रत्ययानापत्तेः । नापि गम्भीरायां नदीति भागस्य तदर्थाबोधकत्वात् । बोधकत्वे वा लक्ष्ये विभक्त्यर्थानन्वयाप-

---

ष्टार्थबोधकं नेत्यर्थः । तद्बोधकतेति । विशिष्टार्थबोधकतावच्छेदकेत्यर्थः । तत्सत्त्वे च किं लक्षणयेति भावः । अत इति । शक्तेरभावात् । रिक्तम् । अर्थशून्यं वच इत्यर्थः । अपभ्रंशेपि शक्तिभ्रमेण स्वबोध्यसत्त्वात्तत्रापि लक्षणापत्तिः तथाच वृत्तिमत्त्वस्यैव पदसाधुत्वरूपत्वेन अपभ्रंशिनां पदानां यत्र प्रयोगापत्तिः साधूनेव प्रयुञ्जीतेत्यनेन विरोधाभावादतः शक्त्या स्वबोध्यसम्बन्धो लक्षणेत्येव वाच्यं नचैतद्वाक्ये सम्भवतीति भावः । ननु वाक्ये समुदायत्वेन शक्त्यभावेपि प्रत्येकपदशक्त्या स्वबोध्यमस्त्येव गम्भीरपदसमभिव्याहृतनदीपदशक्तत्वमेव विशिष्टबोधकतावच्छेदकम् अपभ्रंशे तु नैवमित्यस्वरसादाह । किंचेति । स्वबोध्येत्यत्र बोधकत्वमात्रविवक्षणे गङ्गायामिति समुदायस्यापि लाक्षणिकत्वापत्तिरतस्तत्त्वेन बोधकत्वं विवक्षणीयं तथासत्याह । गम्भीरायामिति । तीरे । गम्भीरनदीतीरे । तदाधारतेति । तीराधारतेत्यर्थः । विभक्तेः प्रत्यायिकाया अभावेनाधारत्वबोधकाभावादिति भावः । विभक्तिशून्यभागस्यापि न लक्षणेत्याह । नापीति । सप्तमीशून्यभागस्येत्यर्थः । इह तु सप्तम्या एव बोधकत्वान्नाधारताप्रत्ययानुपपत्तिरिति भावः । तस्य । गम्भीरायां नदीति भागस्य । अबोधकत्वादिति । समानविभक्तिकपदस्यैवाभेदान्वयबोधकतया विभक्तिशून्यभागस्याभेदान्वयबोधकत्वाभावादिति भावः । तथाच स्वबोध्यसम्बन्धरूपा लक्षणापि नात्र सम्भवतीति ज्ञेयं । यद्यपि पदानां स्वस्वान्वयबोधकत्वे न समूहत्वेन नवेतरपदावच्छिन्नेतरपदत्वेन स्वरूपयोग्यतेति विभक्त्यन्तभागस्य लक्षकत्वेप्ययं दोषः । तथापि इतरपदावच्छिन्नेतरपदे फलोपधानरूपं बोधकत्वं सम्भवत्येव गम्भीराभिन्ना नदीति शाब्दबोधे समानविभक्तिकगम्भीरपदसमभिव्याहृतनदीपदज्ञानत्वेनानुपूर्वीज्ञानस्य कारणत्वादिति पूर्वत्र नायं दोषइतिध्येयं । नन्वभेदान्वये न समानविभक्तिकत्वं तन्त्रं स्तोकं पचतीत्यत्र व्यभिचारात्किन्तु विरुद्धविभक्तिराहित्यमेव तच्च विभक्तिशून्यभागेप्यस्तीत्यत आह । बोधकत्वे वेति । लक्ष्ये । तीररूपलक्ष्यार्थे । विभक्त्यर्थेति । आधारत्वानन्वयापत्तेरित्यर्थः । अनन्वयमेवाह । प्रत्ययानामिति । यथा घटमित्यत्र घटरूपप्रकृत्य-

क्ते: नद्विस भाग: प्रकृतिर्येन तदर्थे विभक्त्यर्थान्वय: स्यात्। गभीरायामिति सप्तम्यनापत्तेश्च । अथ विभक्त्यन्तस्यैव गभीरनदीतीराधारत्वलक्षकत्वमिति चेन्न । अशक्तत्व-

थान्वितकर्मत्वरूपस्वार्थप्रतिपादकत्वं विभक्ते: । नच धवखदिरौ छिन्धीत्यादौ द्वितीयार्थकर्मत्वस्याप्रकृत्यर्थ धवान्वितत्वात्कथमेतदितिवाच्यं । यादृग समुदायोत्तरं विभक्तिस्तस्यैव प्रकृतित्वेन धवस्यापि प्रकृत्यर्थत्वात् । सभाग: । गभीरायां नदीति विशिष्टवाक्यात्मकभाग: । प्रकृतिरिति । नदीपदोत्तरमेव विभक्ते: श्रूयमाणतया नदीपदमेव प्रकृतिस्तदर्थश्च न भवन्मते विशिष्टनदीतीरं विशिष्टवाक्योत्तरं च क्वापि विभक्तेरदृष्टत्वेन न वाक्यस्य प्रकृतित्वमिति भाव: । ननु डित्थडपित्थसमुदायवत् गभीरायां नदीति वाक्योत्तरमेव विभक्तिरिति तस्यप्रकृतित्वमस्तीत्यत आह । गभीरायामिति । गभीरायां नदीति वाक्योत्तरं यदि विभक्ति स्तदा सुपो धातुप्रातिपदिकयो: एतयोरवयवस्य सुपो लुक्स्यादित्यनेन गभीरायामिति सप्तम्या लुक्स्यादिति गभीरायां नद्यामिति न स्यात्किन्तु गभीरनद्यामिति स्यादित्यर्थ: । वस्तुतस्तु नन् नीलं घटमानयेत्यत्र विशिष्टे कर्मत्वान्वयो न स्यात् नीलस्याप्रकृत्यर्थत्वादित्यत आह । गभीरायामिति । विशेषणवाचकपदस्य विशेष्यवाचकपदसमानवचनत्वानुरोधेन गभीरायामिति सप्तमी भवन्मते च नदीपदस्य विशेष्यवाचकपदत्वाभावात् । गभीरायामित्यस्य विशेषणवाचकपदत्वाभावाच्च गभीरायामिति सप्तमी न स्यादित्यर्थ इतिसारं । नदीपदोत्तरसप्तम्या एव लक्ष्यार्थे आधारत्वान्वयसम्भवे गभीरायामित्यत्र विभक्त्यर्थान्वयासम्भवादिति भाव इत्यपि कश्चित् । तन्न । वक्ष्यमाणस्वमतेपि तद्वैयर्थ्य सत्त्वात् । अथेति । विभक्त्यन्तस्येति । गभीरायां नद्यामिति विभक्त्यन्तभागस्यैवेत्यर्थ: । विभक्त्यन्तस्य नामत्वाभावेन नामार्थयोरिति व्युत्पत्त्यनवकाशाद्भेदेनैव बोधे तदर्थान्वय इति भाव: । अशक्तत्वादिति । गङ्गायामिति समुदायस्यापि लाक्षणिकत्वापत्त्या तत्त्वेन बोधकत्वं वाच्यम् एवमपभ्रंशवारणाय शक्त्येत्यावश्यकम् इत्थं च शक्त्यवच्छिन्ना या तत्त्वावच्छिन्ना बोधकता तस्या एव निवेशाद्वाक्यत्वेन बोधकतायां च शक्तेरनवच्छेदकत्वात् न वाक्ये लक्षणा सम्भवइति भाव: । व-

त्वात् । तस्मात्पदद्वय एव विनिगमकाभावाद्विशिष्टनदीतीरे लक्षणा । न चैकपदवैयर्थ्यं परस्परतात्पर्यग्राहकत्वादिति संप्रदायः । विस्तरस्त्वस्माकं मणिमरीचिनिबन्धन

स्तुतस्तु अपभ्रंशवारणाय शक्त्या स्वबोध्येत्यस्यावश्यकतया वाक्येन शक्तिरित्याह । वाक्यमित्यादि । नन्वपभ्रंशस्यापि लक्षकत्वे इष्टापत्तिः वृत्तिमत्त्वमेव पदसाधुत्वमित्यत्र शक्यसम्बन्धरूपलक्षणाया एव वृत्तित्वघटकतया तत्र वृत्तिमत्त्वरूप साधुत्वाभावात् प्रमाधीनस्वबोध्यसम्बन्धो लक्षणेत्यस्य वा तल्लक्षणत्वेनापभ्रंशस्य प्रमाधीनबोध्याभावान्नानुपपत्तिरित्यस्वरसात्तत्त्वेन बोधकत्वावश्यकत्वमभिप्रेत्य दोषमाह । किञ्चेति । अशक्तत्वादिति । स्वबोध्यत्वं हि न स्वजन्यबोधविषयत्वं समवायेन घटपदस्मारितगगनादेः सम्बन्धग्रहादुपस्थितस्य शाब्दबोधापत्तेः । नच स्वजन्यशाब्दबोध विषयत्वं तदिति वाच्यं । गङ्गायां घोषइत्यादौ गङ्गापदे लक्षणानापत्तेस्तेन गङ्गापदेन प्रवाहशाब्दबोधाजननात् । तस्माच्छक्त्या स्वजन्यबोध विषयत्वमेव तत्त्वं वाच्यं तच्च शक्यसम्बन्धस्य लक्षणात्वापेक्षया गुरुतरं वाक्ये शक्त्यभावात् प्रकृते चासम्भवादितिभावः । उपसंहरति । तस्मादिति । वाक्ये लक्षणाया असम्भवादित्यर्थः । पदद्वयएव । गम्भीरपदे नदीपदे च । विनिगमकेति । एकतरपक्षपातिनी युक्तिर्विनिगमना तस्या अभावादित्यर्थः । विशिष्टेति । विशिष्टा गभीरा या नदी तस्यास्तीरे इत्यर्थः । नन्वेकस्यैव लक्षणया विशिष्टार्थबोधसंभवे अपरपदं व्यर्थमित्यत आह । नचेति । एकपदवैयर्थ्यं नचेत्यन्वयः । परस्परेति । नदीपदेन गभीरनदीतीरबोधे जननीये गभीरपदसमभिव्याहारो नियामकः गभीरपदेन वा तादृशबोधे जननीये नदीपदसमभिव्याहारो नियामकइत्यर्थः लक्ष्यार्थबोधे तात्पर्यज्ञानस्य हेतुतया नदीपदं गभीरनदीतीरप्रतीतीच्छयोच्चरितमिति तात्पर्यज्ञानं गभीरपदसमभिव्याहारादेव भवति अन्यथा केवलनद्यामित्युक्तौ गभीरनदीतीरबोधापत्तेरिति भावः । एकत्रैव पदे यदा लक्षणाप्रतिसन्धानं तदा तत्पदएव लक्षणा यदातूभयपदे लक्षणा प्रतिसन्धानं तदोभयपदे लक्षणैव शाब्दबोधप्रयोजिका संभेदेनान्यतरवैयर्थ्यमिति न्यायेन चैकमेव विशिष्टतीरं बुध्यत इति द्रष्टव्यम् । अत्रेदं बोध्यं गभीरनद्योरन्वयबोधोत्तरं

गभीरनदी सम्बन्धग्रहात् नदीपदेन विशिष्टतीरं लक्ष्यते अन्यथा नदीसम्बन्धग्रहाद्विशिष्टतीरबोधानापत्तेः इत्थं च स्वशक्यसाक्षात्सम्बन्धो लक्षणा सा च पद एव न वाक्येऽक्लृप्तत्वात् वाक्ये लक्षणा वादिमतेपि प्रत्येकं पदद्वये विनिगमकाभावा लक्षणाया दुर्वारत्वाच्च । न चैवं नीलं द्विरेफमानयेत्यत्र विशिष्ट सम्बन्धिनि लक्षणानुपपत्तिः पदद्वयस्यापि लाक्षणिकतयाननुभावकत्वेन स्वज्ञाप्याप्रसिद्धेरिति वाक्ये लक्षणायादिना सह तुल्यत्वमिति वाच्यं । लाक्षणिकस्याप्यनुभावकत्वाङ्गीकारात् । वस्तुतस्तु शक्यसम्बन्धएव लक्षणा नदीपदस्य नद्याइव गभीरनद्या अपि शक्यत्वात् गभीरपदस्य तात्पर्यग्राहकतया च गभीराभिन्ना नदीति अवान्तरवाक्यार्थबोधं विनापि गभीरनदीतीरलाभसंभवादिति दिक् ✗ संप्रदाय इत्यनेनास्वरसः सूचितः स च गभीरपदस्य गभीरत्वशक्ततया तस्य स्वाश्रयाभिन्ननदीसम्बन्धएव तीरे वाच्य इति परंपरासम्बन्धे गौरवात् साक्षात्सम्बन्ध संभवात् नदीपदएव लक्षणा युक्ता यदि च धीरोदारपदवत् धर्मिण्यपि शक्तिर्नीलादिपदवत् केवलगुणमात्रे गभीरपदाप्रयोगादिति विभाव्यते तथापि शुक्लादि पदानां गुणमात्रवाचकत्वेन शुक्लायां नद्यां घोष इत्यादौ साक्षात्सम्बन्धसंभवात् ⊢ विशेष्यवाचकपदे एव लक्षणायाः क्लृप्तत्वात्सर्वत्रोत्तरपदएव लक्षणा एवं चित्रगुरित्यत्रापि गोपदएव सा तथा च सर्वत्रोत्तरपदएव बहुव्रीहौ लक्षणेति । केचित्तु गभीरपदे लक्षणायां नदीपदोत्तरसप्तम्या-अन्वयो न स्यात् विशेषणविभक्तेः प्रयोग साधुत्वादिति विशेष्यवाचकपदएव लक्षणा । न च विशेष्य वाचकपदोत्तरविभक्तेरेवात्र शब्दसाधुत्वमास्तामिति वाच्यं । विशेषण विभक्तित्वेन सामान्यतः प्रयोगसाधुत्वकल्पनादित्याहुस्तदसत् । लाक्षणिकार्थानुभावकगभीरपदस्य विशेषणपदत्वाभावेन गभीरपदोत्तरसप्तम्या एवान्वयसंभवादिति । अपरेतु प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थ बोधकत्वव्युत्पत्तेरुत्तरपदएव लक्षणा अव्यहितपूर्ववर्त्तिन एव प्रकृतित्वात् अन्यथा राजपुरुषमानयेत्यत्र राजानमानयेत्यपि बोधापत्तेः । नचैवं सर्वप्रधानद्वन्द्वे पूर्वप्रधानेऽव्ययीभावे (घटं भूतलमित्यत्र बहुव्रीहौ नञ्समासेऽर्द्धपिप्पलीत्यादि तत्पुरुषेच विभक्त्यर्थान्वयानुपपत्तिरिति वाच्यम् । तदतिरिक्त स्थलेएव तन्नियमादित्याहुः । ननु चित्रगुरित्यत्र चित्रपदं चित्रगौ सम्बन्धिपरं गोपदं च स्वामिपरं चित्रगोसम्बन्धिनश्च तादात्म्येन गोपदार्थ

स्वामिन्यन्वय इति सर्वपदानामेव सार्थक्यं किन्मिति परस्परतात्पर्यग्राहकत्वम् एवमारूढवानरइत्यत्र धातोर्वानरारोहणे क्तप्रत्ययस्य कर्मत्वे वानरपदस्याश्रये लक्षणा वानरारोहणकर्मत्वाश्रय इति बोधः। चैत्र दत्तधन इत्यत्र चैत्र पदस्य चैत्रकर्तृके दाधातोर्धनदाने क्तप्रत्ययस्य सम्प्रदानत्वे धनपदस्याश्रये लक्षणा चैत्रकर्तृकधनदानसंप्रदानत्वाश्रय इति बोधः। अथवा वानरपदस्य वानरकर्तृकमर्थः तस्य च धात्वर्थे आरोहणे ऽभेदान्वयः क्त प्रत्ययः कर्मपरः एवं धनपदस्य धनकर्मकमर्थः तस्य च चैत्र कर्तृकधनदानेऽन्वयः क्तप्रत्ययस्य संप्रदानमर्थः एवं गभीरायां नद्यामित्यत्र गभीरपदं गभीरनदीपदं च तीरपरमित्यत्राह। विस्तरस्त्विति। चित्र गुपदात् चित्र गोस्वामीत्यं वानु भवानायं प्रकारः साधुः। एवं शोभनचित्रगुरित्यत्र त्रिपदबहुव्रीहौ चित्रपदस्य चित्रगोः सम्बन्धिपरतायां पदार्थैकदेशतया गवि शोभनान्वयानुपपत्तेरगत्याचित्रपदस्य शोभनचित्रगोसम्बन्धिपरता शोभनपदं च तात्पर्यग्राहकमितिरीतिं विना तवाप्यगतेश्च। केचित्तु, चित्रपदस्य चित्र स्वामी गोपदस्य गोस्वामी अर्थः व्यक्तिवचनानां संनिहितविशेषपरत्वमिति न्यायेन च चित्रत्वेन गोत्वेन चैकैव व्यक्तिर्बुध्यते आरूढवानर इत्यत्र क्त प्रत्ययस्य कर्तृसम्बन्धि वानरपदस्य वानरसम्बन्धी अर्थः एकदेशेपि क्तार्थावारोहणस्यान्वयः पक्षेत्यचं वेत्याहुः। तदपि चित्र गोस्वामीत्यनुभवापलापादुपेक्षणीयम्। अन्येतु गोपदं गोस्वामिलक्षकं गवि च चित्रस्याभेदेनान्वयः एकदेशेपि व्युत्पत्तिवैचित्र्येणान्वयस्वीकारादित्याहुः। परंतु गोपदेन शक्त्या गौः लक्षणया स्वामी बोध्य त युगपद्वृत्तिद्वयविरोधस्याङ्गीकारात्पङ्कजपदस्य पद्मत्वविशिष्टे लक्षणानङ्गीकारस्तु समुदाये शक्तत्वव्यवहारस्य प्रामाणिकत्वादन्यथा तत्रापीष्टापत्तिरिति वदन्ति। सत्ते दंबोध्यं गोपदस्य चित्रगोस्वामिपरतायां सम्बन्धितावच्छेदकतया गृहीतचैत्रत्वादिना चित्रगोसम्बन्धिचैत्रत्वेनैव वा भानं तीरत्ववत् गङ्गासम्बन्धितीरत्ववद्वा आरूढवानरो वृक्ष इत्यत्रारूढः वानरीयमिति वाक्ये आङ्पूर्वकरुहधातोरूर्ध्व देशावच्छिन्नसंयोगानुकूलक्रिया क्तप्रत्ययस्याश्रयः द्वितीयायाश्चाधेयत्वमर्थः वृक्षवृत्त्यूर्ध्वदेशावच्छिन्नसंयोगानुकूलक्रियाश्रयो वानर इत्यन्वयबोधः समासे त्वारोहणकर्तृ वानरसम्बन्धी वृक्षइत्यन्वयधीः सम्बन्धः स्वकर्तृकारोहणकर्मत्वम् एवं चैत्रदत्तधन इत्य-

त्र चैत्रेण दत्तं धनं यस्मै इति वाक्ये चैत्रकर्तृकयत्सम्प्रदानकदानं कर्म धनमित्यन्वयबोधः समासे तु चैत्रकर्तृकदानकर्म धनसम्बन्धीत्यन्वयबोधः सम्बन्धः स्वकर्मकदानसम्प्रदानत्वमिति अत्र च समानाधिकरणबहुव्रीहिः चक्रपाणिरित्यादौतु व्यधिकरणबहुव्रीहिः। चक्रं पाणौयस्येति विग्रहवाक्ये यत्सम्बन्धिपाणिवृत्ति चक्रमित्यन्वयधोः समासेतु चक्रयुक्तपाणिसम्बन्धीति बोधः। सच तद्गुणसंविज्ञान बहुव्रीहिरतद्गुण संविज्ञानबहुव्रीहिश्चेति द्वेधा तत्र भूवादयोधातवः चैत्रादीन् भोजय लम्बकर्णमानयेत्यादावाद्यः। अन्यस्तु चित्रगुरित्यादौ। तथाहि। भूवादयइत्यत्र क्रियावाचित्वेन निमन्त्रित्वेन लम्बकर्णावयवित्वेनार्थसम्बन्धः तदवच्छिन्नत्वेनान्वयबोधः। लक्षकसम्बन्धस्यैव लक्ष्यतावच्छेदकत्वात् तेन रूपेणैव बोधात्। विशेषणस्यापि भूवादेः क्रियान्वयादजहत्स्वार्थात्र लक्षणा तस्य समस्यमानपदार्थस्य गुणीभूतस्यापि सम्यग्विशेष्यविधया ज्ञानं यस्मादिति व्युत्पत्तेरिति सम्प्रदायः। अत्राहुः। यदिलम्बकर्णेत्यादौ अजहत्स्वार्था लक्षणा तदा लम्बकर्णस्यापि विशेष्यत्वेन च अन्वयेऽनुभवबाधस्तस्मादत्रापि जहत्स्वार्थैव विशेष्यत्वेन विधेयान्वये स्वार्थत्यागात् यत्र विशेषणतया स्वार्थस्य विधेयान्वयः स तद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिः। उपलक्षणतया यत्र स्वार्थस्य विधेयान्वयः स अतद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिः। विशेष्यान्वयिनाऽन्वयित्वं विशेषणत्वं। यद्यपि लम्बकर्णेत्यादौ लम्बकर्णसम्बन्धित्वेनोपस्थितिः चित्रगुरित्यादौ च चित्रगोसम्बन्धित्वेनोपस्थितिस्तुल्यैव तथापि लम्बकर्णादेर्विशेष्यान्वयिनान्वयात् विशेषणतया विधेयान्वयः। चित्रगोस्तु उपलक्षणतया तथेति। अत्र शब्दस्वाभाव्यमेव तन्त्रमिति। केचित्तु भूवादिः प्रथमः पठितो येषामिति विग्रहवाक्यात् भूवाभिन्नः प्रथमपठितो यत्सम्बन्धीतिबोधः समासात्तु भूवाभिन्नप्रथमपठितसम्बन्धीतिबोधः। एवं चैत्र आदिः प्रधानो येषामिति विग्रहवाक्यात् चैत्राभिन्नः प्रधानोयत्सम्बन्धीतिबोधः। समासात्तु चैत्राभिन्नप्रधानसम्बन्धीत्यन्वयबोधः। सम्बन्धश्च स्वपाठप्राथम्यावधित्वं स्वनिष्ठप्राधान्याश्रयत्वं वा। अत्र च भूवाभिन्नप्रथमपठितसम्बन्धित्वचैत्राभिन्नप्रधानसम्बन्धित्वादिनाऽदिशब्दस्य लक्षणा लक्ष्यतावच्छेदकस्यापि भूवादेर्विशेष्यान्वयिधातुत्वादिनाऽन्वयात् तद्गुणत्वं लक्षणाया अजहत्स्वार्थत्वं चेत्याहुः। अपरेतु। लम्बकर्ण-

तात्पर्यदीपि क्रयोरनुसन्धेयः। उपकुंभमर्धपिप्पलीत्यादाव-
प्युत्तरपदलक्षणयैवोपपत्तौ न शक्तिरुपेयते अन्यलभ्यत्वात्।

त्यादौ विशिष्यतया न्वयाननुभवादस्तु जहत्स्वार्था भूवादयइत्यत्र तु गणपठि-
तत्वनिमन्त्रितत्वादिनैव बोधः शक्यलक्ष्ययोर्विधेयान्वयानुभवात् (काकेभ्यो-
दधिरक्ष्यतामित्यत्र त्वशक्यलक्ष्ययो विशिष्यान्वयान्वयमात्रादेवं च लम्बक-
र्णभूवादिसाधारणं तन्नुणत्वादिकमित्याहुः) आदिशब्देगणपठितत्व निम-
न्त्रितत्वादिना लक्षणा भूवादिपदं तात्पर्यग्राहकमित्यन्ये। भूत्ववात्वादिना-
चैत्रचैत्रत्वादिना नानारूपेण लक्षणा। युगपद्वृत्तिद्वयविरोधानुपगमात्।
तदुपगमेतु पुष्पवन्तादिपदे नानारूपैकलक्षणाया स्वीकारान्न दोष इत्यपरे।
चैत्रशब्देन शक्त्या चैत्रत्वेनादिशब्दे न च लक्षणया मैत्रत्वादिना बोधः।
चैत्रपदार्थादिपदार्थयोर्भेदेनान्वयबोधस्यापि तात्पर्यविषयत्वात्। द्वन्द्वेऽप्य-
भेदेनान्वये तात्पर्याभावान्न द्वन्द्वतापत्तिरित्यपि केचिदिति कृतं पल्लवितेन।
अव्ययीभावसमासे तु शक्त्य भाव मुपपादयति। उपकुंभमिति। उपकुंभ-
मित्यत्राव्यायी भावः। अर्धपिप्पलीति तत्पुरुषः। उपशब्दे निपाते षष्ठ्य-
न्तमाकांक्षत्वाभावात् कुंभस्योपेतिनात्र विग्रहः। किन्तु कुंभस्य समीप इति
उपकुंभमितिद्रष्टव्यम्। उत्तरपदेति। कुम्भपदस्य कुम्भसम्बन्धिनि पिप्पलीप-
दस्य पिप्पलिसम्बन्धिनि लक्षणा तस्य चोपाद्यर्थ सम्मीप्यादावभेदेनान्वयः।
वस्तु तस्तु। उपपदार्थःसामीप्यं न तु समीपः तथाचोपपदस्यापि समीपा-
द्यर्थे लक्षणा एकदेशे च सामीप्ये कुम्भादिसम्बन्धिनस्तादात्म्ये नान्वय इति
पदद्वयलक्षणापेक्षया कुम्भपदस्यैव कुम्भसमीपपरता उपपदंच तात्पर्यग्रा-
हकमिति। केचित्तु, चन्द्रइव मुखमित्यादौ इवार्थ सादृश्यस्य भेदेन मुखेऽन्व
येनाव्ययनिपातातिरिक्तस्थल एव नामार्थयोर्भेदेनान्वयबोधानङ्गीकारात् +
उपपदार्थसामीप्ये कुम्भस्यान्वयबोधसम्भवात्, सम्बन्धप्रकारकानुभवानुरोधेन
परकुम्भपदस्य कुम्भसम्बन्धे लक्षणा। अनुभवाननुरोधेतु अत्राप्युत्तरपदे न
लक्षणा इत्याहु। अन्येति। उत्तरपदलक्षणादिना लभ्यत्वादित्यर्थः। अन-
न्यलभ्यस्यैव शब्दार्थत्वादितिभावः। एवं निर्मक्षिकमित्यव्ययीभावेप्युत्त-
रपदे मक्षिकाभावे लक्षणा पूर्वपदं तात्पर्यग्राहकमितिध्येयं। समाहारद्व-

समाहारद्वन्द्वे पाणिपादमित्यादौ पाणिपदं पाणिप्रतियो-गिकं पादपदं पादसमाहारं लक्षयति न पाणिपादसमा-हारे शक्तिः। समाहारश्च तुल्यवदेकक्रियान्वयित्वरूपं सा-हित्यं सेनावनादिवदपेक्षाबुद्धिविशेषविषयत्वं वा। नन्वेवं पाणिपादं वादय इत्यत्रानन्वयः। समाहारे वादनकर्मत्वा भा-वादिति चेत्। परंपरया तत्र कर्मत्वान्वयादित्येके। स-

---

न्द्वेतरेतरद्वन्द्वभेदेन द्वन्द्वो द्वेधा। तत्र समाहारद्वन्द्वे पाणि पादमित्यादौ पाणिपादपदस्य पाणिपादप्रतियोगिकसमाहारशक्तिरितिमतं दूषयति। समाहारेति। पाणिपदस्य पाणिप्रतियोगिके पादपदस्य च पादप्रतियोगिके-समाहारे पदद्वयएव लक्षणा पाणिप्रतियोगिकाभिन्नपादप्रतियोगिकसमाहार वादयेत्यन्वयबोधः। समाहारे च विभक्त्यर्थैकत्वान्वयः। अतएव समाहारस्यैकत्वादेकवचनमेवेति। उत्तरपद एव पाणिपादि प्रतियोगिकसमाहारे लक्षणा पूर्वपदं च तात्पर्यग्राहकमित्यप्याहुः +ननु समाहारे शक्तिरन्यलभ्यत्वादित्याह। न पाणीति। समाहारं लक्षयति। समाहारश्चेति। क्रियाधातूपनीतफलानुकूलसजातीयविजातीयव्यापारप्रचयस्तस्यैकरूपस्तुल्यः सम्बन्धः समाहारः। यथा पाणिंवादयेत्यत्र वादनक्रियायां तुल्यवदेव पाणिपादयोरन्वयः। एवं धवखदिरौ छिंधीत्यत्र छेदन कृतौ यावान् व्यापारः स धवखदिरयोस्तुल्य एव भासते। ननु एकक्रियान्वयित्वस्य वादनादिरूपैकक्रियान्वयरूपतया तस्य च सम्बन्धिभेदाद्भेदेनाननुगमइत्यत आह। सेनेति। यथा सेनात्वं तत्तदश्वादिविषयक ज्ञानविषयत्वम्। एवं तत्तद्वृक्षादि विषयकज्ञानविषयत्वं वनत्वं तथाऽपेक्षाबुद्धिविषयत्वमेव समाहारः अपेक्षाबुद्धेरव्यासज्यवृत्तेरपि विषयतया व्यासज्यवृत्तित्वोपगमान्नाननुगम इति भावः। ननु समाहारस्य सम्बन्धिभिन्नत्वे क्रियाजन्यफलशालित्वरूपकर्मत्वस्य क्रियायामसंभवेन कथं पाणिपादमित्यत्र कर्मविभक्तिरित्याशंकते। नन्वेवमिति। एवं। समाहारस्य तुल्यवदेकक्रियान्वयित्वरूपत्वे। वस्तुतस्तु एवमित्यस्य पाणिपादसमाहारस्य लक्ष्यत्वे त्यर्थः। अनन्वयः। द्वितीयार्थ

माहरोत्तरविभक्त्यर्थकर्मत्वादेः समाह्रियमाण एवान्वयः । पदव्युत्पत्तिवैचित्र्यादित्यन्ये । पाणिपादं वादयेत्यत्र पाणिपादमात्रप्रतीतेर्न समाहारे लक्षणा शक्तिर्वा । नचैवं द्विवचनापत्तिः असाधुत्वात् । इतरेतर समाहारसङ्ग्रहात्तु नदीष्टध्यादिवत्पारिभाषिकैवेति तु तत्त्वम् । इतरेतरद्वन्द्वे तु

कर्मत्वादेरनन्वयः । अननुयमेवाह । समाहारेति । तुल्यवदेक क्रियान्वयित्वरूपत्वे इत्यर्थः । वादनेति । वादनरूप क्रियाजन्यफलशालित्वरूपवादनकर्मत्वस्य तत्राभावादित्यर्थः । तथा च वादनकर्मत्वं पाणिपादयोरेव न तु समाहारे इति भावः । परं परयेति । स्वाश्रयप्रतियोगिकत्वरूपपरंपरयेत्यर्थः । तत्र । समाहारे । एक इत्यनेन साक्षात्सम्बन्धेनानुभूयमानकर्मत्वबोधस्य परंपरयोपपादनमेवास्वरसः सूचितः । समाहारेति । समाहारवाचकपदोत्तरविभक्तिरित्यर्थः । समाह्रियमाण एव । समाहारप्रतियोगिन्येव । एव कारेण न तु समाहारे साक्षात्सम्बन्धाभावादिति पूर्वत्रास्वरसोदर्शितः । ननु प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थ गतस्वार्थबोधकत्वनियम भङ्गप्रसङ्ग इत्यत आह । व्युत्पत्तीति । व्युत्पत्तिराकाङ्क्षा तद्वै चित्र्यात् । कार्यकारणभेदेन कार्यकारणभावस्य भिन्नत्वात् प्रकृते भिन्न एव कार्यकारणभावः कल्प्यते । अनुभवानुरोधात्तादृशव्युत्पत्तेश्चात्र संकोच इति भावः । अत्र समाह्रियमाणयोर्द्वित्वात् द्विवचनापत्तिः । प्रत्ययानामिति व्युत्पत्तिसंकोचश्चान्ये इत्यनेनास्वरसः सूचितः । पाणिपादमित्यत्र पाणिपाद समाहारस्यानुभवसिद्धत्वाद्वा पाणिपादाविति द्विवचनापत्तिभिया वा इतरेतरसमाहारसंज्ञानुरोधाद्वा पाणिपादसमाहारे लक्षणा कल्पनमिति तत्र दूषणत्रयमुद्धरन् नव्यमतमुपपादयति । पाणिपादं वादयेत्यत्रेति । पाणिपादमात्रेति । मात्रपदात्समाहार व्यवच्छेदः । अनुभवसिद्धत्वात्समाहारे वृत्ति कल्पनं तदेव तु न अनुभवस्यैवाभावादितिभावः । वैयाकरणप्राचीन नैयायिकभेदेन शक्तिलक्षणयो रुपादानं । ननु पाणिपादमित्यत्र समाहारे वृत्त्यकल्पने पाणिपादयोर्द्वित्वात्पाणिपादाविति द्विवचनापत्तिः । समतु समाहारस्यैकत्वात्तत्र द्वित्वान्वयासम्भवेन न तदापत्तिरित्यभिप्रेत्याह । नचैवमिति । एवं । पाणिपादयोरेव प्रतीतावित्यर्थः ।

धवखदिरावितिस्वरूपद्वयप्रतीते र्न लक्षणा शक्तिर्वा। मीमांसकास्तु। अत्रापि धवखदिरसाहित्याश्रये लक्षणा। तदाहुः। साहित्ये द्विवचनबहुवचने द्वन्द्वसमासोवेति। साहित्यं च तुल्यवदेकक्रियान्वयित्वम्। अतएव यत्कर्तव्यं तदनया सहेत्यत्र पत्न्याः सह भावमात्रं न तु साहित्यं। यागादौ पत्न्याः अनुमति द्वारान्वयेन तुल्यवदनन्वया दित्या-

---

असाधुत्वादिति। व्याकरणप्रतिपन्नत्वादित्यर्थः। प्राणितूर्यसेनाङ्गानामिक वद्भावो वक्तव्यइत्यादि सूत्रेण तत्रैकवचनमेव विहितं। यथा दाराणां बहुत्वाभावेपि बहुवचनमिति भावः। ननु समाहारसंज्ञा अनुपपन्ना समाहारबोधस्य ततोऽनुदयेनान्वर्थसंज्ञाया अभावात् समाहरणं समाहारो नैकस्यैकीकरणम् एकोधर्मइति यावत्। तद्बोधको द्वन्द्वः समाहारद्वन्द्वइति संज्ञेत्यतआह। इतरेतरेति। इतरेतरसंज्ञासमाहारसंज्ञात्वित्यर्थः। नदीति। नदीसंज्ञा वृद्धिसंज्ञा यथा पारिभाषिकी तथा समाहारसंज्ञापीत्यर्थः। अन्वर्थसंज्ञाभावेपि नक्षतिरिति भावः। स्वरूपेति। धवखदिरस्वरूपद्वय प्रतीतेरित्यर्थः। नलक्षणेति। यद्यपि शक्ते र्मुख्यत्वान्न शक्ति लक्षणेत्येवलेखः समुचितस्तथापि प्राचीननैयायिकमते साहारद्वन्द्वे लक्षणायाः प्रक्रान्तत्वेन सैवादौ निराकृतेति। अत्रापि। इतरेतरयोगेपीत्यर्थः। अपिना समाहारद्वन्द्वसमुच्चयः। समाहारे साहित्ये लक्षणा अत्र तु साहित्याश्रयइति परंभेदः। धवेति। धवपदस्य खदिरपदस्य च धवखदिरसाहित्याश्रये लक्षणा इतरपदं च तात्पर्यग्राहकं मीमांसकमतत्वाद्वाक्ये एव लक्षणा धवखदिरसाहित्याश्रयौ छिंधीत्यन्वयबोधः। ननु व्यर्थसाहित्यलक्षणया इत्यतआह। तदाहुरिति। एतत्सूत्रार्थो हि सर्वं वाक्यं सावधारणमिति न्यायेन साहित्यगम्यमान एव द्विवचनबहुवचने भवतः। द्वन्द्वसमासो वा। वाकारश्चार्थे द्वन्द्वसमासश्च साहित्ये गम्यमान एव भवतीत्यर्थः। धवत्वेन खदिरत्वेन चोपस्थिते संख्यान्वये धवद्वयधीः खदिरद्वयधीश्च स्यात्! अन्वयितावच्छेदकव्याप्यसंख्याबोधकत्वाद्विभक्तीनामन्यथा घटपटवृत्तिद्वित्वमादाय एकस्मिन्नपि घटे घटावित्यस्य प्रसङ्गः साहित्ये लक्षणायां तु सहि-

तत्वेनोपस्थिते द्वित्वान्वयः । एवं चार्थे द्वन्द्वइति सूत्रे समुच्चयान्वाचयसमाहारेतरेतरयोगइति चत्वारश्चार्थाः । तत्र समुच्चयान्वाचयातिरिक्तचार्थे द्वन्द्व समास इति तदर्थः । समुच्चयान्वाचययोः साहित्यानवगमान्न द्विवचनबहुवचनापत्तिः । नवा द्वन्द्वसमासइति द्वन्द्वे साहित्ये लक्षणां विना द्विवचनबहुवचनानुपपत्तिः । द्वन्द्वसमासानुपपत्तिश्चेति तत्र लक्षणावश्यकीति भावः । ननु समुच्चयान्वाचययोः कथं न साहित्यबोध इत्यत आह । साहित्यं चेति । एतेन साहित्यलक्षणस्य पुनर्वचनमसंगतमिति शंका निराकृता । समुच्चयादिवारकत्वेन तत्सङ्गतेः । तुल्यवदित्यस्य व्यावृत्तिमाह । अतएवेति । तुल्यवदेकक्रियान्वयित्वस्य साहित्यरूपत्वादेवेत्यर्थः । ननु यजमानस्येव पत्न्या अपि यागादावन्वयात्साहित्यं दुर्वारमतआह । यागादाविति । अनुमितीति एवं कुरु इत्याज्ञाहारेत्यर्थः । तथाच यथा यजमानस्य क्रियायां कर्तृत्वेनान्वयः न तथा पत्न्याः अत्र पत्न्याः कर्तृत्वेन साहित्यं न विवक्षितं व्यापारसम्बन्धाभावात् । यदा च प्रयोजकत्वमात्रं तयोः सम्बन्धो विवक्षितस्तदा भवत्येव साहित्यं यथा दंपत्योरित्यादि । तथा च द्वन्द्वे सहितत्वेन क्रियान्वयात् । यत्रान्योन्यसाहित्यान्वयपूर्वकेतरेतरपदार्थान्वयस्तत्र समासः । इतरेतरसमाहारयो स्तथान्वयात्समासः साधुः । समुच्चये तु असम्बद्धयोरेकैकशः क्रियान्वयो नतु साहित्याश्रयतया यथा धवंछिंधि खदिरं च छिंधीति समुच्चये तुल्यवदसंबद्धयोः क्रियान्वयधीः । एकशाब्दरूपसजातीय विजातीयव्यापारयोगित्वरूपसाहित्यं चादीनां द्योतकतया पश्चान्मानान्तरेणावगम्यते चादीनां वाचकत्वेपि तुल्यवत्साहित्यान्वयाभावात् द्विवचनबहुवचनयोरेव साहित्यव्यञ्जकत्वादिति, क्रियाभेदेत्वन्वाचयः । यथेन्धनमाहर्तुं वनं व्रज शाकमप्यानेष्यसीति । ननु धवं छिंधि खदिरमपि छिंधीत्यत्रान्वाचये अव्याप्तिः क्रियाभेदाभावात् । किंच घटं पश्य पटं चानयेत्यत्र समुच्चयेऽतिव्याप्तिः । उभयत्रैव प्राधान्येन क्रियात्वे तात्पर्येण तस्य समुच्चयत्वात् । आहरणानयनयोः क्रिययोर्भेदादेव नाहर्तुमित्याद्यन्वाचयेऽव्याप्तिः । निरूपकभेदेन क्रियाभेदोपपादने समुच्चयेऽतिव्याप्तिरिति चेन्न । प्राधान्येन यत्र क्रियान्वये तात्पर्यं समुच्चयः । प्रधानगुणभावेन यत्र क्रियान्वये तात्पर्यं सोन्वाचयः । सपुत्रको गच्छतीत्यादौ पुत्रस्यैकक्रियान्वयित्वेपि विशेषणेनैवान्वयान्नातिव्याप्तिरिति । यत्रच यु-

गपत् क्रियान्वये तात्पर्यं तत्र समासः समुच्चये च क्रमेण क्रियान्वयो नतु युगपत् क्रिया च व्यापारमात्रम्।(इत्थं च तुल्यवदेकविधक्रियान्वयित्वं)तेन धवखदिरावित्ति क्रियारहिते धातूपनीतफलानुकूलव्यापारवत्त्वाप्रतीतौ कथं साहित्यबोध इति निरस्तं। चैत्रमैत्रौ स्थितिगतिमन्ताविति यथा संख्यस्थले अनुभवत इति क्रियाध्याहारादेव द्वन्द्वः। यद्यप्येतावता द्वित्वान्वयार्थमन्वयितावच्छेदकतया साहित्यभानमित्यायातं तच्च घटेन जलमाहरेत्यत्र छिद्रेतरत्वस्येव योग्यतावच्छेदकतयैव भानोपपत्तौ मीमांसकमते साहित्यलक्षणायां न बीजं तथापि पदानुपस्थितस्य न शाब्दे भानमिति मतमङ्गीकृत्येदम्। आहुरित्यस्वरसोद्भावनं तद्बीजं तु प्रत्येकमुपस्थितयोर्धवखदिरयोर्द्वित्वबोधसम्भवात्साहित्यलक्षणाकल्पनमनर्थकम्। अन्वयितावच्छेदकसमानाधिकरणसङ्ख्याबोधकत्वं विभक्तीनां न तु व्याप्यत्वान्तर्भूतापि गौरवात्। घटौ आनय पटं चेत्यत्र पटमादाय घटे न द्वित्वान्वयः पटस्याप्रकृत्यर्थमात्रवृत्तिसंख्यावाचकत्वाद्विभक्तीनां यादृशसमुदायोत्तरविभक्तिस्तस्यैव प्रकृतित्वेन धवस्यापि प्रकृत्यर्थत्वात्प्रकृते न दोषः। किञ्च धवादिपदात्सहितत्वेनैव यदि बोधः चैत्रमैत्रौ गच्छत इत्यत्र गमनस्याव्यासज्यवृत्तितया तत्रानन्वयप्रसङ्गः। एवं च द्वित्वबोधार्थं सहितत्वेन लक्षणा गमनबोधार्थं च चैत्रत्वादिना बोधइति युगपद्वृत्तिद्वयविरोधः सहितावस्थे गमनकर्तृत्वासम्भवश्च इत्थं च द्वन्द्वे क्रियान्वयात् पूर्वं साहित्यबोधो न भवत्येवोत्तरंतु भवत्येव यत्र युगपदुपस्थिते द्वये युगपत् क्रियान्वयबोधे तात्पर्यं तत्र समासः। समुच्चये तु क्रमेणोपस्थिते क्रमेण क्रियान्वयबोधे तात्पर्यान्न समासः। एवं प्रधानगुणभावविवक्षया विशेषणविशेष्यत्वविवक्षया वा तत्र तत्र समासो भवतीतिदिक्। घटावितिसरूपैकशेषः विरूपैकशेषेतु पितरावित्यत्र जनकशरीरत्वेन लक्षणया मातापित्रोरवगमः। विभक्त्युपनीतं पुंस्त्वं तु पित्रर्थएवान्वेति योग्यत्वाच्छक्त्या पितुः लक्षणया स्वार्थनिरूप्यत्वेन सम्बन्धेन जनकस्त्रीत्वेन रूपेण मातुर्बोधकम् एकयैव लक्षणया वा पितृत्वमातृत्वाभ्यां बोधकमिति तु नव्याः। श्वशुरावित्यत्र पत्नीजनकशरीरत्वेन प्रातिस्विकरूपेण वा बोधः। दंपतीपूजाप्रकरणे ब्राह्मणावानयेत्यत्र पुमांस्त्रियेति विरूपैकशेषत्वात्। ब्राह्मणपदे स्त्रीपुंसलक्षणैव विभक्त्यर्थपुंस्त्वस्य च स्त्रियामनन्वयोऽयोग्यत्वाद्विभक्तिरेव वा श-

ङ्गः। नीलोत्पलमित्यादौ नीलाभेदस्यान्वयविधयैवावभा-सनोपपत्तेः। कर्मधारये न शक्तिर्नवा लक्षणा। अतएव त-

---

त्त्या पुंस्त्वस्य लक्षणयाच स्त्रीत्वस्य बोधिका। ननु ब्राह्मणत्वेन शक्त्यैव ब्राह्मणीबोधसम्भवे ब्राह्मणपदे लक्षणाव्यर्थेति चेन्न। आद्यवर्णस्त्रीत्वरूपब्राह्मणीत्वेन बोधार्थं तदादरात्। केचित्तु। विशुद्धमातापितृयोनिजपुंस्त्वस्य ब्राह्मणत्वव्यंजकतया ब्राह्मण्यां ब्राह्मणत्वाभावेन ब्राह्मणत्वेन शक्त्या तद्बोधाभावाल्लक्षणैव। अतएव ब्राह्मणीवधे प्रायश्चित्तह्रास इत्याहुस्तन्न। पुंस्त्वघटितस्य तद्व्यंजकत्वे गौरवात्। अपकृष्टब्राह्मणवधइव प्रायश्चित्तह्रासस्य अन्यथाप्युपपत्तेरिति शिवौ नमस्कुर्यादित्यत्र शिवपदं शिवदुर्गान्यतरत्वेन बोधकं शक्त्या शिवत्वेन लक्षणया च शिवाया बोधकमिति तु नव्याः। भ्रातरौ पुत्रावित्यत्र भ्रातृपुत्रौ स्वसृदुहितृभ्या मिति विरूपैकशेषत्वात् भ्रातृपदेन भ्रातृस्वसारौ सोदरत्वेन पुत्रदुहितरौ लक्ष्येते। हरी नमस्यावित्यत्र शक्त्यैव विष्णुत्वादिना बोधकं युगपद्वृत्तिद्वयविरोधस्यास्वीकारात्। एकयैव लक्षणया विष्णुत्वादिना बोधकमित्याहुः। उपपदसमासे कुम्भकारः क्षीरपायीखट्वाशयीत्यादौ धात्वर्थनामार्थयोर्भेदेनान्वयस्याव्युत्पत्त्या लक्षणया कुम्भादिपदानि कुम्भविषयकक्षीरकर्मकखट्वाधिकरणपराणि व्युत्पत्तिसंकोचे च शक्त्या कुम्भादेर्विषयकत्वादिसम्बन्धेनान्वयबोध इति। कर्मधारये नीलोत्पलमित्यादौ नीलाभिन्नमुत्पलमित्यभेद प्रकारकबोधो अनुभवसिद्धः तत्र वैयाकरणमते कर्मधारये शक्तिकल्पना समासत्वेनैव सा कल्प्या नतु विशेषतः कर्मधारयत्वेनेति सर्वत्र समासे शक्तिः। अन्यमते तु नीलपदस्यैव नीलाभिन्ने लक्षणेति मतद्वयमपि निराचिकीर्षुराह। नीलोत्पलमित्यादाविति। अन्वयविधयैवेति। संसर्गमर्यादयैवेत्यर्थः। एव कारेण प्रकारत्वव्यवच्छेदः। येन तत्प्रकारकबोधोपपत्त्यर्थमभेदेपि वृत्तिरपि कल्प्येतेति भावः। ननु नीलमुत्पलमित्यत्र सम्भवत्यर्थे साधुत्वे शब्दसाधुत्वमन्याय्यमिति न्यायेन न विशेषणविभक्तिः प्रयोगसाधुः किंत्वभेदार्थिका युक्तं चैतत्। नीलमुत्पलमिति शाब्दसामग्रीकाले नीलाभेदाभाववदुत्पलमिति मानसप्रत्यक्षादि वारणाय तत्र सामग्र्याः पृथक् प्रतिबन्धकताया भवता वाच्यत्वात् मन्मते च नीलाभेदप्रकारकज्ञानस्य

त्पुरुषात्कर्मधारयो बलीयान्। तत्रहि पूर्वपदे सम्बन्धि लक्षणेत्युक्तं। न त्वतत्पुरुषेप्यघटः पटइत्यत्र घटपदं घटस-

---

तत्र योग्यताज्ञानविधया आवश्यकत्वेन विपरीतज्ञानोत्तर प्रत्यक्षनिर्णयं प्रति विशेषदर्शनस्य हेतुतया तदभावादेव मानसवारणात्। विशेषदर्शनसत्त्वे च तदभावव्याप्यवत्तारूपप्रतिबन्धकसत्त्वेन शाब्दबोधस्यैवानुदयात्तादृशशाब्दसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वाधिक्यं। न च मन्मते नीलस्याभेदसम्बन्धेनान्वयस्वीकारे तादृशसामग्रीकालेऽभेदसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकनीलाभाववदुत्पलमिति प्रत्यक्षादेरनुत्पादस्य विशेषदर्शनाभावादेव निर्वाह इति वाच्यं। तथापि अभेदप्रकारकबोधस्वीकारेऽभेदे नीलस्य निरूपितत्वसम्बन्धेन भानतया नीलमुत्पलमिति शाब्दसामग्रीकाले निरूपितत्वसम्बन्धेन नीलाभाववानभेदइत्यादिप्रत्यक्षप्रतिबन्धकत्वान्तरस्याकल्पनादिति विशेषणविभक्तेरभेदोर्थः। एवंच नीलोत्पलमित्यत्रापि अभेदे लक्षणावश्यकी व्याससमासयोः समानप्रकारकज्ञानजनकत्वनियमात् समानार्थसमासारम्भकवाक्यस्यैव विग्रहत्वात्। नचैवं नीलाभेदस्य कथमुत्पलान्वयः। नामार्थयोर्भेदेनान्वयाभावा दितिवाच्यं। समासातिरिक्तस्थलएव तादृशनियमादित्यत आह। अतएवेति। अतएव कर्मधारयेन समासत्वेन शक्तिर्नवालक्षणा अतएवेत्यर्थः। बलीयानिति। कर्मधारयेन यदि समासत्वेन शक्तिस्तर्हि तत्पुरुषेपि शक्तिरेवेति तत्पुरुषाद्बलीयस्त्वव्याघातः यदि च कर्मधारये लक्षणा तर्हि तत्पुरुषेपि सेति उभयथापि बलीयस्त्वव्याघात इति न कर्मधारये वृत्तिः कल्प्या। न च विशेषणविभक्ते रभेदार्थकत्वमते व्याससमासयोः समानार्थकत्वानुरोधादभेदे लक्षणा दश्यकीत्युक्तमिति वाच्यम्। आरूढवानरइत्यत्र व्यभिचारेण तादृशनियमाभावात् तदिदमुक्तम् अभेदस्यान्वयविधयैव भानोपपत्तेरिति। ननु राजपुरुष इत्यत्रापि सम्बन्धलक्षणानुपपत्तिः व्याससमासयोः समानार्थकत्वानुरोधेनैव तत्कल्पनात्। नामार्थयोरिति व्युत्पत्तिश्च समासातिरिक्तस्थल एव अन्यथा सम्बन्धलक्षणयाऽनिर्वाहादित्यत आह। तत्रहीति। तत्पुरुषेहीत्यर्थः। पूर्वपदे राजपदे तादृशनियमाभावेपि सम्बन्धप्रकारकबोध-

स्वन्धिपदं । नञ्पदं चान्योन्याभावे शक्तमेव॥ संसर्गाभाव वाचकं नञ्पदं नान्योन्याभावशक्तमिति चेन्न । लाघवेन

स्यानुभवसिद्धत्वात्सम्बन्धे लक्षणा कर्मधारये तु नैवमिति भावः । ननु सम्बन्धप्रकारकानुभवश्चे दुभयत्रापि तुल्यः नास्तिचेदुभयत्रापि मास्तु इत्यनुभवविवादइत्यत आह । सम्बन्धिनि लक्षणेत्युक्तमिति । व्युत्पत्तिसंकोचे मानाभावाद्वासमासयोः सर्वत्रापि नामार्थयोर्भेदेनानन्वयाद्राजपदस्य राजसम्बन्धिनि लक्षणा नीलस्य चाभेदेनैवोत्पले अन्वयानव्युत्पत्तिविरोध इति न कर्मधारये लक्षणा कल्पनमिति भावः । नच तत्पुरुषात्कर्मधारयस्य बलीयस्त्वमेवासिद्धमिति वाच्यं । निषादस्थाधिकरणविरोधापत्तेः । तथाहि । एतयैव निषादस्थपतिंयाजयेदित्यत्र निषादः स्थपतिर्यस्येति बहुव्रीहिस्वीकारे उभयपदलाक्षणिकतया गौरवात् । तस्योत्तरपदलाक्षणिकत्वमते पुरः स्फूर्तिकप्रथमपदलाक्षणिकतत्पुरुषस्यैव लघुत्वादिति । निषादानां स्थपतिरिति वा निषादश्चासौ स्थपतिश्चेति वा समासः । तत्र षष्ठीतत्पुरुषस्वीकारे नामार्थयोर्भेदेनान्वयाभावेन निषादपदस्य निषादसम्बन्धिनि लक्षणावश्यकतया गौरवं कर्मधारये तु न तदिति तदपेक्षया लघुत्वात्कर्मधारय इति सिद्धान्तः तस्य च कर्मधारयेपि लक्षणाकल्पने व्यघातः । ननु निषादस्य सङ्करजतीयत्वेन तस्य यागोपयुक्तापूर्वविद्याप्रयुक्तिकल्पने गौरवम् । एवं स्त्रीशूद्रौ नाधीयातामित्यत्र संकोचकल्पने चेति तदपेक्ष्य तत्पुरुषएव साधुः । नचात्रशूद्रपदस्य निषादेतरशूद्रपरतया संकोचे निषादस्य वेदान्तराध्ययनप्रसंगः अध्ययनपदस्य यागोपयुक्ताध्ययनेतराध्ययनपरत्वे च शूद्रेतरस्यापि यागोपयुक्ताध्ययनप्रसंग इति वाच्यं । विशेषतः प्राप्तेतराध्ययनपरत्वादध्ययनपदस्य तेन निषादस्य ~~वेदान्तराध्ययनप्रसंग अध्ययनपदस्य यागपयुक्ता तराध्ययनपदस्य तेन निषादस्य यागोपयुक्तवेद तरवेदेनैव~~ः शूद्रान्तरस्य तु यावद्वेदराशेरेव तस्य विशेषतः प्राप्त्यभावादितिचेन्नैवं । लाघवात्कर्मधारये प्रवृत्तेउत्तरमपूर्वविद्याप्रयुक्तेः कल्पनस्य फलमुखत्वेन न्याय्यत्वात् । तर्कितगौरवस्य चाप्रतिबन्धकत्वात् कर्मधारयेपि लक्षणाकल्पने तु तत्पुरुषापेक्षया लघुत्वाभावेना-

पूर्वविद्याकल्पनप्रयुक्तगौरवग्रस्तत्वेन च तत्र कर्मधारयस्वीकार अनर्थक एव स्यादिति तत्र लक्षणानङ्गीकारएव साधुः । ननु लक्षणाया अभावेपि कर्मधारय एव स्वीक्रियते न तत्पुरुषइत्यत्र बीजाभावः शक्तिलक्षणाज्ञानयोः शाब्दबोधे हेतुतायां विशेषाभावात् । नच मुख्यार्थपरत्वे सम्भवति लक्ष्यार्थपरताया अन्याय्यत्वादिति न्याय एव शरणमिति वाच्यम् । असति विशेषतो बाधके कर्मधारयविषयैव वेदानां प्रामाण्यं न तु तत्पुरुषविषयापीति सम्मतेपि सुवचत्वात् तस्मात्कर्मधारये समासत्वेन शक्तेर्लक्षणाया वा स्वीकारेपि बलीयस्त्वमुपपादयितुं शक्यत एवेति चेन्न । शक्यसम्बन्धरूपलक्षणाज्ञानस्य विना शक्तिज्ञानमसम्भवितया शक्तिज्ञानादेव शाब्दबोधोपपत्तौ लक्षणाज्ञानकल्पने गौरवादिति वैदिकशाब्दबोधस्य शक्तिज्ञानमूलकत्वे लाघवस्यैव सिद्धान्तबीजत्वादित्यलं पल्लवितेन ॥ ननु तथापि चित्रगुधनमित्यत्र बहुव्रीहिगर्भतत्पुरुषस्थले बहुव्रीहिलक्षणोत्तरं तत्पुरुषे लक्षणा स्वीकारे लक्षितलक्षणापत्तिः । बहुव्रीहेरन्यपदार्थसम्बन्धिनि अनुशासनाभावात्परंपरासम्बन्धेनैकलक्षणाया अनिर्वाहाद्बहुव्रीहौ शक्तिस्वीकारस्यावश्यकतया समासत्वेन सर्वत्रैव समासे तत्कल्पनमिति चेन्न । चित्रगुपदस्य बहुव्रीहिलक्षणया ऽन्यपदार्थपरत्वे तत्सम्बन्धिनि परंपरासम्बन्धेन तत्पुरुषलक्षणायां च लक्षणाद्वयादेव युगपदन्वयबोधोपपत्तेः । युगपद्वृत्तिद्वयविरोधस्य च मणिकृन्मतेऽनङ्गीकारादिति । अघटः पट इति नञ्तत्पुरुषे घटभिन्नः पट इत्यन्वयबोधस्यानुभविकत्वान्नञश्च संसर्गाभावमात्रवाचकत्वेन ततोऽन्योन्याभावप्रकारकबोधस्यासम्भवितया घटभिन्ने समासे शक्तिरिति मतं दूषयति । नञ्तत्पुरुषेपीति । घटसम्बन्धिपरमिति । घटसम्बन्धिनि लाक्षणिकमित्यर्थः । सम्बन्धश्चात्र प्रतियोगित्वम् । अनन्यलभ्यस्यैव शब्दार्थत्वान्न तत्र शक्तिरिति भावः । कथं तर्ह्यन्योन्याभावप्रकारकबोध इत्यत आह । नञ्पदं चेति । ननु संसर्गाभावोऽन्योन्याभावश्च नञर्थ इति संसर्गाभावत्वमन्योन्याभावत्वं च शक्यतावच्छेदकमिति नञ्पदस्य नानार्थकत्वकल्पनापेक्षयाऽन्योन्याभावे लक्षणैवोचिताऽनन्यलभ्यस्यैव शब्दार्थत्वादित्यभिप्रायेणाह । संसर्गेति । अत्यन्ताभावमात्रवाचकत्वे घटप्रागभावदशायां ध्वंसदशायां च कपाले घटो नास्तीति बुद्धेरनुदयप्रसङ्गः ध्वंसप्रागभावप्रतियोगिभिस्त्रिभिः सह्वा-

त्यान्ताभावस्य प्राचां मते विरोधादत्यन्ताभावविषयकत्वासम्भवात् अतो ध्वंसादिविषयकत्वमेवोपेयं तथा च तत्साधारण्याय संसर्गाभावेति । संसर्गाभावत्वं च संसर्गारोपजन्यप्रतीतिविषयीभूताभावत्वं ध्वंसप्रागभावदशायां कपाले घटो नास्तीति धीर्ध्वंसादिविषयिणी तत्र चोत्तरकालीनत्वविशिष्टसमवायः प्रागभावस्य पूर्वकालीनत्वविशिष्टसमवायश्च ध्वंसस्य प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धः प्रसक्तं हि निषिध्यत इति न्यायादुत्पत्तेः पूर्वमुत्तरकालीनत्वविशिष्टसमवायेन कपाले घटस्याभावस्तत्र तेन सम्बन्धेन कपाले घटोऽस्तीति संसर्गारोपानन्तरं घटो नास्तीति बुद्धिः एवं ध्वंसदशायां पूर्वकालीनत्वविशिष्टसमवायेन घटस्याभावात्तेन सम्बन्धेन कपाले घटोऽस्तीति संसर्गारोपानन्तरं घटो नास्तीति बुद्धिः । अत्यन्ताभावे तु संयोगमात्रेणैव घटवत्तारोपादत्यन्ताभावधीः । नचान्योन्याभावप्रत्यक्षे तादात्म्यारोपस्य हेतुतया तादात्म्यस्यापि संसर्गत्वेनान्योन्याभावे ऽतिव्याप्तिरिति वाच्यं । संयोगादिसम्बन्धे एव भूरिप्रयोगात्संयोगादिष्वेव संसर्गव्यवहारात्तादात्म्यातिरिक्तत्वेन संसर्गस्य प्रवेशाद्वा । नच तथापि नेत्याकारकाभावप्रत्यक्षवारणायाभावलौकिकप्रत्यक्षे प्रतियोगिज्ञानस्य हेतुताया आवश्यकत्वे प्रतियोगिसंसार्गारोपहेतुत्वे मानाभाव इति वाच्यम् । एकदा नानासम्बन्धावच्छिन्नाभावप्रत्यक्षवारणाय तत्सम्बन्धावच्छिन्नाभावप्रत्यक्षे तत्तत्संसर्गारोपस्यापि हेतुत्वात् । नच ध्वंसप्रागभावयोः प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धे मानाभावेन कथं तत्प्रत्यक्षे प्रतियोगिसंसर्गारोपः कारणमिति वाच्यम् । अनुभवबलेन प्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावानुरोधेन चात्यन्ताभावस्येव तयोरपि प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धाङ्गीकारात् । तथाहि । अत्यन्ताभावस्येव ध्वंसप्रागभावयोरपि ज्ञानदशायां तत्कालावच्छेदेन प्रतियोगिमत्ताज्ञानानुदयात् समवायेन तद्घटवत्ताज्ञानं प्रति तद्घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकात्यन्ताभावप्रागभावादिमत्ताज्ञानत्वादिना प्रतिबन्धकत्वमपेक्ष्य समवायेन तद्घटत्वावच्छिन्न प्रतियोगिताकाभाव वत्ताज्ञानत्वेनैव प्रतिबन्धकतयाऽत्यन्ताभावस्येव तयोरपि सम्बन्धावच्छिन्नविशेषधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्वीकारात् । तथाच संसर्गाभावत्वं (न)शक्यतावच्छेदकं । नचान्योन्याभावत्वमेव तथास्तामिति वाच्यम् । सामान्ये पक्षपात इति न्यायेन ध्वंसप्रागभावादिसाधारणतया संसर्गाभावत्वस्येव

विनिगमनाविरहेण चाभावमात्र एव तच्छक्यत्वावधारणा-

तथात्वात्। न घटः पट इत्यादौ सामानाधिकरण्यानुरोधेनान्योन्याभाववति लक्षणयाऽन्योन्याभावे शक्त्या नञः प्रयोगाभावाच्च चैत्रो न पचति नेदं चैत्रस्य भूतले न घट इत्यादौ मन्मते नञो मुख्यार्थतासम्भवादित्याशयः। लाघवेनेति। संसर्गाभावत्वं संसर्गारोपजन्यप्रतीतिविषयाभावत्वमिति तदपेक्षया तत्प्रविष्टत्वेनाभावत्वस्यैव लघुत्वेनोभयत्रैव शक्तिरिति भावः। ननु संसर्गाभावत्वं न संसर्गारोपजन्यप्रतीतिविषयाभावत्वं संसर्गारोपस्य हि अनाहार्यस्य हेतुत्वे ऽनाहार्यबाधबुद्धेः प्रतिबन्धकतयाऽभावप्रत्यक्षानुपपत्तिः आहार्यस्य च तस्य तदानीं बाधाभावेनासम्भवः बाधकालीनेच्छाजन्यज्ञानस्यैवाहार्यत्वात् यदि च बाधसामग्रीकालिकस्याप्याहार्यत्वमिति मन्यते तथाप्यभावलौकिकप्रत्यक्ष एव प्रतियोगिसंसर्गारोपस्य हेतुतया ऽतीन्द्रियाभावेऽव्याप्तिः। नच संसर्गावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वं तत्। संयोग्यन्योन्याभावेऽतिव्याप्तेः संयोगितादात्म्यस्य संयोगरूपत्वेन तस्यापि संसर्गावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वात् संसर्गतया तादात्म्यतया चावच्छेदकतावैलक्षण्यं दुर्वचम्। एवं तादात्म्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वं मान्योन्याभावत्वं संयोगसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताक संयोग्यत्यन्ताभावे ऽतिव्याप्तेः संयोगितादात्म्यस्य संयोगरूपतया तादात्म्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वात् तादात्म्यत्वेन तादात्म्यावच्छिन्नत्वोक्तौ च तादात्म्यत्वस्यातिरिक्तत्वोपगम एव निस्तार इति संसर्गाभावत्वमखण्डमेवेति किं तदपेक्षयाभावत्वे लाघवं। न च सामान्यधर्मत्वादभावत्वे लघ्विति वाच्यं। सामान्यधर्मस्यावच्छेदकत्वे नञ्पदाच्छक्त्यैवाभावबोधोपपत्तौ लक्षणां विनैवोपपत्तेरित्यस्यैव बीजतया संसर्गाभावत्वादीनामखण्डत्वे नञ्पदाद्यत्र संसर्गाभावत्वप्रकारकबोधस्तत्राभावत्वप्रकारकबोधस्य कलहग्रस्तत्वेन प्रकृते तदसम्भवादित्यत आह। विनिगमनेति। संसर्गाभावत्वस्यातिरिक्तत्वेऽभावत्वस्याप्यतिरिक्तत्वेन तदपि शक्यतावच्छेदकमित्यर्थः। अभावमात्र एवेति। संसर्गाभावे ऽन्योन्याभावेचेत्यर्थः। तच्छक्यत्वेति। नञ्पदशक्यत्वावधारणादित्यर्थ इति सम्प्रदायानुसारिणी व्याख्या। वस्तु तस्तु नञभावत्वस्य नञ्शक्यतावच्छेदकत्वे घटो नास्तीत्यत्र संसर्गाभावत्वप्रकारको बोधः घटो नेत्यादौ अन्योन्याभावत्वप्रकारको बोधः कथं स्यात्। य-

दि च संसर्गावच्छिन्नप्रतियोगिताकसंसर्गाभावविषयकशाब्दत्वादेः कार्यतावच्छेदकतया तादृशानुभवोपपत्तिरिति विभाव्यते । तथा प्यभाव इति प्रतीतेरवश्यक्लृप्तात्यन्ताभावत्वध्वंसत्वादिविषयकत्वेनैवोपपत्तौ अतिरिक्ताभावत्वे मानाभाव इति नाभावत्वं शक्यतावच्छेदकमत आह । विनिगमनेति । संसर्गाभावत्वमिवान्योन्याभावत्वमपि शक्यतावच्छेदकं विनिगमनाविरहादिति भावः । भूरिप्रयोगस्य संसर्गाभाव इवान्योन्याभावेपि सत्वान्नियमतः प्रतीयमानेप्यर्थे शक्त्यस्वीकारे नानार्थोच्छेदापत्तेः । चैत्रो न पचतीत्यादौ वैयाकरणमते कर्तुर्वाच्यतयाऽस्माकमपि यदाख्याते कर्तरि लक्षणा तदा शक्त्यैवान्योन्याभावस्य नञा प्रत्यायनसम्भवादिति व्याख्येयं । यदि च घटो नास्तीत्यत्रात्यन्ताभावत्वप्रकारकएव बोध आनुभविकः ध्वंसप्रागभावयोरत्यंताभावविरोधित्वे मानाभावेन ध्वंसप्रागभावकाले घटो नास्तीति बुद्धेरत्यन्ताभावविषयकत्वेनैवोपपत्तेरिति विभाव्यते । तदात्यन्ताभावत्वमन्योन्याभावत्वं च शक्यतावच्छेदकमिति मन्तव्यम् । अत्र घ घटवति भूतले यत्किञ्चिद्घटप्रतियोगिकाभावसत्त्वात् भूतले घटो नास्तीति बुद्ध्यापत्तिवारणायान्वयितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं व्युत्पत्तिबललभ्यं तत्र घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावविषयकशाब्दत्वावच्छिन्नं प्रति यत्किञ्चित्पदासमभिव्याहृतघटपदसमभिव्याहृतनञ्पदज्ञानत्वेन कारणता तेन नीलो घटो नास्तीत्यत्र न घटत्वावच्छिन्नाभावधीः । किञ्चित्पदं च नीलादिपदत्वेन विशिष्योपादेयं तेन भूतलादिपदसमभिव्याहारेपि न दोषः ॥ नच तथापि नीले घटो नास्तीत्यत्रानुपपत्तिः । अभेदेन नीलादिसाकांक्षत्वेनाज्ञातमिति तदर्थात् । कम्बुग्रीवादिमान्नास्तीत्यादौ तु सम्भवति लघौ गुरौ तदभावादिति न्यायेन कम्बुग्रीवादिमत्त्वस्य घटत्वापेक्षया गुरुत्वेनानवच्छेदकतया कम्बुग्रीवादिमत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावबोधो भ्रमात्मक एव । यद्यपि कम्बुग्रीवादिमत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्य प्रसिद्ध्या तेन सम्बन्धेन कम्बुग्रीवादिमतो नाभावोपरि भ्रमः । तथापि सांसर्गिकविषयतायामपि प्रकारतात्वोपगमेन प्रतियोगितायां कम्बुग्रीवाद्यवच्छिन्नत्वांशे भ्रम इति बोध्यम् । केचित्तु घटो नास्तीत्यादौ प्रतियोगितया घटस्य स्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसम्बन्धेन च घटत्वस्याभावोपरिभानं कम्बुग्रीवादिमान्नास्तीत्यत्र तु घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसम्बन्धेन कम्बुग्रीवादिम-

त्। ननु न घटःपट इति वद्भावघटयोरन्वयोपपत्तेर्न घटपदेपि लक्षणा युक्तेति चेन्न। नामार्थयोर्भेदान्वयस्या व्युत्पत्तेः। कथं तर्हि न घटः पट इत्यत्रान्वय इति चेत् घटपदस्य घटप्रतियोगिके लक्षणेति गृहाण। प्रथमाया वा षष्ठ्यर्थे लक्षणा। ननु सुब्विभक्तौ न लक्षणेति चेत्। तर्हि कथं षष्ठीतः कर्मतोप्रत्ययः कथं वा एकस्यां दाराइति बहुवचनम्।

स्वस्याभावोपरि भ्रमः स्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्यैव स्वस्य सम्बन्धत्वादित्याहुः। आशयमविद्वान्शंकते। ननु न घट इति। अभावघटयोरिति। प्रतियोगितया घटस्याभावोपरिबोधोपपत्तेरित्यर्थः। घटपदेपीति। अपिना नञ्पदसमुच्चयः। नामार्थयोरिति। नीलो घट इत्यत्र नीलघटयोरभेदेनान्वयाद्भेदेनेति। अभेदातिरिक्तसम्बन्धेनेत्यर्थः। तथा च नञर्थाभावे प्रतियोगितासम्बन्धेन घटस्यान्वयो न सम्भवति लुप्तसुबन्तत्वेन नञोऽपि नामत्वादिति भावः। कथं तर्हीति। नामार्थयोरिति व्युत्पत्तेः स्वीकारे हीत्यर्थः। न घट इति। प्रथमायाः शब्दसाधुत्वात्प्रतियोगितासम्बन्धेनैव नञर्थान्योन्याभावे घटस्यान्वयइति भावः। अर्थसाधुत्वे सम्भवति शब्दसाधुत्वस्यान्याय्यतया प्रथमायामेव लक्षणामाह। प्रथमायांवेति। षष्ठ्यर्थे प्रतियोगित्वे। ननु सुब्विभक्तौ लक्षणा न सम्भवति कर्तृकर्मणोः कृतीति व्यत्ययानुशासनवैयर्थ्यापत्तेः कर्तृत्वत्वकर्मत्वत्वप्रकारकबोधस्य षष्ठ्यास्तद्धर्मविशिष्टे लक्षणयैवोपपादयितुं शक्यत्वादित्यभिप्रायेणाशंकते। नन्विति। तर्हि। सुब्विभक्तौ लक्षणामङ्गीकारे हि। षष्ठीतः। भारतस्य श्रवणं व्यासस्य कृतिरिति कर्तृकर्मकृद्योगविहितषष्ठीतः। कर्मतेति। कर्तृत्वेत्यपि बोध्यम्। शेषे षष्ठीत्यनेन सम्बन्धमात्रशक्तषष्ठीतः सम्बन्धत्वेन बोधसम्भवेपि कर्तृत्वेन कर्मत्वेन बोधो न सम्भवतीति तथा बोधोपपत्तये लक्षणास्वीकार आवश्यकः। नचानुशासनस्य शक्तिनियामकतया कर्तृकर्मकृद्योगविहितषष्ठीत्वेन कर्तृत्वत्वादिना शक्तिरेवास्तामिति वाच्यम्। अनन्यलभ्यस्य शब्दार्थत्वादिति भावः। असन्दिग्धस्थलमुदाहरति। कथंवेति। एकस्यां। स्त्रीव्यक्तौ। दारा इतीति। "दाराः पुंसि च भूम्न्येवेति" बहुवचनान्तएव शब्दः साधुरिति भा-

आनुशासनकीयं लक्षणा दृष्टैवेति चेत्तुल्यं तदिदमाहुः ।
॥नियत प्रतियोगाहि केचिदव्ययाः॥ इति तथापि नञर्थपदयोः
कथमाश्रयाश्रयिभावेनान्वयः । नञुत्तरलुप्तषष्ठीस्मारणादि-

वः । यद्यपि प्रकृत्यर्थवृत्ति संख्यावाचकत्वं सुपां नतु तन्मात्रवृत्ति संख्यावाचकत्वमिति तद्गतगुणानादाय बहुत्वान्वयः सम्भवत्येव तथाप्येको घटाइत्यत्राप्यसाधुत्वज्ञानाभावदशायां घटगतगुणानादाय बहुत्वान्वयापत्तिः । नच भवन्मतेपि बहुवचनलक्षणया एकत्वं बोध्यतामिति वाच्यम् । एक इति पदेनैकत्वबोधसम्भवे घटा इति बहुवचनस्यैकत्वे तात्पर्यग्रहेण लक्षणया एकत्वबोधवारणसम्भवात् प्रकृते च सम्भवत्यर्थसाधुत्वे शब्दसाधुत्वस्यान्याय्यत्वादिति । आनुशासनिकीति । इयं । लक्षणा । षष्ठ्याः कर्मत्वे बहुवचनस्य चैकत्वे लक्षणेत्यर्थः । दृष्टैवेति । कर्तृकर्मणोः कृतीति व्यत्ययानुशासनवैयर्थ्यभिया सुब्विभक्तौ न लक्षणेत्यस्यानुशासितविभक्त्यर्थातिरिक्ते न लक्षणेत्येव तदर्थ इति । भारतस्य श्रवणमित्यादौ विभक्तौ लक्षणोपपत्तावपि न घटः पट इत्यत्र प्रथमायां कथं लक्षणा तथाऽनुशासनाभावादिति भावः । तुल्यमिति । प्रकृतेपि नञ्समभिव्याहृतघटपदोत्तर प्रथमायामप्यानुशासनिकी लक्षणा सम्भवतीति तुल्यमित्यर्थः । अनुशासनमेवाह । तदिदमाहुरिति । नियतेति । नियतः प्रतियोगिवाचकपदेन नियतः प्रयोगो येषां ते केचिदव्यया नञादिरूपाः प्रतियोगिवाचकपदार्थान्वितस्वार्थबोधकाः केचिदव्यया इति यावत् । नइति न कदाचिदपि प्रयोगः किंतु न घटः पटइत्यादिरूप एव तथा च स्वार्थे प्रतियोगिवाचकपदार्थान्वितत्वमभेदेन विभक्त्यर्थद्वारा वा तत्र च घटपदस्य घटप्रतियोगिके लक्षणायामभेदेन प्रथमायाः प्रतियोगित्वेन लक्षणायां तु विभक्त्यर्थद्वाराऽन्वयः घटपदे लक्षणायां प्रथमायाः शब्दसाधुत्वमात्रकल्पनापेक्षया प्रथमाया एव प्रतियोगित्वे लक्षणोचितेत्यत्रापि प्रतियोगित्वे लक्षणानुशासनिकीति भावः । यद्यपि प्रतियोगित्वरूपार्थे प्रथमेति न व्याकरणे प्रतिपादितम् । तथापि तादृशानुशासनतात्पर्यं तत्रैवेत्यनुशासितत्वमिति ध्येयम् । शंकते । तथापीति । नञर्थेति । न घटः पटइत्यत्र घटान्योन्याभावस्य पटे कथमन्वयः नामार्थयोरभेदातिरिक्तसम्बन्धेनान्वयबोधासम्भवादित्यर्थः । शंकते । नञुत्तरेति । तथा च न नामार्थयोरन्वयः किंतु

ति चेन्न। षष्ठीलोपमजानतोऽपि ततोऽर्थ प्रत्ययात्। नञ्पदमभाव वल्लक्षकमिति चेन्न। घटस्याभावे अनन्वयापत्तेः। तस्य पदार्थैकदेशत्वात्। मैवं। ससम्बन्धिकस्थले एकदेशेऽप्यन्वय स्वीकारात्। यथा चैत्रस्य पितेत्यादौ चैत्रस्य जनकत्वेऽन्वयः। अ-

---

विभक्त्यर्थं नामार्थयोरिति भावः। ततइति। न घटः पट इति वाक्यादित्यर्थः। शंकते। नञ्पदमिति। नञर्थस्याभाववतः पटेऽभेदेनैवान्वय इति नैतद्व्युत्पत्तिविरोध इति भावः। घटस्येति। नञोऽभाववति लक्षणया घटस्य प्रतियोगितासम्बन्धेनाभावेऽन्वयो वाच्यः स च न सम्भवतीति भावः। तदेवाह। तस्येति। अभावस्येत्यर्थः। पदार्थैकदेशेति। नञो ऽभाववदर्थकतयाऽभावस्यैकदेशत्वादिति भावः। गौर्नित्यापशुरपशुरित्यादौ सविशेषणेहिविधिनिषेधौ विशेषणमुपसंक्रामतः सति विशेष्ये बाधइतिन्यायेन स्वर्गोध्वस्त इतिवत् नित्यत्वस्य गोत्वे अन्वयापत्त्या पदार्थः पदार्थेनान्वेतिन तु पदार्थैकदेशेनेति नियमस्यावश्यकतया नञर्थाभाववदेकदेशे ऽभावे घटस्य प्रतियोगितया ऽन्वयासम्भव इति भावः। तथापीति शंकोपरिममाधत्ते। नैवमिति। ससम्बन्धिकेति। नामार्थयोरिति व्युत्पत्त्या नञोऽ भाववति लक्षणैव अभाववतश्चाभेदेनैव पटे ऽन्वय इति न नामार्थयोरिति व्युत्पत्तिविरोधः पदार्थः पदार्थेनान्वेति नतु पदर्थैकदेशेनेति व्युत्पत्तेश्च ससम्बन्धिकपदार्थातिरिक्तस्थल एवाभ्युपगमात्। नञर्थाभाववदेकदेशेप्यभावे घटस्यान्वये बाधकाभाव इति भावः। ननु व्युत्पत्तिसंकोचे प्रमाणाभाव इत्यत आह। यथेति। जनकत्वइति। जनकपुंस्त्वं हि पितृत्वं तत्रैकदेशे जनकत्वे यथा चैत्रस्य निरूपितत्वसम्बन्धेनान्वय इत्यर्थः। तथाच व्युत्पत्तिसंकोच आवश्यक इति भावः। ननु चैत्रस्य पितेत्यादौ जनकपुंस्त्वरूपपितृत्वैकदेशे जनकत्वे चैत्रस्य नान्वयः किन्तु स्वनिरूपितजनकत्वसम्बन्धेन पितृपदार्थे एवेति न पदार्थः पदार्थेनान्वेतीति व्युत्पत्तिसंकोचः। एवं च प्रकृतेपि घटो नेत्यादौ घटपदस्य घटप्रतियोगिके लक्षणायां घटप्रतियोगिकस्य स्वाभिन्नाभावाश्रयतासम्बन्धेन प्रथमायाः प्रतियोगित्वे लक्षणायां तु घटस्य स्वप्रतियोगिकाभावाश्रयतासम्बन्धेन पटे ऽन्वये बाधकाभाव इति मतं दर्शयति। अन्ये- १

न्ये तु समुदाय एवेतरपदार्थान्वयः परंपरासम्बन्धेनेत्याहुः । युक्तं चाभाववल्लक्षकत्वमेव । अन्यथा अघटं पट मित्यत्र समानविभक्तिकतानुपपत्तेः । परेतु निपातस्थलेऽन्यैव व्युत्पत्तिरिति घटतदभावयोः प्रतियोग्यनुयोगिभावेनान्वयोपपत्तौ न च-

---

त्विति । समुदायएव । अभाववत्येव । एवकारेणाभावरूपपदार्थैकदेशव्युदासः । इतरपदार्थेति । घटपदार्थाद्यन्वयः । परंपरासम्बन्धेन । स्वाभिन्नाभावाश्रयतासम्बन्धेन स्वप्रतियोगिकाभावाश्रयतासम्बन्धेन वेत्यर्थः । नच नामार्थयोरिति व्युत्पत्तिभङ्ग इति वाच्यम् । नामार्थयोरभेदाघटित सम्बन्धेन विभक्त्यर्थाघटितसम्बन्धेन च मान्वय इत्येव व्युत्पत्तेरिति भावः । एवं चैत्रस्य पितेत्यादौ चैत्रस्य स्वनिरूपितजनकत्वसम्बन्धेन पितर्येवान्वय इति बोध्यम् । आहुरित्यस्वरसोद्भावनं । तद्बीजं तु घटीयोऽभाववान् पट इत्यन्वये कस्याभाव इत्याकाङ्क्षाया अनिवृत्तिर नमु भवश्चेति । नन्वभाववति लक्षणाङ्गीकारे पदार्थ इत्यादेर्भवन्मते सङ्कोचः नञर्थाभावस्याश्रयतासम्बन्धेन पटेऽन्वये नामार्थयोरित्यस्य सङ्कोच इति तुल्यत्वे किमिति अभाववति लक्षणा घटपदस्य घटप्रतियोगिके नञश्चाभाववति लक्षणायां लक्षणाद्वयप्रसङ्गश्चेत्यत आह । युक्तं चेति । व्युत्पत्तिसङ्कोचस्याविशिष्टत्वेपीति शेषः । लक्षकत्वमेव । नञपदस्येतिशेषः । अन्यथा । नञो ऽभाववति लक्षणाऽकल्पने । अघटः पट इति विशेषण विशेष्यवाचकपदयोः समानविभक्तिकत्वस्य विरुद्धविभक्तिराहित्यस्य वा ऽभेदान्वयबोधे हेतुत्वेन भवन्मते ऽभावस्यैवाश्रयतया ऽन्वये ऽभेदेनान्वयबोधाभावेन प्रतियोगिवाचकपदयोः समानविभक्तिकत्वमनुपपन्नं स्यादित्यर्थः । निपातेति । निपातादीत्यर्थः । आदिनाऽव्ययसङ्ग्रहः । अन्यैवेति । अव्ययनिपातातिरिक्तनामार्थयोर्भेदान्वयबोधाभाव इत्यर्थः । नामार्थप्रकारकशाब्दबोधे ऽव्ययनिपात प्रत्ययाद्यन्यतमजन्योपस्थितेर्हेतुत्वादित्यर्थः । नञ्स्थले च प्रत्ययजन्योपस्थितेरसत्त्वेऽपि निपातजन्योपस्थितेः सत्त्वेन व्यभिचाराभाव इत्यपि कश्चित् । तत्त्वन्यतमत्वनिवेशे गौरवाच्चिन्त्यं । नन्वव्ययातिरिक्तनिवेशे गौरवमत आह । अतएवेति । अव्ययातिरिक्तत्वनिवेशादेवेत्यर्थः । भेदेनेति । इवार्थे सादृश्ये चन्द्रस्य प्रतियोगितया ऽन्वयइत्यर्थः ।

टश्यादि लक्षणा। अतएव चन्द्र इव मुख मित्यादौ चन्द्र इवार्थयोर्भेदेनान्वय:। अतएव घटो नास्तीत्यत्रापि घटतदभावयोरन्वयो निष्कलङ्क इत्याहुस्तन्न। मानाभावात्। चन्द्र इव मुखमित्यादौ तु चन्द्रपदं तत्सदृशलक्षकं। इवपदं च तात्पर्यग्राहकम्। अतएव चन्द्रमिव मुखं पश्यामीत्यत्र द्वितीया।

चन्द्ररूपनामार्थस्य सादृश्यरूपैवार्थेऽभेदातिरिक्त प्रतियोगितासम्बन्धेनान्वयोपपादनाय तादृशनियमव्युत्पत्तिसङ्कोचकल्पनस्यावश्यकत्वादिति भाव:। अत एव। चन्द्र इव मुखमित्यादौ चन्द्रेइवार्थयोर्भेदेनान्वयोपपादनाय नियमसङ्कोचस्यावश्यकत्वादेव। घटेति। घटतदभावयो: प्रतियोग्यनुयोगिभावस्य संसर्गमर्यादयैव भानाल्लक्षणा कल्पनमन्याय्यमिति भाव:। मानाभावादिति। नामार्थयोरित्यादि नियमेऽव्ययनिपातातिरिक्तस्थल इति सङ्कोचे मानाभावादित्यर्थ:। नन्वेवं चन्द्र इव मुखमित्यादौ चन्द्रे इवार्थयो: कथमन्वयबोध इत्यत आह। चन्द्रइवेति। तत्सदृशेति। चन्द्रसदृशेत्यर्थ:। नन्वेवमिव पदमनर्थकमत आह। इवपदंचेति। तात्पर्येति। केवलं चन्द्र इति पदान्न सादृश्यबोध इति चन्द्रपदस्य चन्द्रसदृशे लक्षणायामिवपदसमभिव्याहारस्तन्त्रमित्यर्थ:। नन्वेवमनन्तलक्षणा कल्पनमपेक्ष्य इव पदस्य नियतप्रतीयमाने सादृश्ये शक्तिरेवास्तामत आह। अतएवेति। चन्द्रपदस्य चन्द्रसदृशलक्षकत्वादेव। अन्यथा। लक्षणाऽकल्पने। तदनुपपत्ते:। चन्द्रमिवेति द्वितीयानुपपत्ते:। चन्द्रपदस्य चन्द्रसदृशे लक्षणायां तस्याभेदेनान्वयात् अभेदान्वये च विशेषणविशेष्यवाचकपदयो: समानविभक्तिकतायास्तन्त्रतया चन्द्रमिति विशेषणवाचकपदोत्तरं द्वितीया आवश्यकी भवन्मतेत्विवार्थ सादृश्यस्याश्रयतया मुखेऽन्वयेनाभेदेनान्वयाभावाद्द्वितीयानुपपत्तेव चन्द्रइव मुखं पश्यामीत्यतोऽपि तादृशबोधोपपत्तेरिति भाव:। ननु चन्द्रपदस्य चन्द्रप्रतियोगिकमर्थ: सादृश्यशक्तस्य चेवादे: सादृश्याश्रये लक्षणा तस्याभेदेन मुखेऽन्वय इति रीत्या चन्द्रमिव मुखमित्यत्र समानविभक्तिकत्वोपपत्ति: सम्भवत्येव न घट: पट इत्यत्रेव, अन्यथा-तत्रापि घटपदस्य घटाभाववति लक्षणा नञ्पदं च तात्पर्यग्राहकमित्यपि प्रसज्येतेति चेन्न। भूतले न घट इत्यत्राभावविशेष्यकबोधस्य प्रा-

अन्यथा तदनुपपत्तेः। अस्तु वा षष्ठ्यर्थ एव विभक्तौ लक्षणाऽनुशासनानुग्रहात् । घटो नास्तीत्यत्रापि तथेत्यदोषः । अन्ये तु । घटो नास्तीत्यत्र घटस्याभावोऽस्तीति नार्थः । तथा सति भूतले घटौ नास्तीत्यस्याप्यापत्तेः। अभावस्यैकत्वादिति ।

क्त्या नञाजननात् अभावशक्तस्य नञोऽभाववति लक्षणोचिता । केवलं चन्द्र इवेत्यप्रयोगाच्छक्त्या इव पदात्साहश्यविशेष्यकबोधाभावादिवादेः साहश्ये शक्तेरेवाकल्पना त्तेषां निरर्थकत्वमेवेत्याशयात्॥इवादीनां साहश्ये शक्त्यभ्युपगमेपि न व्युत्पत्तिसङ्कोच इत्याह । अस्तुवेति । षष्ठ्यर्थे । प्रतियोगित्वे । विभक्तौ । चन्द्रपदोत्तरप्रथमाविभक्तौ । इवपदोत्तरलुप्तविभक्तेरनुसन्धानं तथाच नामार्थयोरिति व्युत्पत्तिसङ्कोचो नेति भावः । ननु सुब्विभक्तौ न लक्षणेत्यत आह । अनुशासनेति । नियतप्रयोगाद्धि केचिदव्यया इत्यनुशासनबलादित्यर्थः । अनुशासितविभक्त्यर्थातिरिक्तस्थले सुब्विभक्तौ लक्षणा नास्तीति भावः । तथेति । घटोनास्तीत्यत्र घटपदोत्तरप्रथमाविभक्तेरपि प्रतियोगित्वे लक्षणेत्यर्थः । भूतले न घट इत्यत्रैव केवलं चन्द्र इवेति न प्रयोगः चन्द्र इव मुखमित्यत्र तु लुप्तविभक्तेरननुसन्धानेपि बोधाच्चन्द्रपदस्य चन्द्रसहशलक्षकत्वमेवोचितमिति कुत्रापि इवादिना शक्त्या साहश्याबोधात्तेषां निरर्थकत्वमेवेत्यस्वरसोऽस्तुवेत्यनेन सूचितः॥ पृथिव्यां गन्धो न जलइत्यत्र पृथिवीवृत्तिर्गन्धो गन्धाभावो जलवृत्तिरित्यन्वयबोधस्वीकारे समानविशेष्यकत्वानुपपत्तेः । पृथिवीवृत्तिर्गन्धो जलवृत्त्यभावी योगन्ध इत्यन्वयबोधस्वीकार आवश्यक इत्यभिप्रायिणां मतमाह । अन्ये त्विति । ननु पृथिव्यां गन्धो न जलइत्यादौ समानविशेष्यकत्वानुरोधेन तथान्वयस्वीकारेपि भूतले घटो नास्तीत्यत्र भूतलवृत्तिर्घटाभाव इत्यन्वयबोधे बाधकाभाव इत्यत आह । घटोनास्तीत्यत्रेति । एकत्वादीति । भावनान्वयिन्येव संख्यान्वयेन घटो नास्तीत्यत्र घटाभावोऽस्तित्वाश्रय इत्यन्वयस्वीकारे भावनाविशेष्ये घटाभावे द्वित्वादेरसम्भवितया घटौ न स्त इति न स्यात् तत्रैकत्वसत्त्वेनैकत्वबोधे बाधकाभावाद्घटौ नास्तीति च स्यात् भावनाविशेष्यवृत्ति संख्याबोधकत्वादाख्यातस्येत्यर्थः । तर्हि कीदृशोऽन्वयबोध इत्यत आह । किन्त्विति । भूतले

किन्तु भूतलवृत्त्यभाव प्रतियोगी घटोऽस्तीति तन्न । क्वेत्यधिकरणाकांक्षापत्तेः । कथं तर्हि घटौ न स्त इत्यादीति चेत् । भावनान्वय्यभावप्रतियोगिनि संख्यान्वयात् । कथमिति चेत् । तथैव प्रतीतेरिति गृहाण । परे तु इह भूतलेऽस्तित्वरूपा-

---

घटो नास्तीत्यत्र सप्तम्या निरूपितत्वार्थकतया अस्धातोर्विद्यमानार्थकतया आख्यातस्याश्रयत्वार्थकतया भूतलनिरूपितविद्यमानत्वाश्रयो घटाभाव इत्यन्वयबोधस्वीकारे भावनान्वयिनि संख्यान्वयनियमात् भवन्मते विद्यमानत्वाश्रयत्वरूपाख्यातार्थ भावनाया अभावएवान्वयेनाभावस्यैकत्वाद्घटो नास्तीति स्यात् । मन्मते च सप्तम्या आधेयत्वमर्थः । तथाच भूतलवृत्त्यभावीयो घटोऽस्तित्वाश्रय इति बोधोदयेन भावनाया घटे एवान्विततया घटद्वये एकत्वबोधासंभवाद्घटो नास्तीत्यस्यापत्तिरिति भावः । क्वेति । भूतलवृत्त्यभावप्रतियोगी घटोऽस्तित्वाश्रय एवेत्यन्वयबोधस्वीकारे किंनिरूपितास्तित्वाश्रयो घट इत्याकांक्षाया अनिवृत्तेर्न घटे भावनान्वय इति भावः । कथं तर्हीति । भूतलनिरूपितास्तित्वाश्रयो घटाभाव इत्यन्वयबोधस्विकारे इत्यर्थः । इत्यादीति । भावनान्वयिन्यभावे द्वित्वान्वयाभावाद्घटौ न स्त इति न स्यात् स्याच्च घटो नास्तीत्यर्थः । भावनेति । भावनान्वयी योऽभावस्तत्प्रतियोगिनि संख्यान्वय इत्यर्थः । तथाच भावनान्वयिन्येव संख्यान्वय इति नञसमभिव्याहारे नियमः नञ्समभिव्याहारस्थले तु भावनान्वय्यभावप्रतियोगिनि संख्यान्वय इति व्युत्पत्त्यन्तरकल्पनेनैव घटौ न स्त इत्यत्र घट एव द्वित्वान्वयान्न घटौ न स्त इत्यस्यानुपपत्तिः न वा घटो नास्तीत्यस्यापत्तिरिति भावः । कथमिति । अन्यत्र भावनान्वयिन्येव संख्यान्वयस्य दृष्टत्वात् कथमत्र भावनान्वय्यभावप्रतियोगिनि संख्यान्वय इत्यर्थः । तथैवेति । अभावप्रतियोगिन्येव संख्यान्वयप्रतीतेरित्यर्थः तथाच न नञ्समभिव्याहृताख्यातार्थसंख्याप्रकारकबोधे नञर्थाभावप्रतियोग्युपस्थितित्वेन हेतुत्वं कल्प्यते इति भावः ॥ नञ्समभिव्याहारे यद्विशेषणं प्रतीयते नञा तद्विशेष्ये तद्विशेषणाभावः प्रत्याय्यते अन्यथा वचनैक्यनियमानुपपत्तेः इत्थं च भूतलवृत्तित्वाभाववान् घट इत्येवान्वय इति नियमवादिनां मतमाह । परे त्विति । इह । भूतले घटोना-

ख्यातार्थे निषेधएव घटे प्रतीयते। न पचतिचैत्र इत्यत्रेव नातो द्विवचनानुपपत्तिः। नन्वेवं जातौ सत्तानास्तीत्यत्र कागतिः। जातिष्वस्तित्वाभावस्य सत्तायामसत्त्वात्। जातिसमवेतत्वस्य वा प्रसिद्धा निषेद्धुमशक्यत्वादिति चेत्। यागति-

स्तीत्यादौ। नन्वाख्यातार्थस्य निषेधे ऽन्वयो न दृष्टचर इत्यत आह। नपचतीति। पाकानुकूलकृत्यभाववान् चैत्रइतिवद्भूतलास्तित्वाभाववानेको घट इत्यन्वयबोधे बाधकाभाव इत्यर्थः। नातइति। घटस्य विशेष्यत्वादित्यर्थः। द्विवचनेति। घटौ न स्त इति द्विवचनानुपपत्तिरित्यर्थः। इदमुपलक्षणं घटो नास्तीत्येकवचनापत्तिरपि नेत्यपि द्रष्टव्यम्। अभावस्य विशेष्यत्वे घटौ न स्त इति द्विवचनादिकं न स्यात् विशेषणपदस्य विशेष्यपदसमानवचनत्वनियमात् परंत्वभावस्यैकत्वाद्घटो नास्तीत्येकवचनमेव स्यात् घटस्य विशेष्यत्वे च तस्य द्वित्वबहुत्वयोः सत्त्वात्क्रियापदस्यापि द्विवचनादिकं साध्विति भावः। घटौ नास्तीत्यत्र घटाविति द्विवचनेन द्वित्वावरुद्धे एकत्वान्वयासंभवादयोग्यत्वं घटो न स्त इत्यत्र च घट द्वये ऽन्वयसंभवाद्योग्यत्वमिति नात इत्यस्य भावार्थ इति कश्चित्। ननु भूतले घटो नास्तीत्यत्र सप्तम्यानिरूपितत्वार्थकतयाऽस्धातोर्विद्यमानत्वार्थकतयाऽख्यातस्याश्रयत्वार्थकतया भूतलनिरूपितविद्यमानत्वाश्रयत्वाभाववान् घट इत्येव बोधस्तत्र चाख्यातार्थाश्रयत्वस्याभाव एव विशेष्यो नतु घट इति(भावनाविशेष्यगतसंख्याबोधस्तत्र चाख्यातार्थाश्रयत्वस्याभाव एव विशेष्यो नतु घट इति)भावनाविशेष्य गतसंख्याबोधकत्वाभावात्कथं द्विवचनोपपत्तिरिति चेत् न। साक्षात्परंपरासाधारणभावनाविशेष्ये संख्यान्वयस्वीकारेण प्रकृते परंपरयाभावनाविशेष्यत्वस्य घटे सत्त्वादिति एवं परंपरया विशेषणस्यापि विशेष्यसमानवचनत्वमवसेयम्। चैत्रो न पचतीत्यादौ दृष्टत्वादिति बोध्यं। नच तथापि द्वित्ववद्घटत्वावच्छेदेन भूतलनिरूपितविद्यमानत्वाश्रयत्वाभावस्यान्वये एकघटवति भूतले घटौ न स्त इति न स्यात् घटवृत्तिद्वित्वसामानाधिकरण्येन नञर्थान्वये च घटद्वयवत्यपि घटौ न स्त इति स्यात् अधिकरणान्तरीयघटे भूतलास्तित्वाभावादिति वाच्यं। घटवृत्ति द्वित्वावच्छेदेन नञर्थसामानाधिकरण्यान्वयात् अधिकरणान्तरीयद्वित्वे-

जातिर्नसत्तावृत्तिरिति वाक्यस्य। अयोग्यमेवेदं वाक्यं वृत्तिपदं वा साक्षात्सम्बन्धावच्छिन्नवृत्तिपरमिति तु तुल्यं। तथापि नञर्थनिषेधोघटे कथमन्वेतीति चेन्न। निपातातिरिक्तनामार्थस्य हि नामार्थेनभेदेनान्वयोन नामार्थमात्रस्येति प्रतियन्ति। स्यादेतत्। घटो नास्तीत्यादौ भेदएव प्रतीयते। भूतले न घट इत्यत्रात्यन्ताभाव एवेत्यत्र किं नियामकं।

नञर्थसामानाधिकरण्येपि एतद्भूतलवृत्तिघटवृत्तित्वे भूतलास्तित्वाभावसामानाधिकरण्याभावान्न घटद्वयवति घटौ न स्त इत्यस्यापत्तिरितिध्येयम्। नन्वेवमिति। सर्वत्रैवानुयोगिवृत्तित्वाभावस्य प्रतियोग्यन्वयस्वीकारइत्यर्थः। जातौ सत्तानेत्यस्य जातिवृत्तित्वाभाववतीसत्तेत्यर्थः। तत्रसंवन्धसामान्यावच्छिन्न जातिवृत्तित्वाभावो वा समवायसंवन्धावच्छिन्नजातिवृत्तित्वाभावो वा बोध्येत तत्राद्ये आह। जातिवृत्तित्वाभावस्येति। एकार्थसमवायेन सत्ताया जातौ सत्वेन तदभावबोधनासंभवादित्यर्थः। नचैककालीनत्वादिवदेकार्थसमवायस्यापि वृत्त्यनियामकतया तेन संवन्धेन सत्तायाः सत्त्वेपि संबन्धसामान्यावच्छिन्नवृत्तित्वाभावोऽस्त्येव जन्यमात्रस्य कालोपाधितया मूर्तमात्रस्य दिगुपाधितया कालिकदैशिकविशेषणतयोस्तत्रासंभवितया तदादायापि चतिविरहादितिवाच्यं। जातिः सतीति प्रतीतेस्तस्यापि वृत्तिनियामकत्वात् द्वितीये आह। जातिसमवेतत्वस्येचेति। प्रतियोग्यप्रसिद्धा न समवायसवन्धावच्छिन्नजातिवृत्तित्वाभावः प्रत्येतुं शक्यत इति भावः। यागतिरिति। जातौनसत्तेत्यत्र जातिवृत्तिः सत्ताभाव इत्युपपत्तावपि जातिर्नसत्तावृत्तिरित्यत्र सम्बन्धसामान्यावच्छिन्नसत्तावृत्तित्वाभावस्य जातावसंभवात् समवायसम्बन्धावच्छिन्नसत्तावृत्तित्वस्य चा प्रसिद्धा निषेधासंभवात्तुल्यत्वं तवापीत्यर्थः। अयोग्यमेवेति। निश्चितानन्वयमपार्थकमिति भावः। इदंवाक्यं। जातिर्न सत्तावृत्तिरिति वाक्यं। यथाकथंचिद्योग्यतयोपपत्तावयोग्यत्वमन्याय्यमत आह। वृत्तिपदंवेति। साक्षादिति। जातिर्नसत्तावृतिरित्यत्र लक्षणया सत्तानिरूपितसाक्षात्संबन्धावच्छिन्नवृत्तित्वाभावः प्रतीयते सत्तानिरूपितसाक्षात्संबन्धावच्छिन्नवृत्तित्वं च स्वरूपसंम्बन्धमादाय प्रमेयत्वादौ प्रसिद्धमिति नोक्तदोष इति भावः

अधिकरणवाचकपदे सप्तमीविभक्तिरत्यन्ताभाव बोधे तन्त्र । प्रतियोग्यनुयोगिपदयोः समानविभक्तिरन्योन्याभाव बोध इति चेन्न । न पचति चैत्रश्चैत्रस्य न धनमित्यत्र सप्तम्यभावात् । अलघुपचतीत्यत्र समानविभक्तेरभावाच्च । अत्राहुः । न अतिनिर्मीकेयत्र प्रतियोग्यनुयोगिपदयोरभेदान्वयबोधे आकांक्षा । तत्रान्योन्याभाव बोधकत्वमन्यत्रान्य

तुल्यमिति । जातौ नसत्तेत्यपि वाक्यमयोग्यमेव योग्यत्वे वा जातिनिरूपित-साचात्सम्बन्धावच्छिन्नवृत्तित्वाभावः प्रतीयत इति भावः । केचित्तु सत्तापदं सत्तासमवायपरं सप्तम्यर्थश्चानुयोगित्वं तथाच जात्यनुयोगिकत्वाभाववान् सत्तासमवाय इति बोध इत्याहुः । समवैति इति पदाध्याहारेण तथाबोधइत्यन्ये । शंकते । तथापीति । निषेधः । भूतलास्तित्वनिषेधः । कथमिति । नामार्थयोरभेदेनैव व्युत्पत्तेरिति भावः । निपातेति । निपातातिरिक्तस्थलएव नामार्थयोरिति व्युत्पत्तिरिति भावः । न नामार्थमात्रस्य । न नामार्थसामान्यस्य । प्रतियन्तीत्यनेनास्वरसः सूचितः स च व्युत्पत्तिसंकोचे गौरवम् । एवं जातौ न सत्तेत्यत्र जातिवृत्तिः सत्ताभाव इत्येतावतैवोपपत्तौ लक्षणादिकल्पनेपि न हि जातिर्न सत्तावृत्तिरित्येकत्र लक्षणाकल्पनादन्यत्रापि तथेत्यत्र प्रमाणमस्ति भावनान्वय्यभावप्रतियोगिवृत्तिसंख्याबोधकत्वेनैव वचनैक्यनियमस्याप्युपपत्तिरिति न किञ्चिदेतत् । किं नियामकमिति । नञो ऽभावमात्रवाचकत्वेन घटो नायमित्यत्रात्यन्ताभावः भूतले न घट इत्यत्र चान्योन्याभावः प्रतीयेतेत्यर्थः । सामग्र्यास्तुल्यत्वादिति भावः । शङ्कते । अधिकरणेति । नञ्जन्यात्यन्ताभावविषयकशाब्दत्वावच्छिन्नं प्रति अनुयोगिवाचकपदसमानविभक्तिकप्रतियोगिवाचकपदजन्योपस्थितित्वेन च कारणत्वान्न पूर्वोक्तदोषापत्तिः सामग्र्याविलक्षणत्वादित्यर्थः । नपचतीति । पाकानुकूलकृत्यभाववांश्चैत्र इत्यत्रानुयोगिवाचकपदसमभिव्याहृतसप्तमीपदस्याभावेन न तस्याः सामग्रीत्वमित्यर्थः । ननु वैयाकरणमते आख्यातस्य कर्तरि शक्ततया पाककर्तृभिन्नश्चैत्र इत्येव बोधान्नेदमत्यन्ताभावोदाहरणं घटत इत्यत आह । चैत्रस्येति । चैत्रस्वत्वाभाववद्धनमित्यर्थः । षष्ठ्याःस्वत्वमर्थो नतु स्वामित्वंवृत्त्यनियामकसम्बन्धस्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वेन निरूपकतासम्बन्धाव-

बोधकत्वमिति व्युत्पत्तिः। अस्ति च न घटः पट इत्यत्र नञ्-सत्त्वे घट पटयोरभेदान्वयबोधे आकाङ्क्षा अतस्तत्रान्योन्या-भाव प्रत्ययः। भूतले न घट इत्यत्र नञ्विनिर्मोकेनाभेदान्वये

च्छिन्न प्रतियोगिताकस्वामित्वाभावबोधासंभवादाश्रयतासम्बन्धावच्छिन्नप्रति-योगिताकस्वामित्वाभावबोधस्वीकारे चचैत्रीयेऽपि धने नेदं चैत्रस्येति प्रस-ङ्गात् स्वामित्वस्य चैत्रवृत्तित्वेन धने आश्रयतासम्बन्धेनासत्त्वात् यदि च तादात्म्यवृत्त्यनियामकसम्बन्धान्तरस्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्वीकारे स्वामित्वमेव षष्ठ्यर्थस्तदापि विनिगमनाविरहेण स्वत्वमप्यर्थोऽवसेयः। अन्यो-न्याभावबोधे समानविभक्तिकत्वस्य नियामकत्वे व्यभिचारमाह। लघ्विति। क्रियाविशेषणस्थले कर्मविभक्तेर्नपुंसकलिङ्गत्वं विशेषणविभक्तिश्च साधुत्वार्था तथाच लघुभिन्नपाकानुकूलाकृतिरित्यन्वयबोधेऽन्योन्याभावविषयके विशे-षणविशेष्यवाचकपदयोः समानविभक्तिकत्वाभावेन व्यभिचारइत्यर्थः। नञ्वि निर्मोके। नञ् समभिव्याहारस्थले। तत्रेति। यथा भूतलं घट इत्युक्तेऽभेदान्व-यबोधे समानविभक्तिकपदत्वेन कारणतया भूतलघटयोरभेदान्वयबोधे आकांक्षाऽतो नञ्समभिव्याहारे भूतलं न घट इत्युक्ते भूतले घटान्योन्या-भावबोधः। अन्यत्रेति। नञ्समभिव्याहारे प्रतियोग्यनुयोगिपदयोरभेदान्वये आकांक्षाशून्यस्थलेइत्यर्थः। अन्येति। अत्यन्ताभावबोधकत्वमित्यर्थः। यथा पचतीत्युक्ते पाकानुकूलकृतिचैत्रयोर्नाभेदे आकांक्षा किंत्वाश्रयतयैवेति न पचतीत्यत्र नान्योन्याभावबोधः किंत्वत्यन्ताभावबोध इति तथाच प्रतियो-ग्यनुयोगिनोरभेदान्वयबोधे यादृशसमभिव्याहारज्ञानं कारणं तयोरन्योन्या-भावबोधे तादृशसमभिव्याहारज्ञानंकारणम् एवमत्यंताभावबोधेअभेदान्वये आकाङ्क्षाशून्यप्रतियोग्यनुयोगिवाचकपदसमभिव्याहृतनञ्पदज्ञानं कारणमि-त्यर्थः। तदेवोपपादयति। अस्तिचेति। नञ्सत्त्वे। नञ्समभिव्याहारे। घट-पटयोरिति। विशेषणविशेष्यवाचकपदयोः समानविभक्तिकत्वस्य विरुद्धविभ-क्तिराहित्यस्य वाऽभेदान्वयबोधे आकाङ्क्षात्वादिति भावः। तत्र। न घटः पट इत्यत्र। नाभेदेति। भूतले घटइत्यत्र भूतलवृत्तिर्घटइत्येवान्वयबोधादाधारत्वस्य सप्तम्यर्थतया नाभेदान्वयबोधकत्वमिति तत्र संसर्गाभावप्रत्ययएवेति भावः

आकाङ्क्षेति तत्र संसर्गाभाव प्रत्ययएवेति संक्षेपः । व्यंजनाच न हृत्यन्तरं । लक्षणयैव तदर्थसिद्धिः । तन्विदमयुक्तं । त-

---

अत्र चा न्योन्याभावबोधे विशेषणविशेष्यवाचकपदयोः समानविभक्तिकत्वस्य तन्त्वत्वे दधि न सुन्दरमित्यत्र लुप्तविभक्त्यनुसन्धानेन शाब्दबोधोपपादनेपि चैत्रो न पचतीत्यत्राख्यातस्य कर्तरि लक्षणायां चैत्रे पाककर्तृभेदान्वयान्न स्तोकं पचतीत्यादौ पाके स्तोकस्य भेदप्रतिपादनाच्च तत्र समानविभक्तिकत्वाभावाद् व्यभिचारः विरुद्धविभक्तिराहित्यस्य तन्त्वत्वे च प्रतियोगिपदोत्तरविभक्तिविरुद्धविभक्ति शून्यानुयोगिपदसमभिव्याहृतनञ् पदत्वेनानुयोगिपदोत्तरविभक्तिविरुद्धविभक्ति शून्यप्रतियोगिपदसमभिव्याहृतनञ् पदत्वेन वा हेतुत्वे न पचतीत्यादौ प्रतियोगिपदोत्तरविभक्तेरप्रसिद्धेःन स्तोकंपचतीत्यादौ अनुयोगिक्रियापदोत्तरसुब्विभक्तेश्चाप्रसिद्धतया नानुगतरूपेण हेतुत्वम् अनयोरन्यतरस्य हेतुत्वे चाननुगमः किंतु विशिष्यानुयोगिप्रतियोग्युपस्थापकनामपदयोः समभिव्याहारे समानविभक्तिकत्वं तन्त्वं] घटो न नील इत्यत्र घटपदार्थान्वितनीलपदार्थान्योन्याभावबोधे नीलपदसमानविभक्तिकघटपदसमभिव्याहृतनञ्पदत्वेन चैत्रो न पचतीत्यादौ धर्मिपराख्यातसमभिव्याहृतनञ्पदत्वेन न स्तोकं पचतीत्यादौ क्रियाविशेषसमभिव्याहृतद्वितीयांतस्तोकादिपदसमभिव्याहृतनञ्पदत्वेन हेतुतेति बोध्यम् ननु पुरुषोत्तमइत्यत्र न तावत्कर्मधारयः कर्मधारये विशेषणवाचकपदस्य पूर्वभावनियमेनोत्तमपदस्य पूर्वनिपातापत्तेः । नच विशेषणविशेष्यभावे कामचार इति वाच्यं । जातिनिमित्तके गुणनिमित्तकं विशेषणमेवेति नियमात् अतएवोत्पलनीलमिति न प्रयोगः/नापि षष्ठीसमासः न निर्धारण इत्यनेन निर्धारणे षष्ठीसमास निषेधादित्यतआह । संक्षेप इति । पुरुषोत्तम इत्यादौ क्वचिद्विशेषणंपरं स्यादित्यनेन परनिपातस्यानुशासनसिद्धत्वात्कर्म धारयस्यैवोपगमात् अथ तथापि विशेषणं विशेष्येणं बहुलमिति सूत्रे उभयोपादानबलाद्विशेषणविशेष्यतावच्छेदकयोः परस्परव्यभिचरित्व एव कर्मधारय इति प्राप्तम् एवंचात्रदुःखवद्भिन्नत्वस्य घटादिसाधारण्येन पुरुषावधिकोत्तमत्व रूपत्वासंभवेन सर्वज्ञत्वादिमत्त्वरूपोत्तमत्वस्य पुरुषत्वव्यभिचारित्वाभावात्कथं कर्मधारय

इति चेन्न। उद्देश्यतावच्छेदकविधेययोरन्यतरव्यभिचारित्वे एव कर्मधारयात् अत एव शिंशुपा वृक्षस्येति संगच्छते। एतेनोद्देश्यतावच्छेदके विधेयभिन्नवृत्तित्वमेव तन्त्रमिति संप्रदायमतमपास्तम्। प्रमेयवान्घटमानित्यादावगतेः। नच तथापि गुणवद्द्रव्यस्येत्यादावगतिरिति वाच्यं। तत्रानायत्याऽभेदार्थकषष्ठीसमासोपगमात् अन्यथा भवन्मतेप्यगतेः। अथवा षष्ठीसमास एवायम्। नच नर्निर्धारणे इत्यनेन निषेधः समुदायापेक्षया जातिगुणक्रियादिभिरेकदेशस्य पृथक्करणं हि निर्धारणं निधार्यत्वविशिष्टस्य सामान्यधर्मावच्छिन्नापेक्षया जातिगुणक्रियाद्यवच्छेदेन यत्किञ्चिद्धर्मिणोभेदऽबोधनमिति यावत् नचात्र तत्संभवति। श्रीकृष्णत्वविशिष्टोपस्थापकपदाभावात् पुरुषोत्तमपदस्य योगरूढतया तत्संभवेपि समासवाक्यादन्यतस्तदनुपस्थितेः तथा नराणां क्षत्रियः शूरतम इति नतु नरक्षत्रियः शूरतमइति अपिच निर्धारणरूपार्थे षष्ठीसमासनिषेधेपि राहोःशिर इति वदभेदार्थकषष्ठीसमासे बाधकाभावः। अत्रच निर्धारणषष्ठ्या अभेदो भेदश्चार्थः। निर्धार्यपदार्थविशेषतया प्रकृत्यर्थविशेषणतया विशेष्यतया च भेदान्वयः नराभिन्नःक्षत्रियः क्षत्रियान्यनरान्यशूरतमाभिन्न इत्यन्वयबोधः शूरतमत्वावच्छेदेन च क्षत्रियान्यनरान्यत्वान्वयः नातः क्षत्रियान्यनरस्य शूरता यां तादृशप्रयोगः धनीनां क्षत्रियः शूरतमइति विजातीयापेक्षया निर्धारणापत्तेरभेदोप्यर्थः। अभेदसंसर्गकबोधे विरुद्धविभक्तिराहित्यस्य तन्त्रतया संसर्गमर्यादया तज्ज्ञानासम्भवात्। केचित्तु निर्धारणषष्ठ्या अभेदएवार्थः। नरभिन्न क्षत्रियस्य तादात्म्येन शूरतमत्वावच्छेदेनान्वयान्नराहोः शिरइत्यादिनाऽविशेषः शूरतमत्वं नरनिष्ठशूरतमताविशेषः तेन देवानामपि शूरत्वान्नतादृशप्रयोगानुपपत्तिरित्याहुः। तन्न। क्षत्रियमुख्यविशेष्यकानुभवापलापापत्तेः। नराणां प्रमेयः शूरइत्यपि प्रयोगापत्तेश्च क्षत्रियनरः शूरत्ववान् क्षत्रियभिन्ननरः शूरत्वाभाववानिति ऋजुमतमपि प्रथमान्तार्थमुख्यविशेष्यकबोधस्यानुभवापलापापत्तेरनादेयम्। क्षत्रियान्यनरत्वव्यापकभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वविशिष्टतादात्म्यसम्बन्धेन नराभिन्नक्षत्रिये शूरतमस्यान्वय इत्यभेदएव निर्धारणषष्ठ्या अर्थइत्यपरे। अन्ये तु निर्धारणाषष्ठ्यास्तादात्म्यव्यवच्छेदश्चार्थः व्यवच्छेदश्च द्विरूपो ऽत्यन्ताभावो ऽन्योन्याभावश्च षष्ठीसमभिव्याहृतप्रातिपदिकस्य च स्वार्थीभूततत्तदन्यस्मिन् लक्षणा षष्ठ्यर्थव्यवच्छेदे चाधिकरणत्वेन लाक्षणिकार्थप्रतियो-

थाहि। लक्षणायां मुख्यार्थे इतरान्वयानुपपत्तिर्बीजं। न-च व्यञ्जनायांसा सर्वत्रास्ति। गच्छगच्छसीत्यादौ तदभावात्।

गित्वेन च विधेयपदार्थो भासते च्चत्रियाणां कर्णः प्रचुरं ददातीत्यादौ कर्ण पदस्य कर्णः कर्णान्यश्चार्थः। च्चत्रियाभिन्नकर्णः प्रचुरदानकृतिमान्च्चत्रिया-भिन्नः कर्णान्यः प्रचुरदानकृत्यभाववानित्यन्वयबोधः। गवां कृष्णा सम्पन्न-च्चीरेत्यत्र कृष्णापदस्य कृष्णातदन्याचार्थः। गवाभिन्ना कृष्णा सम्पन्न च्चीरा ग-वाभिन्ना कृष्णान्यासम्पन्नच्चीरान्येत्यन्वयबोध इत्याहुः। पुरुषेषूत्तम इति सप्त-मीसमासएव। नच ननिर्धारण इति षष्ठीसमासवत्सप्तमीसमासोपि निषिद्ध इति वाच्यं। स्वरविशेषनिषेधस्यैव सूत्रप्रयोजनकत्वात् षष्ठीसमासे उत्तर-पदस्यांतोदात्तत्वं सप्तमीसमासे तु पूर्वपदे प्रकृतिस्वरएंवावतिष्ठत इति। स-प्तमीसमासो निर्धारणरूपेऽर्थेपि साधुरित्यपि क्वचिदिति कृतं पल्लवितेन। ननु स्वायत्ते शब्दप्रयोगे किमित्यवाचकं प्रयुञ्जामह इति न्यायेन तटे घोष इति विहाय गङ्गायां घोष इति लक्षणा मुख्यप्रयोगे बीजाकांक्षायां शैत्यपावन-त्वादि प्रयोजनत्वेनावसीयते साच कृप्तवृत्त्या नोपपादयितुं शक्येति व्यञ्ज-नाख्यातिरिक्तवृत्ति रूपेया इत्यत आह। व्यञ्जनाचेति। न हृत्यन्तरमिति। शक्ति-लक्षणातिरिक्ता न वृत्तिरित्यर्थः। तथाचेयं यदिशक्ति लक्षणात्मिका तदा श-क्ति लक्षणातिरिक्तत्वाभावः। यदिच न शक्ति लक्षणात्मिका तदा न वृत्तिरि-त्यतिरिक्तवृत्तित्वाभासत्वमव्याहतं तेन न सिद्धासिद्धिव्याघातः। कथं तर्हि-शैत्यपावनत्वादि प्रतीतिरित्यत आह। लक्षणायैवेति। तदर्थेति। व्यंग्यार्थप्र-तीत्युपपत्ते रित्यर्थः। प्रत्यक्षानुमित्योरिव सामग्रीभेदान्नेदइत्याशंकते। नन्वि-ति। इदं। लक्षणायैव तदर्थसिद्धिरूपं। मुख्यार्थ इति। गङ्गायांघोषइत्यत्र गङ्गापदमुख्यार्थे प्रवाहे इतरान्वयानुपपत्तिर्घोषाधिकरणत्वानुपपत्तिर्लक्षणा बीजमित्यर्थः। ननु किमेतावतेत्यत आह। नचेति। नहीत्यर्थः। "वापीं स्ना-तुमितोगतासि नपुनस्तस्याधमस्यान्तिकमित्यत्र" गतामपि दूतीं प्रति नगता-सीति मुख्यर्थान्वया नुपपत्तिरस्त्येवेत्यधमपदे लक्षणा सम्भवत्येवेत्यत आह। सर्वत्रेति। तदेवाह। गच्छ गच्छसीति। "गच्छ गच्छसि चे त्कान्त पन्थानः सन्तु ते शिवाः। ममापिजन्मतत्रैव भूयाद्यत्रगतोभवानित्यत्र" तत्र गमने मम-मरणं भवितेत्यतस्त्वं मागाइति व्यज्यते तत्र च मुख्यार्थान्वयानुपपत्ते र्लक्षणा

अतीष्टत्यंतरमास्थेयमिति चेन्न । किमिदं लक्षणाबीजत्वं । नतावज्जनकत्वं । गङ्गातीरयो: सम्बन्धस्यानुपपत्तिज्ञाना-जन्यत्वात् । नापितज्ज्ञापकत्वम् । अनुपपत्ति ज्ञानमन्तरे-णापि गङ्गातीरयो: सम्बन्धस्य चक्षुरादिनाग्रहात् । नापि-तात्पर्यग्राहकत्वं । तात्पर्यव्याप्यान्तरतोपि तद्ग्रहात् । अथ लक्षणाजन्यशाब्दबोधे सहकारित्वं तदिति चेन्न । यष्टी: प्रवेशयेत्यत्र व्यभिचारात् । तात्पर्यविषयानुपपत्ति रत्राप्य-स्तीति चेत् । तर्हि तात्पर्यानुपपत्तिरेव लक्षणा बीजमस्तु । २१

बीजस्याभावान्न लक्षणा सम्भव इति व्यञ्जनाख्यवृत्त्यन्तरमावश्यकमिति भाव:। अन्वयानुपपत्तिर्लक्षणा बीजमित्यत्र बीजशब्दार्थं विकल्प्यदूषयति । किमिद-मिति । तज्जनकत्वं । लक्षणाजनकत्वं । गङ्गेति । शक्यसम्बन्धोलक्षणा साच ग-ङ्गायां घोषइत्यत्र गङ्गातीरयो: संयोगस्तत्र च नानुपपत्तिज्ञानं कारणमित्यर्थ: तज्ज्ञापकत्वं । लक्षणाज्ञापकत्वं । चक्षुरादिनेति । यत्र गङ्गापदस्य गङ्गातिरे न लक्षणा तत्र तत्सम्बन्धविषयकशाब्दात्मकज्ञानस्यानुपपत्तिज्ञानव्यतिरेकेऽ-नुदयेपि चक्षुरादिना तल्लौकिकप्रत्यक्षे जननीये तदनपेक्षणाद्व्यतिरेक-व्यभिचारेण न सामान्यतस्तज्ज्ञापकत्वसम्भव इति भाव: । नच लक्ष-णाविषयकशाब्दबोधजनकत्वमेव तत्त्वमिति वाच्यं । यत्र गङ्गापदस्य तीरे ज-हत्स्वार्थालक्षणा तत्र गङ्गातीरसम्बन्धस्य शाब्दबोधाविषयत्वेनान्वयव्यभि-चारेण न तथात्वसम्भव इति । एव मग्रेपीति हृदयं । नापीति । तत्ता-त्पर्यग्राहकत्वं । शक्यसम्बन्धरूपलक्षणा तात्पर्यग्राहकत्वं । तात्पर्येति । प्रका-रणादिनापि । तद्ग्रहात्तात्पर्यग्रहादित्यर्थ: । तथाच मुख्यार्थान्वया नुपपत्ति-ज्ञानस्य व्यभिचारान्न सामान्यतस्तात्पर्यग्रह हेतुत्व मेवं च क्वचित्तदपेक्षणेपि सर्वत्रानपेक्षिततया प्रकृते प्रकारान्तरेणैव तात्पर्यग्रह सम्भवेन लक्षणायां बी-जत्वाभाव इति भाव: । तत् । लक्षणा बीजत्वं । यष्टीरिति । यष्टी: प्रवेशयेत्यत्र यष्टिपदस्य यष्टिधरे लक्षणा । नच तत्र मुख्यार्थयष्टौ प्रवेशनान्वया नुपपत्ति-रिति व्यभिचारादित्यर्थ: । ननु मुख्यार्थ इतरान्वयानुपपत्तिर्नलक्षणा बीज-

सा चेहाप्यस्ति । स्यादेतत् । गङ्गायांघोष इत्यादौ लक्षणा प्रयोजनं शैत्यपावनत्वादिप्रतीतिः । नच तत्प्रतीतिर्लक्षणा साध्या । प्रयोजनाभावात् । लक्षणायास्तु प्रयोजनवत्त्वनियमादिति चेन्न । लक्ष्यप्रतीतिरेव प्रयोजनत्वात् । तथापि प्रयोजनान्तरंनास्तीति चेत् । ततः किं लक्षणाया प्रयोजनव-

---

मपितु तत्तात्पर्यविषयानुपपत्तिरेवेति क्वव्यभिचारइत्याशंकते । तात्पर्येति । अत्रापीति । यष्टीः प्रवेशयेत्यत्रापीत्यर्थः । अस्तीति । भोजन प्रयोजनकप्रवेशनमेवात्र तात्पर्यविषयः तदनुपपत्तिर्मुख्यार्थयष्टावस्त्येवेत्यर्थः । सर्वत्रेति । गङ्गायांघोष इत्यादावपीत्यर्थः । अस्तुत्वाकोदोषइत्यत आह । साचेहापीति साच । तात्पर्या नुपपत्तिश्च । इहापि । गच्छगच्छसीत्यादि व्यञ्जनास्थलेपि । अस्तीति । अत्र कान्तगमनाभाव एव तात्पर्यविषयः तदन्यथा नुपपत्त्या गमनबोधकपदस्य गमनाभाव लक्षणयैवोपपत्तौनातिरिक्तवृत्तिकल्पनं गौरवादितिभावः । लक्षणा प्रयोजनम् । तीरेलक्षणा प्रयोजनं । शैत्येति । स्वायत्ते शब्दप्रयोगे किमित्यं वाचकं प्रयुञ्जामस्हे इति न्यायाङ्गङ्गातटेघोष इति विहायगङ्गायांघोष इति लक्षणस्या प्रयोगस्तच्छैत्यपावनत्वादि प्रतीत्यर्थमेवेत्युन्नीयते लक्षणायाः प्रयोजनत्वनियमादिति भावः । तत्प्रतीतिः । शैत्यपावनत्वादिप्रतीतिः । लक्षणेति-शैत्यपावनत्वादौ लक्षणा साध्येत्यर्थः । प्रयोजनाभावात् । प्रयोजनस्य प्रयोजनान्तराभावोदित्यर्थः । प्रयोजनाभावेपि लक्षणायां कोदोषइत्यत आह । लक्षणायाश्चेति । यथागङ्गापदस्य तीरे लक्षणायां लक्ष्यप्रतीत्यतिरिक्ता शैत्यपावनत्वादिप्रतीतिः प्रयोजनं तथा शैत्यपावनत्वे लक्षणायां तस्याः प्रयोजनान्तराभावाल्लक्षणयानिर्वाहेण प्रयोजनप्रतिपत्तये व्यञ्जनाख्यवृत्तिरादरणीयेति भावः । शैत्यपावनत्वादौ लक्षणैव नच तस्याः प्रयोजनाभावः शैत्यपावनत्वादि प्रतीतेरेव प्रयोजनत्वादिति समाधत्ते । लक्ष्येति । तथापि । लक्ष्यप्रतीति प्रयोजनकत्वेपि । प्रयोजनान्तरम् । लक्ष्य प्रतीत्यतिरिक्तं प्रयोजनान्तरं । ततः किं । लक्ष्यप्रतीत्यतिरिक्त प्रयोजनाभावेकिमनिष्टमित्यर्थः । ननु लक्षणाया लक्ष्यप्रतीत्यतिरिक्त प्रयोजनवत्त्वनियमभङ्गएवानिष्टमित्यत आह । लक्षणाया हीति । ननु गौरवेप्यन्यत्र दृष्टत्वात्तथा कल्पनीयं नत्वत्र कार्यकार-

त्वेन नियमो न तु लक्ष्यप्रतीत्यतिरिक्तप्रयोजनवत्त्वेन । गौरवात् अप्रयोजकत्वाच्च । स्यादेतत् । नानार्थस्थले तावदर्थविशेषप्रत्यये प्रकरणादि निर्णायकं । तथाच यत्र प्रकरणादि शून्यार्थान्तरं प्रतीयते तत्र नाभिधामूलं सहकार्यभावात् । नापि लक्षणा । अयोग्यत्वादिति चेन्न । प्रकरणादीनामननुगततया सहकारित्वानुपपत्तेः । तात्पर्यग्राहकत्वेनैषामनुगम इति चेत् । तर्हि लाघवात्तात्पर्यज्ञानमेव हेतुरन-

---

णाभावे गौरवमित्यत आह । अप्रयोजकत्वाच्चेति । नहि यत्र कुत्रचिद्दर्शनमात्रेणैव तादृशनियमावधारणं मानाभावादिति भावः । तथाच लक्षणयैव प्रयोजनप्रतीति निर्वाहेन वृत्त्यन्तरकल्पनमिति । प्रसिद्धतया लक्षणा मूलकां व्यञ्जनां निरस्याभिधामूलां तां निरसितुं शंकते । स्यादेतदि । नानार्थेति । सैंधवमानयेत्यादौ । अर्थविशेषेति । अश्वादिरूपार्थप्रत्यये । प्रकरणादिति । गमनप्रकरणादि । निर्णायकमिति । शक्ततावच्छेदकैक्येसति शक्यतावच्छेदकनानात्वमेव नानात्वं तत्र सैंधवमानयेत्यादौ भोजनप्रकरणे शक्य विशेषालवणस्येवाश्वादेरपि प्रतीत्यापत्त्याऽभिधयानानार्थ विषयकशब्दबोधे जननीये प्रकरणादिकं सहकार्यवश्यं वाच्यमिति भावः । प्रकरणादि शून्येति । गमनादिप्रकरणादि शून्याश्वादिरूपार्थान्तरमित्यर्थः । तत्र । अर्थान्तरप्रत्यये । अभिधा । शक्तिः । सहकारीति । गमनादि प्रकरणरूपसहकार्यभावादित्यर्थः । लक्षणा । मूलमित्यनुषज्यते । अयोगात् । लक्षणाया अयोगात् । मुख्यार्थानुपपत्त्या हि लक्षणा कल्पनं प्रकृते च तदसम्भवेन न लक्षणेति भावः । अतः । अर्थान्तरप्रत्ययानुरोधेन । तथाच तत्प्रतीत्यर्थं व्यञ्जनारूपवृत्त्यन्तरमावश्यकमिति भावः । नानार्थस्थलेऽर्थान्तरप्रतीतिः शक्त्यैव । नच प्रकरणाभावेन सहकार्यभाव इति वाच्यम् । तस्य सहकारित्वासम्भवादिति न वृत्त्यन्तरमिति समाधत्ते । प्रकरणदीनामिति । सहकारित्वेति । नानार्थ विषयक शाब्दत्वावच्छिन्नं प्रतिप्रकरणादीनां न कारणता अननुगमेन व्यभिचारादित्यर्थः । तत्तत्प्रकरणादीनाम ननु गमेपि तात्पर्यग्राहकत्वे नानुगमान्न व्यभिचार इत्याशंकते । तात्पर्येति । लाघवादिति । नानार्थ विषयक शाब्दत्वावच्छिन्नं प्रति तात्पर्य-

स्तु। स्वार्थेष्वाप्यस्ति। लक्षणा हि पदवृत्तिरियन्तु पदतदे-कदेशवाक्यरचनार्थभङ्ग्याद्याकाराश्रितेत्याश्रयभेदाद्भेद इति चेन्न। असिद्धेः। तदेकदेशादयोऽर्थविशेषतात्पर्य-ग्राहका न तु तत्प्रतिपादका इति। स्यादेतत्। लक्ष्ये तात्पर्य-ज्ञानं लक्षणासहकारि। न तु व्यङ्ग्यार्थे तात्पर्यग्रहो नियतः। स्वार्थरचितकाव्यादौ तात्पर्याविषयस्यापि व्यङ्ग्यस्य चम-त्कारादिति चेन्न। व्यङ्ग्यतात्पर्यग्रहस्यानपेक्षायां गङ्गा-

---

ग्रहजनकत्वेन कारणत्वापेक्षया लाघवात् तात्पर्यग्रहत्वेनैव हेतुतास्तीति न प्रकरणादीनां सहकारितेति भावः। ननु स्तु तात्पर्यग्रह एव सहकारी तथा-पि तत्स्वरूपसहकार्यभावादेव कथमभिधया परपदार्थप्रतीतिरित्यत आह। तत्रेति। तात्पर्यग्रहस्येत्यर्थः। स्वेहापीति। प्रकरणादिशून्यार्थान्तरस्थलेपी-त्यर्थः। अस्तीति। नानार्थस्थले शक्त्या एकार्थप्रत्ययानन्तरं पदार्थान्तरप्र-तीतिस्तत्रापि तात्पर्यग्रहोऽस्त्येवेत्यर्थः। तात्पर्यग्रह एवार्थविशेषप्रत्यायकः। परन्तु यत्रार्थे प्रकरणं तत्र प्रथमत एव तात्पर्यग्रहादादावेव तदर्थप्रतीतिरप-रार्थे तु तात्पर्यग्राहकान्तरात्तात्पर्यग्रहे सत्यपरार्थप्रतीतिरिति कृतं वृत्त्यन्त-रस्वीकारेणेति हृदयं। लक्षणयैव व्यंग्यत्वेनाभिमततत्तदर्थप्रतीतिनिर्वाहेऽलं व्यञ्जनयेत्युक्तं तत्र लक्षणातोभेदं साधयति। स्यादेतदिति। पदवृत्तिः। पदनि-ष्ठा। इयन्तु। व्यञ्जनात्वेनाभिमता तु। पदपदैकदेशेति। पदेपदैकदेशेवर्णे क्व-चिद्वाक्यरचनाविशेषेक्वचिदर्थभङ्गीविशेषे आकारे च। क्वचिदाश्रितेति। आ-श्रयभेदात्। लक्षणाव्यञ्जनयोराश्रयभेदात्। भेदः। लक्षणाव्यञ्जनयोर्भेद इत्य-र्थः। असिद्धेरिति। व्यञ्जनात्वेनाभिमतवृत्तेः पदैकदेशाद्याश्रितत्वासिद्धेरि-त्यर्थः। कथं पदैकदेशादितोऽर्थविशेषप्रतिपत्तिरत आह। तदेकेति। पदैक-देशादयोहीत्यर्थः। न तु तत्प्रतिपादकाः। न तु तदर्थप्रतिपादकाः येन तत्प्रति-पत्त्यनुकूलव्यञ्जनाख्यवृत्तिस्तत्र स्वीकरणीयेति भावः। लक्षणेति। लक्षणा ज-न्यशाब्दबोधे कारणमित्यर्थः। स्वेति। स्वेनरचितेत्यर्थः। यत्र स्वयं अन्यतात्पर्येण काव्यं रचितं श्रोतुस्त्वन्यपदार्थशाब्दबोधस्तत्र। एवं देवताप्रसादादिना रचित

यां घोष इत्यादौ शैत्यादिकमेव प्रतीयते नतु केशवालुकादिस-त्त्वमिति नियमो न स्यात्। वासनाविशेषपरिपाकान्नियम इ-ति चेत्। तर्हि लक्षणास्थलेपि स नियामकोऽस्तु। कृतंता-त्पर्यग्रहेणेति। वस्तुतो व्यञ्जनायां गच्छगच्छसीत्यत्र मागा इत्यत्रास्यास्तात्पर्यमुन्नीयते। सम्भाव्यतेवा। नतु मागा इति-निर्णीयत इति कृतं वृत्त्यन्तरेण। स्यादेतत्। यद्येतेएव वृत्ती कथं तर्हि प्रजयतीत्यादौ प्रकर्षबोधः। नहि प्रादेः प्रकर्षादौ-शक्तिर्द्योतकत्वात्। न च लक्षणा। अशक्तत्वात्। उच्यते।

काव्ये तस्यार्थ ज्ञानाभावेन तदर्थे तात्पर्याभावेन च तात्पर्यग्रहासम्भवादिति भावः। चमत्कारादिति। चमत् कारिबोधविषयत्वादित्यर्थः। तथाच ता-त्पर्यज्ञानरूपसहकार्यभावेन लक्षणया तदर्थबोधस्योपपादयितुमशक्यतया व्य-ञ्जनास्वीकार्येति भावः। व्यंग्य इति 'गङ्गायां घोष इत्यादौ व्यञ्जनयाहि शै-त्यपावनत्वं प्रतीयते इति त्वदभिमतं तत्र यदि न तात्पर्यग्रहापेक्षा तर्हि लक्ष-णायाः प्रयोजनवत्त्वनियमात् केशवालुकादिप्रतीतिरेव व्यञ्जनया स्यादिति तत्र तात्पर्यग्रहस्यावश्यापेक्षणे,कृतं वृत्त्यन्तरेणेति भावः। शंकते। वासनेति। सहृदयानां कश्चिदेव संस्काराविशेषः प्रतिभाव्यपदेश्यो येन शैत्यपावनत्वमेव प्रतीयते न केशवालुकादिकमित्यर्थः। नियम इति। शैत्यपावनत्वादेरेव भान-नियमः। सएव। वासनाविशेषपरिपाक एव। नियामकः। तत्तदर्थविशेषबोध-नियामकः। ननु तात्पर्यग्रहस्य लक्ष्यार्थबोधेऽनियामकत्वे लक्षणायां मुख्यार्था-न्वयानुपपत्त्युपयोगो न स्यात् लक्ष्यतात्पर्यग्राहकत्वेनैव तस्या उपयोगात् अत आह। वस्तुत इति। अस्याः। स्त्रियः। उन्नीयते। अनुमीयते। यत्र नानुमिति सामग्री तत्राह। सम्भाव्यतेवेति। उत्कटकोटिसंशयरूपसम्भावनाविषयीक्रिय-तेवेत्यर्थः। नत्विति। तथाच मागा इत्यत्र गमनाभाव प्रतीतीच्छयोच्चरितत्व-रूपतात्पर्यमात्र मुन्नीयते सम्भाव्यतेवा नतु शाब्दात्मकस्तन्निर्णयः येन वृत्त्यन्तरं स्वीकरणीयमिति भावः। एते एवेति। शक्ति लक्षणेएवेत्यर्थः। तर्हीति। प्रज-यतीत्यत्र प्रकृष्टो जयोबुद्ध्यते तत्र जिधातोर्जयोर्थः प्रकर्षश्च कस्यार्थः प्रादेरूपस-

जयतीत्यत्र प्रकृष्टजयलक्षकः। प्रशब्दस्तु तात्पर्यग्राहकः। तत्त्वमेव च द्योतकत्वं। नच जयः शक्यएव प्रकर्षोलक्ष्य इति वाच्यं। जयमात्रं हि शक्यं नतु विशिष्टजयः। तदाहुः। शक्याद्न्येन रूपेण ज्ञाते भवति लक्षणेति। ननु प्रादेरेव प्रकर्षादौ न कथं शक्तिः कल्प्यत इति चेन्न। अन्यलभ्यत्वादिति गृहाण।

र्गस्य शक्त्यनङ्गीकारात् व्यञ्जनाख्यावृत्तिः स्वीकरणीयेत्याखण्डलार्थः। तस्य। प्रादेरूपसर्गस्य। द्योतकत्वात्। व्यञ्जकत्वाङ्गीकारादित्यर्थः। अशक्तत्वादिति। उपसर्गाणां क्वचिदपि शक्त्यभावे न शक्यसम्बन्धरूपाया लक्षणाया असम्भवादित्यर्थः। तथाच प्रकर्षबोधार्थं व्यञ्जनास्वीकार आवश्यक इति भावः। जयतिः। जीधातुः। जिधातुनैव लक्षणया प्रकर्षबोधे प्रशब्दवैयर्थ्यमत आह। प्रशब्दस्त्विति। तात्पर्येति। प्रकृष्टजयतात्पर्यग्राहक इत्यर्थः। प्रशब्दसमभिव्याहृतो जयतिधातुः प्रकृष्टजयप्रतीतीच्छयोच्चरित इति तात्पर्यग्राहकात्। अन्यथा जयतीत्यत्रापि प्रकर्षबोधापत्तेरिति भावः। नन्वेवमुपसर्गाणां द्योतकत्वप्रवादव्याघात इत्यत आह। तत्त्वमेवेति। तात्पर्यग्राहकत्वमेवेत्यर्थः। तटस्थः शंकते। नचेति। जयः शक्यएव। जिधातोः शक्यएव। तथाच शक्त्यैव तदर्थबोधसम्भवे किमर्थं तदंशेपि लक्षणेति भावः। प्रकर्षइति। तत्र शक्त्यभावादिति भावः। शक्यं जिधातोः। विशिष्टजय इति। प्रकृष्टजय इत्यर्थः। तथाच जिधातोर्जयत्वं शक्यतावच्छेदकमिति प्रकृष्टजयत्वप्रकारकबोधो विना लक्षणां न सम्भवतीति तेन रूपेण लक्षणा। नच जयस्य शक्त्या प्रकर्षस्य च लक्षणया बोधे बाधकाभाव इति वाच्यं। युगपद्वृत्तिद्वयविरोधेन शक्तिलक्षणाभ्यां युगपद्बोधासम्भवादिति भावः। ननु जयस्य शक्यत्वात्कथं तत्र लक्षणेत्यतः प्राचांमवादमाह। तदाहुरिति। शक्यादिति। शक्यतावच्छेदकविशिष्टे शक्तिस्वीकारेण शक्यतावच्छेदकस्यापि शक्यत्वात्तदन्येन रूपेण ज्ञाते लक्षणा भवतीत्यर्थः। व्यक्तावेव शक्तिरिति नव्यमते तु शक्यादित्यस्य शक्यतावच्छेदकादित्यर्थोवसेयः। ननु प्रादेरूपसर्गस्य प्रकर्षे शक्तिः जिधातुनाच जयबोध इत्यस्त्विति उपसर्गशक्तिवादी शंकते। नन्विति। अन्यलभ्यत्वादिति। धातोर्लक्षणादिना लभ्यत्वादित्यर्थः। अन्यथा गङ्गापदस्यापि तीरे शक्त्यापत्तेरिति भावः। ननु व्यतिसेत्यादौ असधातोर्लोपात् कथं व्यत्ययप्रत्ययः। धातोस्तु०

व्यतिसेत्यत्र तु लुप्तोधातुरेवार्थंप्रत्याययति। धातुलोपमज्ञान-

---

न लुप्तत्वेन लक्षणासम्भवादनायत्याउपसर्ग एव शक्तिरत आह। व्यतिस इति। लुप्तोधातुरिति। स्मृतः सन्निहितशेषः। धातोरप्रतिसन्धाने व्यत्ययबोधाभावे इष्टापत्तिमाह। धातुलोपमिति। ननु उपसर्गएव शक्तिः धातोरेव तात्पर्यग्राहकत्वमित्येव किंन स्यादत आह। संक्षेप इति। उपसर्गं विनापि जयतीत्यत्र धातुप्रयोगात्तत्र शक्तिरावश्यकी केवलस्योपसर्गस्य चाप्रयोगान्न तुल्यत्वम्। एवं धातोरशक्तत्वे प्रजयतीत्यादौ जये आख्यातार्थभावनान्वयोनस्यात्। प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वमिति व्युत्पत्तेरितिध्येयं। नच जीधातोर्जयवत्प्रकर्षेपि शक्तिरेवास्तु किंतत्र लक्षणया एकतिङुपस्थाप्यकृतिवर्तमानत्वयोरिव एकपदार्थयोरपि प्रकर्षजययोः परस्परमन्वयः धातूनामनेकार्थत्वस्य च क्लृप्तत्वादिति वाच्यं। धातूनामनेकार्थत्वं हि न सर्वत्र सर्वार्थकत्वं किन्तु व्याकरणकोशाद्यभियुक्ततत्तदर्थकत्वं तत्तु लक्षणयापि प्रकर्षबोधोपपत्तेर्न शक्तिसाधकमिति। अथैवं प्रत्ययमात्रस्यैव निरर्थकत्वप्रसङ्गः घटमित्यादावपि घटपदस्य घटकर्मत्वे लक्षणयैवोपपत्तेरिति चेन्न। घटमानयेत्यादौ घटपदस्य घटकर्मत्वे लक्षणोपगमे चैत्रः पचतीत्यत्र पचधातोरेव पाककृतौ लक्षणायां तयोरानयनचैत्रयोरनन्वयापत्तिः। नामार्थयोरपि अभेदातिरिक्तसम्बन्धेन साक्षादन्वयबोधानुपगमात्। नच तथापि द्वितीयादेरेकत्वशक्तौ बीजाभावः। घटपदस्यैकत्वविशिष्टघटे लक्षणयाप्युपपत्तेः। अमः कर्मत्वे शक्तिः एकत्वविशिष्टघटे लक्षणायां तात्पर्यग्राहकत्वाच्च। एवं पचेत्यादौ कार्यत्वेष्टसाधनत्वादेरपि विध्यर्थत्वविलोपः। पचधातोरेवेष्टसाधनत्वविशिष्टपाके लक्षणयाप्युपपत्तेः। विधिः कृतौ शक्तः विशिष्टार्थे तात्पर्यग्राहकश्चेति वाच्यं। घटपदादेर्वा विशिष्टे लक्षणा द्वितीयादेर्वा एकत्वे इत्यत्र विनिगमनाविरहाद्द्वितीयादेरेकत्वबोधकत्वे सिद्धे कर्मत्वत्वं वाच्यतावच्छेदकं एकत्वादिकंवेत्यत्र विनिगमनाविरहाल्लाघवाच्च तत्र शक्तिः एवं पचेतेत्यत्र धातोर्वा विशिष्टे लक्षणाविधेर्वाकार्यत्वेष्टसाधनत्वे इत्यत्र विनिगमनाविरहेण विधेरपि कार्यत्वे इष्टसाधनत्वबोधकत्वे सिद्धे लाघवात्तत्र शक्तिरेवेति। एवं च उपसर्गाणां मध्ये यस्य उपसर्गस्य क्वचिदप्यर्थे शक्तिर्न प्रामाणिकी तस्य द्योतकत्वमेव। तथा प्रदेशस्य च शक्तिः प्रामाणिकी तस्य बोधकत्वमेव।

यद्यपि निरुपादेरन्यथा उपकुम्भमित्यव्ययीभाव समासानुपपत्तिः। तर्हि निरर्थकत्वेन निराकाङ्क्षत्वात् पूर्वं वाच्यं भवेद्यस्य सोऽव्ययीभावइष्यते इत्यनुशासनात्। नच प्रादेरपि निरर्थकत्वेन तेनसह समासानुपपत्तिः। नाम्नामेव समासविधानात्। वस्तुवाचिन एव नामत्वादिति वाच्यं। स्याद्यन्तमिह नामेष्टमित्यनेन स्याद्यन्तत्वेन तस्यापि नामत्वात्। वस्तुवाचीनि नामानीत्यस्यैकदेशिमतत्वात्। केचित्तु। प्रोत्तरत्वेनप्रकृष्टजयेशक्तिरिति उपसर्गाणां शक्तितावच्छेदकत्वं मिदमेव द्योतकत्वं तथाचोपसर्गाणामौपसन्दानिकीशक्ति रित्याहुः। भुक्त्वा व्रजतीत्यत्र भोजने पूर्वकालीनत्वस्य नियमेन प्रतीतेः पूर्वकालीनत्वं क्त्वाप्रत्ययार्थः। नच मध्यादीनां व्यवधानेपि तथा प्रयोगापत्तिरितिवाच्यं। तथाविवक्षायामिष्टत्वात्। अन्ये तु अव्यवहित पूर्वकालीनत्वं वाच्यम्। अव्यवधानंच क्रियान्तरानुकूलविलम्बाभाववत्त्वमेव तदनुकूलक्रिया यास्तदव्यवधायकत्वात् इन्द्रियव्यापाराणामित्याहुः। अत्र क्षणविषयांतरसञ्चारेपि भुक्त्वाव्रजतीति प्रयोगात् क्रियान्तरानुकूलविलम्बाभाववत्त्वरूपाव्यवधानस्य दुर्वचत्वात्। तदुत्पत्तिक्षणोत्पत्तिकध्वंस प्रतियोगिकालत्वमेव तदव्यवहितपूर्वकालत्वं। कालश्चात्र यावताकालेन भोजनानन्तरं व्रजनव्यवहारः तावान्स्थूलकालोपाधि विशेष्यनिवेशनीयः। तेननासम्भवः। ननु दिवसादिरूपोपि। तेन नदिवसादिना बिलम्बे भुक्त्वाव्रजतीतिप्रयोगापत्तिरिति केचित्। तन्न,कालस्य तत्तद्व्यक्तित्वेन निवेशेनाननुगतत्वाद्दुर्वचं। तस्मात्पूर्वकालत्वमेव क्त्वावाच्यं। ननु मुखं व्यादायस्वपितीत्यादौ ओष्ठपुटविभागरूपव्यादानस्य स्वापोत्तरकालीनत्त्वाद्व्यादानेस्वापपूर्वकालत्वाभावेनकथं क्त्वानिर्देश इतिचेन्न। स्वापपूर्वकालेपि व्यादानसम्भवेन तथा प्रयोगात्। सुप्त्वाव्यादत्तइत्यत्रैव निरूढ लक्षणया तथा प्रयोगाद्वेति। प्राभाकरास्तु समानकर्तृकत्वमेव क्त्वावाच्यं। नियमेन तेनरूपेणबोधात्समानकर्तृकक्रियाद्वयस्यैकदासम्भवाद्भोजनव्रजनयोरेककर्तृकत्वेऽवगतेऽकस्यापरपूर्वकालत्वस्याक्षेपेणैव लाभात् पूर्वकालत्वेपि शक्तिः विभिन्नकर्तृकेपि पूर्वकालत्वसम्भवेन तेन समानकर्तृकत्वाक्षेपासम्भवात् समानकर्तृकत्वे शक्तिरेव। नचयज्ञोपवीतं वहन् पन्थानमीक्षमाणोऽधीयानोगच्छतीत्यादौ युगपदनेक क्रियाकर्तृत्वस्य एकस्मिन्न पि सम्भवान्न ते न पूर्वकालत्वाक्षेपो युक्त इति वाच्यं। तथाप्येककर्तृकप्रधान क्रियाद्वयस्ययुगपदसम्भवेन तयोः पूर्वोत्तरभावनिय-

मात्" न चात्र जानासिमां यस्मादतस्ते न भविष्यन्ति । मत्प्रसूतिमनाराध्य-प्रजेतित्वांशशापसेत्यत्र" मत्प्रसूतिमनाराध्यते प्रजा नभविष्यतीतिभिन्न कर्तृ-केपि क्त्वानिर्देशात्कथं समानकर्तृकत्वं क्त्वावाच्यं । तत्रानाराध्यस्थित स्येति-क्रियान्तरमध्याहृत्य समाधानस्य सम्मतत्वादित्याहुः। तदसत्। समानकर्तृ-कत्वस्य क्त्वावाच्यत्वे तस्यप्रधान क्रियापेक्षयोत्तरकालत्वेनाप्युपपत्तेः। नच भोजनेनियमेन पूर्वकालत्वाक्षेपसम्भवः। नच भोजनव्रजन क्रिययोरेकः कर्तेति नानुभवोऽपितु भोजन क्रियाव्रजन क्रियाएककर्तृकेति * तथाभुजि क्रिया-याः प्रधानत्वेनोपस्थितेस्तत्रैवपूर्वत्वान्वयइति वाच्यं। प्राधान्येनोपस्थितेर्हि आकांक्षायाः प्रयोजकत्वेन शाब्दबोधे कथञ्चिन्नियामकत्वंस्यात्। इह त्वाक्षे-पोनुमानन्तत्र व्याप्तिपक्षधर्मतयोरेव प्रयोजकत्वेन पौर्वापर्यावधारणसम्भवे-पि पूर्वत्वमात्राक्षेपे—कलिङ्गाभावेन पूर्वत्वाक्षेपासम्भवात्। नचपरमतेशब्दानु-पस्थितस्यापि शाब्दे भानमिति वाच्यं । शाब्दीतिन्यायेन तन्मतस्य दुष्टत्वात्। नच भुक्त्वाव्रजतीत्यत्र आख्यातार्थकालावरुद्धत्वेन व्रजनस्य कालान्वयनिरा-कांक्षतया तदनवरुद्धत्वाद्भुजि क्रियायामेवपूर्वत्वान्वयः। इत्थञ्चकालान्तरस-म्बन्धित्वेनानुपस्थितिरेव प्राधान्येनोपस्थितिः सैवचनियामिकेति वाच्यं । प-दानुपस्थितस्य शाब्दबोधाविषयतया कालान्तरासम्बन्धित्वेनोपस्थितेरकिञ्चि-त्करत्वात्। किञ्चित्समानकर्तृकत्वेन न पूर्वत्वाक्षेपः * किन्तुसमानकर्तृकप्र-धान क्रियाद्वयस्यैककर्तृ सम्भवात्प्रधानसमानकर्तृकत्वेन पूर्वत्वाक्षेप इति वाच्यं । तत्रप्रधानत्वं न तावन्मुख्योद्देश्यत्वं मुख्यत्वञ्च इदम्भवतुमाभवतुवा इदन्तुस्यादेवेत्यनवस्थाविरहरूपंक्रिययोस्तुल्यवदुद्देश्यत्वे पि एकदासम्भवेन-व्यभिचारात् तयोर्देश्यतायाश्चविनिगन्तुमशक्यत्वात् । किञ्चसमानकर्तृक-त्वे एव परेण शक्तिरुपेयते नतुप्रधानत्वेपीति कथन्तेनपूर्वत्वाक्षेपः। तदंशेपि-शक्त्यभ्युपगमेतुकिमपराद्धं पूर्वकालीन त्वेनेति नकिञ्चिदेतत् । नच समान-कर्तृकत्वस्य नियमे न प्रतीतेस्तत्रापिशक्तिरिति वाच्यं। अभिन्नकर्तृकत्वरूपे-समानकर्तृकत्वेअभेदांशे शक्त्यभावेपिकर्तृलकाराभ्यांभोजनकर्तरि व्रजन-कर्तुरभेदान्वयबोधसम्भवात्तयोः कृतिमात्रवाचित्वव्रजनपूर्वकालीनभोजनकृ-तिमान्व्रजनकृतिरित्यन्वये भोजनव्रजनकृत्योश्च ऐकाधिकरण्यस्यापि भा-नसम्भवात् । नन्वसमानकर्तृकत्वस्याशक्यत्वेचैत्रो गच्छतिमैत्रो भुङ्क्ते इति

प्रयोगवत् चैत्रो भुक्त्वामैत्रोगच्छतीति भिन्नकर्तृकेपि त्वाप्रयोगप्रसङ्ग इति वाच्यं । वस्तुतःसमानकर्तृकक्रियायामेकत्वासाधुत्वात् । भोक्तुं व्रजतिपश्यन् व्रजतीत्यत्र वलट्तुमुनोरपि समानकर्तृकत्वे शक्तेः केनाप्यनङ्गीकारात्मिणिकृतस्तु । आनन्तर्यमेवत्वावाच्यं पूर्वकालत्वस्य शक्यत्वे व्रजनपूर्वकालीनं भोजनमिति भोजनविशेष्यकानुभवः स्यात् जायतेतुभोजनानन्तरं व्रजनमिति व्रजनविशेष्यकानुभवस्तथाचानुभवस्यात्र विनिगमकत्वेनानन्तर्यमेव त्वावाच्यं । नच पूर्वकालत्वस्य शक्यत्वेपि तस्य निरूपकतासम्बन्धेन व्रजनेऽन्वयोपगमे व्रजनविशेष्यकोऽनुभव उपेयतएवेति वाच्यं । नभुत्वाव्रजतीत्यत्र व्रजनेस्वरूपसम्बन्धेन पूर्वकालत्वस्याभावबोधने भुत्वाव्रजत्यपिन भुत्वाव्रजतीति प्रयोगप्रसङ्गात् भोजननिष्ठपूर्वकालत्वस्य व्रजनेऽसत्त्वात् वृत्त्यनियामकसम्बन्धस्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकतया निरूपकतया तदभावबोधासम्भवादित्याहुः । केचित्तु सत्यपिकदाचिदध्ययने अधीत्यतिष्ठतीत्यप्रयोगा न्निरन्तराध्ययनशालिन्येवतत्प्रयोगाच्च कदाचित्सामानाधिकरण्यविशिष्टाध्ययनव्याप्यत्वमपि क्त्वा प्रत्ययार्थः व्याप्तिश्चकालिकी । तथाचाध्ययनसामानाधिकरण्यविशिष्टाध्यनव्याप्यस्थितिमानित्यन्वयधीः । निरन्तराध्ययनविरहिणि अन्यदीयतथाध्ययनमादायातिप्रसङ्गवारणाय सामानाधिकरण्यनिवेशः । नच स्वीयाध्ययनसामानाधिकरण्यविशिष्टपरकीयाध्ययनव्याप्यस्थितिमादाय तथाप्यतिप्रसङ्गोदुर्वारइति वाच्यम् । प्रधानक्रियायांप्रकृत्यर्थीभूते कव्यक्तिनिरूपितयोरिव सामानाधिकरण्यव्याप्यत्वयोः त्वाप्रत्ययेनबोध्यत्वस्य व्युत्पत्तिविशेषबलेनकल्पनात् । एतेनपूर्वकालत्वस्यैव त्वावाच्यत्वेव्यादानशून्यकालेपि मुखं व्यादाय स्वपतीत्यादिप्रयोगापत्तिरित्यपिनिरस्तम् । अत्रापिव्याप्यत्वस्यैव त्वाबोध्यत्वात् । तत्स्वापेव्यादाननिरूपि तव्याप्तेरभावादेवतथाप्रयोगापत्त्यसम्भवात् । भुत्क्वैवाहंतृप्तो नतुपीत्वेत्यादौभोजनपानयोस्तृप्तिपूर्वकालत्वस्य तृप्तौतदानन्तर्यस्यवाऽविशेषेपि तथा प्रयोगात् जन्यत्वमपिक्वचित् त्वाप्रत्ययार्थः । एवं च भुत्वाव्रजतीत्यादौ पूर्वकालत्वमानन्तर्यंवा उक्तस्थले च सामानाधिकरण्यविशिष्टव्याप्यत्वंजन्यत्वंचार्थ इति त्वाप्रत्ययोनानार्थएवेत्याहुः । अपरेतु त्वाप्रत्ययस्य क्तप्रत्ययान्तर्गतत्वात्सामान्यशक्त्याऽश्रयोपस्थितेः क्तप्रत्ययेन सम्भवात् व्यादानाश्रये स्वापाश्रयत्वस्य विशिष्टवैशिष्ट्यमिति न्यायेनैवबोधः । विशिष्टवैशिष्ट्यमिति न्यायेन शाब्दबोधे चोद्देश्यतावच्छेदकविधेययोः

तस्त्वार्थप्रत्ययाभावादितिसंक्षेपः । स्यादेतत् । आख्या-

समानकालीनत्वभानं व्युत्पत्तिसिद्धं । अन्यथा तिलकीकर्मकुर्वीतेत्यादौ तिल-कविशिष्टे कर्मकरणवैशिष्ट्यलाभेपि तिलकेसत्येवचकर्मकरणमित्यस्या प्राप्त्या-तिलकशून्यकालेपि कृतस्य कर्मणः नैष्फल्यानापत्तेः । तद्विधायैकैतद्वाक्यस्या-नर्थक्यापाताच्च । तथाचैतादृशव्युत्पत्त्याकर्मकरणे तिलकसमान कालीनत्वस्य भानेतच्छून्यकाले चतत्समानकालीनत्वस्याभावान्नैष्फल्योपपत्तिरिति प्रकृतेपि मुखंव्यादाय स्वपतीत्यादौ व्यादानविशिष्टेस्वापाश्रयत्ववैशिष्ट्यभाने व्यादान-समानकालीनत्वस्यभानात् व्यादानशून्यकाले तथाप्रयोगापत्त्यसम्भवः। एव-मधीत्यतिष्ठतीत्या दावपीत्याहुरितिदिक्। एवमेवकारस्यान्ययोगव्यवच्छेदः। अयोगव्यवच्छेदोऽत्यन्तायोगव्यवच्छेदश्चार्थः । तत्र विशेष्यसङ्गतएव कारस्थ-ले पार्थ एव धनुर्धरइत्यादौ पार्थान्यतादात्म्यव्यवच्छेदोबुध्यते पार्थान्यतादा-त्म्या भाववद्धनुर्द्धराभिन्नपार्थ इति बोधः । पृथिव्यामेव गन्धइत्यत्र पृथिव्या-न्यसमवेतत्वाभाववान्पृथिवीसमवेतश्चगन्ध इति बोधात्प्रथमेतरविशेषण वि-भक्ति समभिव्याहृतत्वमपि नियामकमन्यथा च भावान्वयबोधानुपगमे पृथिव्या-मेव आकाशमित्यपि प्रसज्येत तथा चान्ययोगव्यवच्छेदबोधे विशेष्यवाच-कपदप्रथमेतरविशेषण विभक्त्यन्यतर समभिव्याहृतैवकारोहेतुः । विशेषणस-ङ्गतैवकारस्थले अयोगव्यवच्छेदबोधः यथा शंखः पाण्डुरएवेत्यादौ शंखत्वा-वच्छेदेन पाण्डुरत्वायोगव्यवच्छेदबोधात्। नीलंसरोजंभवत्येवेत्यादौ क्रि-यासङ्गतैवकारस्थलेऽत्यन्तायोगव्यवच्छेदबोधः अयोगे आत्यान्तिकत्वस्या-न्वयितावच्छेदकव्यापकत्वरूपस्य व्यवच्छेदइत्यर्थः। इत्यश्चान्वयितावच्छेद-कसामानाधिकरण्येनायोगव्यवच्छेदः अत्यन्तायोगव्यवच्छेदः । अन्वयि तावच्छेद काव्यच्छेदेनायोग व्यवच्छेदोऽयोग व्यवच्छेद इति परिभाषेति-ध्येयम् । आख्यातस्येति । आख्यातत्वंनजातिः। तिप्त्वादिनासाङ्कर्यात् । ना-पिदशलकारसाधारणं लत्वन्तत् तन्मात्र साधारणस्यैकस्यनित्यादि लादेश-स्थलेप्याख्यातार्थ कृतिबोधापत्तिरिति विभाव्यते तदभावात्। किन्तु रूढिस-म्बन्धेनाख्यातपदवत्वं तत् । यदिचलकारेष्वे वाभियुक्तानामाख्यातपदरू-ढिः तदाच पचलत्वस्यादातिप्त्वतस्वादिकमेव विशिष्यशक्ततावच्छेदकम्बो-ध्यं । नचैवं केवलतिप्पदादपि कृतेर्बोधापत्तिः । आनुपूर्वीज्ञानस्यापि स-

तस्य तावद्यत्न एवार्थः पचतीत्यस्य पाकङ्करोतीति विवरणात् । व्यवहारवद्विवरणादपि शक्तिनिर्णयात् । तथाच-

---

हकारित्वात् पाकोयत्नश्चेतिनिराकाङ्क्षवाक्यात् । पचतीत्यत्रेव पाकानुकूलयत्नबोधापत्तिवारणायाख्यातपदजन्यपाकानुकूलयत्नविषयकशाब्दबोधंप्रतितिबादिपदनिष्ठपचादिधात्वव्यवहितोत्तरत्वरूपानुपूर्वीज्ञानस्य हेतुत्वकल्पनाया आवश्यकत्वात् । यत्नएवेति । यत्नत्वं शक्यतावच्छेदकमित्यर्थः । नच पाकगोचरनिवृत्तिकालेपचतीति प्रयोगापत्तिरिति वाच्यं । प्रवृत्त्यभावातिरिक्त निवृत्त्याख्ययत्ने मानाभावात् । विलक्षण विषयतासम्बन्धेन वा-पाकस्य कृतावन्वयेनादोषत्वाच्च । करोतीति । पूर्वोच्चरितवाक्यस्योत्तरवाक्येनार्थ कथनं हि विवरणं । तथाच यत्नत्वविशिष्ट शक्तकृधातुनाऽख्यातस्य विवरणादाख्यातस्य यत्नवाचकत्वमिति भावः । कृञश्च यत्नाभिधायकत्वं सिद्धमेव । अन्यथा तस्य व्यापारवाचकत्वे व्यापारजन्यत्व प्रतिसन्धानाविशेषेपि यत्नजन्यत्व प्रतिसन्धाना प्रतिसन्धानाभ्यां पटांकुरयोः कृता कृतव्यवहारानुपपत्तेः । ज्ञातेत्यत्रेव कर्तेत्यत्रापि कृत्याश्रयबोधाच्च । तथाआख्यातपदं यत्नत्वावच्छिन्ने शक्तं यत्नत्वावच्छिन्नशक्तकरोतिधातु प्रतिपादितार्थकत्वात् । यद्यद्धर्मावच्छिन्नशक्त प्रतिपादितार्थकम्भवति तत्तद्धर्मावच्छिन्ने शक्तं भवतिपाकत्व विशिष्टे शक्त पाकपदप्रतिपादितार्थकपचधातुवदिति सामान्यतोदृष्टानुमानेन विवरणस्य शक्तिग्राहकत्वात् । ननु विवरणस्य शक्तिग्राहकत्वे किं मानमत आह । व्यवहारवदिति । तथा सति तुल्ययुक्त्या व्यवहारस्यापि शक्तिग्राहकत्वानुपपत्तेरिति भावः । तथाचोक्तं । "शक्तिग्रहं व्याकरणोपमानकोशाप्तवाक्याद्व्यवहारतश्च । वाक्यस्य शेषाद्विवृतेर्वदन्ति सान्निध्यतः सिद्धपदस्य वृद्धाइति" । नच विवरणस्य शक्तिग्राहकत्वेयत्र कर्तुरपि विवरणात्तत्रापि शक्तिः स्यादिति वाच्यं । असतिबाधके इत्यनेन विशेषणाद्धर्मिणि अन्यलभ्यत्वस्यैव बाधकत्वात् एवं आख्यातस्य व्यापार वाचकत्वे किं करोतीति यत्नप्रश्ने पचतीत्यस्योत्तरत्वानुपपत्तिरपि । तथाहि । यद्धर्मविशिष्टे यद्धर्मावच्छिन्नस्य सम्बन्धः प्रश्नवाक्यात्प्रतीयते तदुत्तरवाक्यात्तद्धर्म विशिष्ट एव तद्धर्मव्याप्यतद्धर्मावच्छिन्न सम्बन्धश्चेत्प्रतीतो भवति तदैव प्रश्नोत्तरभावनिर्वाहः । यथाकस्माद्घट इति प्रश्ने दण्डाद्घट इति उत्तरं नतु दण्डाद्द्रव्यमिति । एवं च

रथोगच्छतीत्यत्र नमुख्यः प्रयोगः । रथादीनामचेतनतया गमनानुकूलप्रयत्नशून्यत्वात् । नापिलक्षणा । विभक्तौ लक्षणानङ्गीकारात् । अन्यथा व्यत्ययानुशासनवैयर्थ्यात् । अतः सिद्धं इत्यंतरेणेतिचेन्न । व्यत्ययानुशासनबलाद्विभक्त्यर्थेऽन्यस्मिन्न लक्षणा नत्वन्यत्रापि । इह च न विभक्त्यर्थेलक्ष-

---

कृञोयत्नार्थकत्वात्किं करोतीति यत्नत्व विशिष्टे प्रश्नेपचतीत्यनेन व्यापारत्व विशिष्टे पाकसम्बन्धबोधेजातेपि नोत्तरत्वनिर्वाह इत्याख्यातस्यापि यत्नत्वविशिष्टवाचकत्वमवसेयमिति निगर्वः। तथा चेति। आख्यतस्य यत्नवाचकत्वेचेत्यर्थः। न मुख्येति । नाख्यातस्य शक्त्या प्रयोगइत्यर्थः । मुख्यार्थबाधमेवाह। रथादीनामिति। नापीति। लक्षणा। गमनानुकूल व्यापारे लक्षणा। अन्यथेति । विभक्तौ लक्षणाङ्गीकार इत्यर्थः । व्यत्ययेति । व्यासस्य कृतिः भारतस्य श्रवणमित्यादौ कर्तृकर्मणोर्योगेषष्ठीतः कर्तृत्वकर्मत्वबोधोऽनुभवसिद्धः । तथाच कर्मणिद्वितीया कर्तृकरणयोस्तृतीयेत्यनेन कर्मत्वकर्तृत्वार्थकत्वेन द्वितीया तृतीये विहितेशेषेषष्ठीत्यनेन च सम्बन्धसामान्ये षष्ठी विहितेति षष्ठीतः कर्तृत्व कर्मत्वबोधः कथ मतः कर्तृकर्मणोः कृतीति व्यत्ययानुशासनेन षष्ठ्याअपि कर्मत्वाद्यर्थकत्वमभिहितं । यदि च विभक्तौ लक्षणाङ्गीकारएव तदातत्सूत्रं विनैव लक्षणया कर्मत्वादिबोधस्योपपादयितुं शक्यतया तत्सूत्रानर्थक्यं स्यादित्यर्थः। अत इति। रथोगच्छतीत्यादौ गमनानुकूलव्यापारबोधस्य शक्तिलक्षणाभ्यामुपपादयितुमशक्यत्वादित्यर्थः। व्यत्ययेति । कर्तृकर्मणोः कृतीतिव्यत्ययानु शासनबलादित्यर्थः । विभक्त्यर्थेऽन्यस्मिन्निति। अनुशासितविभक्त्यर्थातिरिक्त विभक्त्यर्थे इत्यर्थः। नत्वन्यत्रापीति। अनुशासित विभक्त्यर्थातिरिक्त विभक्त्यर्थभिन्नेपि न लक्षणा इत्यर्थः । इह चेति। रथोगच्छतीत्यादौ आख्यातस्थले चेत्यर्थः । किन्तु व्यापार इति। व्यापरस्वनकस्याअपि विभक्तेरर्थ इत्यर्थः । तथाच विभक्तौ लक्षणास्त्येव । व्यत्ययानुशासनभिया विभक्तौ लक्षणा नास्तीति प्रवादस्तु एक विभक्तेरन्य विभक्त्यर्थे लक्षणानास्तीत्यभिप्रायकः। अन्यविभक्त्यर्थोऽनुशासित विभक्त्यर्थातिरिक्तोग्राह्यः। एवं च रथोगच्छतीत्यादौ आख्यातस्यानुकूलव्यापारलक्षणायां बाधकाभा-

णा । किन्तुव्यापारे । दृश्यते च विभक्त्यर्थेष्वानुशासनिकी लक्षणा । यथा कृद्योगे षष्ठ्याः कर्मत्वे । नच कर्मत्वमपि सम्बन्धः सच शक्यएवेति नलक्षणा । कर्मत्वत्वप्रकारकबोधस्य तदा विनाऽसम्भवात् । तत्प्रकारकबोधो नभवत्येव किन्तुसम्बन्धत्वप्रकारकइति चेन्न । अनुशासनवैयर्थ्यात् । द्विती-

---

वान्न वृत्यन्तर कल्पनमिति भावः । अनुशासित विभक्त्यर्थातिरिक्त विभक्त्यर्थे न लक्षणेत्यत्र अन्यस्मिन्नित्यस्य व्यावृत्तिं प्रदर्शयितुं आनुशासनिक लक्षणास्थलं दर्शयति । दृश्यते चेति । कृद्योगे । कृत्प्रत्यययोगे । कर्मत्वे लक्षणेति पूर्वान्वयि । यथा भारतस्य श्रवणं ग्रामंगन्तेत्यादौ भारतकर्मक श्रवणग्रामकर्मक गमनबोधः । ननु शेषेषष्ठीत्यनेन सम्बन्धमात्रे षष्ठीविधानात्कर्मत्वमपि शक्त्यैव षष्ठ्याबोध्यतां किं तत्र लक्षणयेत्या शंकते । नचेति । सच । सम्बन्धश्च । शक्यएव । षष्ठ्याशक्य एव । न लक्षणा । न कर्मत्वेलक्षणा । कर्मत्वत्वेति । सम्बन्धत्वस्यैव षष्ठीशक्यतावच्छेदकतया ततः कर्मत्वत्वप्रकारकबोधस्य विनालक्षणामुपपादनासम्भवादित्यर्थः । तया । लक्षणया । तत्प्रकारकेति । कर्मत्वत्वप्रकारकेत्यर्थः । किन्त्विति । सचशक्त्यैवेति भावः । अनुशासनेति । कर्तृकर्मणोः कृतीति यात्ययानुशासनेत्यर्थः । षष्ठीतः कर्मत्वबोधनार्थंहितत् । तच्च शेषे षष्ठीत्यनेनैव सम्बन्धत्वेन कर्मत्वबोधोपपत्तौ निरर्थकंस्यादिति भावः । शंकते । द्वितीयया इति । तृतीया इत्यपि बोध्यं । असाधुत्वं । व्याकरणानिष्पन्नं तत् । अनुशासनं । भारतस्य श्रवणमित्यत्र कर्मणिद्वितीयेति सूत्रेण भारतं श्रवणमिति प्राप्तं तन्निषिध्यते । कर्तृकर्मणोः कृतीत्यनेन कर्तृकर्मबोधार्थं षष्ठ्येव साधुनतु द्वितीया तृतीया वेति द्वितीयाया असाधुत्व प्रतिपादकतयैव तत्सार्थकं । षष्ठीतु शेषे षष्ठीतु । शेषे षष्ठीत्यनेनैवेति भावः । निष्ठादीति । कर्तृकर्मणोः कृतीत्यनेन यदि कर्तृकर्मकृद्योगे कर्तृत्वत्वबोधार्थं षष्ठीविहितास्यात्तदानिष्ठा दियोगेपि तस्याः प्रसक्तौ नलोकाव्ययनिष्ठाखलर्थतृणामित्यनेन निष्ठादियोगे षष्ठीनिषेधोयुक्तः स्यात् तच्च न भवन्मत इति भावः । एतत्सूचार्थोहि । नलोकेति । एषांयोगे षष्ठीनस्यात् । कर्तृकर्मणोः कृतीत्यनेन प्राप्तषष्ठीनिषिध्यते । लः । लादेशः । यथा ओदनंपचन् पचमान

याऽसाधुत्वज्ञापकमनुशासनमिति चेन्न । निष्ठादिवर्जनवैफल्यात् । तत्र द्वितीयायाः साधुत्वज्ञापकत्वादिति चेन्न । कृत्ययोगे विकल्पविधानवैयर्थ्यात् । अनिषेधेनैव तृतीयोपपत्तेः । पाक्षिकषष्ठ्यर्थत्वादिति चेन्न । सम्बन्धत्वप्रकारकबोधजनिकायाः शेषवचनादेव सिद्धेः । निष्ठादियोगे शेषषष्ठ्याऽसाधुत्वज्ञापकत्वादिति चेन्न । तद्योगेपि तादृशवक्तृशोदर्शनात् । किञ्च यदि विभक्तौ न लक्षणा कथन्तर्हि भाविनं घटं जानातीति विषयतायां कर्मत्वशक्ता द्वितीया विषयतैव द्वितीयार्थः । क्रियाजन्यफलशालित्वापेक्षया लघुत्वादिति चेन्न ।

इति । उत्कटश्चिकीर्षुः । कन्याकरिष्णुः । उकः । वाराणस्याः कामुकः । लक्ष्म्याः-कामुक इति प्रयोगात् । कर्मभाषायामनिषेधः । अव्ययः हुंकृत्वा । क्तक्तवतूनिष्ठा । यथा ओदनं भुक्तवान् देवदत्तेन कृतमिति । खलर्थः । त्वयासुकरं । तृन्निति प्रत्याहारः तेनशानच्प्रभृतीनांग्रहणं । यथा सोमंपवमान इति । शंकते । तत्रेति । निष्ठादियोगे इत्यर्थः । साधुत्वेति । कर्तृकर्मकृद्योगे द्वितीयान साधुकिन्तु षष्ठ्येवेति कर्तृकर्मणोः कृतीत्यनेन विहितं तत्र निष्ठादियोगेपि द्वितीयाया असाधुत्वप्राप्तौ अन्नंपक्वमित्यादौ अन्नस्य पक्वमित्यपिप्रसज्येतेति नलोकेत्यादिनानिष्ठादिवर्जनं । तथाच निष्ठादियोगे द्वितीयैवसाधुः । नतु षष्ठीतिन निष्ठादिवर्जनवैफल्यमित्यर्थः । ~~कृत्यइति~~ । तव्यत्तव्यानीयर इति कृत्यप्रत्ययाः । तद्योगे कर्तृकर्मणोः कृतीत्यनेन नित्यषष्ठीप्राप्तौ कृत्यानां कर्तरिवाषष्ठीस्यादित्यनेन कर्त्तरिबोध्ये तृतीयावाभवति षष्ठीवा भवतीति षष्ठीविकल्पाते यथा देवदत्तेन कर्त्तव्यः कटः देवदत्तस्य कर्त्तव्यः कट इति । इदन्तु तदा सङ्गच्छते यदि कर्तृकर्मणोः कृतीति सूत्रं षष्ठीविधायकं तदा विशेषविधिनिषेधयोः शेषनिषेधाभ्यनुज्ञाफलकत्वमिति न्यायेन द्वितीया तृतीय योर्निषेध मुखेनैव नित्यं षष्ठीप्राप्तौ कृत्यानां कर्तरिवेत्यनेन तृतीयावाभवति षष्ठीवाभवतीति षष्ठीनिषेध मुखेनैव तृतीयायां विहितायां षष्ठीप्राप्त्यर्थं विकल्पेन षष्ठीविधानमिति भवन्मते च

कर्तृकर्मणोः कृतीति सूत्रं द्वितीययोरसाधुत्वज्ञापकं। नलोकाव्ययनिष्ठाखलर्थतृनामिति च तयोः साधुत्वज्ञापकं तदा कृत्ययोगे तृतीयोपपत्त्यर्थं कृत्यानां कर्त्तरीत्येव सूत्र प्रणयनं स्यात्। नित्यस्य चानुवृत्तिः। तथाच कृत्यानां योगे षष्ठीनित्यस्य तृतीया साधुरित्यर्थतयाच सामञ्जस्ये कृत्यानां कर्त्तरीति सूत्रस्य विधायकत्वाभावात् षष्ठ्या अनिषेधमुखेन तृतीयोपपत्त्याविकल्पेन षष्ठीविधानमनर्थकमापद्येतेत्याखण्डलार्थः। ननु कर्तृकर्मणोः कृतीत्यनेन तृतीयायाः असाधुत्वबोधनात्कथं तृतीयास्यादतस्तृतीयाविधानमावश्यकं तृतीयाविधाने च विशेष विधिनिषेधयोः शेषनिषेधाभ्यनुज्ञाफलकत्वमिति न्यायेन षष्ठीनिषेधमुखेनैव तृतीयायाः प्रवृत्त्याषष्ठीप्राप्त्यर्थं विकल्पेन षष्ठीविधानमावश्यकमत आह। अनिषेधेनैवेति। षष्ठ्या अनिषेधमुखेनैवेत्यर्थः। तृतीयोपपत्तेः। कर्तृकरणयोस्तृतीयेत्यनेन तृतीयोपपत्तेः। कृत्यानां कर्त्तरीति सूत्रस्य नित्यस्यानुवृत्त्यानलोकेत्यादिवत् तृतीयायाः साधुत्वज्ञापकत्वं नतु तृतीयाविधायकत्वेन षष्ठीनिषेधकत्वमिति षष्ठ्या अनिषेध मुखेनैव तृतीयोपपत्तौ षष्ठीविधानमफलमिति भावः। षष्ठीप्राप्त्यर्थमेव विकल्पविधानमावश्यकमित्याशंकते। पाक्षिकेति। कृत्ययोगे षष्ठ्या अनिषेधमुखेनैव तृतीयोपपत्तावपि कृत्ययोगे पक्षे षष्ठ्यपि साधुरिति बोधनाय विकल्पविधानमित्यर्थः। सम्बन्धबोधेवेति। कर्तृत्वबोधार्थं हि तृतीया षष्ठीवाकृत्ययोगेविधीयतेसतुशेषे षष्ठीत्यनेन सम्बन्धत्वेन कर्तृत्वमविषयत्वेवेति विकल्पविधानं वृथास्यादिति। मन्मतेतु कर्तृत्वप्रकारकबोधस्य शेष षष्ठ्या अनिर्वाहात् विकल्पविधानसार्थक्यमिति भावः। शेषवचनादिति। ननु शेषे षष्ठीत्यत्र उक्तादन्यः शेषः उक्तात्कर्तृत्वकरणत्वादन्यः शेष इत्यर्थः। तथाच कथं कर्तृत्वादेर्बोधः षष्ठ्येति चेन्न। कर्तृत्वकर्मत्वत्वाद्यतिरिक्तरूपेण सम्बन्धे षष्ठीत्यस्य तदर्थत्वात्। शंकते। निष्ठादीति। तदिति। विकल्पविधायकानुशासनमित्यर्थः। कृत्यानां कर्त्तरीति सूत्रस्य नित्यनुवृत्त्यात्तृतीयायाः साधुत्वज्ञापकताषष्ठी तु शेषे षष्ठीत्यनेन पाक्षिकषष्ठी उपपन्नेतिविकल्पविधानं वृथेत्युच्यते चेत्तदा नलोकेत्यस्यापि साधुत्वज्ञापकतया कृत्ययोगेइव निष्ठादियोगेपि शेष षष्ठ्या आपत्तिरिति विकल्पविधानं तेन शेष षष्ठ्यपि कृत्ययोगे साधु नतु निष्ठादियोगे इत्यसाधुत्वज्ञापकतया विकल्पविधानं सार्थकमिति भावः। तद्योगेपि। निष्ठादियोगेपि। तादृश्याः। सम्बन्धत्वप्रकारकबोधजनिकायाः शेषषष्ठ्याः। बहुशइति दे-

वदत्तस्य कृतमित्यादावित्यर्थः । तदुक्तं नलोकेतिकारकषष्ठ्याः प्रतिषेधः । शेषषष्ठीतुस्यादेव । ब्राह्मणस्य कुर्वन् । सत्यानुरक्तानरकस्य जिष्णवः । छात्रस्य हसितमित्यादि । इक्ष्वाकूणांदुरापेर्थेत्वदधीनाहिसिद्धयः । " अपिवागधिपस्य दुर्वचंवचनं तद्विदधीतविस्मयमित्यादि च " । केचित्तु । इक्ष्वाकूणां सिद्धयइ-त्यन्वयः । नतु इक्ष्वाकूणां दुरापेर्थेइत्यनेनान्वयः । एवं वागधिपस्य विस्म-यमित्यन्वयि । नतु वागधिपस्यदुर्वचमित्यनेनान्वयीतिसमादधुः । तस्मात्क-र्तृकर्मकृद्योगेषष्ठीतः कर्तृत्वत्व कर्मत्वत्व प्रकारकबोधएवोपियः । एवंचकृ- कर्तृ र्मणोः कृतीत्यनेन कर्तृत्वत्व कर्मत्वत्व प्रकारकबोधजनिकायाः षष्ठ्याःनिष्ठा दियोगेपि प्रसक्तौ न निष्ठादिष्वित्यनेनषष्ठीनिषेधे कृत्यानां कर्त्तरीत्येवसूत्र-स्यनेत्यनुवृत्या कृत्ययोगेपि षष्ठीनिषेधे प्राप्ते निष्ठादिष्विवकृत्ययोगेपि षष्ठी-नस्यादिति कृत्यानां कर्त्तरिवेतितत्रषष्ठ्याविकल्पविधानं सार्थकमित्ति-शेषषष्ठ्यास्तु प्रसक्तिरेव न तस्याःकर्मत्वत्वादि प्रकारकबोधजननेऽसामर्थ्या-दितिषष्ठ्याः कर्मत्वत्वादि प्रकारकबोधजनकत्वं कर्तृकर्मकृद्योगे आवश्यकं तच्च नशक्त्या अनन्यलभ्यस्यैव शब्दार्थत्वादिति कर्मत्वत्वप्रकारकबोधोलक्षण यैवेति विभक्तौवाअनुशासनिकीलक्षणेतिध्येयं । कर्मकृद्योगे षष्ठीतःकर्मत्वत्व प्रकारकबोधस्यविवादेपि विभक्तौलक्षणास्थलान्तरमाह । क्रियेति । कर्मत्वे-क्रियाजन्यफलशालित्वरूपे [illegible] क्ताद्वितीयार्थ विषयतायामित्य-न्वयः । विषयतायामि [illegible] षयसप्तमीविषयताचव्यापारानुब [illegible] तथा च विषयताबोधिका कथमित्यर्थः । तथा च शक्त्याविषयतायाः बोधास-म्भवात्तत्रद्वितीयायालक्षणाऽवश्यकीतिविभक्तावपि लक्षणास्वीकार इति भावः । विद्यमानघटस्थलेज्ञानेन ज्ञाततोत्पादनमङ्गी कृत्यक्रियाजन्यफल शालित्वरूपकर्मत्वमपि कदाचित्सम्भवतीतिभाविनमित्युक्तं तत्र पूर्वघट-स्या भावेनज्ञाततायाजननासम्भवादिति भावः । शङ्कते । विषयतैवेति । द्वि-तीयार्थः । द्वितीयायाः शक्यार्थः । तथा च शक्त्यैव तद्बोधसम्भवान्नतत्र लक्षणेतिभावः । अत्रविनिगमकमाह । क्रियेति । ग्राममिति ग्रामविषय-कत्वस्यागमनेऽभावेनक्रियाजन्यफलशालित्वरूपकर्मत्वं लक्षणयैव लभ्यतेबोध-नीयमिति भावः । आयुसतेति । तथा च विभक्तौ लक्षणावश्यकीतिभावः । क्रियाजन्यफलशालित्वस्य विषयत्वापेक्षयागुरुत्वेपितत्र भूरिप्रयोगात्तत्रैव-शक्तिं रुचितेत्यतउक्तं । विभावनीयमिति । ननुद्वितीयायाः क्रियाजन्यफल-

तर्हि ग्रामङ्गच्छतीत्यत्र कुतः कर्मत्वप्रतीतिर्लक्षणां विनैवा-युष्मताविभावनीयम् । आस्तान्तत्रापि वृत्त्यन्तरमिति चेन्न । क्लृप्तवृत्त्यैवोपपत्तेः । मीमांसकास्तु । अनुकूलव्यापारमात्र माख्यातार्थः । रथो गच्छतीत्यादौ मुख्यप्रयोगस्तिङ्इत्याहुः तन्न । यत्नत्वस्य जातित्वेन तस्यैव शक्यतावच्छेदकत्वात् । न-त्वनुकूलत्वस्य गुरुत्वात् । कथं तर्हि पाकानुकूलता यत्नस्य भासत इति चेत् । संसर्गविधयेत्यवेहि । कथं तर्हि जानाति

शालित्वरूपेकर्मत्वएव शक्तिःभाविनंघटं जानातीत्यादौ विषयत्वरूपकर्मत्वबोधस्तु विभक्तौलक्षणानङ्गीकारात् वृत्त्यन्तरेणैवभविष्यतीत्याशङ्कते । आस्तान्तत्रापीति । भाविनंघटंजानातीत्यत्रापीत्यर्थः । क्लृप्तेति । लक्षणयैवेत्यर्थः । विभक्तौनलक्षणेतिप्रवादस्तु न श्रद्धेयइति भावः । वस्तुतस्तु । विभक्तौलक्षणानास्तीत्यस्य सुब्विभक्तौलक्षणानास्तीत्यर्थात्तिङ् विभक्तौलक्षणा स्वीकारएव । अतएव विद्यतेव्योम विद्यते घटः [illegible] प्रयोग-इतिहृदयं । रथोगच्छ[illegible]ठतीति [illegible] विभ-[illegible]तीत्यनुरोधादाख्या[illegible]पारमात्रमर्थ इति [illegible]नङ्गीकारेपि नक्षतिरितिमीमांसक मतमाह । मीमांसकास्त्विति । व्यापारमात्रं । व्यापारसामान्यं न तुयत्न एवेति भावः । मुख्यइति । श-क्त्याप्रयोगइत्यर्थः । व्यापारत्वस्यैवाख्यातशक्यतावच्छेदकत्वेनयत्नबोधेपि व्यापारबोधेबाधकाभावादिति भावः । तस्यैव । यत्नत्वस्यैव । न त्विति । ननुअनुकूलव्यापारत्वस्य शक्यताच्छेदकत्वमिति विभक्ति विपरिणामेना न्वयः । अनुकूलत्वं जनकत्वन्तदुत्कीर्तनञ्च प्रकारतयाभान मभ्युपेत्यागुरुत्वात् । यत्नत्वापेक्षयागुरुत्वात् । व्यापारत्वस्य नियतोत्तरवर्त्तित्वरूपजन्यत्वरूपत्वा-दिति भावः । ननु अनुकूलयत्नत्वस्याख्यातशक्यतावच्छेदकत्वेऽ नुकूलत्वांशे शक्तेरावश्यकतया यत्नत्वांशंविहायानुकूलमात्रएव शक्तिरास्तामिव च रथोगच्छतीत्यत्र मुख्यप्रयोगइत्यतः अनुकूलत्वांशंविहायलाघवाद्यत्नत्वमेव शक्यतावच्छेदकमित्येवोपेयं । तथाचकथं अनुकूलत्वं प्रतीयतइत्यभिप्रायेणाशङ्कते । कथंतर्हीति । यत्नत्वस्यैवाख्यात शक्यतावच्छेदकत्वेहीत्यर्थः ।

इच्छतीति यततिकरोतीत्यादयः प्रयोगाः । नहि ज्ञानाद्यनुकूलोयत्नोऽस्ति । प्रतीयतेवेति चेत् । आश्रय तालक्षकत्वादाख्यातस्येति गृहाण । चिन्तामणिकृतस्तु जानातीत्यादौ धात्वर्थ एव चैत्रादौ साक्षादन्वेति । आख्यात प्रतिपाद्यश्च कालः संख्या च । नतु यत्नोपि । अयोग्यत्वादित्याहुः । तच्चिन्त्यम् । नामार्थधात्वर्थयोः साक्षाद्भेदान्वयबोधस्याव्युत्पत्तेः । अन-

---

पचतीत्यत्र पाकानुकूलयत्नोभासते तत्रानुकूलताबोधःकथंआख्याता शक्यत्वादित्यर्थः । संसर्गेति । पाकयत्नयोः संसर्गविधयेत्यर्थः । अशक्यस्यापि संसर्गस्य भानोपगमात् । तत्प्रकारकबोधस्तु नानुभवसिद्धइति भावः । कथंतर्हीति । व्यापारमात्रस्याख्यात वाच्यत्वेहीत्यर्थः । यतते करोतीतियतीप्रयत्ने-डुकृञ्करणेइतिधातुभेदे न प्रयोगभेदः । ननु जानातीत्यादौ ज्ञानानुकूलयत्नवानितिबोधेबाधकाभावइत्यतआह । नहीति । ज्ञानादीति । आदिनाइच्छादि परिग्रहः । ननुज्ञानानुकूलयत्नोस्त्येव आत्ममनः संयोगस्यज्ञानासमवायिकारणत्वात् । तस्यमनः क्रियाजन्यत्वात् । तस्याश्चप्रयत्नवदात्म[illegible]योगजन्यत्वादतआह । प्रतीयतेवेति । जानातीत्यादौ ज्ञानाश्रयत्व[illegible]ते न तुज्ञानानुकूलयत्नवानितीत्यर्थः । आश्रयतेति । जानाती[illegible] यत्वेन । लाक्षणिकत्वादित्यर्थः । घटोनश्यतीत्यत्रतुनष्टस्यापि प्रतियोगितासम्बन्धेननाशाश्रयत्वसम्भवेपि प्रतियोगितासम्बन्धावच्छिन्नाश्रयतायांलक्षणायांगौरवात् प्रतियोगित्वमेव तत्राख्यातार्थोवसेयः । धात्वर्थएव । ज्ञानरूपोधात्वर्थएव । साक्षात् । विभक्त्यर्थमद्वारीकृत्य । तथाचाश्रयतासम्बन्धेन ज्ञानंचैत्रेऽन्वेतीतिनाख्यातस्य कोप्यर्थइतिभावः । तर्ह्याख्यातं निरर्थकमतआह । आख्यातेति । प्रतिपाद्यः । लट्त्वेनएकवचनत्वादिना च प्रतिपाद्यश्च कालः । वर्त्तमानादिः । संख्या एकत्वादिरूपा । नतुयत्नोपि आख्यातत्वेनाख्यात प्रतिपाद्यः । अयोग्यत्वादिति तथा च जानातीत्यादौ नाश्रयत्वलक्षणेति भावः । नामार्थेति । साक्षाद्विभक्त्यर्थ मद्वारीकृत्य । भेदेति । अभेदातिरिक्तसम्बन्धेनान्वयबोधस्याव्युत्पन्नत्वादित्यर्थः । स्तोकं पचतीति क्रियाविशेषणस्थलेस्तोकस्यपाके अभेदेनान्वयाद्भेदेति । न चतत्रविशेषणविभक्तेरभेदोर्थ इति वाच्यं । विशेषणवि-

था ओदनः पचतीत्यत्रोदनपाकयोः कर्मतासंसर्गेणान्वयः स्यात् । वस्तुतो जानातीत्यादावाख्यातार्थानभ्युपगमे आख्यातार्थसंख्यान्वयो न स्यात् तस्य आख्यातार्थविशेष्यगामित्वनियमात् । विभक्त्यर्थो विशेषणीभूतो नामार्थविशेष्यः । तन्नैव ओदनं पचतीत्यत्र तथापि चैत्र एव आख्यातार्थविशेष्यो न त्वोदनः । द्वितीयार्थविशेषणत्वात् । पच्यत इत्यत्र कर्मप-

---

भक्तेः साधुत्वार्थकत्वात् । स्तोकःपाकइत्यादावगतेश्च । विभक्त्यर्थस्य प्रकारतया संसर्गतयाच भानमितिमतेघटमानयेत्यत्र घटस्यकर्मतासम्बन्धे नानयनेऽन्वयापत्त्यादिति । न चनकलंजभक्षयेदित्यत्रकलंजभक्षणं बलवदनिष्टाननुबन्धीष्टसाधनत्वाभाववदितिबोधात् । भक्षणेधात्वर्थेनञर्थाभावान्वयाव्युत्पत्ति भङ्ग इति वाच्यं । निपातातिरिक्तनामार्थ धात्वर्थयोरन्वयस्य व्युत्पत्तेरित्यर्थात् । नञोऽभाववतिलाक्षणिकत्वाद्वा । अन्यथेति । नामार्थ धात्वर्थ योर्विभक्त्यर्थ मद्वारीकृत्यापि अभेदातिरिक्त सम्बन्धेनान्वयस्वीकारेइत्यर्थः । ओदनइति । ओदनंपचतीत्यत्र विभक्त्यर्थ कर्मत्वादेःप्रकारतया संसर्गतया च भानोपगमात् । [illegible] ओदनपाकयोः कर्मतासंसर्गेणान्वयः । तथाओदनः पचतीत्यत्रा-[illegible] ओदनस्यपाकेऽन्वयबोधापत्तेरित्यर्थः । ननुनिपातातिरिक्त-[illegible]विषयधात्वतिरिक्ते त्यपिदेयमतआह । वस्तुतइति । कश्चित् । तन्न-नश्यतीत्यादावगतेः । आस्तामत्र प्रतियोगित्वेलक्षणेति चेत्किमपराद्धन्तर्हि जानातीत्यत्राश्रयत्वेलक्षणया व्युत्पत्तिसङ्कोचेनाप्यनिर्वाहे तद सङ्कोचस्यैव न्याय्यत्वात् । वस्तुतस्तु । ननुनामार्थ धात्वर्थयोः साक्षाद्भेदेनान्वयबोधोन स्वीक्रियतइति नियमबलान्नामार्थनिष्ठाभेदातिरिक्तसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितविशेष्यतावच्छेदकतासम्बन्धेनशाब्दबुद्धित्वावच्छिन्नं प्रतिविभक्तिपद निरूपितवृत्तिज्ञानजन्योपस्थितित्वेनहेतुत्वम् । एवं धात्वर्थनिष्ठ प्रकारतानिरूपितविशेष्यतावच्छेदकतासम्बन्धेनशाब्दबुद्धिं प्रत्यपीतिलब्धन्तच्च चचैत्रं स्तण्डुलंपचतिमैत्रेण पच्यतेतण्डुलइत्यत्रेव चैत्रःपचतितण्डुलः मैत्रःपच्यतेतण्डुलइत्यत्रापितण्डुलस्य कर्मतासम्बन्धेनमैत्रस्य च कर्तृतासम्बन्धेनपाकेऽन्वयवारणायनामार्थप्रकारकधात्वर्थविशेष्यकान्वयबोधानुपगमे-

पिधात्वर्थ प्रकारकनामार्थविशेष्यकान्वयबोधोपगमे क्षतिविरहात् द्वितीयकार्यकारणभावे मानाभावात् । चैत्रो जानातीत्यादौ आश्रयतासम्बन्धेनज्ञानरूपधात्वर्थस्य चैत्रे अन्वयेबाधकाभावः । नच तथासतिज्ञानं चैत्रइत्यत्रापि ज्ञानस्याश्रयतासम्बन्धेनान्वयापत्तिरिति वाच्यं । नामार्थयोरभेदातिरिक्त सम्बन्धेनान्वयाभावादिति व्युत्पत्यन्तरेणैव तदापादानसम्भवात् किञ्चानुपूर्वीज्ञानस्य शाब्दबोधहेतुतया ज्ञान प्रकारकाश्रयता संसर्गकचैत्रविशेष्यकशाब्दबोधं प्रतिज्ञाधातुसमभिव्या हृताख्यातसमभिव्याहृत चैत्रपदज्ञानत्वेन हेतुत्वादेवतद्वारणसम्भवात् । भवन्मतेऽप्या श्रयत्वप्रकारकशाब्दबोधेताद्दृशसमभिव्याहार ज्ञानहेतुताया आवश्यकत्वात् । अन्यथा ज्ञान माश्रयत्वं चैत्रस्येत्यतोपि तदापत्तेः । अथैवं पचतीत्यत्रापि स्वानुकूलकृतिमत्त्व सम्बन्धेनपाकस्य चैत्रेऽन्वयोपपत्तेः कृतेरप्याख्यातार्थत्वविलोप प्रसङ्गइति चेन्न । नपचति चैत्र इत्यत्र वृत्यनियामकसम्बन्धस्याभाव प्रतियोगितानवच्छेदकतया अनुकूलकृतिमत्त्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताक पाका भावस्य बोधासम्भवात् । आश्रयतासम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताक पाका भावबोधोपगमे पचत्यपि न पचतीति प्रसङ्गात् । न च पचतीत्यत्र पाककृतिमाश्चैत्र इत्याख्यातार्थ प्रकारकशाब्दबोधोदयेनाख्यात ...पस्थितेः कारणत्वकल्पने तत्तदर्थनिवेश्यात्मनिष्ठ प्रत्यासत्या धा... पस्थिते हेतुत्वकल्पने गौरवेण... ...कशाब्द... प्रत्ययजन्योपस्थितेः समानविशेष्यताप्रत्यासत्याहेतुत्वे... ख्यातस्य जानातीत्यदौ आश्रत्वार्थकत्व मावश्यकमिति वाच्यं । सामान्यतः धातुत्वस्य प्रत्ययस्य चैकस्याभावेन सामान्यतस्तथाहेतुत्वासम्भवात् । विशिष्यहेतुत्वे च जानातीत्यादौ तदकल्पनात् । यत्तु जानातीत्यत्र घटादौ स्वारसिकलक्षणा ग्रहकाले ज्ञानीयो घट इति शाब्दोत्पत्याज्ञान प्रकारक घटा दिविशेष्यक शाब्दबुद्धित्वावच्छिन्नं प्रतिज्ञाधातुसमभिव्याहृताख्यात जन्यघटाद्युपस्थितित्वादिना हेतुत्वकल्पने घटत्व पटत्वादिनिवेशगौरवात् । ज्ञाननिष्ठ प्रकारतानिरूपितविशेष्यतावच्छेदकतासम्बन्धेनशाब्दबुद्धित्वावच्छिन्नं प्रतिआख्यातपदनिरूपितवृत्तिज्ञानजन्योपस्थितेः प्रकारतासम्बन्धेन हेतुत्वकल्पनादाश्रयत्वेलक्षणावश्यकी । अथ आख्यात पदजन्यघटाद्युपस्थिति कालेपि ज्ञानीयो घट इति शाब्दबोधस्यात्मनि

समवायेनापत्तिः । समवायेन तादृशशाब्दहेतो र्ज्ञानीयो घट इति योग्यता ज्ञानस्य समवायेन सत्वादिति विषयनिवेश्य पद जन्यपदार्थोपस्थिते र्हेतुत्वमावश्यकं । न च योग्यताज्ञानस्यापि विशेष्यतावच्छेदकता प्रत्यासत्यैव हेतुत्व मिति वाच्यं । तथापि भिन्नविषयकानुमिति सामग्र्‌यभावरूप कारणबलादात्मनितथाविध शाब्दबोधापत्ते र्दुर्वारत्वादिति चेन्न । पद जन्य पदार्थोपस्थितेः तत्तद्विषयनिवेश्यात्मनिष्ठ प्रत्यासत्याहेतुत्वे तत्तद्विषयकत्वैःसहविनिगममाविरहेण गौरवात् विशेष्यतावच्छेदकताप्रत्यासत्यैवहेतुत्वं । घट त्वादिवृत्तिविषयता सम्बन्धेन ज्ञानत्वावच्छिन्नं प्रति घटत्वादिवृत्तिविषयतासम्बन्धेन ज्ञानत्वेन हेतुत्वान्तरकल्पनेन चदर्शितापत्तिवारण सम्भवात् । ज्ञाधातुसमभि व्याहृताख्यात पद जन्योपस्थिति विशिष्ट घटत्व प्राकारक ज्ञानस्य विरोधिसामग्र्‌यभावेन ज्ञानीयो घट इति शाब्दबोधेजननीयेसहकारित्वात् प्राकारतासम्बन्धेन स्वाधिकरणविषयतासम्बन्धेन वृत्तित्वरूप सामानाधिकरण्य सम्बन्धेन च तथोपस्थितिवैशिष्ट्यं घटत्वज्ञानेऽवसेयम् । इत्यश्चाख्यातपदजन्यपटोपस्थितिकाले भिन्न विषयकानुमिति सामग्र्‌यभावरूपकारणबलात्मा त्मनिज्ञानीयो घट इति शाब्दबोधापत्तिः आख्यात पद जन्योपस्थिति विशिष्ट घट त्वज्ञानरूपसहकार्यभावात् । न च पुरुषान्तरस्याख्यात पद जन्य घटोपस्थितिकाले तथा विधसहकारिसत्वादापत्तिरि[illegible] वाच्यं [illegible]स्यान्यात्मन्या पत्तिवारण[illegible] [illegible]वच्छिन्नं प्रतितादात्म्यप्रत्यासत्यातत्तदात्मत्वे[illegible] स्पुरुषीयाख्यात पद जन्योपस्थिति विशिष्टतत्तत्पुरुषीय घटज्ञान विशिष्टतत्तदात्म विशिष्टविरोधि सामग्र्‌यभावस्यतत्तदात्मनि ज्ञानीयो घट इति शाब्दबोधसामग्रीत्वात् । तत्तदात्मनि घटत्वज्ञान वैशिष्ट्यमेककालीनत्वसम्बन्धेन विरोधिसामग्र्‌यभावेनतत्तदात्म वैशिष्ट्यञ्चतादात्म्य विशेषणतोभय घटित सामानाधिकरण्य सम्बन्धेनेति । इत्यञ्च ज्ञाननिष्ठ प्रकारतानिरूपितविशेष्यतावच्छेदकता सम्बन्धेन शाब्दबुद्धिं प्रतिज्ञाधातुसमभिव्याहृता ख्यात पद जन्योपस्थितेः प्रकारता सम्बन्धेन हेतुत्वात् । चैत्रो जानातीत्यादौ चाश्रयत्वेलक्षणावश्यकीति । तदसत् । तदादिपदेनापि ज्ञानीयो घट इति शाब्दबोधजननात् । तत्र तथाविधाख्यात पद जन्योपस्थितेरभावे न व्यभिचारात् । तथोपस्थिति विशिष्टशाब्दत्वमेव तथोपस्थितेः

कार्यतावच्छेदक मुपेयं। एवं च तथोपस्थिति विरहेतथोपस्थिति विशिष्ट शाब्दबोधानुपपत्तावपि तदनन्तरशाब्दबोधस्य जानातीत्यादावुपपत्तौ बाधकाभावः । ज्ञाधातुसमभिव्याहृताख्यातसमभिव्याहारज्ञानरूप कारण बलादाश्रयता संसर्गकबोधोपगमात् । न चाश्रयता सम्बन्धेन ज्ञान प्रकारक शाब्दबोधे ज्ञान प्रकारक योग्यता ज्ञानस्य कारणत्वकल्पनेनैतन्मते गौरवमिति वाच्यं । भवन्मतेपि ज्ञानाश्रयत्व प्रकारक चैत्रविशेष्यक शाब्दबोधे तथाविधयोग्यताज्ञान हेतुताया आवश्यकत्वात् । आश्रयत्वस्यापि सम्बन्धं निवेश्ययोग्यताज्ञान हेतुत्वस्य कल्पने भवन्मतएव गौरवाच्च । मन्मते वाश्रयत्वस्यैव संसर्गत्वान्न तस्यापि सम्बन्धनिवेशः । न च ज्ञाधातुसमभिव्याहृताख्यातस्ययत्र ज्ञानाश्रयत्वेलक्षणातत्र भवतापि ज्ञानाश्रयत्व प्रकारक योग्यताज्ञानस्य हेतुत्वंकल्पनीयमिति वाच्यं । आश्रयतायाः संसर्गतावादिना ज्ञानाश्रयत्वप्रकारकबोधस्यानुपगमात् । एतेनयत्र ज्ञाधातुसमभिव्याहृताख्यातस्य ज्ञानाश्रयत्वे लक्षणा तत्र भवतापि ज्ञानाश्रयत्व प्रकारक शाब्दबोधे ज्ञाधातुसमभिव्याहृताख्यात पदनिरूपितवृत्ति ज्ञान जन्याश्रयत्वोपस्थिते र्हेतुत्वस्यक्लृप्ततया क्लृप्तेनैवनिर्वाहादाश्रयत्वेलक्षणा सर्वथावश्यकीति परास्तं । तथा सति यत्र चैत्रपदएवाश्रयता सम्बन्धेन ज्ञान विशिष्ट चैत्रे लक्षणातत्र चैत्रपदजन्यज्ञानविशिष्ट चैत्रोपस्थितेः क्लृप्ततया चैत्रो जानातीत्यत्र चैत्र पदादेवाश्रयता सम्बन्धेन ज्ञानवांश्चैत्र इति बोधस्यापि क्लृप्तेनैवोप पादयितुम्मयापि शक्यत्वात्। न चैवं जानातीत्यस्य वैयर्थ्यमिति वाच्यं । आख्यातत्वेनाख्यातस्येव जानातीत्यस्य सर्वस्यैवतात्पर्य ग्राहकत्वोपगमस्य सुवचत्वात् । किञ्च जानातीत्यत्र ज्ञानाश्रयत्व प्रकारक बोधस्यैवानुपगमेन क्लृप्तेनोपपत्त्यभावात्। तस्मादा श्रयता सम्बन्धेन ज्ञानस्य चैत्रेऽन्वये बाधकाभावेना श्रयत्वेलक्षणावैयर्थ्यमतआ ऽवस्तुत इति। केचित्तु । यत्र ज्ञाधातोर्ज्ञाना श्रयत्वे लक्षणातत्र ज्ञानस्य धात्वर्थैक देशतया चैत्रेऽन्वयासम्भवेन ज्ञाना श्रयत्व प्रकारक एव शाब्दबोधउपगन्तव्य इति तत्र ज्ञानाश्रयत्वप्रकारक शाब्दबोधेतत्प्रकारक योग्यताज्ञान हेतुत्वमुभयसिद्धं । आश्रयता संसर्गक शाब्दबोधाङ्गीकर्तॄमते तुआश्रयता संसर्गक योग्यताज्ञान कारणत्वकल्पन मधिकं । न च तच्छब्देनयत्राश्रयता सम्बन्धेन ज्ञानविशिष्टचैत्रशाब्दबोधस्तत्रा श्रयता

संसर्गक योग्यताज्ञान हेतुत्वमप्युभयसिद्धमिति वाच्यं । तत्र शाब्दबोधे पदार्थान्तरभाननियमेन ज्ञानविशिष्ट चैत्रमात्रविशेष्यक योग्यताज्ञानस्य विशिष्टचैत्रादिमात्रविशेष्यकशाब्दबोधहेतुतायाःक्वाप्यक्लृप्तत्वात् । न च तथापिभिन्न विषयक प्रत्यक्षादिकं प्रति जानातीत्यानुपूर्वी ज्ञान घटित ज्ञाधातु जन्य ज्ञानोपस्थिति घटित शाब्दसामग्र्याः प्रतिबन्धकतायां आख्यातजन्याश्रयत्वोपस्थितिके निवेशे गौरवमिति वाच्यं । ज्ञानाश्रयत्वाभाववांश्चैत्रसुन्दर इति विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहि प्रत्यक्षे जानाति चैत्र इत्यानुपूर्वीज्ञान ज्ञाधातु जन्योपस्थिति घटित शाब्दसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वाधिक्यात् । मन्मते आश्रयत्व प्रकारकोपस्थितिकाले बाधबुद्धिसम्भवेन तादृशसामग्र्योर्युगपदसम्भवेन क्लृप्तेनैवोपपत्तेरित्याहुः । तच्चिन्त्यम् । एवंसति विशेषणविभक्तेरप्यभेदार्थकत्वापत्तेः । तत्रापि नीलाभेदाभाववान् घट इति प्रत्यक्षादौ नीलोघट इति शाब्दसामग्र्याः बाधबुद्ध्या प्रतिबन्धकतयैवोपपत्तेरतिरिक्तप्रतिबन्धकत्वाकल्पने लाघवसम्भवात् । इष्टापत्तौ च विशेषणविभक्तेः साधुत्वमिति सिद्धान्तव्याकोपइत्यास्तांविस्तरः । आख्यातार्थेति । आख्यातत्वेना ख्यातार्थबोधेइत्यर्थः । तस्याः । आख्यातार्थ संख्यायाः । आख्यातार्थेति । संख्यायाः कालातिरिक्ताख्यातार्थस्य भावनाया यद्विशेष्यन्तन्निष्ठत्वनियमादित्यर्थः । भावनान्वयिन्येव संख्यान्वय इति नियमात् संख्याकालातिरिक्ता ख्यातार्थोहि भावनेत्यभिधीयत इति भावः । नन्वाख्यातार्थविशेष्यः कइत्याकांक्षायामाह । विभक्त्यर्थाविशेषणीभूत इति नामार्थइत्यनेन विभक्त्यर्थनिरासः । न च पचतीत्यत्र वर्तमानत्वरूपाख्यातार्थस्य कृतिरेवविशेष्येति कथमीदृशनियम इति वाच्यं । आख्यातार्थविशेष्य एव संख्यान्वय इति नियमप्रविष्टाख्यातार्थविशेष्यस्यात्राभिधानादिति भावः । उपपादनपुरःसरंविभक्त्यर्था विशेषणीभूतइत्यस्य व्यावृत्तिमाह । तेनेति । विभक्त्यर्था विशेषणीभूतस्यैव नामार्थस्या ख्यातर्थस्य विशेष्यत्वादित्यर्थः । तथाविध विभक्त्यर्थाविशेषणीभूतप्रथमायाः साधुत्वादिति भावः । द्वितीयार्थेति । द्वितीयार्थे कर्मत्वे विशेषणत्वादित्यर्थः । कर्माख्यातस्थलेप्याह । पच्यत इत्यत्रेति । चैत्रेण पच्यते तण्डुल इत्यत्र कर्मतण्डुलः आख्यातार्थ विशेष्यः । न कर्ता । न चैत्रः । तृतीयार्थेति । तृती-

कर्त्ता। तृतीयार्थावरुद्धत्वात्। स्थीयत इत्यत्र स्थित्यनुकूलाकृ-
तिरिति। आख्यातार्थे कस्यापि न विशेष्यत्वमिति संख्यान-
न्वितैव, अत एवौत्सर्गिकमेकं वचनमेवेत्यूचुः। धात्वर्थविशेष्य-

यार्थेन कर्तृत्वेनावरुद्धत्वात्। कर्तृत्वे विशेषणत्वादित्यर्थः। ननु चन्द्रइव मुखमस्तीत्यादौ चन्द्रपदार्थे इवार्थे वा भावनान्वयापत्तिः। तस्य विभक्त्यर्था विशेषणीभूतनामार्थत्वात्। न च विभक्त्यर्थाविशेषणीभूतइत्यस्येतराविशेषणत्वमर्थइति वाच्यं। चन्द्रइव मुखंचद्रोराजतेइत्यत्र चन्द्रे तदन्वयानुपपत्तिरिति चेन्न। प्रकृत पद जन्यशाब्दबोधे विशेष्यत्वाभाववत्वे सति यत् इतरविशेषणत्वंतदभाववत्वे सतीत्यस्यतदर्थत्वात्। वस्तुतस्तु। चन्द्रइव मुखमस्तीत्यादौ नामार्थयोरिति व्युत्पत्तौअव्ययनिपातातिरिक्तत्वविशेषणाभावात् चन्द्र पदं चन्द्र सदृशलक्षकं इवपदं तात्पर्य्य ग्राहकमिति मते चन्द्र सादृश्य विशिष्टे मुखेभावनान्वये विशेषणांशेपितदन्वयेन चन्द्रपदार्थेतदन्वये इष्टापत्तिः। तत्रइवपदस्य निरर्थकतया तदर्थाभावादेवनातिप्रसङ्गः। इवपदस्य सार्थकत्वेपि चन्द्र पदोत्तर प्रथमायाः प्रतियोगित्वार्थकतया इवपदस्य च सादृश्यार्थकतया चन्द्रस्य विभक्त्यर्थविशेषणीभूतनामार्थत्वाभावात्। इवपदार्थे सदृशे च विशिष्टेतदन्वये विशेषणांशेतदन्वये इष्टापादनमेवेति प्रतिभाति। ननु चैत्रेण स्थीयत इत्यत्र संख्यानन्वयापत्तिः। तत्र विभक्त्यर्था विशेषणीभूत नामार्थाभावे न भावना विशेष्या भावात्। अतः इष्टापत्त्या-परिहरति। स्थीयतइत्यत्रेति। संख्येति। भावनान्वयिन्येव संख्यान्वयनियमादत्रभावनाया अनन्वयेन संख्यायाअप्यनन्वय इत्यर्थः। अतएव भावाख्यातस्थले संख्याया अनन्वयादेव। औत्सर्गिकमिति। स्थाश्रयस्य द्विवहुत्वेपि संख्याया अनन्वयात्प्रथमोपस्थितत्वात्साधुत्वार्थमेकवचनमित्यर्थः। भावाख्यातस्थले प्रकारांतरेणबोधं कस्य चिन्मतेनाह। धात्वर्थेति। चैत्रेणस्थीयते इत्यत्र चैत्रकर्तृका वर्तमानस्थितिरित्यर्थः। नन्वेवं भावना विशेष्यएव संख्यान्वयात् धात्वर्थस्य च भावनाविशेष्यत्वात् द्विवचनापत्तिरित्याशंकते। न चैवमिति। एवं। धात्वर्थ विशेष्यकान्वयस्वीकारे। धात्वर्थस्य स्थित्यादेर्द्विवचनापत्तिः। द्वित्वस्यतत्राबाधादिति भावः। असाधुत्वादिति। देवदत्तेन-

कोऽत्रान्वयबोधः। नचैवं धात्वर्थस्य द्वित्वादि विवक्षया द्विव-चनाद्यापत्तिः। असाधुत्वादित्यपि कश्चित् स्यादेतत्। आ-ख्यातार्थःकालः कुत्रार्थे अन्वेति इति चेत्। एकपदोपात्तत्वप्र-त्यासत्त्या कृतावित्यवेके। धात्वर्थइत्यपरे। कथमन्यथा जा-नातीत्यादौ ज्ञाने वर्त्तमानत्वादि प्रतीयेतेति। स्यादेतत्।

क्षीयतेदेवदत्ताभ्यां क्षीयते देवदत्तैः क्षीयते इत्येकवचनमेवात्रसाध्विति भावः। चैत्रःपचतीत्यादौ प्रथमांतार्थ एव भावनायाअन्वयात् भावनायां-धात्वर्थस्य विशेषणत्वेनैवान्वयस्य क्लृप्तत्वात्। भावना विशेषणकधात्वर्थ विशेष्यकान्वयस्वीकारे गौरवमेवात्रास्वरसः कश्चिदित्यनेन सूचितः। आख्या-तार्थः कालः वर्तमानत्वादिः। एकपदेति। एकेनपदेनाख्यातेनोपात्तत्वा द्भावनायां वर्तमानत्वान्वयइत्यर्थः। न च संख्यायामिव कुतो न कालान्वयः समानपदोपात्तत्वाविशेषादिति वाच्यं। तर्हि पक्वेपि प च तीतिप्रयोगःस्या त्संख्यायां वर्तमानत्वस्य सत्वादिति भावः। धात्वर्थइति। चैत्रः पचतीत्यादौ वर्तमानोयः पाकः स्तदनुकूलकृतिमानितिबोधः। इदमेव मतमुपपादयति। कथमन्यथेति। वर्तमानत्वादेर्धात्वर्थेऽन्वये जानातीत्यादौ कृतेर्बाधादाश्र-यत्वेलक्षणा। आश्रयत्वे च वर्तमानत्वादेरन्वयासम्भवाद्धात्वर्थ एवान्वयो वाच्यः। एवं चाख्यातार्थ वर्तमानत्वादिनिष्ठप्रकारतानिरूपित विशेष्य-ताविच्छेदकता सम्बन्धेनशाब्दबोधं प्रति प्रकारतासम्बन्धेनधातुजन्योप-स्थितिः कारणत्वात्तेनैवनिर्वाहे आख्यातार्थकृतौ कालान्वयस्वीकारे कार्यका-रण भावान्तरकल्पने गौरवमेव पूर्वकल्पे। अस्वरसइतिद्रष्टव्यं। भविष्य-त्वेति। स्यतासीत्लृलुटोरित्यनुशासनाद्भविष्यत्वंलृडर्थः। अतीते लुङ् इत्यनु-शासनाच्चातीतत्वंलुङर्थ इत्यर्थः। ननु भविष्यत्वं वर्तमान प्रागभाव प्रति-योग्युत्पत्तिकत्वं अतीतत्वं च वर्तमानध्वंस प्रतियोग्युत्पत्तिकत्वं। एवं च घ-टो भविष्यतीत्यत्र भूसत्तायामिति भूधातोरुत्पत्तिरेवार्थः। आख्यातस्य चाश्र-यत्वमर्थः। तत्राख्यातार्थाश्रयत्वे भविष्यत्वादेरन्वयासम्भवाद्धात्वार्थो त्पत्ता-वेवान्वयो वाच्यः। तथा च वर्तमान प्रागभाव प्रतियोग्युत्पत्तिका या उत्प-त्तिस्तदाश्रयो घट इत्यन्वयबोध स्वीकारे उत्पत्तेरप्युत्पत्त्युपगमेऽपसिद्धान्ता

भविष्यताऽतीतत्वेऽप्याख्यातविशेष वाच्ये। भविष्यत्वं च विद्यमानप्रागभाव प्रतियोगित्वं। विद्यमानध्वंसप्रतियोगित्वं अतीतत्वमिति पचति चैत्रे भाविकृतिप्रागभावमादाय पक्ष्यति। आद्यकृतिध्वंसमादाय पाक्षीदिति स्यात्। न स्यात्। आद्यकृति प्रागभावस्यैव भविष्यत्प्रत्ययेन चरमकृतिध्वंसस्यैवातीतप्रत्ययेनाभिधानात् अथौदनं पचतीत्योदननिष्ठविक्लितिजनकव्यापारविशेषकर्तृत्वं प्रतीयते। तत्र विक्लितिस्तदनुकूलव्यापारस्य कस्यार्थः। उच्यते। विक्लितिफलं तद्द्वितीयाया अर्थस्तदनुकूलो विलक्षणव्यापारो धात्वर्थः। अनुकूलता च संसर्गः। ननु कर्मत्वं द्वितीयाया वाच्यं तच्च

भावेपि अननुभवइत्यतआह। भविष्यत्वं चेति। तथा च वर्तमान प्रागभाव प्रतियोगित्वमेव भविष्यत्वं तच्चभविष्यतीत्यादौ धात्वर्थोमत्तौ पक्ष्यतीत्यादौ आख्यातार्थे कृतावन्वेतीति भावः। पचतीतिसप्तम्यंतं। आख्यातार्थकालस्य समानपदोपात्तत्वप्रत्यासत्या कृतावन्वयइत्युक्तं। तथा च पक्ष्यतीत्यत्र वर्तमानप्रागभाव प्रतियोगिनी या पाकानुकूलाकृतिस्तद्वांश्चैत्रइतिबोधस्वीकारे चैत्रेण यदा पाकः क्रियते तदा एकस्याः कृतेर्जातत्वेपिध्वंस प्रागभावयोःसामान्यधर्मावच्छिन्न प्रतियोगिताकत्वाभावेन भाविनी या न्यां कृतिस्तत्प्रागभावस्य सत्वात्पक्ष्यतीति प्रयोगापत्तिः। एवमपाक्षीदित्यत्रलुङर्थातीतत्वस्य वर्तमानध्वंसप्रतियोगित्वरूपस्य कृतावेवान्वये वर्तमानध्वंसप्रतियोगिनी या पाकानुकूलाकृतिस्तद्वांश्चैत्रइत्यन्वयो वाच्यः। एवं चाद्यकृतेर्नष्टत्वेन पाकदशायामपि अपाक्षीदिति प्रयोगापत्तिरित्यर्थः। समाधत्ते। नस्यादिति। आद्येति। तथा च पक्ष्यतीत्यत्र प्राग भावत्वेन रूपेणाद्यकृति प्रागभावस्यापाक्षीदित्यादौ अंत्यकृतिध्वंसस्यैववक्तृतात्पर्यविषयत्वात् न भाविकृति प्रागभाव मादायपक्ष्यतीति आद्यकृतिध्वंसमादाय च पाकदशायां अपाक्षीदिति प्रयोगापत्तिरिति भावः। ननु भविष्यत्वं यदि वर्तमान प्रागभाव प्रतियोगित्वं तदा नंक्ष्यतीत्यदौ प्रतियोगित्वस्याख्यातार्थतया तत्र भवि-

ष्यत्वस्यान्वया सम्भवात् धात्वर्थनाशे तदन्वयो वाच्यः । तथा च श्वोभाविविनाशके परश्वोनंक्ष्यतीति प्रयोगापत्तिः । तथाहि परश्वस्तनकालस्य नाशेऽन्वयस्वीकारे नाशस्य परश्वस्तनकालवृत्तित्वात् परश्वोनंङ्क्ष्यतीतिस्यात् । न च परश्वस्तनकालस्य भविष्यत्व घटकीभूत प्राग भावेऽन्वयः । एवं च परश्वस्तनकालवृत्तित्व वर्तमान प्राग भाव प्रतियोगित्वस्यनाशेऽ भावान्न तथा प्रयोगापत्तिरिति वाच्यं । तथासति श्वोभाविनाशके श्वोनङ्क्ष्यतीतिनस्यात् । नाशप्रगभावस्य श्वस्तनकालवृत्तित्वाभावात् । इहाद्यघटो भविष्यतीत्यादौ देशविशेषस्य कालविशेषस्य वाधिकरणत्वेनोत्पतिरूपधात्वर्थ एवान्वयेस्योपेयत्वात् । अन्यथा कपालनाशजन्य घटनाशस्थले इहकपाले घटध्वंसोभविष्यतीति प्रत्ययापत्तिः । घटरूपप्रतियोग्यात्मक घटध्वंस प्रागभावस्य कपालेसत्वात् । एवं श्वोभाविन्यद्यतनभविष्यद्ध्वंसो भविष्यतीति प्रत्ययापत्तिः । आद्यकालवृत्तित्वस्य प्रागभावेसत्वात् एवमुत्पत्तिमति तदन्वय स्वीकारे भवने श्वः समुत्पद्यप्रांगणे परश्वोगमिष्यति मैत्रे प्राङ्गणे परश्वो भविष्यतीति बुद्धिप्रसङ्गात् । उत्पत्तिमतश्चैत्रस्य प्राङ्गणवृत्तित्वात् परश्वस्तनकालवृत्तित्वाच्चेतिदेशविशेषस्य काल विशेषस्योत्पत्तिरूपधात्वर्थ एवान्वयो वाच्यः तथा च श्वोभाविनाशके परश्वोनङ्क्ष्यतीत्यापत्तिः । एवं नश्यति नष्ट इत्यत्र वर्तमानत्वं अतीतत्वं च धात्वर्थे नाशे एवान्वेष्यतीति नष्टे नश्यतीति स्यात् नाशस्य वर्तमानत्वात् । नष्टे च नष्ट इतिनस्यात् नाशेऽतीतत्वाभावादिति चेन्नैवं । अत्र वर्तमान प्रागभाव प्रतियोग्युत्पत्तिकत्वरूप भविष्यत्वस्य वर्तमानध्वंस प्रतियोग्युत्पत्तिकत्वरूपा । तीतत्वस्य च प्रत्ययार्थत्वात् । प्रत्ययार्थोत्पत्तावेव च काल विशेषादेरन्वयात् । भविष्यत्वं च वर्तमान प्रागभाव प्रतियोगित्वं वर्तमानध्वंस प्रतियोगित्वमतीतत्वमित्युक्तिस्तु भविष्यति पक्ष्यतीति स्थलाभिप्रायेण तत्र धात्वर्थोत्पत्तेः आख्यातार्थकृतेश्च सम्भवितयानुपपत्त्य भावात् । एवं च वर्तमान प्रागभाव प्रतियोगित्वे लाघवाच्छक्तिः । नङ्क्ष्यतीत्यादौ वर्तमान प्रागभाव प्रतियोग्युत्पत्तिकत्वबोधस्तु लक्षणयेति हृदयम् । अथेति । ओदनपदन्तण्डुलपरं । विक्लृत्यवच्छिन्न तण्डुलस्यैवोदनतया तस्य पाकासम्भवेन यथाश्रुता सङ्गतिः । ओदननिष्ठा या विक्लृतिस्तज्जनको यो व्यापारविशेषस्तत्कर्तृत्वं तदनुकूलकृतिमत्वं प्रतीयतइत्यर्थः । तत्रेति । कर्तृत्वस्यानन्यलभ्यत्वादिति भावः । तत् । फलं । द्वितीयाया इति । ओदनमित्यत्र द्वितीयाया इत्यर्थः । फलस्यै-

क्रियाजन्यफलशालित्वं ननु फलमात्रमिति चेन्न । क्रियायाधातुवाच्यत्वात् । जन्यत्वाश्रयत्वयोश्च संसर्गमर्यादयालाभात्फलमात्र एव शक्तेः कल्पनात् । अनन्यलभ्योहि शब्दार्थः । ननु फलमपि धातुलभ्यमेव । फलानुकूलोव्यापारोहि धात्वर्थ इति चेन्न । फलानुकूलत्वोपलक्षितो विलक्षणव्यापारोह धात्वर्थो नतु फलानुकूलत्वमपि गौरवात् । नन्वेवं त्यजिगम्योः पर्यायतास्यात् तथाहि । संयोगानुकूलं कर्मगमेरर्थः । विभागानुकूलं च कर्म त्यजेरर्थः । तत्र यदि फलानुकूलत्वमुपलक्षणं तदा कर्ममात्रं शक्यं तत्र वाच्यं । तथाच क्रुतोन पर्यायता । आस्तां पर्यायता कोदोष इति चेन्न । ग्रामं गच्छतीति वक्तव्ये ग्रामं त्यजतीत्यापत्तेः । मैवं । गच्छतीत्यादि समभिव्याहृत द्वितीयायोश्च विभागबोधकत्व व्युत्प-

---

वद्वितीयाया त्वादिति भावः । तदनुकूलइति । फलानुकूलइत्यर्थः । विलक्षणेति । तापनादिरूपो व्यापारो धात्वर्थ इत्यर्थः । अनुकूलता चेति । व्यापारानुकूलकृतिमानित्यत्रानुकूलता चेत्यर्थः । संसर्ग इति । व्यापारकृत्योः संसर्गइत्यर्थः । नमु कर्मत्वमिति कर्मणि द्वितीयेति सूत्रेण कर्मत्वस्य द्वितीयार्थत्वबोधनादिति भावः । तच्च । कर्मत्वं च । ननुफलमात्रं कर्मत्वमित्यर्थः । क्रियाया इति । क्रियाजन्यफलशालित्वरूपे कर्मत्वेइत्यर्थः । जन्यत्वेति । क्रिया जन्येत्यत्र जन्यत्वफलशालित्वमित्यत्र च शालित्वं आश्रयत्वमित्यर्थः । तयोःसंसर्गमर्यादयालाभात् फलमात्र एवशक्तेः । द्वितीयायाशक्तेः कल्पनादित्यर्थः । ननु क्रियादीनां धात्वादिना लाभेपि द्वितीयाया अपि शक्तिरास्तामत आह । अनन्येति । हि यस्मादनन्यलभ्य एव शब्दार्थ इत्यर्थः । धातुलभ्यमेवेति । तथा च कथमत्रापि द्वितीयायाः शक्तिः अन्यलभ्यत्वादिति भावः । वस्तुगत्या फलावच्छिन्नो यो व्यापारस्तद्बोधकत्वादेवधातूनां सकर्मत्व व्यवहारः जानातीत्यादिस्थले तु भाक्त इति सूचनार्थं फलानुकूल-

त्तेरेव यथोक्तातिप्रसङ्गनिरासात्। न्यायभास्करकृतस्तु फलमवच्छेदकमेव। द्वितीयार्थस्त्वाश्रयता। नचैवं भूमीपततीत्यत्र भूमिपदाद्द्वितीयापत्तिः समभिव्याहृतधात्वर्थतावच्छेदकफलाश्रयताबोधकत्वव्युत्पत्तेः। अतएव धात्वर्थतावच्छेदकफलशालित्वं कर्मत्वमिति लक्षणं ध्रुवं। न

त्वोपलक्षितइत्युक्तं। नतुफलानुकूलत्वमपि धात्वर्थइत्यनुषज्यते गौरवादिति। अनुकूलत्वस्य संसर्गमर्यादया लाभादिति भावः। नन्वेवमिति। व्यापार मात्रस्य धात्वर्थत्वे इत्यर्थः। त्यजिगम्योः त्यज् गम् धात्वोरित्यर्थः। उत्तर देशसंयोगावच्छिन्न क्रिया गम् धातोरर्थः पूर्वदेश विभागावच्छिन्नक्रिया त्यज् धात्वर्थः। तत्रफलावच्छिन्नत्वं यदिनधात्वर्थः तदा क्रिया मात्रस्यैव धात्वर्थत्वात्क्रियारूपैकार्थ प्रतिपादकत्वात् पर्यायता स्यात् शक्यतावच्छेदकैक्ये सति विभिन्नशक्ततावच्छेदकत्वस्य पर्यायत्वरूपत्वादिति भावः। शङ्कते। आस्तामिति। त्यजतीति। गम् धातुनेव त्यज् धातुनापि व्यापारबोधनादिति भावः। नन्वेवमिति। पूर्वपक्षे समाधत्ते। मैवमिति। द्वितीयायाःफलमर्थः तत्र गम् धातुसमभि व्याहारे द्वितीयया संयोगरूपं फलं बोध्यते त[illegible]त्यजसमभिव्याहारे च विभागरूपं फलं बोध्यते इत्यर्थः। यथोक्तेति। ग्रामं गच्छतीति वक्तव्ये ग्रामंत्यजतीति प्रयोगापत्तिप्रसंगनिराकरणादित्यर्थः। तथा च व्यापार मात्रस्य धात्वर्थत्वे त्यजिगम्योः पर्यायत्वे इष्टापत्तिः। ग्रामङ्गच्छतीत्यत्रैव ग्रामवृत्तिसंयोगानुकूलकृतिमानितिबोधस्यगम् धातुसमभि व्याहाराभावात् ग्रामं त्यजतीत्यतोऽसम्भवेन ग्रामङ्गच्छतीति वक्तव्ये ग्रामं त्यजतीति प्रयोगापत्तेर्वारयितुं शक्यत्वादिति भावः। अवच्छेदकमेव। धात्वर्थतावच्छेदकमेव। फलावच्छिन्न व्यापारस्य धात्वर्थत्वादिति भावः। नन्वेवं द्वितीयाया निरर्थकत्वापत्तिः। फलस्य धातुत एव लाभादित्यतआह द्वितीयार्थस्त्विति। ग्रामङ्गच्छतीत्यादौ ग्रामवृत्तिसंयोगावच्छिन्नक्रियानुकूलकृतिमानित्यन्वयबोधः। तत्र पूर्वकल्पे फलस्य द्वितीयार्थत्वात्। आधेयत्वं संसर्गमर्यादया भासते। अस्मिन् मते तु फलस्य धात्वर्थत्वात् द्वितीयार्थ एवाश्रयतेति

द्विक्रियाजन्यफलाश्रयत्वं तत्। वृक्षाद्भूमौ पततीत्यत्र वृक्ष-भूम्योः कर्मजन्यविभागसंयोगाश्रयतया कर्मत्वापत्तेः। ननु तत्राप्यधःसंयोगानुकूलव्यापारस्य पतत्यर्थतया कर्मत्वं भू-मेर्दुरत्यजमिति चेन्न। पतत्यर्थे फलस्यावच्छेदकत्वानङ्गी-कारात्। तद्धात्वर्थाधिकरणत्वे सतीति विशेषणाच्च। न-चैवस्य धात्वर्थतावच्छेदकफलग्रामसंयोगाश्रयत्वेऽपि कर्मत्व-मिति स्वीकुर्वन्तीति संक्षेपः। तस्य शब्दस्य निराकाङ्क्षा-दावन्वया बोधकत्वादाकाङ्क्षादिकं सहकारि। तत्र यत्पदेन

भावः। नचैवमिति। एवं आश्रयत्वार्थकत्वे। भूमाविति। भूमौपततीत्यत्र भूमावाश्रयत्वस्यावबोधाद्भूमिपदोत्तरद्वितीयापत्तिः। मन्मते तु तत्र फलस्याबो-धनात् न तद्बोधक द्वितीयापत्तिरितिभावः। समभिव्याहृतेति। समभिव्या-हृतो यो धातुस्तदर्थतावच्छेदकं यत्फलन्तदाश्रयताबोधकत्वं द्वितीयाया इत्यर्थः। तथा च यत्र समभिव्याहृतधात्वर्थतावच्छेदकफलाश्रयत्वे बोधस्तत्र द्वितीया भूमौ पततीत्यादौ तु पत्धातोरकर्मकतया धात्वर्थतावच्छेदकफला-भावेन तदाश्रयत्वस्याबोधनात्। आश्रयत्वबोधेऽपि न द्वितीयेति भावः। न च तथापि फलावच्छिन्न व्यापारस्य धात्वर्थत्वे फलस्यैकदेशतया कथन्तत्र द्विती-यार्थाश्रयत्वादेरन्वय इति वाच्यं। आकांक्षावैचित्र्यादेकदेशेऽप्यन्वयस्वी-कारात्। अतएव पदार्थान्वितार्धेयत्वबोधकसप्तमीतो द्वितीयाभेद इति हृदयं। अतएवेति। फलावच्छिन्ने व्यापारस्य धात्वर्थत्वादेवेत्यर्थः। धृतमि-ति। अन्यथा व्यापारमात्रस्य धात्वर्थत्वे फलस्य धार्थत्वे फलस्य धात्वर्थतानव-च्छेदकतया कर्मत्वं दुर्वचमिति भावः। ननु मास्तु धात्वर्थतावच्छेदकफल-शालित्वं कर्मत्वं किन्तु क्रियाजन्यफलशालित्वमतआह। नहीति। तदिति। कर्मत्वमित्यर्थः। चैत्रो ग्रामङ्गच्छतीत्यत्रोत्तरदेश संयोगावच्छिन्न क्रिया गम् धातोरर्थः। तज्जन्योत्तरदेशसंयोगरूपफलशालित्वात् ग्रामकर्मत्वं। न च संयोगस्य द्विनिष्ठत्वाच्चैत्रस्यापि कर्मत्वापत्त्या चैत्रः स्वात्मानङ्गच्छतीति प्रयो-गापत्तिरिति वाच्यं। परसमवेतत्वस्य क्रिया विशेषणत्वात्। तथा च परस-मवेता या क्रिया तज्जन्यफलशालित्वं कर्मत्वं। न चोभयकर्मजस्थले मल्लोम-

मं गच्छतीतिवत् मल्लः स्वात्मानङ्गच्छतीति स्यादिति वाच्यं । प्रकृत्यर्थप्रतियोगिका हि परत्वं द्वितीयादिना बोध्यते ग्रामङ्गच्छतीत्यत्र ग्रामभिन्नसमवेतग्रामवृत्तिसंयोगजनक क्रियानुकूलकृतिमानित्यन्वयबोधः । स्वात्मानं गच्छतीत्यत्र तु स्वात्मभिन्नसमवेता स्वात्मवृत्तिसंयोगजनिका या मल्लोत्तरवृत्तिक्रिया तदनुकूलकृतिमत्वस्य स्वस्मिन्नभावेन तादृश प्रयोगापत्यसम्भवात् । अथ प्रकृत्यर्थस्यान्वयितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसम्बन्धेन परत्वे ऽन्वये पृथिवीं प्रयातिविहगइत्यत्र पृथिवीत्वस्यान्वयितावच्छेदकतया तदवच्छिन्नभिन्नत्वस्य विहगेऽ भावादेरन्वयापत्तिः । प्रतियोगितामात्रेणैवान्वये च द्वित्वावच्छिन्न भेदमादायस्वात्मानं प्रयोगापत्तिरितिचेन्नद्वितीयार्थफले यद्यत्को रनुयस्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्न प्रयितोगितासम्बन्धेन प्रकृत्यर्थस्य परत्वेऽनुयात् ! पृथिवीं प्रयाति विहगइत्यादौ यत्पृथिवीव्यक्तिवृत्तिसंयोगजनकं प्रयाणं शाब्दबोधविषयस्तद्व्यक्तिभिन्नत्वस्य विहगेऽबाधादिति । केचित्तु । सामान्यपदस्य विशेषपरतया पृथिवीपदेन भूखण्डमेव बुध्यते नतु विहगसाधारणपृथिवीत्वजात्यवच्छिन्नमित्यनुयितावच्छेदकावच्छिन्नमित्यनुयितावच्छेदकावच्छिन्न प्रतियोगिताकत्वसम्बन्धेन प्रकृत्यर्थस्यापरत्वेऽनुयेपि न दोष इत्याहुः। वृक्षभूम्योरिति । वृक्षस्यकर्मजन्यविभागाश्रयतया भूमेस्वकर्मजन्यसंयोगाश्रयतयेत्यर्थः। पतनरूप क्रियाजन्यं फलं पूर्वदेशेन वृक्षेण सह विभागभूमिरूपोत्तरदेशसंयोगश्चेति वृक्षभूम्योरुभयोरपि कर्मत्वापत्तिः । पत्धातोरकर्मकतयेष्टापत्तेरयोगादिति भावः । इदमुपलक्षणं । गमनजन्यविभागरूगफलशालित्वस्य पूर्वदेशे सत्वात्तस्मैः पूर्वस्मिन् देशे कर्मत्वापत्तिः । त्यजेश्चोत्तरस्मिन् देशे स्पन्देश्च पूर्वापरयोः कर्मत्वापत्तिरित्यपिद्रष्टव्यं । पतत्यर्थतया। पतधात्वर्थतया। दुस्त्यजमिति । धात्वर्थतावच्छेदकाधःसंयोगादिरूपफलशालित्वादिति भावः। पतत्यर्थ इति । अधःसंयोगावच्छिन्न क्रिया न पतत्यर्थः । किन्तु गुरुत्वासमवायिकारणकविजातीयक्रियामात्रमिति धात्वर्थतावच्छेदकफलाभावेन न कर्मत्वापत्तिरिति भावः । ननु धात्वर्थतावच्छेदकफलशालित्वस्य कर्मत्वरूपत्वे चैत्रोग्रामङ्गच्छतीत्यत्रोत्तरदेशसंयोगावच्छिन्नक्रिया गम् धात्वर्थ इति धात्वर्थतावच्छेदक संयोगरूपफलशालित्वस्य ग्रामे इव चैत्रे पि सत्वात्तत्रापि कर्मतापत्तिः। तथा च चैत्रः स्वात्मानङ्गच्छतीति प्रयोगापत्तिरतआह। तद्धात्वर्थेति। यद्धात्वर्थतावच्छेदकफलशालित्वं तद्धात्वर्थानधिकरणत्वे-

सतोऽर्थः। तेनकर्मणोधात्वर्थान्तराधिकरणत्वेऽपि नासम्भवः। न चैत्रस्येति। गम्धात्वर्थतावच्छेदकंयत्फलंग्रामवृत्तिसंयोगस्तदाश्रयत्वेऽपि चैत्रस्य न कर्मत्वमित्यर्थः। गमनरूपधात्वर्थानधिकरणत्वाभावादिति भावः। स्वीकुर्वंतीत्यनेनास्वरसः सूचितः। सच फलावच्छिन्न व्यापारस्य धात्वर्थत्वे द्वितीयार्थाश्रयत्वस्य तदेकदेशे फलेऽन्वयस्वीकारे एकदेशान्वयापत्तिः। एवंलज्जासत्ताद्यर्थकाकर्मकधातूनां व्यापारमात्रार्थकतया तत्र पर्यायत्वापत्तिवारणवत्सनैव सकर्मकधातूनामपि पर्यायत्ववारणे किमिति गुरुफलावच्छिन्नव्यापारत्वं शक्यतावच्छेदकं। न चैवं कर्मत्वस्य दुर्वचत्वापत्ति वाच्यं। परसमवेततद्धात्वर्थान्वयिफल विशेषशालित्वं तद्धात्वर्थकर्मत्वमिति तन्निर्वचनात्। सयोगरूपफल विशेषस्य गम्धात्वर्थन्वयित्वादुत्तरदेशे कर्मत्वं विभागरूपफलस्य च गम्धात्वर्थानन्वयेन पूर्वदेशे कर्मत्वापत्त्यभावात्। पततीत्यत्र फलविशेषाबोधाद्धात्वर्थत्वेन्वयिफल विशेषशालित्वरूपकर्मत्वस्य न वृक्षभूम्योरापत्तिरिति। अत्रेदमवधेयं। कर्त्राख्यातस्थले चैत्रः पचतीत्यादौ पाकानुकूलकृतिमांश्चैत्र इति शाब्दबोधः। कर्माख्यातस्थले तु चैत्रेण पच्यते तण्डुल इत्यादौ तृतीयाया आधेयत्वमर्थः। फलावच्छिन्न व्यापारोधात्वार्थः। आख्यातवलाच्चकृतेर्लाभः। तथा च चैत्र निष्ठकृतिजन्यपाक जन्यफलशाली तण्डुल इत्यन्वयबोधः। आख्यातार्थकृतेर्धात्वर्थ विशेष्यत्वविशेषणत्वाभ्यामिवकर्ताख्यात व्याहार इति प्राहुःनव्यास्तु क्रियाजन्यफलशालित्वरूप कर्मत्वबोधस्य कर्माख्यातस्थले आख्यातस्य फलबोधकत्वं विनानुपपत्तिः। तथाहि। फलस्य प्रकारतया भानात्संसर्गमर्यादया भानासम्भवफलावच्छिन्न व्यापारस्य धात्वर्थत्वेपि विशेष विशेष्यभावव्यत्यासस्यासम्भवात् क्रिया जन्यफलशालित्वं कथं बुध्यते। इसञ्च फलस्य आत्मनेपदार्थत्वे व्यापारमात्रं धात्वर्थः चैत्रेण गतमित्यादौ तृतीयायाः कर्तृत्वार्थदत्वावश्यकतया तृतीयाया एव कृतिरर्थः आख्यातार्थ कृतेर्धात्वर्थ विशेष्यतयैव भानस्य कर्त्राख्यातस्थले क्लृप्तत्वात्तद्भङ्गापत्तेः सुवर्थ कृतेश्च धात्वर्थविशेषणत्वेनैव भानस्य क्लृप्तत्वात्कर्तृत्वकर्मत्वबोधकत्वादेव च कर्तृकर्माख्यात व्यवहार इति प्राहुः। वैयाकरणास्तु। आख्यातस्य कर्त्तरि शक्तिः। कर्तृकर्माभिधानानभिधानाभ्यां तृतीया द्वितीया नियमस्य कर्तृकर्मसंख्याभिधानानभिधानाभ्यामुपपत्तावपि लाघवादेव तत्र शक्तिः। तथाहि। चैत्रः पचतीति शाब्दसामग्रीकाले कर्तृप्रकारक ज्ञानाभावप्रत्यक्षवारणाय-

सह यादृशान्वयानुभवजनकं तत्पदस्य तत्पदसमभिव्याहारस्तादृशान्वयबोधे आकाङ्क्षा । भवति हि नामपदमुत्तरवर्त्ति विभक्तिपदेनैव सहान्वयबोधकमतस्तस्य समभिव्याहारस्तादृगन्वय आकाङ्क्षा । अत एव घटकर्मत्वमित्यतो न घटमिति वदन्वयबोध आकाङ्क्षाविरहात् । धातुपदं चाख्यातपदेनैव सहान्वय विशेषबोधकमिति । भवति तत्राख्यातपदसमभिव्याहार आकाङ्क्षा । अतएवानयनं कृतिरित्यादावानयतीति वन्नान्वयबोधः । कृतिवाचकाख्यात समभिव्याहाराभावेन निराकाङ्क्षत्वात् । ननु नामपदं द्वितीया दि-

---

तादृशप्रत्यक्षे शाब्दसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वं कल्पनीयं । वैयाकरणमते तु विषयासत्वादेव तादृशप्रत्यक्षवारणान्नतत् कल्पनं । न च कृतिप्रकारक ज्ञानाभाव प्रत्यक्षे ममापि कल्पनमिति वाच्यं । कर्तृप्रकारकज्ञान काले कृतिप्रकारकज्ञानस्यावश्यकतया ममापि विषयासत्त्वैव तद्वारणात् । कृतिप्रकारक ज्ञानकाले च कर्तृप्रकारक ज्ञानस्याभावेन साम्याभावात् । एवं शाब्दसामग्र्याभावे तादृशप्रत्यक्षहेतुत्वसम्बन्धकल्पने गौरवमि त्याहुस्तदसत् । गुरुशरीर कर्तृप्रकारक योग्यताज्ञानाभावादिरूपबाधाभावादिघटित तथाविधशाब्दसामग्र्याभावे घटपटादिप्रत्यक्षकारणत्वकल्पने गौरवात् । लाघवेन कृतित्वजातेरेवाख्यातशक्यतावच्छेदकत्वादिति दिक् । तस्य शब्दस्येति । वृत्तिमच्छब्दस्येत्यर्थः । निराकाङ्क्षादाविति । आदिना अयोग्यानासन्नपरिग्रहः । सहकारीति । ज्ञायमानं सत् सहकारीत्यर्थः । तत्र । आकाङ्क्षां निरूपयति । तत्रेति । यादृशान्वयइति । यद्विशेष्यकयत्प्रकारकयत्संसर्गकान्वयबोधजनकमित्यर्थः । इदमेवोपपादयति । भवति हीति । नामपदमिति । घटमानयेत्यत्र नामघटपदं उत्तरवर्त्तिविभक्तिपदेन स्वोत्तरवर्त्ति अमूरूपविभक्ति पदेनैव सह । अन्वयेति । घटीया कर्मतेति । आधेयतासंसर्गकं घट प्रकारक कर्मत्व विशेष्यकान्वयबोधजनकमित्यर्थः । अतस्तस्ये ति । घटपदस्य विभक्ति समभिव्याहार इत्यर्थः । तादृगन्वय इति । घटीया कर्मतेत्यन्वये आकाङ्क्षेत्यर्थः । अत एवेति यादृशा-

विभक्तिसमभिव्याहृतमेव । कर्मत्वादीनामाश्रयाश्रयिभावेनान्वयबोधकमित्यत्र किंनियामकमिति चेन्न । नाम्नः स्वार्थनिष्ठकर्मत्वानुभवजनने तदुपस्थापक विभक्ति सहकारित्वमिति गृहाण । इत्थं यस्य पुरुषस्य घटः कर्मत्वमित्यादि वाक्यव्युत्पत्तिरभूत् न कुतस्ततोऽन्वयबोध इति चेत् । तस्मिन्पुरुष एव मानं नास्ति का कथा तस्यान्वयबोधे । तथापि यदि कश्चित्तादृशः स्यात्तस्य किं भविष्यतीति चेत् । शाब्दानुभववैधुर्यमेवान्वय व्यतिरेकसिद्धकारण विरहादिति । एतस्याश्चाकाङ्क्षाया ज्ञानं हेतुः । तद्भ्रमेणान्वयबोधात् । अपरा च प्रकृतान्वय बोधसमानाकारकजन्यान्वयबोध विरहः प्रकृतान्वयबोधे स्वरूपसती हेतुराकाङ्क्षा । अतो घटमानयतीति पदमेकदान्वयबोधे जनितेनान्वय बोधान्तरं जनयति । स्वजन्यान्वय बोधवैधुर्यविरहात् । एवं च गामानयेत्यतोऽन्वय बोधे जाते दण्डेनेत्यन्वय बोधे निराकाङ्क्षता स्यात् । अत उक्तं प्रकृतान्वयबोध समानाकार इति न च गामानयेत्यन्वयबोधः प्रकृतो येन दण्डेन गामानयेत्यन्वयबोधस्तेन समाना-

---

न्वयनिप्रवेशादेवेत्यर्थः । घटः कर्मत्वमिति । घटः कर्मत्वमानयनं कृतिरिति-निराकाङ्क्षवाक्ये समानविभक्तिकनामपदयोरभेदान्वय साकाङ्क्षत्वेन घटः कर्मत्वमित्यादौ अभेदान्वय साकाङ्क्षत्वेपि आधेयतासम्बन्धेन साकाङ्क्षत्वाभावात् यादृशान्वयेति विवक्षणीयमिति भावः । योग्यताभ्रमेणाभेदान्वयबोधस्येष्टत्वात् घटमिति वदित्युक्तं । घटीया मतेति नान्वयबोध इत्यर्थः । आकाङ्क्षेति । घटपदस्यामूपदसमभिव्याहाररूपाकाङ्क्षाविरहादित्यर्थः । धातुपदं चेति । आनयेत्यत्र धातुपदं चाख्यातपदेनैव सहानुकूलतासंसर्गकानयनप्रकारक प्रकृति विशेष्यकान्वयबोधजनकं भवति तत्र धातुपदे आख्यातपद समभिव्याहार आकाङ्क्षेत्यर्थः । अत एव धातुपदे आख्यातपद समभिव्याहारस्या-

काङ्क्षत्वादेव। आनयनं कृतिरिति अभेदान्वय साकाङ्क्षत्वेपि आनयतीत्यत्रे-वानुकूलता संसर्गकानयन प्रकारक कृतिविशेषकान्वयबोधइत्यर्थः। कृतीति। कृतिवाचक कृतिपदस्य सत्वेपि कृतिवाचकाख्यातसमभिव्याहाराभावेनेत्य-र्थः। निराकाङ्क्षत्वादिति। आनयनानुकूलाकृतिरित्यनूयबोधे निराकाङ्क्षत्वा-दित्यर्थः। नन्विति। कर्मत्वबोधिकर्मत्वोपस्थापकपदत्वेन कारणतया घटः कर्मत्वमित्यत्रापि कर्मत्वोपस्थापकपदसत्वेन घटमिति वत् कुतोनान्वयबोधः। कार्यस्य सामग्र्यधीनत्वात्सामग्र्यास्तत्रापि सत्वादिति भावः। कर्मत्वादीना-मिति। घटादिनामहेतिशेषः। स्वार्थेति। नामार्थेत्यर्थः। कर्मत्वोपस्थाप-केत्यर्थः। तथाचाश्रयाश्रयिभाव सम्बन्धेन नामार्थनिष्ठकर्मत्व विषयकशा-ब्दबोधत्वावच्छिन्नं प्रतिनामपदसमभिव्याहृत द्वितीयापदज्ञानत्वेन कारण-त्वात् घटः कर्मत्वमित्यादौ तदभावान्न घटमिति वदनूयबोध इति भावः। इत्तैवर्मिति। एवं आधेयता संसर्गकनामार्थनिष्ठकर्मत्वानूयबोधकर्मत्वोप-स्थापक विभक्तेरेव सहकारित्वे। घटः कर्मत्वमित्यादेर्निराकाङ्क्षत्वे इति या-वत्। व्युत्पत्तिरिति। आधेयतासम्बन्धेन घटीया कर्मतेत्यनुबोधे घटः कर्मत्व-मिति समभिव्याहारः कारणमिति कारणत्वग्रहोऽभूदित्यर्थः। तत इति। घटः कर्मत्वमित्यादि वाक्यादित्यर्थः। कर्मत्वोपस्थापक विभक्ति समभिव्या-हारादिति भावः। तस्मिन्पुरुषे। घटः कर्मत्वमित्यादि निराकाङ्क्षवाक्ये वि-परीत व्युत्पत्तेरित्यर्थः। काकथेति। तथाच तादृशपुरुषस्यालीकतया तस्या-नूयबोधस्यापि अलीकत्वेन घटीया कर्मतेत्यनूयबोधे कर्मत्वोपस्थापक विभ-क्तित्वेन कारणतायां न व्यभिचार इति भावः। तादृशः स्यात् घटः कर्मत्वमि-ति वाक्ये विपरीतव्युत्पन्नः स्यात् तस्य किमिति तस्यानूयबोधः कथं भविष्य-तीत्यर्थः। कर्मत्वोपस्थापक विभक्ति समभिव्याहाराभावादिति भावः। शा-ब्देति। घटीया कर्मतेति शाब्दबोधाभावइत्यर्थः। ननु कथं न तत्र कार्यमत-आह। अनूयेति। प्रथमः घटमिति वाक्यएव व्युत्पन्नानां घटः कर्मत्वमिति वाक्यात् घटीया कर्मतेत्यनुभवाभावेन तादृशानूयबोधे घटमिति समभि-व्याहारस्य कारणत्वावश्यकतया पुरुषभेदेन कारणत्वकल्पने गौरवात् घटः कर्मत्वमिति वाक्यान्न कस्याप्यनूयबोध इति। आधेयता संसर्गकघट प्रकारक कर्मत्वविशेषक शाब्दबोधे घटपद समभिव्याहृत कर्मत्वोपस्थापक द्वितीया विभक्तित्वेन कारणत्वेन व्यभिचार इति दिक्। तस्यात्रेति। समभिव्याहा-

कार इति दिक्। योग्यता च एकपदार्थेऽपरपदार्थस्य प्रकृतसंसर्गवत्वं। तेन पयसा सिंचतीति योग्यं पयसि सेककरणत्वसंसर्गस्य सत्वात्। यस्मिंश्च पय सि सेककरणत्व संसर्गो नास्ति तस्मिन्नयोग्यं। आकाशं शब्द इत्यत्र समवायरूपसंसर्गवत्वमादायाभेदोन्वयबोधेपि योग्यतास्यादत उक्तं प्रकृतेति। अस्याश्च ज्ञानं कारणं। तद्भ्रमेणाप्यन्वयबोधात्। ननु संसर्गस्यापूर्वत्वात्कथं प्रथमं तदा न संभव इति चेत्। उच्यते। योग्यताज्ञानमात्रं हेतुः। अस्तिचात्रपयः सेककरणतावन्नवेति संशयरूपं ज्ञानं क्वचिन्निर्णयोपि। यथा

रूपायाश्चाकाङ्क्षायाज्ञानं कारणमित्यर्थः। तद्भ्रमेणेति। समभिव्याहारभ्रमेणेत्यर्थः अन्वयेति। स्वरूपसत्यास्तस्या हेतुत्वे स्वरूपसत्यास्तत्राभावेन शाब्दानुदयप्रसङ्गाज्ज्ञानं कारणं तच्च भ्रमात्मकं तत्र सम्भवत्येवेति भावः। प्रकृतेति। यद्विशेष्यकयत्प्रकारक यत्संसर्गकोऽन्वय बोधस्तत्समानाकारकः तद्विशेष्यकः तत्प्रकारकः तत्संसर्गकोयः स्वजन्या अन्वयबोधः पदजन्यान्वयबोधः। तद्विरहः प्रकृतान्वये तद्विशेष्यकतत्प्रकारक तत्संसर्गकान्वयबोधे स्वरूपसती अपराऽकाङ्क्षा हेतुरित्यर्थः। अत इति अपराकाङ्क्षायाः स्वरूपसत्याहेतुत्वादित्यर्थः। एकदेति। घटकर्मकानयनमिति बोधे जनिते अन्वयबोधान्तरं घटकर्मकानयनमिति बोधान्तरं न जनयतीत्यर्थः। तत्र हेतुमाह। स्वजन्येति। वाक्याजन्यानुभवविरहरूपकारणाभावादित्यर्थः। घटमानयेत्यत्र घट कर्मकानयनानुकूलाकृतिरिति शाब्दबोधे जाते पुनस्तादृगन्वयबोधापत्तिवारणाय प्रकृतशाब्दबोधाभावरूपाकांक्षाया अपि कारणत्वमावश्यकमिति भावः। एवं चेति। स्वजन्यान्वयबोधविरहरूपाकांक्षाया अवश्यहेतुत्वे चेत्यर्थः। गामिति। दण्डेन गामानयेत्यात्रावांतरवाक्यार्थबोध पूर्वकस्यैव महावाक्यार्थबोधस्यानुभवसिद्धत्वात् गोकर्मकानयनमित्यन्वयबोधे जाते दण्डेनेत्यन्वयबोधे दण्डकरणकगोकर्मकानयनमिति महावाक्यार्थबोधे निराकांक्षता स्यादित्यर्थः। न चेति। नह्मीत्यर्थः। गामिति। गोकर्मकमानयनमित्य-

न्वयबोध इत्यर्थः प्रकृतः । दण्डेन गामानयेति वाक्यतात्पर्यविषयः । तेन गामानयेत्यन्वयबोधेन । समानाकार इति । समानविषयक इत्यर्थः । तथा च प्रकृतान्वयबोध समानाकारत्वं स्वजन्यानुभवविशेषणमिति भावः । नन्वेवमन्वयबोधद्वयंजायतामिति तात्पर्ये घटमानयेति वाक्यादेकबोधे जाते घटान्वयबोधो न स्यादित्यत आह । दिगिति । एवंतात्पर्यविषयत्वमप्यन्वयबोधे विशेषणमित्यर्थः । तथा च तात्पर्यविषयीभूतबोधद्वयस्य तत्र जातत्वान्नाकांक्षा क्षतिरिति योग्यतालक्षयति । योग्यता चेति । एकपदार्थेऽपरपदार्थस्य यादृश संसर्गवत्वं योग्यतेत्यर्थः । लक्ष्येलक्षणंयोजयति । पयसीति । नन्वेवंकरकाभिप्राय प्रयुक्तं पयसा सिंचेतीति वाक्यमपियोग्यंस्यादत आह । यस्मिंश्चेति । करकासमुद्रमध्यस्थजलादावित्यर्थः । तस्मिन् करकादिरूपे पयसि । अयोग्यमिति । एकाकारवाक्यस्यापि विषयबाधाबाधाभ्यां योग्यायोग्यत्वमिति भावः । आकाशमिति । आकाशे शब्दसमवायसत्वादभेदान्वयमादायापि योग्यतापत्तिरिति प्रकृतेति विशेषणोपादानं । तथा च एकपदार्थेऽपरपदार्थस्य यादृश संसर्गवत्वं तत्संसर्गमादाय योग्यता प्रकृतेचाभेदसंसर्गस्याकाश शब्दयोर्बाधान्नाभेद संसर्गमादाय योग्यतेति । अस्याश्चेति । एकपदार्थेऽपरपदार्थ संसर्गरूपाया योग्यताया श्चेत्यर्थः । तद्भ्रमेणापि योग्यताभ्रमेणापि । अन्वयेति । करकाभिप्राय प्रयुक्तपयसा सिञ्चतीत्यत्रान्वयबोधादित्यर्थः । स्वरूपसत्यास्तस्याः कारणत्वे सेकसंसर्गस्यासत्वेन शाब्दबोधानुदयप्रसङ्गाज्ज्ञानकारणमिति भावः । एतन्मते वह्निना सिञ्चतीति वाक्यं स्वरूपायोग्यंध्यम् । तदुक्तं । नहि आरोपितसामर्थ्यंद हतिप चति वेति । संसर्गस्य । पयसि सेकसंसर्गस्य । अपूर्वत्वात् । शाब्दबोधात्पूर्वमप्रतीतत्वात् । कथमिति ।तथाच कथंयोग्यता ज्ञानं शाब्दबोधे कारणमिति भावः । ज्ञानमात्रमिति । संशयनिश्चयसाधारण ज्ञानमात्रमित्यर्थः । अत्र पयसा सिञ्चतीत्यत्रासंशयरूपं ज्ञानमिति । तथा च निश्चयरूपज्ञानस्य पूर्वमसत्वेपि संशयस्यासत्वात्ज्ञानस्य कारणत्वे बाधका भावः इति भावः । ननु निश्चयस्य क्वचित्पूर्वसत्वे तत्साधारणं ज्ञानं कारणंस्यात्तदेव तु कुतइत्यताह । क्वचिदिति । तन्निश्चयोपि । योग्यता निश्चयोपि । संभवतीत्यनुषज्यते । निश्चयस्य स्थलमाह । प्रत्यक्षेणेति । दृष्टे । घटे दृष्टे । घटोस्तीति । भूतले घटनिश्चये जाते भूतले घटोस्तीति वाक्याच्छाब्दबोध इत्यर्थः । शाब्दभिन्नैरेव शाब्दबोध प्रतिबन्धकतया प्रत्य-

प्रत्यक्षेण दृष्टे घटोऽस्तीति। परेतु। असंसर्गग्रहः प्रतिबन्धकस्तदभावो योग्यता स्वरूपसती हेतुः। नचैवं जलह्रदो वह्निमानित्यप्यसंसर्गाग्रहदशायां योग्यं स्यात्। इष्टत्वात्। नच लाघवात् संसर्गज्ञानं कारणं नत्वसंसर्गाग्रह इति वाच्यं। असंसर्गाग्रहस्य लौकिकसाक्षात्कारातिरिक्तपित्तादिदोषाजन्य विशिष्टज्ञानमात्रे एव हेतुत्वावधारणात्। कथमन्यथा चन्दनं न सुरभीति निश्चये सुरभिचन्दनमितिज्ञानं न स्यात्। तदभावानुमितावपि चक्षुषा घटस्य लौकिकसाक्षा-

---

त्वनिर्णये शाब्दबोधोदयादिति भावः। अत एव स्वजन्यान्वयबोधविरहः आकांक्षेत्युक्तं। नत्वन्वयबोधविरह इति। असंसर्गग्रह इति। तेन सम्बन्धेन तदभावग्रह इत्यर्थः। प्रतिबन्धकः शाब्दबोधे प्रतिबन्धकः। तदभावः। तेन सम्बन्धेन तद भाव ग्रहाभावो योग्यतेत्यर्थः। सा। असंसर्गाग्रहरूपा योग्यता स्वरूपसती शाब्दबोधे हेतुः। नचैवमिति। असंसर्गाग्रहस्यैव योग्यतात्वे इत्यर्थः। जलह्रद इति। जलह्रदो वह्न्यभाववानिति बोधा भावदशायाञ्जलह्रदो वह्निमानित्यपि वाक्यं योग्यं स्यादित्यर्थः। इष्टत्वादिति। तत्रापि योग्यताभ्रमाच्छाब्दभ्रमाभ्युपगमादिति भावः। वह्निना सिञ्चतीति वाक्यं तु स्वरूपा योग्यमेव। नह्यारोपितसामर्थ्यं दहति पचतिवेति। न चेति। लाघवात्। संशयनिश्चयसाधारण संसर्गज्ञानत्वेन कारणत्वे लाघवात्। कारणं शाब्दबोधे कारणं नतु असंसर्गा ग्रहः नतु सम्बन्धाभाव निश्चया भावः। संसर्गग्रहापेक्षया संसर्गाभावनिश्चयाभावत्वेन कारणत्वे गौरवादित्यर्थः। असंसर्गाग्रहस्येति। बाधाभावस्येत्यर्थः। लौकिकेति। लौकिकसाक्षात्कारातिरिक्तं पित्तादिरूप दोषाजन्यश्च यद्विशिष्ट ज्ञानन्तन्मात्र एव कारणत्वावधारणादित्यर्थः। तथा च विशिष्टबुद्धिसामान्य एव बाधाभावस्य कारणत्वात्तेनैवायोग्यवारणे विशिष्य योग्यतायाः शाब्दबोधे न कारणत्वमतिरिक्त कारणत्वकल्पने गौरवादिति भावः। विशिष्टबुद्धिसामान्ये बाधाभावस्य हेतुतां व्यवस्थापयति। कथमन्यथेति। बाधाभावस्य विशिष्टबुद्धिसामान्ये अ हे-

त्कारः शंखेषु पीतत्वभ्रमस्य दृश्यत इति चेन्न्याम्नं । नन्वेवं घ-टोऽभिधेय इत्यत्राभिधेयत्वासंसर्गाप्रसिद्ध्या तद्ग्रहाप्रसिद्धिः । अभिधेयत्वप्रतियोगिकत्वेन योऽभावभ्रमस्तदभावस्य प्रसि-

---

तुत्वे इत्यर्थः । लौकिकसाक्षात्कारातिरिक्त इत्यस्य व्यावृत्तिमाह : तद भावेति । घटाभावानुमितावपि घटस्य लौकिकसाक्षात्कारोदयाल्लौकिकसाक्षात्कारातिरिक्तत्वं विशेषणं । पित्तादिदोषाजन्यत्वस्य व्यावृत्तिमाह । शंखइति । तद भावानुमितावपीत्यनुषज्यते । शंखे पीतत्वा भावानुमितावपि शंखः पीत इति दोषजन्यज्ञानोदयाद्दोष जन्यत्वं देयमिति भावः । अजन्यात्वमिति । लौकिकसाक्षात्कारातिरिक्त पित्तादिदोषाजन्यत्वं विशेषणमित्यर्थः । नेदं रजतमिति ज्ञाने इदंरजतमिति दोषजन्य ज्ञानापत्तिवारणाय पित्तादिरूपो दोषो निवेशितः । केचित्तु । दोष विशेषजन्यपीतः शंख इति ज्ञानोत्तरं पीतंसाक्षात्करोमीति साक्षात्कारित्वग्रहोदयाल्लौकिक विषयतायाश्च साक्षात्कारित्वव्यञ्जकतया तत्र लौकिक विषयताया अवश्यंस्वीकारेण लौकिकसाक्षात्कारित्वग्रहोयात् लौकिक विषयताशालिसाक्षात्कारातिरिक्तत्वेनैवपीतः शंख इति ज्ञानवारणे पित्तादिदोषाजन्यत्वं प्रतिबध्यतावच्छेदक कोटौ न देयमेव । न च लौकिक विषयतायां लौकिकसंनिकर्षस्यैव नियामकतया कथं तत्र तेन विना पीतत्वांशे लौकिक विषयतेति वाच्यं । लौकिकसंनिकर्षवत् दोष विशेषस्यापि लौकिक विषयतानियामकत्वोपगमात् । फलानुरोधित्वात्कल्पनाया इत्याहुः । न च घट इति घटोऽभिधेय इत्यत्र स्वरूप सम्बन्धसंसर्गकघटविशेष्य काभिधेयत्वप्रकारकबुद्धिं प्रति घट विशेष्यकस्वरूप सम्बन्धावच्छिन्न प्रतियोगिताकाभिधेयत्वाभाव प्रकारक निश्चया भावस्वरूप बाधाभावत्वेन कारणता वाच्या । तत्तु न सम्भवति स्वरूप सम्बन्धेनाभिधेयत्वा भावस्य कुत्राप्यप्रसिद्धेरित्यर्थः । अभिधेयत्वेति । अभिधेयत्व प्रतियोगिकस्वरूप सम्बन्धाभावा प्रसिद्धेरित्यर्थः । तद्ग्रहाप्रसिद्धेः । अभिधेयत्वा संसर्गग्रहा प्रसिद्धेः । समाधत्ते । अभिधेयत्वेति । वस्तु गत्यास्वरूप सम्बन्धेनाभिधेयत्वाभावस्या प्रसिद्धावपि घटाभावेऽभिधेयत्व प्रतियोगिकत्व भ्रमः प्रसिद्ध एवेत्यर्थः । तदभावस्य । अभिधेयत्वप्रतियोगिकत्वेना भावग्रहा भावस्य प्रसिद्धेरित्यर्थः । घट विशिष्टबुद्धिं प्रति वस्तुगत्याघटा भावप्रकाभा-

हेः । यदि च सोपि न प्रसिद्धस्तदाऽस्त्वत्र योग्यताऽहेतुरेव । न चैवं व्यभिचाराच्छाब्दबोधंप्रति योग्यतायाः कथं कारणत्वमिति वाच्यं । नहि शाब्दबोधत्वावच्छेदेन योग्यतायाः

वस्य हेतुत्वं यत्र घट प्रतियोगिकत्वेन पटाभाव भ्रमस्तत्र घट विशिष्टबुध्यापत्ते घट विशिष्ट बुद्धिं प्रति प्रतियोगिता सम्बन्धावच्छिन्न घटत्वावच्छिन्न निष्ठप्रकारतानिरूपिताभाव निष्ठ विशेष्यताशालि निश्चया भावत्वेनैव हेतुताया वाच्यतया प्रकृतेपि स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्न प्रतियोगितासम्बन्धेन वाच्यत्व प्रकारक अभावविशेष्यकभ्रमस्य सम्भवितया तदभावस्य हेतुतायां व्यभिचाराभावादिति भावः । ननु भ्रमस्य दोषाधीनतया यत्र न तादृशो भ्रमस्तत्र का गतिरत आह । यदि चेति । सोपि भ्रमोपि । तत्र । घटोभिधेय इति शाब्दबोधे । असंसर्गग्रहे शाब्दबोध वारणाय हि योग्यता कारणं यत्र तु स एव न प्रसिद्धस्तत्रापत्त्य भावेन तस्या अहेतुत्वेपि न क्षतिरिति भावः । न चैव मिति । एवं । घटोभिधेय इति शाब्दबोधे योग्यताया अहेतुत्वे व्यभिचारात् अभिधेयत्व विषयक शाब्दबोधे व्यभिचारात् । व्यतिरेकव्यभिचारात् । शाब्दबोधं प्रति । शाब्दबोधसामान्यं प्रति । न हीति । शाब्दबोधत्वावच्छेदेन सकल पुरुषसाधारण विशिष्ट बुद्धिसामान्ये इत्यर्थः । शाब्दबोधत्वस्य कार्यतावच्छेदकतायाः पूर्वमनभिधानादश्रुतासङ्गतेः । किन्तु विशिष्यैवेति । नहि शाब्दबोधसामान्ये योग्यता हेतुरित्युच्यते किंतु तत्पुरुषीयतद्विशेष्यकतत्प्रकारक विशिष्टबुद्धिं प्रति तत्पुरुषीय तद्विशेष्यकतत्सम्बन्धावच्छिन्न प्रतियोगिताक तदभावनिश्चयाभावत्वेन कारणत्वं । एवं चाभिधेयत्वादिकेवलान्वयिस्थले बाधाभावस्याहेतुत्वेपि न क्षतिः । कार्यकारणभावस्य विषयभेदेन पुरुषभेदेन च भिन्नत्वादिति भावः । ननु समवायेन विशिष्ट बुद्धिं प्रति समवायसम्बन्धावच्छिन्न प्रतियोगिताक बाधाभावस्य कारणतया विषयभेदेन भिन्नत्वेपि पुरुषभेदेन भेदे मानाभावः । एकपुरुषीयबाधस्य अन्यात्मन्यसत्त्वेन व्यभिचाराभावात् । तथा च घटोभिधेय इत्यत्र भ्रांतिः पुरुषधर्मतयाऽनादौ संसारे कस्याप्यभिधेयत्वप्रति योगिकत्वेनाभावभ्रमस्य प्रसिद्धा तदभावस्य भ्रमशून्येपि पुरुषभेदं निवेश्य व्यभिचारवारणमिति चेन्मैवं बाधकालेऽप्रामाण्यग्रहदशायां विशिष्ट बुद्ध्युदयात् अप्रामाण्यग्रहाविषय बाधाभाववत्त्वेन

कारणत्वे एक पुरुषस्याप्रामाण्यग्रहकाले बाधकाले पुरुषान्तरस्य विशिष्ट बुद्धिवारणाय तत्पुरुषीयाप्रामाण्यग्रहाविषय बाधाभावत्वेन कारणत्वावश्यकत्वात्। न च स्वविशेष्यत्वस्वसामानाधिकरण्योभयसम्बन्धावच्छिन्न प्रतियोगिताकाप्रामाण्यग्रहाभावविशिष्टबाधाभावत्वेन हेतुत्वे क्व तत्पुरुषीयत्वनिवेश इति वाच्यं। प्राचीनमते वृत्त्यनियामकसम्बन्धस्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकतया तथा कारणत्वासम्भवात्। न च। प्रामाण्यग्रहा भाव विशिष्ट बाधाभावत्वेन कारणत्वे मिथो विशेषणविशेष्यभावे विनिगमनाविरह इति तदपेक्ष्य बाधविशिष्टान्यत्वावच्छिन्नं प्रति बाधा भावः अप्रामाण्यज्ञान विशिष्टावच्छिन्नं प्रति चाप्रामाण्यज्ञानं हेतुरित्येवोचितं। वैशिष्ट्यं च स्वाव्यवहितोत्तरत्व स्वसामानाधिकरण्योभय सम्बन्धेनेति वाच्यं। तथासतिएकस्मिन्बोधे अप्रामाण्यग्रहकाले अप्रामाण्यग्रहानास्कन्दित बाधान्तरसत्वेपि विशिष्टबुध्युत्पत्तेरिति दिक्। अत्राहुरित्यस्वरसोद्भावनं। तद्वीजन्तु नहि विशिष्टबुद्धिसामान्ये बाधाभावो हेतुः किन्तु बाधकाले पीच्छाकाले आहार्यं प्रत्यक्षोदयादिच्छाया उत्तेजकत्वावश्यकतया प्रत्यक्षस्यैव प्रतिवध्यतावच्छेदकतयोपनीतभानसाधारणबाधप्रतिबध्यतायाः शाब्दबोधावृत्तित्वात्। नच तथाप्यनुमिति साधारणबाधप्रतिबध्यतायाः शाब्दसाधारण्यमिति वाच्यं। प्रत्यक्षान्यज्ञानत्वस्य बाधाप्रतिबध्यतावच्छेदकत्वे प्रत्यक्षान्यत्वज्ञानत्वयोर्मिथोविशेष्यविशेषणभावे विनिगमनाविरहेणानुमितित्वस्यैव बाधप्रतिबध्यतावच्छेदकत्वात्। तस्माच्छब्दबोधं प्रति स्वातंत्र्येणैवाऽसंसर्गाग्रहत्वेनैव हेतुता वाच्येति तदपेक्षया संसर्गरूपयोग्यताज्ञानस्यैव कारणत्वमुचितमिति। नच बाधनिश्चयत्वेन प्रतिबन्धकत्वे संशयनिश्चय साधारणाप्रामाण्यज्ञानस्योत्तेजकत्वं संशयनिश्चयसाधारणयोग्यताज्ञानत्वेन हेतुतायान्त्वप्रामाण्यनिश्चयस्यैवोत्तेजकतया गौरवमतदभाववद्विशेष्यकत्वावच्छिन्न तत्प्रकारकत्वाभावाप्रकारकतदभाववद्विशेष्यकत्वावच्छिन्नतत्प्रकारकत्व प्रकारकज्ञानाभावविशिष्टतत्प्रकारकज्ञानत्वेन हेतुतायाभवतावाच्यत्वात्। मन्मतेतु तद्वद्विशेष्यकत्वावच्छिन्नतदभावप्रकारकज्ञानाभावविशिष्टे तदभाव प्रकारकज्ञानाभावत्वेनेति शाब्दबोधं प्रति स्वातंत्र्येण बाधाभावहेतुत्वकल्पनमेवोचितमिति वाच्यं। तद्धर्मावच्छिन्नाभानाभाववति तद्धर्मावच्छिन्नाभावप्रकारकमित्यप्रामाण्यग्रहस्य तद्धर्मावच्छिन्नवति तद्धर्मावच्छिन्नाभावप्र

कारणत्वं । किन्तु तदीयताहृशान्वयबोधे तदीय ताहृशान्वय विरहनिश्चयाभावत्वेनैव विशिष्यैवेति न व्यभिचार इत्याहुः । आसत्तिः पदाव्यवधानं । अत एव गिरिरग्निमानित्यासन्नं । अनासन्नं च गिरिर्भुक्तमग्निमान् देवदत्तेनेति । नचैवं स्थाल्यामोदनं पचतीति स्थाल्यामित्यस्य पाकेनानासन्नताप-

---

कारकमित्यप्रामाण्यग्रहस्य च तदभावनिश्चय प्रतिबन्धकतयां निवेशनीयतया द्विविधाप्रामाण्यग्रहाभाव निवेशेन बाधप्रतिबन्धकतायां गौरवात् । योग्यताज्ञानहेतुतया च तदभाववति तत्प्रकारकमित्येकविधस्यैवा प्रामाण्यग्रहस्याभावोनिवेशनीय इति लाघवं । किञ्च प्रतियोगितासम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकतदभाववत्वभावे प्रतियोगितासम्बन्धेन तत्प्रकारकमित्यप्रामाण्यग्रहाभावस्याधिकस्य निवेशाद्बाध प्रतिबन्धकतायां गौरवं । एवं शाब्दबोधे बत्तदभावतद्वदन्योन्याभावतदभावव्याप्यवत्ताज्ञानादीनां प्रतिबन्धकत्वकल्पनापेक्षया योग्यताज्ञाने हेतुत्वमेवोचितं । वस्तुतस्तु पयसा सिञ्चतीति शाब्द सामग्रीकाले सेकः पयःकरणकत्वाभाववान् इति मानसवारणाय ताहृशमानसे शाब्दसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्व कल्पने गौरवं । मन्मते योग्यता ज्ञानस्यावश्यकतया विपरीत ज्ञानोत्तर प्रत्यक्षनिर्णयं प्रति विशेष दर्शन हेतुतया विशेष दर्शना भावादेव न मानसापत्तिः । विशेष दर्शनसत्वे च तदभावव्याप्यवत्तानिर्णयरूपप्रतिबन्धकसत्वेन शाब्दसामग्र्याएवाभावान्मानसेष्टापत्तेः । न च निर्णयं प्रत्येव विशेषदर्शनहेतुतया शाब्दसामग्रीकाले मानससंशयवारणाय शाब्दसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वे कल्पनीये संशयत्वमनिवेश्य सेकत्वावच्छिन्नविशेष्यकपयःकरणकत्वाभावप्रकारकमानसत्वमेव तत्प्रतिबध्यतावच्छेदकमिति वाच्यं । सेकत्वावच्छिन्नविशेषकपयः करणकत्वप्रकारकमानसे शाब्दसमिग्रीप्रतिबन्धकत्वांतरस्यावश्यकतया तेनैव संशयवारणात् । संशये प्रतिबन्धकत्वांतराकल्पनात् । न च विपरीतज्ञानोत्तर प्रत्यक्षनिर्णये विशेषदर्शनस्य हेतुत्वे सिद्धे एव योग्यताज्ञानहेतुत्वमिद्धिरिति वाच्यं । गुरुभूतशाब्द सामग्रीप्रतिबन्धकत्वकल्पनापेक्षयातत्कल्पनाया न्याय्यत्वादितिध्येयं । शाब्द प्रमांप्रति योग्यताप्रमाया गुणतया यद्विशेषयोरिति न्यायेन योग्यताज्ञानस्य शाब्दसामान्ये हेतुतावश्यकतेत्याप्याहुः ।

त्तिः। ओदनमित्यनेन व्यवधानादिति वाच्यं। प्रकृतान्वयबोधाननुकूलस्य व्यवधानाभावस्य विवक्षितत्वात्। ओदनपदं च स्थाल्यधिकरणकौदनकर्मकपाककर्त्रन्वयबोधानुकूलमेव। स्थाल्यां पचतीत्यन्वये तु अनासन्नमेवेति प्राञ्चः। नचैवं श्लोकादेर्योजनयाप्यन्वयबोधः कथं व्यवहितत्वेन प्रत्यक्षसिद्धे व्यवहितत्वेन भ्रमासम्भवादिति वाच्यं। तत्र हि श्लोकपदान्नान्वयबोधः। किन्तु योजनावाक्यादित्याहुः। वस्तुतस्तु

शाब्दप्रमायां। स्वपरसाधारण बाधकप्रमाविरह हेतुत्वस्य तेन सुवचतया नेयं युक्तिः साधीयसीत्यपरे। आसत्तिं निरूपयति। आसत्तिरिति। एकपदेऽपरपदाव्यवधानमासत्तिरित्यर्थः। अतएव पदाव्यवधानस्यासत्तित्वादेव। गिरिरिति। अग्निमत्पदे गिरिपदाव्यवधानस्य सत्वादासन्नमित्यर्थः। अनासन्नमिति। गिरिर्भुक्तमग्निमान् देवदत्तेनेत्यत्राग्निमत्पदे भुक्तमित्यनेन व्यवधानात् गिरिपदाव्यवधानस्याभावादनासन्नमित्यर्थः। नचैवमिति। पदाव्यवधानस्यासत्तित्वइत्यर्थः। स्थाल्यामिति। सर्वेषां कारकाणां क्रियायामेवान्वयात् स्थाल्यधिकरणक ओदन कर्मकपाकानुकूलकृतिमानित्यन्वयबोधोजायत इति भावः। पाकेनेति। पाकवाचकपदेनेत्यर्थः। विवक्षितत्वादिति। अव्यवधानपदेन विवक्षितत्वादित्यर्थः। ओदनपदञ्चेति। स्थाल्यामोदनंपचतीत्यादौ ओदनपदञ्चेत्यर्थः। अनुकूलमेवेति। तथा चौदनपदेन व्यवधाने तस्यान्वयबोधानुकूलत्वात् अन्वयबोधाननुकूलपदव्यव्यवधानाभावस्य सत्वान्नानासन्नत्वापत्तिर्भावः। यत्र च स्थाल्यांपचतीत्यन्वयबोधे तात्पर्यंतत्रौदनपदेन व्यवधाने अनासन्नत्वे इष्टापत्तिरित्याह स्थाल्यामिति। प्राञ्च इति। यत्पदाकांक्षितं योग्यंसंनिधानं प्रपद्यते तेन तेनान्वितः स्वार्थः पदैरेवावगम्यत इति तेषामाशयापि। नचैवमिति। पदाव्यवधानस्यैवासत्तित्वे इत्यर्थः। श्लोकादेरिति पञ्चमी भावा कथमिति। पदाव्यवधानादिति भावः। नन्वासत्तिर्नस्वरूपसती हेतुः किन्तु तज्ज्ञानं एवं चाव्यवधानभ्रमादेव तत्र शाब्दबोधइत्यत आह। व्यवहितत्वेनेति। भ्रमेति। तथाच तत्र विशेषदर्शनेनाव्यवहितत्वभ्रमासम्भवादासत्ति भ्रमोपि न सम्भवतीति भावः। तत्र हि श्लोकेति। श्लोकपदात् श्लो-

आकाङ्क्षादिसत्त्वे सति तात्पर्यज्ञाने व्यवहितादप्यन्वयबोधात्तद्विलम्बेनाविलम्बाच्च नैतज्ज्ञानं हेतुः । किन्तु अव्यवहितपदतात्पर्यज्ञानं । तच्च तत्पदमेतत्पदाव्यवहितोच्चरमभिसन्धाय इत्यपि सन्धापयितुरिच्छा । अतएव मौनिश्लोकेऽप्यासत्तिः वक्तुरभावेऽप्यभिसन्धातुः सत्वात् । शुकवाक्ये च भगवत्तात्पर्यमादायैव गतिरिति नव्याः । तदपि न । सत्यर्थतात्पर्यज्ञानादावेतद्विलम्बेन शाब्दबोधविलम्बाभावात् । तस्माद्वृत्त्या पदजन्यपदार्थोपस्थितिरासत्तिः । सा च स्वरूपसती हेतुः । नहि पदार्थानुपस्थितावन्वयबोधः । नच वृत्त्या-पदजन्येति व्यर्थं । घटपदात्समवायेनाकाशस्मृतौ घटोऽस्ती-

---

क घट कपदात् । नान्वयबोध इति । तथा च श्लोकस्थानामसत्त्वेपि न सतिरिति भावः । कथं तर्हि शाब्दबोध इत्यत आह । किंत्विति । योजनेति । क्रियाकर्मभावेनान्वयबोधजनकपदसमूहादित्यर्थः । तत्र चासत्त्वमस्त्येवेति भावः । आहुरित्यस्वरसं सूचयन्नव्यमतमाह । वस्तुतस्त्विति । आकांक्षादीत्यादिना योग्यतापरिग्रहः । व्यवहितेपीति । श्लोकादावपीत्यर्थः । तद्विलंबेन । पदाव्यवहितत्व ज्ञानविलम्बेन । अविलम्बाच्च शाब्द बोधविलम्बाभावाच्च । तथा च व्यतिरेक व्यभिचार इति भावः । किंत्विति । अव्याहतपदतात्पर्यज्ञानं हेतुरित्यनुषज्यते । तथा च पदतात्पर्यमासत्तिरिति भावः । तच्चेति । अव्यवहितपदतात्पर्यं चेत्यर्थः । अभिसन्धायेति । एतत्पदमेतत्पदेनसह सम्भूयान्वयबोधञ्जनयत्विति अभिसन्धापयितुरिच्छेत्यर्थः । ननु वक्तुरिच्छेत्येवास्तु कुतनमभिसन्धापयितुरिति निवेशनेत्यत आह । अत एवेति । मौनीति । मौनिनोवक्तृत्वाभावेपि सभिसन्धापयितृत्वादिति भावः । ननु शुक वाक्याद्बोधो न स्यात् शुकस्यार्थज्ञानाभावेनाभिसन्धपयितृत्वाभावादित्यत आह । शुकवाक्ये चेति । भगवदिति । यत्र शुकवाक्याद्बोधस्तत्र ईश्वरीयतात्पर्यसत्वात् पदतात्पर्यसत्वात् । पदतात्पर्यज्ञानस्य कारणतायां न व्यभिचार इति भावः । सत्यर्थेति । अर्थतात्पर्यज्ञानेविद्यमाने एतद्विलम्बेन । पदतात्पर्यज्ञा-

नि वाक्यादाकाशान्वयबोधापत्तेः । ननु घटमानयेत्यत्र घटकर्मत्वानयनकृत्युपस्थितीनां न युगपत्सम्भवः । आशुविनाशिनां क्रमिकाणां मेलकाभावादिति चेन्न । क्रमिकपदानुभवजन्यानेकसंस्कारैर्युगपत्तावत्पदस्मरणाद्युगपत्तावत्पदार्थोपस्थितान्वयबोधः सम्भवतीति सङ्क्षेपः । अत एवाव्यवधानेन पदजन्यपदार्थोपस्थितिरासत्तिरित्यपास्तं । तृतीयांत-

---

नस्य विलम्बेन शाब्दबोधविलम्बाभावादित्यर्थः । तथा च न पदतात्पर्यमासत्तिरिति भावः । तस्मादिति । अन्यविधासत्तेर्दुर्वचत्वादित्यर्थः । वृत्त्याशक्ति लक्षणान्यतररूपसम्बन्धेन पदजन्या या पदार्थोपस्थितिः सैवासत्तिरित्यर्थः । साचेति । वृत्त्या पदजन्यपदार्थोपस्थितिरूपासत्तिश्चेत्यर्थः । ननु स्वरूपसत्यास्तस्या हेतुत्वे यत्र न सा स्वरूपसती तत्रान्वयबोधो नस्यात् अत आह । नह्येति नचेतिव्यर्थमित्यनेनान्वयः । घटपदादिति । पदस्य पदार्थस्मारकत्वं एकसम्बन्धिज्ञानमपरसम्बन्धिस्मारकमिति न्यायेन । एवं च घटपदस्य शब्दत्वात्समवायेनाकाशस्मारकत्वे घटपदादाकाशशाब्दबोधापत्तेः वृत्त्येति निवेशनीयत्वात् समवायेनाकाशस्मारकत्वेतिशक्तिलक्षणान्यतरसम्बन्धेनास्मारकत्वाददोष इति भावः । नन्विति । घटकर्मकानयनानुकूल कृतिमानिति शाब्दबोधे घटकर्मत्वानयनकृत्युपस्थितीनां कारणता वाच्या । साच न संभवति एकक्षणे तासामसम्भवादित्यर्थः । असम्भवे हेतुमाह । आशुविनाशिनामिति । तृतीयक्षणवृत्तिध्वंसप्रतियोगिनामित्यर्थः । क्रमिकाणां । एकाधिकरणक्षणाध्वंसाधिकरणक्षणोत्पत्तिकानां । मेलकाभावादिति । एकक्षणावस्थायित्वाभावादित्यर्थः । आशुविनाशिनामपि ज्ञानानां सहोत्पत्तिकानां यौगपद्यसम्भवात् क्रमिकाणामिति । क्रमिकाणामपि घटपटादीनांमेलकादाशुविनाशिनामिति मिलितोपादानं । क्रमिकेति । क्रमिकानियोनि पदानि तदनुभवजन्या येऽनेकसंस्काराः तैर्युगपत्तावत्पदानां स्मरणात् युगपत्तावत्पदार्थानां स्मृतौ सत्यां शाब्दबोधः सम्भवतीत्याखण्डलार्थः । तथा च सर्वत्र समूहालम्बनात्मकपदजन्यपदार्थोपस्थितावेव शाब्दबोध इति भावः । ननु घटगोचरसंस्कारात् पदस्मरणानुदयेन समानविषयकसंस्कारस्य स-

वैयर्थ्यात्। व्यवहितोपस्थितावेकस्याऽप्युपस्थितेर्विनाशात्। तात्पर्यं चेदं एतस्मिन्नर्थेऽस्यान्वयं प्रत्याययत्विति प्रयोक्तुरिच्छा। प्रयोक्ता चाभिसन्धापयितृमात्रं। नतु वक्तैव। मौनिश्लोकाव्याप्तेः। शुकवाक्ये च भगवदिच्छयैवगतिः। त-

मानविषयकस्मृति हेतुतया कथं नानापदगोचरैः प्रत्येकसंस्कारैर्भिन्न विषयकनानापदगोचरमेकं स्मरणमत आह। संक्षेपइति। भिन्नविषयकत्वांशे संस्कारः कारणं नेत्येव, नतु जायमानंस्मरणं भिन्नविषयकमेवन जायत इति। यथा घटपटचक्षुःसंनिकर्षसंयोगसत्वे संमूहालम्बनमेकप्रत्यक्षमिति भावः। अतएवेति। वृत्त्या पदजन्यपदार्थोपस्थितेरासत्तित्वादेवेत्यर्थः। वृतीयांस्येति। अव्यवधानेनेत्यस्य वैयर्थ्यादित्यर्थः। ननु गिरिर्भुक्तमग्निमान् देवदत्तेनेत्येतत्तद्वारणार्थमेव तदित्यत आह। व्यवहितेति। उपस्थितेः क्रमिकपदार्थोपस्थितेर्नष्टत्वादित्यर्थः। अव्यवधानस्यभेदघटितत्वे व्यवधानेन क्रमिकपदार्थोपस्थितौ तासां सर्वासामेकदासम्भवेन समूहालम्बनस्मृतेरेव कारणत्वं वाच्यं। इत्थञ्च तत् ध्वंसाधिकरणक्षणध्वंसानधिकरणत्वे सति तदधिकरणक्षणध्वंसाधिकरणक्षणोत्पत्तिकत्वरूपभेदघटिताव्यवधाननिवेशेऽसम्भवात्। तत्ध्वंसाधिकरणक्षणध्वंसाधिकरणक्षणोत्पत्तिकत्वरूपभेदाभेदासाधारणमव्यवधानमेव निवेशनीयं। तथा च तदुपादानेपि गिरिर्भुक्तमित्यादौ समूहालम्बनात्मकस्मृतिमादायाव्यवधानसम्भवादव्यवधानांशो वृथैव। गिरिर्भुक्तमित्यादौ अन्वयबोधाभावश्चार्थतात्पर्यज्ञानविरहेणैवोपपन्न इति भावः। आसत्तिं निरूप्य तात्पर्यं निरूपयति। तात्पर्यं चेदमिति। अर्थतात्पर्यं चेत्यर्थः। एतस्मिन्निति। इदमेतस्मिन्नर्थे अस्य पदार्थस्य अन्वयंप्रत्याययतु बोधयतु इति प्रयोक्तुरिच्छेत्यर्थः। अभिसन्धापयितृमात्रमिति। एकपदार्थज्ञानवदपरपदार्थं ज्ञानजन्मात्रमित्यर्थः। नतु वक्तैव। नतु शब्दोच्चारयितैव। मौनीति। तत्र शब्दोच्चारणाभावेन तात्पर्याभावप्रसङ्गादित्यर्थः। नन्वेवं शुकवाक्ये शुकस्यार्थज्ञानाभावेनाभिसन्धापयितुरभावात्तात्पर्याभावप्रसङ्ग इत्यत आह। शुकवाक्ये चेति। भगवदिच्छा ईश्वरेच्छैव गति रित्यर्थः। तथा च तत्रापीश्वरतात्पर्यसत्वान्न दोष इति भावः। तस्य चेति। तात्पर्यस्य चेत्यर्थः। अस्येति।

स्य च निश्चयो हेतुः। अस्य च संशये व्यतिरेकनिश्चये चान्वयाबोधात्। तद्भ्रमे चान्वयबोधाच्चेति सङ्क्षेपः। सोऽयं शब्दो द्विविधः। विधिरर्थवादश्च। तत्र विध्यभिधायकः प्रत्ययस्तद्घटितवाक्यो वा विधिः अभिधेयविधिश्च कार्यत्वं तच्च कृतिसाध्यत्वमिति। किमत्र मानमिति चेत्। उच्यते। विधिस्तावत्प्रवर्तकज्ञानमजनयित्वा प्रवृत्तिजनिकामिच्छामजनयित्वा न प्रवृत्तिजननायालं। अतो यस्य बुद्धिः प्रवृत्तिजननीमिच्छां सूते स विधेरभिधेयः। प्रवृत्तिजननी च कृतिसाध्यत्वप्रकारिकेच्छा तज्जननीच कृतिसाध्यत्वप्रकारिका

तात्पर्यसंशये व्यतिरेकनिश्चयेनान्वयबोधादित्यर्थः। यत्संशयव्यतिरेकनिश्चयौ यत्र प्रतिबन्धकौ तन्निश्चयस्तत्र हेतुरिति नियमबलादित्यर्थः। तद्भ्रमे चेति। तात्पर्यभ्रमे च अन्वयबोधाद्भ्रमप्रमासाधारणतन्निश्चयो हेतुरित्यर्थः। संक्षेप इति। अयमिति पुत्रो राज्ञः पुरुषोऽपसार्यतामित्यादौ राजपुत्र संसर्गप्रतीतीच्छयोच्चरिते राज्ञ इत्यस्य पुरुषपदेन साकांक्षत्ववारणाय यत्पदंय त्पदव्यतिरेकेण तात्पर्यविषयीभूतार्थान्वयाननुभावकन्तत्पदन्तत्पदेन साकांक्षमिति तात्पर्यगर्भाकांक्षा ज्ञानकारणत्वा वश्यकतया आकांक्षा घटकतयैव तात्पर्य ज्ञानं हेतुर्नतु स्वातंत्र्येणेत्यादि। सोयमिति। आकांक्षादिसहकृतः शब्द इत्यर्थः। तत्र। तयोर्विध्यर्थवादयोर्मध्ये। विध्यभिधायकेति। अभिधायकप्रत्ययत्व- सुबादिविभक्तावतिव्याप्तमतः विधीति। विधिः विध्यर्थः। विधिशब्दस्य विधिप्रत्यये विध्यर्थे च प्रयोगदर्शनात्। अत एव स्वर्गकामो यजेतेत्यादौ इष्टसाधनत्वं कार्यत्वं वा यद्विधिः सःसमभिव्याहृतक्रियान्वयी वेति मणिकृद्भिः कार्यत्वंवा यद्विधिरित्युक्तं। तथा चार्थविशेषाभिधायकः प्रत्ययः विधिप्रत्यय इत्यर्थः। सचलिङ्लोटतव्यपञ्चमलकारकृत्य प्रत्ययरूप इति। ननु यजेतादिसमभिव्याहृते लिङ्पदे विधित्वेन व्यवहारः अत आह तद्घटितमिति। तद्घटितमिति। तद्घटितं विध्यभिधायकप्रत्ययघटितवाक्यमित्यर्थः। तच्च स्वर्गकामो यजेतेत्यादिर्वा। ननु कस्तावद्विध्यर्थः। तत्राभिधेयलिङ्र्थः सैवचप्रवृत्ति हेतुरि-

ति भट्टाः । तेषांचायमाशयः । करणस्य परनिष्ठव्यापारजनकत्वं स्वनिष्ठ व्यापारद्वारेतिनियमः यथा घटं प्रति करणस्य दण्डादेः चक्रनिष्ठभ्रमिरूपव्यापारजनकत्वं स्वनिष्ठसंयोगजनद्वारा व्यापारेण व्यापारे जननीये स्वनिष्ठव्यापारांतरापेक्षणेनवस्थापत्त्या व्यभिचारवारणाय करणस्येति । अभिधारूपव्यापारसिद्धये स्वनिष्ठेति । अन्यथेष्ट साधनता ज्ञानादिरूप व्यापारमादाय सिद्धसाधनापत्तेः । तथाच विधेः प्रवर्तकतया परनिष्ट प्रवृत्तिरूपस्वर्गादिफलक व्यापारजनकत्वं स्वनिष्टव्यापारद्वारेतिलिङ्समवेतः. लिङ्जन्योऽभिधारूपव्यापारः स्वीकरणीयः । भट्टमते शब्दस्य द्रव्यत्वात्तस्य समवायिकारणत्वाविरोधात् । तन्मते हि भावना द्विविधा शाब्दी आर्थीच । तत्रेयं शब्दनिष्टत्वाच्छाब्दीभावनेत्युच्यते । अन्याचार्थी अर्थो यागादिस्तद्विषयिणी प्रवृत्तिरूपा । तदुक्तं । अभिधा भावनामाहुरन्यामेवलिङादयः । अर्थात्मभावनात्वन्या सर्वाख्यातस्य गोचर इति । आर्थीभावनाच कर्मकरणमितिकर्त्तव्यताञ्चापेक्षत इति अंशत्रयवती । तथाच स्वर्गकर्मिका यागकरणिका प्रयाजादीतिकर्त्तव्यताकाचार्थीभावना । इयमपि च भावनात्वेन किं केन कथमित्यंशत्रयवती किम्भावयति केन भावयति कथं किंसहकारिण मासाद्य भावयतीति तदर्थत्वात् । तथाचोक्तं । लिङोभिधा सैव च शाब्दभावना भाव्या च तस्याः पुरुषप्रवृत्तिः सम्बन्धबोधः करणं तदीयप्ररोचनाचांगतयोपयुज्यते तत्र सम्बन्धबोधः लिङ्पदे शक्तिग्रहः प्ररोचना स्तुत्यर्थवादः अङ्गतया सहकारितयोपयुज्यते । तत्र चाभिधा स्वरूसती अभिधात्वेन ज्ञाता वा न प्रवर्त्तिकेति प्रवर्तनात्वेन तत्ज्ञानं कारणं प्रवर्तनात्वं च प्रवृत्तिजनकत्वं यजादिपदसमभिव्या[...] यागे [...] प्रवृत्तिजनकत्वं ग्राह्यं । तत्र च [...]विना प्रवृत्तिजनकत्वं दुर्ग्रहमिति भावना बोधोपि । एवमिष्टसाधनताज्ञान[...]नात्वं च भाव्यजनकत्वं भाव्यत्वं चेष्टत्वं । एव त्वेनापि तत्ज्ञानं कारणं । भा[...]रणं । अन्यथा धर्मितावच्छेदकापरिचयेन धर्मभिधात्वेनापि तत्ज्ञानं का[...] । तथाच गुरुमते विध्यर्थकार्यविशेष्यकोबोधः । र्मितावच्छेदकबोधानुपपत्तेः[...]जनिकाऽभिधा स्वर्गजनिका अभिधात्व ज्ञानाभट्टमते तु यागविषयकप्रवृ[...]कूलाऽभि~~धात्वनुकूला~~चेति शक्ति च तुष्टयं । अभिनुकूलाप्रवर्तनात्व ज्ञाना[...]तिहेतुः । लौकिकप्रवृत्तिं प्रति तु इष्टसाधनताज्ञानं धाज्ञानं वैदिक प्रवृत्तिस्त[...] प्रवृत्तिर्हि द्विविधा स्वरसवाहिनी पराधीना च हेतुरितिबोध्यं । वस्तु[...]

तत्र पराधीनप्रवृत्तौ प्रवर्तनाज्ञानं । हेतुः । अत एव राजाज्ञया पितुः शिरः छेदादौ प्रवर्तते । शाब्दे प्रवृत्तावाचार्यादेः प्रवर्तकत्वं । आचार्यप्रेरितोऽहं गामानयामि नतु स्वेच्छयेत्यनुभवात् । आचार्यादेश्च साक्षान्न प्रवर्तकत्वं किन्तु शब्देन स्वप्रवर्तनांज्ञापयित्वेच्छामुत्पाद्येत्यनुभवसिद्धं । प्रवर्तनाच प्रवृत्तिप्रयोजकः प्रवर्तयितुर्व्यापारः । स चेतरस्येच्छारूपः । अहमेनं प्रवर्तयामीत्यनुभवसिद्धः अचेतनस्य शब्दादेस्तुपदार्थातरं अभिधा भावना प्रवर्तनाद्यपदेश्यस्सैव च लिङर्थः । तथा च विधिः राजेव मां प्रवर्तयतीति प्रवर्तना ज्ञायते । तेन यागादौ पुरुषं प्रवर्तयतीति भट्टमतनिष्कर्षः । तदसत् । सामान्यतः प्रवृत्तिसामान्ये इष्टसाधनताज्ञानहेतुत्वे नैवोपपत्तौ प्रवर्तनाज्ञानस्य हेतुत्वे मानाभावात् । राजाज्ञया पितुः शिरः छेदादौ प्रवृत्तिरपि स्वेष्टं प्रतिसन्धायैव नहि प्रयोजनमनुद्दिश्य मंदोपि प्रवर्ततेइति । एवमभिधायां इष्टसाधनत्वे ज्ञातेपि इष्टसाधनत्वाज्ञाने अप्रवृत्तिः अभिधायां इष्टसाधनत्वं यागे इष्टसाधनतां विनाऽनुपपन्नमिति यागेष्टसाधनताज्ञानस्यावश्यकत्वे कृतमभिधाज्ञान हेतुतया । न च करणस्येत्यादिनियमादभिधासिद्धिः । अप्रयोजकत्वात् । अनुमितिकरणव्याप्तिज्ञानादौ व्यभिचाराच्चेति नाभिधा लिङर्थ इत्यतः प्राभाकरमतन्दर्शयति । अभिधेयविधिश्चेति । प्रतिपाद्यरूपोविधिः विध्यर्थ इतियावत् । प्रागभाव प्रतियोगित्वरूपकार्यत्वं न प्रवृत्तिकज्ञानप्रकारइत्यर्थ आह । तच्चेति । कार्यत्वंचेत्यर्थः । शक्नोतिकिमर्चेति । अत्र कृतिसाध्यत्वस्य विध्यर्थत्वं । अलं । समर्थः । यस्य बुद्धिः । यद्विषयिणीबुद्धिः । सइति । प्रवृत्ति-[illegible] ज्ञानप्रकार इत्यर्थः विधेरभिधेयः । प्रतिपाद्यः । तज्जननीचेति । [illegible]प्रकारक[illegible]

मास्तामत आह । कृत्यसाध्यत्वेति तदनुत्प[illegible]ताद्दशेच्छां प्रतिज्ञानत्वेनकारणत्वमुत्पत्तेरित्यर्थः ननु नियत पूर्ववृत्तित्वेन कॢप्तत्वा [illegible] । कृतिसाध्यत्वप्रकारकेचानुहेतुः ननु कृतिसाध्यताज्ञानं तत्र नियमानन्नात् कृत्यसाध्यताज्ञानाभाव एव गौरवादित्यत आह । नत्विति । नतु कृत्यसाध्यत्वासिद्धत्वयोर्द्वयोकल्पनीयत्वे शेषः । गौरवादिति । कृत्यसाध्यत्वप्रकारकज्ञानाध्यत्वज्ञानाभावोहेतुरिति शेषः । गौरवादिति । कृत्यसाध्यत्वप्रकारकज्ञानत्वेनैव भावत्वेन कारणत्वे गौरवात् । लाघवात्कृतिसाध्यत्व प्रकारकज्ञानत्वेनैव [illegible] न्यथा सिद्धत्वयोः कल्पनादित्यर्थः । नतु कृतिसाध्यतानिश्चयत्वे कारणत्वमानन्यथा सिद्धत्वयोः कल्पनादित्यर्थः । ननु कृतिसाध्यतानिश्चयत्वे [illegible]श्चयत्वमपेक्ष्य लाघवेन कृत्यसाध्यताज्ञानाभावत्वेनैव हेतुत्वमिति चेन्न । [illegible]न हेतुत्वे संशयनिश्चय-

बुद्धिः। कृत्यसाध्यत्वज्ञानेतदनुत्पत्तेः। ननु कृत्यसाध्यत्वप्रकारकज्ञानाभावो गौरवात्। सर्वदा चिकीर्षोत्पत्त्यापत्तेश्च।

साधारणप्रामाण्यज्ञानस्यैवोत्तेजकत्वं कृत्यसाध्यताज्ञानत्वेन प्रतिबन्धकत्वे चाप्रामाण्यनिश्चयस्योत्तेजकत्वमिति गौरवात्। अप्रामाण्यज्ञानेऽप्रामाण्यज्ञानस्योत्तेजकत्वानभ्युपगमात्। एतेनाप्रामाण्यनिश्चयस्योत्तेजकत्वे तत्राप्रामाण्यज्ञान सामान्यस्योत्तेजकत्वं अप्रामाण्यज्ञानस्योत्तेजकत्वे च तत्राप्रामाण्यनिश्चयस्योत्तेजकत्वमिति विपरीत गौरवमिति परास्तं। वस्तुतस्तु कृत्यसाध्यताज्ञानप्रतिबन्धकत्वे कृतिसाध्यत्वाभाव कृतिसाध्यभेदतद्व्याप्यतदवच्छेदकधर्मदर्शनादीनां प्रतिबन्धकत्वापेक्षया कृतिसाध्यताज्ञानत्वेनैव हेतुत्वमुचितमिति। ननु ज्ञायमानेष्टभेदाग्रहस्य तन्मते कारणत्वं न स्यात् तत्राप्यतदग्रहेकारणत्वे लाघवात्। यदि च नियतपूर्ववर्तित्वेन कृप्तत्वात् तद्धेतोरितिन्यायेन कारणत्वं तदा प्रकृतेपि तुल्यमित्यताह। सर्वदेति। सत्त्वात्। कृत्यसाध्यता ज्ञाना भावसत्त्वात्। ननु भवन्मतेसर्वदा भेदग्रहसत्त्वात् सर्वदा विसंवादिप्रवृत्त्यापत्तिः। यदि ज्ञायमानेष्टभेदाग्रहत्वेन कारणत्वं तदा मयापि ज्ञायमानकृतिसाध्यत्वा भावज्ञानाभावकारणत्वमपि सुवचं अत आह। अतइति। तन्मते अन्यथाख्यात्यभावेन इष्टाभेदग्रहइष्टभेदाग्रहयोर्युगपत् स्थित्यभावेन भेदाग्रह एव विसंवादिप्रवृत्तिहेतुःअत्र तु कृतिसाध्यताज्ञानकृत्यसाध्यताज्ञानाभावयोर्युगपत्स्थित्या लाघवेन कृतिसाध्यता ज्ञानत्वेनैव प्रवृत्तिहेतुत्वमिति भावः। केचित्तु। साक्षादविरोधिनो ज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वज्ञनकज्ञानविघटकत्वेनैवतिनियमात् कृत्यसाध्यताज्ञानस्य साक्षादविरोधिनःचिकीर्षाकारणकृतिसाध्यता ज्ञानविघटकत्वेनैव प्रतिबन्धकत्वमिति कृतिसाध्यता ज्ञानं हेतुरिति। ननु बाधादिवारणाय साक्षादविरोधित्वं विशेषणं। तदर्थश्च ग्राह्याभावतद्व्याप्याद्यनवगाहित्वं तच्च प्रकृतेप्यसिद्धंचिकीर्षाविषय कृतिसाध्यताभावावगाहित्वात् कृत्यसाध्यता ज्ञानस्य। यदि च कारणीभूता भावप्रतियोगित्वरूपं प्रतिबन्धकत्व घटकन्तदापि कृत्यसाध्यता ज्ञानस्य साक्षादेव विरोधित्वोपगमेन साक्षादविरोधित्वसिद्धे रितिकथमेतत्। उच्यते। साक्षादविरोधिनं प्रति यत्प्रतिबन्धकं भवतितज्जनक ज्ञानविघटकं सदेव प्रतिबन्धकं भवतीति नियमः साक्षादविरो-

धित्वं च तद्विषयविरोध्यवगाहि ज्ञानभिन्नत्वं तेन न सत्प्रतिपक्षादौ व्यभिचारः चिकीर्षा च ज्ञानभिन्नत्वादेवसाक्षाद विरोधिनीति तज्जनक ज्ञानविघटकत्वेनैव कृत्यसाध्यता ज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वमिति गुरुमते सिद्धे रनुमितिं प्रतिबन्धकत्वाभावान्न तत्र व्यभिचारः सिद्धत्वस्य ज्ञानेच्छाप्रतिबन्धकत्वेपि तद्व्यावृत्त प्रतिबन्धकता निवेशनीया असिद्धत्वज्ञानं वा हेतुः । असाधुत्वज्ञानस्य शाब्दबोधप्रतिबन्धकत्वेमानाभावः । न च मंत्रादिप्रवृत्तौतन्मते इष्टभेदाग्रहहेतुतया तत्रव्यभिचारइति वाच्यं । संवादित्वविशेषणेन तद्वारणात् । संवादिप्रवृत्तौ तु तन्मतेपि विशिष्ट ज्ञानं हेतुरिति न क्वापि व्यभिचारइत्याहुः ।तन्न साक्षादविरोधिनो ज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वं जनकज्ञानविघटकत्वे नैवेत्ये व नियमस्य तेनाप्युपेयत्वात् । साक्षादविरोधिनं प्रति यत्प्रतिबन्धकत्वंतत्तज्जनक ज्ञानविघटकत्वेनैवेतिनियममादृत्य साक्षादविरोधित्वशरीरे च ज्ञानभिन्नत्वे त्यत्र ज्ञानेति निवेश्य कृतिसाध्यता ज्ञानहेतुतासाधनस्य शपथनिर्णयतापत्तिरितिध्येयम् । ननु कृतिसाध्यता ज्ञानं चिकीर्षाद्वाराप्रवृत्तिहेतुरितिसिद्धं । एवं च जीवनयोनियत्नसाध्ये प्राणपञ्चकसञ्चारे प्रवृत्त्यापत्तिः । अथ अदृष्टवदात्मसंयोगेनैव प्राणपञ्चकसञ्चारोपपत्तेर्जीवनयोनियत्ने माना भावः । न च भस्त्रावायूदीरणदृष्टान्ते न वायूदीरणत्वे न यत्नजन्यत्वा नुमानात् परिशेषात्तत्सिद्धिरिति वाच्यं । वाह्यवायूदीरणे व्यभिचारात् । न च तस्यापीश्वरीययत्नजन्यत्वान्न व्यभिचारइति वाच्यं । प्रकृतेपि तेनैवार्थान्तरात् । जन्यत्वविशेषणे च वाह्यवायूदीरणे व्यभिचारात् । यत्तुसमाधिस्थानां श्वासवारणेश्वास क्रियानुदयः । सर्वसिद्धः । जीवनादृष्टस्य च तदापि सत्वेन तदनुत्पादो जीवनयोनियत्नव्यतिरेकादिति । तन्न । तदानींजीवनयोनियत्नानुवृत्तिर्यत्नयुक्ता सत एवश्वासक्रिया विरहोपपत्ते रिति । नैवं । धावतःयत्नोत्कर्षेणश्वासक्रियोत्कर्षदर्शनात् श्वासक्रियात्वावच्छिन्नं एव यत्नजन्यत्वनिश्चयात् । यद्विशेषयोःकार्यकारणभावोऽसतिबाधकेतत्सामान्ययोरपीतिन्यायात् । जीवनयोनियत्नसिद्धिः । न च विषभक्षण व्यावर्तनाय स्वविशेषणवत्ता प्रतिसन्धानजन्यकार्यता ज्ञानस्यावश्यहेतुतया तद भावादेव न प्राणपञ्चकसञ्चारे प्रवृत्तिरिति वाच्यं । अहंकृतिसाध्य प्राणपञ्चकसञ्चारो जीवित्वात् प्राणपञ्चकसञ्चारो मत्कृतिसाध्यः मत्कृतिंविना सत्वे सति मदिष्टसाधनत्वादिति च तत्सम्भवादिति । उच्यते ।

चिकीर्षाधीन कृतिसाध्यता ज्ञानत्वेन प्रवृत्तिकारणत्वात् । ननु तथापि भोजनचिकीर्षाधीनकृतिसाध्ये नान्तरीयकश्रमे प्रवृत्ति प्रसङ्गः । अत्रकश्चित् । चिकीर्षाधीन कृतित्वेन न श्रमजनकत्वं द्वेषयोनियत्नादपि श्रमोत्पत्तेरित्याह । तन्न । शत्रुवधप्रवृत्तौ प्रतियोगिनि शत्रौ द्वेषः कारणमिति तावद्दुर्वचं । तस्य भिन्न विषयतया शत्रुवधप्रवृत्तावहेतुत्वात् । किन्तु शत्रुवधस्येष्टसाधनत्वेन तदिच्छाया एव तत्र हेतुत्वात् । न च शत्रुनिवृत्तौ शत्रुद्वेषस्य समानविषयकत्वेन हेतुत्वप्रसङ्ग इति वाच्यं । इष्टत्वात् । द्वेषयोनिनिवृत्तितस्तु न श्रमोत्पत्तिसम्भावनापि । व्याघ्रादिसमीपवृत्तिदेशादेव निवृत्तेः । तत्र तद्देशवर्जनरूपेष्टसाधनता ज्ञानात् पलायनप्रवृत्त्यैव श्रमसम्भवात् । न च प्रवृत्त्यभाव एव निवृत्तिरिति वाच्यं । निवृत्त्यभाव एव प्रवृत्तिरित्यस्यापि सुवचत्वात् । न च प्रवृत्त्यभावकाले कदाचिन्निवृत्तत्वव्यवहारात्प्रवृत्त्यभाव एव निवृत्तिरिति वाच्यं । निवृत्तेर्द्वेषसमानविषयकत्वस्यानुभवसिद्धत्वात् । अथ निवृत्त्याख्ययत्नस्वीकारे विषयभेदेन प्रवृत्ति निवृत्तियौगपद्यापत्तिरिति चेन्न । इष्टानिष्टसाधनता समूहालम्बन सम्भवेपि रागद्वेषयोरेकदाऽसम्भवेन तदसम्भवात् । न च यत्रापेक्षाबुध्यात्मकं तत्स्मरणं अनन्तरं फलेच्छयाफलद्वेषौ तत उपायेच्छा उपायद्वेषौ तत्र तदापत्तिरिति वाच्यं । उपायेच्छाकाले एवापेक्षाबुद्धेर्नाशात् । उपादान प्रत्यक्षस्य साक्षात्प्रवृत्तिहेतुतया तदभावाच्च ज्ञानेच्छाद्वेषाणांयौगपद्याभावात् । एवं प्रयत्नयौगपद्यस्य चेष्टास्थल इव चानैरभावाच्च । विंशत्यंगुल्यवच्छेदेन विजातीय चेष्टानुरोधेनविजातीयविंशति प्रयत्नानांयुगपदुत्पादात् । अन्यथासमवायेनविजातीयतच्चेष्टां प्रत्यवच्छेदकतासम्बन्धेन कृतेर्हेतुतया एकाङ्गुल्यामिवापरत्रापि तस्या एव कृतेरवच्छेदकतया सत्वाद्विजातीये तच्चेष्टाया एवांगुल्यन्तरेप्यापत्तिः । नाना कृतिस्वीकारे तु एतत्कृतेरवच्छेदकतयांऽगुल्यन्तरे असत्वादेवन तत्र विजातीये तच्चेष्टापत्तिः ननु समवाय सम्बन्धेन विजातीये तच्चेष्टांप्रति स्वीयविजातीयैतच्चेष्टावृत्तिसाध्यत्वाख्यविषयतानिरूपित सिद्धत्वाख्यविषयता सम्बन्धेन कृतिर्हेतुरिति एककृति स्वीकारेपि नानुपपत्तिः । एकस्या एव कृतेर्विजातीयैतच्चेष्टावृत्तिसाध्यत्वाख्य विषयतानिरूपि तसिद्धत्वाख्य विषयतयांगुल्यन्तरेऽभावात् । अथ यदापुरुषान्तरस्य एतदङ्गुल्यांविजातीयचेष्टा साध्य-

का कृतिरुत्पन्ना तदा एतत्पुरुषस्य कथं न स्यात्पुरुषावच्छेदेनविजातीयचेष्टो-त्पद्यते इति तत्पुरुषीयत्वं निवेश्यकार्यकारणभावकल्पने गौरवं। नानाकृति-स्वीकारे तु अवच्छेदकतयापुरुषान्तरीयकृतेरेतत्पुरुषीयाङ्गेष्वासत्वादेव न तदापत्तिरिति चेन्न। अवच्छेदकता तादृशविषयतोभयसम्बन्धेन कृतेर्हेतुतया-ममापि तत्पुरुषीयत्वानिवेशात्। भवन्मते तु अनन्तवैजात्यकल्पनेन तदवच्छि-न्ननियामककल्पनेन च गौरवमिति नानाकृतिस्वीकारो निरर्थकइति मैवं। अवच्छेदकता तादृशविषयतोभयसम्बन्धेन कृतेर्हेतुत्वंतु उभयत्वस्यापेक्षा-बुद्धिविशेषविषयत्वरूपस्य दुर्वचतया एकविशिष्टापरत्वरूपस्य च विनिगम-नाविरहग्रस्ततया गौरवेण तादृश विषयता सम्बन्धेनैव कारणता वाच्या। तथा तत्पुरुषीयत्वनिवेशे गौरवादवच्छेदकता सम्बन्धेनैव कृतर्हेतुतेति एक कृति स्वीकारेविजातीय चेष्टानामनुपपत्त्या नानाकृतिस्वीकार आवश्यकइति-दिक्। अत्रोच्यते। स्वचिकीर्षाधीनकृतिसाध्यता ज्ञानत्वेन प्रवृत्तिकारण-त्वात् भ्रमे स्वचिकीर्षाधीन कृतिसाध्यता ज्ञानाभावादेवा प्रवृत्तेः। अत एवा-न्येच्छाधीनेच्छा विषयत्वादेवभ्रमो नान्तरीय इत्युच्यते। ननु प्राणपञ्चकसञ्चारे भ्रमे च प्रवृत्तिवारणाय स्वचिकीर्षाधीन कृतिसाध्यता ज्ञानत्वेन कारणतेत्युक्तं। तदयुक्तं। प्राणपञ्चकसञ्चारादेःप्रवृत्ति स्वरूपायोग्यतयैवतत्र प्रवृत्तिवारणात् किंस्व चिकीर्षाधीनत्वविशेषणेन। अन्यथावस्तुगत्या चिकीर्षाधीना याकृति-स्तत्साध्यताभ्रमात् प्राणपञ्चकसञ्चारे प्रवृत्तेर्दुर्वारत्वेपत्वात्। तथा च प्रवृत्ति स्वरूपयोग्यत्व ज्ञानस्य पृथक्कारणतया प्रवृत्तिस्वरूपायोग्यवृत्तिविशेष्यताप्रत्या-सत्त्या कृतिसाध्यता ज्ञानत्वेन कारणतयैवोपपत्तौ न तद्विशेषणमिति। अत्रे-दमवधेयं। स्वेच्छाधीनत्वं न ज्ञानतंत्रमपि तु वस्तुगत्या स्वेच्छाधीनायाकृति-स्तत्साध्यता ज्ञानं कारणमिति। प्राणपञ्चकसञ्चारे वस्तुगत्यास्वेच्छाधीन कृतेरप्रसिद्धतयाकथं भ्रममादायातिप्रसङ्गवारणाय प्रवृत्तिस्वरूपयोग्यत्व ज्ञानस्य प्रवृत्तिस्वरूपायोग्य व्यावृत्तविशेष्यताप्रत्यासत्त्या कृतिसाध्यता ज्ञा-नस्यवा कारणत्वावश्यकतयातद्विशेषणानुपादानमिति। न च तथापिसुखे-च्छामादायसुखे प्रवृत्तिप्रसङ्गइति तथा ज्ञानकारणत्वमावश्यकमिति वाच्यं। फलेच्छाया अप्रवर्तकत्वात्। तथापि स्वचिकीर्षाधीनत्वस्य विवक्ष-णात्सुख चिकीर्षाधीनत्वे न तु न प्रवर्तकत्वमिति। वस्तुतस्तु। प्रवृत्तिस्वरूपा-योग्य व्यावृत्तविशेष्यता प्रत्यासत्त्या कृतिसाध्यता ज्ञानत्वमात्रेण कारणत्वेऽ-

सर्वदा तत्सत्वात् अतः कृतिसाध्यत्वमेवविध्यर्थ इति। नन्वेवं मण्डलींकुर्यादितिवाक्यादुत्पन्नकृतिसाध्यताज्ञानवतोबलवद-निष्टजनकमेव मण्डलीकरणं। जानतोमण्डलीकरणे प्रवृत्तिः स्यात् अथ बलवदनिष्टाननुबन्धि कृतिसाध्यताज्ञानं प्रव-र्त्तकमिति चेन्न। इत्थमपीष्टाजनकत्वेन बलवदनिष्टाननुबन्धि

टादौ जीवनयोनि यत्नसाध्यताभ्रमकाले प्रवृत्त्यापत्तिवारणाय चिकीर्षाधीन कृतिसाध्यताज्ञानत्वेन हेतुताया आवश्यकतया चिकीर्षाधीनत्वविशेषणमा-वश्यकमेवेति। एतेन प्रवृत्तिस्वरूपयोग्यत्वज्ञानं कारणमिति प्रवृत्तिस्वरूपा योग्यव्यावृत्तविशिष्यता प्रत्यासत्या कृतिसाध्यताज्ञानं कारणमिति वा न ब्रूमः किन्तु क्लृप्तेनैव प्राणपञ्चकसञ्चारेण प्रवृत्तिरिति। तथाहि। घटोघट इति त-दुद्देश्यतावच्छेदक तद्विधेयकशाब्दबोधवारणाय निर्वह्निर्वह्निमानिति तद-भावधर्मितावच्छेदकतद्धर्मावच्छिन्नप्रकारताकानुमिति वारणाय च तद्भि-न्नवृत्तिविषयतासम्बन्धेन ज्ञानंप्रति तद्भेदत्वेन हेतुता वाच्या। तत्रच कार्यता-वच्छेदकेज्ञानत्वमनिवेश्य तद्भिन्नवृत्तिविषयतासम्बन्धेन गुणत्वावच्छिन्नं प्रत्ये-वतद्भेदस्य हेतुत्वमभ्युपेयते एवंच प्रवृत्तिलक्षणो गुणः प्राणपञ्चकसञ्चारभिन्न एव जायत इति प्राणपञ्चकसञ्चारभिन्न वृत्तिविषयतासम्बन्धेन प्रवृत्तौ प्राणप-ञ्चकसञ्चारभेद एव हेतुरिति नातिरिक्तकार्यकारणभावकल्पनमिति चिकीर्षा-धीनत्वविशेषणमफलमिति निरस्तं। तावताऽपि घटादौ जीवनयोनिकृतिसा-ध्यताभ्रममादाय प्रवृत्तिवारणाय चिकीर्षाधीनत्वविशेषणावश्यकत्वादिति दिक्। नन्वेवमिति। एवं कृतिसाध्यत्वमात्रस्य विध्यर्थत्वे। जानत इति वा-स्तवं निष्फलमपि मण्डलीकरणं फलभ्रान्त्याक्रियते। तस्य च वृथाचेष्टांनकु-र्वीत न विप्रःक्षणिकोभवेत्यदिना वेद निषेधादनिष्टजनकत्वेन तत्र बलवदनि-ष्टजनकत्व ज्ञानकाले आस्तिकानामपि प्रवृत्तिप्रसङ्गः। प्रवर्त्तकस्य कृतिसा-ध्यता ज्ञानस्य सत्वादित्यर्थः। अथेति। तथाच बलवदनिष्टाननुबन्धित्वेसति कृतिसाध्यत्वंविधार्थ इति भावः। इत्थमपीति। बलवदनिष्टाननुबन्धित्वेसति कृतिसाध्यताज्ञानस्य प्रवर्त्तकतया बलवदनिष्टजनकत्वज्ञानकाले प्रवृत्तिवार-

कृतिसाध्यत्वेन च मण्डलीकरणं ज्ञानवतस्तत्र प्रवृत्तिः स्यात्। प्रवृत्तिजनकज्ञानस्य च सत्वात्। अथ प्राभाकरमतानुवर्त्तिनः। नित्ये शौचादिमत्वप्रतिसन्धानजन्यं कार्यताज्ञानं प्रवर्त्तकं। अन्यत्र चेष्टसाधनताज्ञानजन्यमिष्टसाधनताज्ञान-

णेऽपीत्यर्थः। तत्र मण्डलीकरणे। प्रवृत्तिजनकेति। बलवदनिष्टाननुबन्धि कृतिसाध्यताज्ञानस्य सत्वादित्यर्थः। प्राभाकरमते इष्टसाधनत्वमपि विध्यर्थो भवत्येव। अत एव तैर्नित्यापूर्वनिषेधापूर्वरूपं परागपूर्वमपि सन्ध्यामुपासीत न कलञ्जं भक्षयेदित्यादि नित्यनिषेधयोः कल्प्यते। तस्य च स्वतएवपुरुषार्थत्वान्नेष्टत्वविरोध इति सर्वप्राभाकराणामेव नेदंमतमिति सूचनायात्र प्राभाकरमताऽनुयायिन इत्युक्तं। तथाच तदप्येकदेशिमतमिति भावः। नित्ये इति। सन्ध्यावन्दनादावित्यर्थः। शौचादीत्यादिना तत्कालजीवित्वपरिग्रहः। सन्ध्यामुपासीतेत्यादिस्थले अहं एतत्कालीन कृतिसाध्यसन्ध्यावन्दनकः शुचिः तत्कालजीवित्वात् पूर्वसन्ध्यायामहमिवेत्याकारक कार्यताज्ञानं प्रवर्तकमित्यर्थः। अन्यत्र चेति। काम्ये चेत्यर्थः। इष्टेति। पाको मत्कृतिसाध्यः मत्कृतिंविना सत्वे सति मदिष्टसाधनत्वादित्यानुमानिकं कार्यताज्ञानं काम्यगोचरप्रवृत्तौ हेतुरित्यर्थः। ननु स्तनपानकार्यता स्मरणात्प्रवृत्तिर्नस्यात् व्याप्त्याद्यलक्ष्यस्मरणेनानुमानिकस्येष्टसाधनताज्ञानजन्यकार्यताज्ञानस्याभावादित्यत आह। इष्टसाधनता ज्ञानकालीनं चेति। कालश्चात्र यावता कालेन व्याप्त्यादि ज्ञानात् कार्यतानुमितिस्तावानेव विशिष्यग्राह्यः। तेन न स्थूलकालमादाय दोषः। लिङ्गोपहितलैंगिकभानोपगमे तु यथा श्रुते न दोष इति। सामान्ये चेति। प्रवृत्तिसामान्ये चेत्यर्थः। यद्विशेषयो कार्यकारणभावो ऽसतिबाधके तत्सामान्ययोरपीति न्यायादिति भावः। न कश्चिदिति। मण्डलीकरणे प्रवृत्तिप्रसङ्गरूपोदोषो नेत्यर्थः। प्रवृत्तित्वावच्छिन्नं प्रति कार्यताज्ञानत्वेन हेतुता काम्यगोचरप्रवृत्तिप्रति इष्टसाधनतालिंगककृतिसाध्यताज्ञानत्वेन नित्यगोचरप्रवृत्तिं प्रति शौचादिमताप्रतिसन्धानजन्यकार्यताज्ञानत्वेन हेतुतया विशेषसामग्रीसहकृताया एव सामान्यसामग्र्याः फलोत्पादकतया विशेषसामग्री विरहादेव न मण्डलीकरणादौ प्रवृत्त्यापत्तिरिति भावः। पाको मत्कृतिसाध्यः मत्कृतिं विना सत्वे सति मदिष्टसाधनत्वादिति पाकानुमानं। तत्रच अ-

कालीनं वा कार्यताज्ञानं प्रवृत्तिहेतुः। सामग्री च कृति-साध्यताज्ञानसामान्यमिति न कश्चित् दोषः। नचैवं स्वा-धयादिष्टसाधनताविषयक कृतिसाध्यताज्ञानमेव प्रवृत्ति

मे प्रवृत्तिवारणाय स्वेच्छाधीनकृतिसाध्यताज्ञानस्यैव प्रवर्त्तकतया स्वेच्छा-धीन मत्कृतिसाध्यत्वमेव साध्यं हेतुरपि इच्छाधीन मत्कृतिं विना ऽसत्वे सति मदिष्टसाधनत्वादिति। तेन प्राणपञ्चकसंचारे न व्यभिचारः। मदिष्ट-साधनत्वमात्रस्य हेतोर्वृष्टौ व्यभिचार इति सत्यंतं। मदिष्टसाधने परकृतपा-के व्यभिचारवारणाय मत्कृतिं विनेत्यत्रमत्पदं। अमे व्यभिचारवारणाय वि-शेषदलनिवेशः। तस्यापि मदीयशत्रोरिष्टसाधनत्वाद्यभिचार इत्यतः मदि-ष्टेत्यत्र मत्पदं। अथ मदिष्टसाधनेनांतरीयके जलसंयोगे व्यभिचारः अमवत-स्तस्याप्यन्येच्छाधीन मत्कृतिसाध्यत्वात् स्वेच्छाधीनमत्कृतिंविनेति विवक्ष-णे च अमेपि तेनैवानतिप्रसङ्गात् मदिष्टेत्यस्यवैयर्थ्यमिति चेन्न। अखण्डाभा-वघटकतयावैयर्थ्याऽभावात्। तस्य हेत्वन्तरत्वादिति। अथात्र सिद्धपाकस्य पक्षत्वे कृत्यनन्तरध्वंसविषयत्वरूपस्य कृतिसाध्यत्वस्य बाधः अनागतपाकस्य च सामा-न्यलक्षणानङ्गीकारात् ज्ञानासम्भव इतिचेन्न। पक्षधर्मताज्ञानस्य समानप्र-कारकत्वेनैवानुमितिहेतुतया पक्षतावच्छेदकपाकत्वप्रकारक सिद्धपाकवि-शेष्यकज्ञानादसिद्धपाकविषयकानुमिति सम्भवात्। तदुक्तं मणिकृता। पाके कृतिसाध्यत्वं सिध्यत्सिद्धेबाधादनागतंपाकमादय सिध्यति। पक्षतावच्छेद-कसामानाधिकरण्यं साध्यसामान्यस्य सिध्यतीत्यनुमाने कृप्तत्वादिति। ननु भाविधौवराज्ये प्रवृत्तिवारणायेदानीं तन मत्कृतिसाध्यताज्ञानस्यैव प्रवर्त्त-कतया इदानींतनमत्कृतिसाध्यत्वमेव साध्यं। हेतुरपि चेदानीं तनत्वघटितः स तु सिद्धपाके ऽसम्भवी असिद्धस्य चाज्ञानात् पक्षधर्मताज्ञानंदुर्भिक्षमिति चेन्न। स्व समानाधिकरणपाकत्वरूपपरंपरासम्बन्धेन सिद्धपाके एव हेतुमता-ज्ञानसम्भवात् नच द्रव्यत्वेन पर्वतेवन्हिव्याप्यधूमवत्ताज्ञानाद्द्रव्यत्वेन ह्रदपक्ष-कानुमित्यापत्तिः अन्यथा व्याप्त्यापत्या इष्टापत्तेरयोगादिति वाच्यं। द्रव्यत्व प्रकारक तत्तद्व्यक्तिपक्षकानुमितित्वं कार्यतावच्छेदकं। द्रव्यत्वप्रकारकपरा-मर्शत्वेन च कारणताकारणतावच्छेदके परं तत्तद्व्यक्तित्वविशेः। समानवि-षयकत्वेन कारणत्वेपि तत्तद्व्यक्तिभेदेन कारणत्वस्यावश्यकत्वात् कारणताव-

च्छेदकेपि तत्तद्व्यक्तिनिवेशस्य त्वन्मते परमाधिक्यात् । इत्थञ्च ह्रदव्यक्तिमनंत-र्भाव्यैव कारणत्वान्न दोषः । ननु व्याप्यताघटकसम्बन्धेनैव हेतुमताज्ञानस्यैवा-नुमिति हेतुतया तदसम्भवः । सिद्धपाके व्यभिचारेण स्व समानाधिकरणपा-कत्वरूप परंपरासम्बन्धस्य हेतुता न वच्छेदकत्वात् । नच साध्यमपि तेनैव-सम्बन्धेनेति वाच्यं । प्रवृत्तिजनकचिकीर्षायां स्वरूपसम्बन्धेनैव कृतिसाध्य-त्वस्य प्रकारतया तज्जनकज्ञानेपि तेनैव सम्बन्धेन तस्यप्रकारत्वात्स्वरूपस-म्बन्धस्यैव साध्यतावच्छेदकत्वादिति चेन्न । गुरुमते येनकेनचित्सम्बन्धेनैव हेतुमताज्ञानादप्यनुमिति स्वीकारात्कालिकसम्बन्धेन पर्वते धूमवत्ता ज्ञानेपि अनुमितेरिष्टत्वात् । नचैवं पर्वते धूमवत्ताज्ञानात्धूमावयवह्रदादौ वन्ह्यनु-मित्यापत्तिरिति वाच्यं । पक्षतावच्छेदकभेदेनानुमितिपरामर्शयोः कार्य-कारणभावात् । ह्रदत्वाद्यवच्छिन्नपक्षकानुमितेरलीकतया तदन्तर्भावेनकार्य-कारणभावाकल्पनात् । नच समानविशेष्यतावच्छेदकता प्रत्यासत्याकारण-त्वे लाघवाद्द्रव्यत्वेन ह्रदपक्षकानुमित्यापत्तिरिति वाच्यं । अन्यथा ख्यात्या-पत्तिभयेन गुरुत्वेपि पक्षतावच्छेदकभेदेन कारणत्वकल्पनाद प्रामाण्यज्ञाना-भावनिवेशानुरोधेनापि पक्षतावच्छेदकनिवेशस्यावश्यकत्वाच्चेति दिक् । अप रेतु संनिकृष्टपर्वते पर्वतत्वेन धूमाभाववत्ताग्रहे येनकेनचित्संम्बन्धेन धूमव-त्तापरामर्शादासन्निकृष्टपर्वतेवन्ह्यनुमित्यापत्तिः । इष्टापत्तौ च वन्ह्यर्थं प्रवृ-त्त्यापत्तेरेतच्चिंत्यमित्याहुः । तदसत् । उपादानप्रत्यक्षाभावादेव तत्र प्रवृत्ति-वारण सम्भवादिति । नचैवमिति । एवं । इष्टसाधनताज्ञानजन्यकार्यताज्ञान-त्वेन हेतुत्वे । लाघवादिति । इष्टसाधनताज्ञानजन्यत्वापेक्षया इष्टसाधन-ताज्ञानकालीनत्वापेक्षया च इष्टसाधनताविषयकत्वस्य निवेशे लाघवादित्य-र्थः । प्रवृत्तिसामान्ये इति । तथाच प्रवृत्तिसामान्यसामग्रीविरहादेव न म-ण्डलीकरणे प्रवृत्तिरिति भावः । नित्ये इति । संध्यावंदनादावित्यर्थः । तद-भावात् । तस्येष्टसाधानत्वाभावेनेष्टसाधनताविषयककृतिसाध्यताज्ञानाभा-वादित्यर्थः । ननु तत्रापि प्रत्यवायानुत्पादरूपेष्टसाधनत्वमस्त्येव यत्र फलं न श्रूयते तत्रापि तत्कल्पते इत्यत आह । साध्यत्वेति । ननु तन्निरूपितसाध्य-त्व तन्निरूपितसाधनत्वं च विरुद्धमिति कृतिनिरूपितसाध्यत्वेष्टसाधनत्वयो-र्भाने बाधकाभावः । सामान्यतस्तु साध्यत्वसाधनत्वयो न विरोध इत्यभिप्रेत्य शङ्कते । कथमिति । अनयोः साध्यत्वसाधनत्वयोः । अनयोः कृतिसाध्यत्वेष्ट

सामान्ये हेतुरिति वाच्यं। नित्ये तदभावात्। साध्यत्वसा-
धनत्वयोर्विरोधेनैकदैकस्मिन्कृतिसाध्यत्वेष्टसाधनत्वयोर्भाना-
सम्भवाच्च। कथमनयोर्विरोध इति चेद्दृष्टं। साधनत्वं हि
सिद्धधर्मः। असिद्धावस्थायां तदनुपपत्तेः। साध्यत्वं असि-
द्धधर्मः। सिद्धतादशायां तदभावात्। नचैकदासिद्धमसिद्ध-

साधनत्वयोरित्यर्थ इत्यपिकश्चित्। साधनत्वंहीति। सिद्ध धर्मः पूर्वकालवृत्ति धर्मः। अनन्यथा सिद्धनियतपूर्ववर्त्तित्वरूप कारणतायाः सिद्धधर्मत्वादित्यर्थः। सिद्धधर्मत्वमेवाह। असिद्धेरिति। भाविनः कार्यानुदयादित्यर्थः। साध्यत्वं चेति अनन्तरंभविष्यत्वरूपं साध्यत्वं च। असिद्धधर्मः। भावि कालवृत्तिधर्म इत्यर्थः। अनन्यथासिद्धनियतपश्चाद्भावित्वरूपकार्यतायाः। अनागतवृत्तित्वादिति भावः। तदेवाह। सिद्धता दशायामिति। तदभावात् साध्यत्वाभावात्। नचेति। एककालावच्छेदेन सिद्धत्वासिद्धत्वयोरसम्भवेन तदवच्छिन्नयो साध्य साधनत्वयोरपि सामान्यत एव विरोधेनान्यनिरूपितयोरपि तयोर्विरोध इति भावः। येन। एककालावच्छेदेन सिद्धत्वासिद्धत्वयोः सम्भवेन। एकदाकृतीति। नच इदानीं इष्टसाधनंअग्रे च कृतिसाध्यमिति ज्ञानादेव प्रवृत्तिरास्तामिति वाच्यं। इदानीं अग्रेतनकालयोरननुगमेन तथा व्याप्तिग्रहासम्भवादिति भावः। नवीन नैय्यायिकमते इष्टसाधनताज्ञानस्य कृतिसाध्यताज्ञानस्य च पृथगेवकारणत्वादाह। जरदिति। लाघवादिति। कारणतावच्छेदकलाघवादित्यर्थः। प्रवर्त्तकमिति। प्रवृत्तिसामान्ये कारणमित्यर्थः ज्ञानादीति। आदि नेष्टसाधनताज्ञानकालीन कार्यताज्ञानपरिग्रहः। गौरवादिति। जन्यत्वादि प्रवेशेन कारणतावच्छेदक गौरवादित्यर्थ। फलाभावादिति। सन्ध्या वन्दनादीनां स्वर्गादिरूप फलाभावादित्यर्थः। नित्येपीति। सन्ध्यावन्दनादावपीत्यर्थः। फलश्रुतेरिति। सन्ध्यामुपासते येतु सततंशंसितव्रताः। विधूतपापास्ते यांति ब्रह्मलोकंसनातनमित्यादिना तत्रापि फलबोधनादित्यर्थः। सर्वत्र नित्ये फलश्रवणाभावादाह बहुश इति। अतएवाह। यत्र चेति। नित्ये इति शेषः। विश्वजिदिति। विश्वजिता यजेतेत्यत्र इष्टसाधनत्वस्य विध्यर्थत्वेन विशेषतः फलानुपस्थितौ विधेः प्रवर्त्तकत्वानुपपत्त्याविशेषतः तत्फ-

न्न। येनैकदाकृतिसाध्यत्वमिष्टसाधनत्वं च स्यादिति। अत्रत्न्नैयायिकाः। इष्टसाधनताविषयकं कृतिसाध्यताज्ञानमेव लाघवात्प्रवर्त्तकं। नत्विष्टसाध्यताज्ञानजन्य कार्यताज्ञानादि गौरवात्। नच नित्ये इष्टसाधनताज्ञानासम्भवः फलाभावादिति वाच्यं। नित्येऽपि वकुशः फलश्रुतेः। एवञ्च फल-

लं कल्पनीयं। तत्रस्वर्गापवर्गयोरेव मुख्यपुरुषार्थत्वेनापवर्गस्याभावरूपतया गौरवेण लघुत्वात् स्वर्गएव फलंकल्प्यते तथा ऽश्रुतफले नित्ये पीत्यर्थः। ननु यदकरणे प्रत्यवायस्तन्नित्यमिति तत्र प्रत्यवायपरिहारस्यावश्यकत्वात् भएफलं नतु स्वर्गो गौरवात्। नच निरुपाधीच्छा विषयत्वरूप मुख्यपुरुषार्थत्वासम्भव इति वाच्यं। बलवद्द्वेष विषयाभावत्वेन दुःखाभाव इव दुःखजनकाभावेपि तत्वाविरोधादित्यतस्तथैवाह। प्रत्यवायेति। नच प्रत्यवायपरिहारस्तत्प्रागभावः तस्यच कथं तत्वं प्रागभावस्याजन्यत्वादिति वाच्यं। यत्सत्वे यत्सत्वं यदभावे पदभाव इत्येवंरूपयोगक्षेम साधारण जन्यत्वस्य तत्रापि सम्भवादिति भावः। नचैवमिति। नित्ये पि इष्टसाधनता ज्ञानबलादेव प्रवृत्तिस्वीकारेत्यर्थः। काम्यत्वमिति। कामनाधीनकर्त्तव्यत्वस्यैव काम्यत्व रूपत्वादित्यर्थः। नत्विति। कामानानधीनकर्त्तव्यत्वस्यैव नित्यत्वस्वरूपत्वादिति भावः। कर्महि त्रिविधं। नित्यं काम्यं नित्यकाम्यंच तत्र केवलं नित्यं सन्ध्यावन्दनादि केवलं काम्यंयागादि नित्यकाम्य एकादशीव्रतादि। अकरणे प्रत्यवाय श्रवणात् नित्यत्वं। पुत्रादि कामना श्रवणात् काम्यत्वमपि। अतएव काम्यकरणे नित्यमपितंत्रेणैव सिध्यतीति न तत्र कर्मद्वयंभवन्मते सर्वस्यैव नित्यस्य काम्यत्वे केवलं नित्यकर्मैव न स्यात्। तथाच नित्यत्वमित्यस्य केवल नित्यत्वमित्यर्थः। अन्यथा नित्यकाम्ये कामनाधीनकर्त्तव्यत्वेन काम्यत्वे पिनित्यत्वस्वीकारादसंगत्यापत्तेरिति ध्येयं। नदिति। कामनाधीनकर्त्तव्यभिन्नत्वस्य नित्यत्वरूपत्वे नित्यकाम्याऽसंग्रहात्कामनानधीनकर्त्तव्यत्वमित्युक्तम्। यदिति। विहित तत्कालीनाकरणे इत्यर्थः। तेनान्यदा सध्यावन्दनाकरणेऽपि न क्षतिः। तत्वमित्यनन्तरं नित्यत्वमित्यऽनुषंगः। तत्त्वेति। प्रत्यवाय प्रयोजकीभूताकरण प्रतियोगित्वरूप नि-

श्रुतिर्नास्ति तत्रास्तां विश्वजिन्न्यायात् स्वर्गएवफलं प्रत्यवायपरिहारो वा। नचैवं फलकामनाधीनकर्त्तव्यत्वे काम्यत्वं स्यान्नतु नित्यत्वमिति वाच्यम्। नहि फलकामनानधीनकर्त्तव्यत्वं नित्यतां ब्रूमः। किन्तु यदकरणे प्रत्यवायसत्वं तत्त्वं। तच्च फलकामनोपाधिकर्त्तव्यत्वेप्यक्षतमेव। नचैवं फले यदा कामनानास्ति तदा संध्यावन्दनादौ प्रवृत्तिर्नस्यादिति वाच्यं इष्टत्वात्। नहि प्रयोजनमनुद्दिश्य मन्दोऽपि न प्रवर्तते। नचैवं कामनाधिकारिविशेषणं स्यात्। तथाच यदा फले कामना नास्ति तदा पुरुषस्याशुचेरिवानाधिकारत्वान्नित्याकरणेपि प्रत्यवायो न स्यादिति चेत्। यदि तत्र प्रत्य-

---

त्वत्वंचेत्यर्थः। कामनोपाधीति। कामनारूपो यदुपाधिः प्रयोजकस्तत्कर्त्तव्यत्वेपि इत्यर्थः। प्रयोजकत्वंचान्यूनानऽतिरिक्त वृत्तित्वं। तथाच कामनाधीन कर्तव्यत्वे कामनाधीनकर्तव्यत्वस्य विरुद्धत्वेऽपि प्रत्यवायप्रयोजकीभूताकरण प्रतियोगित्वं न विरुद्धमिति भावः। नचैवमिति। एवं कामनोपाधिकर्त्तव्यत्वे। फलेति। प्रथमतः फलज्ञानं ततः फलेच्छा ततः इष्टसाधनता ज्ञानं उपाये ततः उपायेच्छा ततः प्रवृत्तिरिति क्रमः। तथा चाहरहः सन्ध्यामुपासीतेत्यादौय दानफलप्रतिसन्धानं तत्र फलेच्छाभावेन इष्टसाधनताज्ञानाभावात् प्रवृत्तिर्नस्यादित्यर्थः। इष्टत्वादिति। गुरुणअहरहः सन्ध्याकर्त्तव्येतिशिक्षितेऽवश्यं किञ्चिदेतस्य फलमस्तीति प्रतिसधायैव बालानामपि प्रत्यहं प्रवृत्तिरिति भावः। तथाच केवलं नित्यत्वास्त्येवेतिहृदयं। नन्वेवमिति। एवं नित्यस्याऽपि काम्यत्वे। कामनेति। अधिकारि विशेषणंहि अधिकारः तथाच नित्ये शुचितत्कालजीवित्वमधिकारः काम्ये तु कामनाधिकाइति कामनाऽधिकारीविशेषणंस्यादित्यर्थः। नस्यादिति। अधिकृताकरणे प्रत्यवाय। यथाऽशुचिना संध्याऽकरणेपि न प्रत्यवायः। अधिकारा भावात् तथा कामनाशून्येनाकरणेपि प्रत्यवायो न स्यात्। अधिकाराभावादित्यर्थः। यदीति। तत्र। कामनाविरहप्रयुक्त नित्याकरण स्थले। वस्तुतस्तु। तत्रनियमेन कामनास्त्येव अकरणं तु आलस्यादिप्रयुक्तमिति अधिका-

भावः प्रामाणिकस्त्वन्यज्यते । तर्हि कामनाधिकारि विशेषणं । नतु वेदबोधितमिष्टसाधनत्वमपि न प्रामाणिकत्वात् । कल्प्यतां वा कामनेतर यावदधिकारवतामकरणमेव प्रत्यवायहेतुरितिन किञ्चिदेतत् नच साध्यत्वसाधनत्वयोर्विरोधः । एकस्मिन्याकश्चोदनसाधन कृतिसाध्यत्वयोः असत्वात् । कथमन्यथा तवेष्टसाधनताज्ञानकालीनं कृतिसाध्यताज्ञानं यागादौप्रवर्त्तकमिति । कृतिसाध्यत्वे च बलवदनिष्टाननुबन्धित्वं विशेषणं देयं । नातोमधुविषसंपृक्तान्नभोजने

रोस्त्येव । कामनेति । नित्येतरकाम्ये कामनाऽधिकारिविशेषणं । नित्यकाम्ये तु शुचितत्कालजीवित्वमेवाधिकार इति कामना शून्येऽपि प्रत्यवायोस्तीति भावः । इष्टसाधनत्वमपि त्यज्यते इति पूर्वेणान्वयः । प्रामाणिकत्वात् । प्रमाणसिद्धत्वादित्यर्थः । ननु फलहेतोरेवाऽधिकारतया कामनाप्यधिकारि विशेषणत्वादधिकारः कथमन्यथा काम्यसाधनता ज्ञानस्य प्रवृत्तिसामान्ये हेतुत्वमित्यत आह । कल्प्यतां वेति । कामनेतरेति । तथाच कामनायाश्चाधिकारत्वेपि कामनेतर शुचितत्कालजीवित्वरूप यावदधिकारवतां नित्याकरणे प्रत्यवाय इति कामनाविरहकालेऽपि नित्याकरणे प्रत्यवाय एवेति भावः । न किञ्चिदिति । काम्यगोचरप्रवृत्तिं प्रति इष्टसाधनता लिङ्गक कृतिसाध्यताज्ञानत्वेन प्रवृत्तिसामान्ये तु कार्यताज्ञानत्वेन हेतुत्वमिति गुरुतरानुसरणस्य वैयर्थ्यम् । नित्येऽपि फलस्योपपादितत्वादिति । ननु साध्यत्वसाधनत्वयोर्विरोधादिष्टसाधनता विषयककृतिसाध्यता ज्ञानत्वेन प्रवृत्तिहेतुत्वासम्भव इत्याशयेनाह । नचेति । उत्तरयति । एकस्मिन्निति । एकनिरूपितयोरेव साध्यत्वसाधनत्वयोर्विरोधिन अन्यनिरूपितयोरविरोधितया श्रोदननिरूपितसाधनत्वस्य कृतिनिरूपितसाध्यत्वस्य च पाकेऽविरोधित्वादिति भावः । अन्यथेति । साध्यत्व साधनत्वयोः सामान्यतः विरोधे । तवेति । विषभक्षणादौ प्रवृत्तिवारणाय इष्टसाधनतालिंगकं कृतिसाध्यताज्ञानं प्रवर्त्तकमिति वाच्यं । तच्च साध्यत्वसाधनत्वयोर्विरोधेऽसम्भवतीति तयोर्नसामान्यतो विरोध

कृतिसाध्यत्वेन सुखसाधनत्वेन च ज्ञातेऽपि प्रवृत्तिर्बलवद-
निष्टानुबन्धित्वेनग्रहात् । यदि च बलवदनिष्टाननुबन्धित्वेन
ज्ञायते तदा प्रवर्त्तत एव । एवंच बलवदनिष्टाननुबन्धीष्टसा-
धनत्वे सति कृतिसाध्यत्व विषयकं ज्ञानं प्रवर्त्तकं । विध्य-
र्थोऽपि बलवदनिष्टाननुबन्धीष्टसाधनत्वे सति कृतिसाध्यत्वं ।
अतएव कलंजभक्षणस्येष्टसाधनत्वे सति कृतिसाध्यत्वेऽपि ब-
लवदनिष्टाननुबन्धित्वाभावाद्विशिष्टाभावान्न कलंजं भक्षये-
दिति विध्यर्थ निषेध उपपद्यते कथन्तर्हि श्येनेनाभिचरन्
यजेतेत्यत्र विधिप्रवृत्तिः श्येनस्य हिंसात्वेन नरकरूपबलवद

इति लाघवात् सामान्यतः इष्टसाधनताविषयककृतिसाध्यताज्ञानमेवप्रवर्त्तक-
मिति भावः । ननु मधुविषसंपृक्तान्नभोजने मरणरूपबलवदनिष्टजनकत्वज्ञा-
नकालेऽपि प्रवृत्त्यापत्तिः । कृतिसाध्यत्वस्य तृप्तिरूपेष्टसाधनत्वस्य च ज्ञानात् ।
मन्मते तु बलवदनिष्टाननुबन्धीष्टसाधनत्वलिङ्गककृतिसाध्यताज्ञानत्वेन प्रव-
र्त्तकतया हेत्वज्ञानेन तथाज्ञानाभावादित्यत आह । बलवदिति । सुखेति ।
तृप्तिरूपसुखेत्यर्थः बलवदनिष्टाननुबन्धित्वभ्रमकाले प्रवृत्त्यापत्तिरतस्तन्नेष्टा-
पत्तिमाह । यदिचेति । एवंच । बलवदनिष्टाननुबन्धित्वज्ञानस्यान्वयव्यति-
रेकानुविधायित्वे च । विध्यर्थोऽपीति । प्रवर्तकज्ञानविषयस्यैव विध्यर्थतया
बलवदनिष्टाननुबन्धीष्टसाधनत्वं विशिष्टं कृतिसाध्यत्वं विशिष्टमेव विध्यर्थः ।
प्रत्येकशक्तिकल्पने नानार्थत्वापत्त्या विशिष्टे एव शक्तिरिति भावः । अत
एवेति । विशिष्टस्य विध्यर्थत्वादेवेत्यर्थः । विशेषणाभावप्रयुक्त बलवदनिष्टा
ननुबन्धीष्टसाधनत्वविशिष्टकृतिसाध्यत्वाभावरूपो विशिष्टाऽभावोस्तीत्यर्थः ।
उपपद्यत इति । प्रत्येकं शक्तौ च कलंजभक्षणे इष्टसाधनत्व कृतिसाध्यत्वरू-
प विध्यर्थसत्वात्सामान्यतो विध्यर्थनिषेधवोधनेबाधात् । नकलंजंभक्षयेदि-
त्यादिश्रुत्या भक्षणनिषेधात् । निषिद्धाचरणेचानिष्टोत्पत्त्याविध्यर्थ बलव-
दनिष्टाननुबन्धित्वांशे बाधात् । विशिष्टरूपविध्यर्थ निषेधः विशिष्टे शक्ति-
स्वीकारे शक्यसमर्थनमिति भावः । कथं तर्हीति । बलवदनिष्टाननुबन्धित्वस्य

निष्टाऽननुबन्धित्वादिति चेन्न श्येनोहि बधसाधनं नतु नरक साधनं मानाभावात् श्येनाच्च बधो बधाच्च नरकमिति न तत्रास्तिकानां प्रवृत्तिरिति ननु श्येनो मरणानुकूलव्यापार- त्वेन हिंसा साच नरकजनिकेतिचेत् नहि मरणानुकूल- व्यापारमात्रं हिंसा,कूपादौविनष्टे गवि तत् कर्त्तु र्गोबधक- र्त्तृत्वप्रसङ्गात् नापि मरणोद्देशेनानुष्ठीयमानत्वेन विशेषि- तं तत् गङ्गामरणसुद्दिश्यकृतचिसन्ध्यास्तवपाठादेरपि त- त्वापत्तेः अदृष्टाद्वारामरणानुकूलत्वं विवक्षितमितिचेन्न-

---

विध्यर्थत्वेहीत्यर्थः। श्येनेनेति। अभिचरन् वैरिवधाद्युत्कटकामनावान् श्ये- नेन यजेतेत्यर्थः । विधिप्रवृत्तिः । विधिः शाब्दबोधप्रयोजकत्वं । हिंसात्वेने- ति। न हिंस्यात्सर्वभूतानि इत्यनेन हिंसामात्रस्यैव नरकसाधनत्वबोधना- दिति भावः । मानाभावादिति । नरकसाधनत्वबोधकप्रमाणाभावादित्य- र्थः । नच हिंसात्वमेव मानमिति वाच्यं । तस्य निरस्तत्वादिति भावः । ननु तर्हि नरकासाधनतया आस्तिकानामपि कथं न तत्र प्रवृत्तिरत आह। श्येनाच्चेति। आस्तिकानां नरकभीरूणां। तथाच श्येनस्य साक्षान्नरकासा- धनत्वेऽपि नरकप्रयोजकत्वप्रतिसंधानादेव न तत्रास्तिकानां प्रवृत्तिरिति भा- वः। कथं मानाभाव इति शंकते। नन्विति। सा चेति। हिंसा चेत्यर्थः। न- रकेति। न हिंस्यात्सर्वाभूतानीत्यनेन नरकजनकत्वबोधनादिति भावः। वि- नष्टे इति। गवि विनष्टे सतीत्यर्थः। तत् कर्त्तुः। कूपकर्त्तुः। गोवधेति। कूप- कर्त्तुः गोहिंसकत्वापत्त्या तस्यापि गोवधप्रायश्चित्तापत्तेस्तत्सम्भावनया न क- स्यापि कूपकरणे प्रवृत्तिस्यादिति भावः। तदिति। मरणानुकूलव्यापारमा- त्रं हिंसा इत्यनुषज्यते । यच्च मरणोद्देशेन खड्गघातः तेन च मरणं न जातं- तत्रापि हिंसकत्वापत्तेरतोमरणानुकूलव्यापारत्वमिति । तदर्थेऽपि मरणो- पधायकव्यापारत्वं । तथाच कूपस्य मरणोद्देशेनाननुष्ठीयमानत्वान्नतत्क- र्तुर्गोवधकर्तृकत्वमिति भावः। तत्वापत्तेः हिंसात्वापत्तेः । तथाच तस्या- पि आत्मवधकर्तृत्वापत्तेरिति भावः। अदृष्टेति। तथाच मरणोद्देशेनानन-

र्हि कथं श्येनस्य हिंसात्वमिति नव्यास्तु कृतिसाध्यत्वे सति बलवदनिष्टाननुबन्धीष्टसाधनताज्ञानत्वेन बलवदनिष्टाननुबन्धिकृतिसाध्यत्वे सतीष्टसाधनताज्ञानत्वेन वेत्यत्र विनिगमनाविरहः। अस्तु तेनापि तेनापि रूपेण हेतुत्वमिति चेत्तर्हि

ध्रीयमानत्वे सति अदृष्टाद्वारामरणानुकूलव्यापारत्वं हिंसात्वं। त्रिसंध्यास्तवपाठस्य अदृष्टद्वारा मरणानुकूलत्वेन न हिंसात्वमिति भावः। तर्हीति। अदृष्टाद्वारा मरणानुकूलत्वस्य विवक्षितत्वे हीत्यर्थः। कथमिति। श्येनेनहिनाहत्यमरणं जन्यते किन्तु कालान्तरे। तथाच तत्राऽदृष्टस्वीकारस्यावश्यकत्वात्। अदृष्टाद्वारामरणानुकूलत्वरूपं न हिंसात्वमिति तत्र च बलवदनिष्टाननुबन्धित्वस्याक्षततया श्येनेनाभिचरन् यजेतेति विधेर्नाप्रामाण्यमिति दिक्। प्राचीनमते स्वरसंप्रकाशयन् नव्यमतमाह। नव्यास्त्विति। विनिगमनाविरह इति। तथाच बलवदनिष्टाननुबन्धित्वविशिष्टेष्टसाधनत्वविशिष्टकृतिसाध्यताज्ञानत्वेन हेतुत्वे तेषां मिथो विशेषणविशेष्यभावे विनिगमनाविरहेण विशिष्टरूपेण न कारणत्वमिति भावः। नच त्रिविशिष्टस्य वैशिष्ट्यमितिन्यायेन नावच्छेदकत्वं येन विशेषणविशेष्यभावे विनिगमना विरहस्यात्। किन्तु एकत्र द्वयमिति न्यायेन सर्वेषां विशेषणानां ज्ञान एव विशेषणत्वं। अवच्छेदकतायाः व्यासज्य वृत्तित्वाङ्गीकारात् इति वाच्यं। नाना सम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकतायाः एकस्याः असम्भवात्। महानसीय वन्ह्यभावप्रतियोगितावच्छेदकतायाः एकस्या महानसीयत्ववन्हित्वे च स्वीकरे महानसीयत्वे समवायसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकत्वप्रतीत्यापत्तेस्तस्याव्याभज्यवृत्तित्वस्य च वक्तुमशक्यत्वादिति दिक्। शङ्कते। अस्त्विति। तेन तेनापीति। बलवदनिष्टाननुबन्धीष्टसाधनत्वविशिष्टकृतिसाध्यताज्ञानत्वेन कृतिसाध्यत्वविशिष्टबलवदनिष्टाननुबन्धीष्टसाधनताज्ञानत्वेन बलवदनिष्टाननुबन्धित्वविशिष्ट कृतिसाध्यत्वविशिष्टेष्टसाधनताज्ञानत्वेन इष्टसाधनत्वविशिष्टकृतिसाध्यत्वविशिष्टबलवदनिष्टाननुबन्धिताज्ञानत्वेनापि रूपेण हेतुत्वमित्यर्थः। तर्हीति। कृतिसाध्यताज्ञानत्वादिना कृतिसाध्यताज्ञानत्वेन इष्टसाधनताज्ञानत्वेन बलवदनिष्टाननुबन्धित्वज्ञानत्वेनैव हेतुत्वमस्तीत्यर्थः। लाघवादिति। बलवदनिष्टाननुब-

कार्य्यताज्ञानत्वेनैव हेतुतास्तु लाघवात् वस्तुतस्तु कृतिसाध्यताधीत्वेनैव चिकीर्षांप्रति हेतुत्वं नन्वेवमिष्टाजनकेऽपि चिकीर्षा स्यादिति चेन्न स्यादेव सुखादौ इष्टाजनकत्वेन ज्ञाते मण्डलीकरणादौ चिकीर्षा स्यादिति चेन्न उपायेच्छासामग्र्यभावात् केयमुपायेच्छासामग्रीति चेत् इष्टसाधनताज्ञानं बलवदनिष्टाननुबन्धित्वज्ञानञ्च बलवदनिष्ट-

न्धित्वे इष्टसाधनत्वे कृतिसाध्यत्वे च प्रत्येकरूपेणाहेतुत्वे गौरवात् विशिष्टे एव शक्तिः । विशिष्टरूपेणैव च हेतुत्व मित्येककार्यकारणभावेनैव निर्वाह इति नवाभिप्रायः । सचावच्छेदकतायाः व्यासज्यवृत्तित्वानङ्गीकारात् मिथो विशेषण विशेष्यभावे विनिगमनाविरहेण कार्यकारणभावद्वयावश्यकतया वच्छेदकगौरवाच्चासम्भवीति अवच्छेदकलाघवात् प्रत्येकरूपेणैव हेतुत्वमुचितमिति भावः । चिकीर्षा द्वारा ज्ञानस्य प्रवृत्तिहेतुता तत्र चिकीर्षात्वावच्छिन्नं प्रति न विशिष्टरूपेण हेतुत्व किन्तु कृतिसाध्यताज्ञानत्वेनैवेत्याह वस्तुतस्त्विति । चिकीर्षांप्रतीति । चिकीर्षात्वावच्छिन्नंप्रतीत्यर्थः । इच्छायाः स्व समानप्रकारक धी साध्यत्व नियमात् कृतिसाध्यत्वप्रकारकेच्छां प्रति कृतिसाध्यत्वप्रकारक ज्ञानत्वेनैव हेतुत्वं नतु प्रत्येक त्रितयरूपेण त्रिशिष्टरूपेण वा । तेन रूपेण हेतुत्वे गौरवात् । मानाभावाच्चेति भावः । नन्वेवमिति । एवं । कृतिसाध्यताज्ञानत्वेनैव चिकीर्षात्वावच्छिन्नंप्रति हेतुत्वे । इष्टाजनकेपीति । कृतिसाध्यताज्ञानस्यतत्रापिऽ सत्वादिति भावः । स्यादेवेति । कृतिसाध्ये सुखादौ चिकीर्षाभवत्येवेत्यर्थः । तथाचेष्टापत्तिरिति भावः । शङ्कते । इष्टेति । मण्डलीकरणे इष्टसाधनत्वभ्रमकाले चिकीर्षाभवत्येवेत्यत इष्टाजनकत्वेन ज्ञात इति । मण्डलीकरणे फलतया चिकीर्षानोपादयितुंशक्यते सुखादि चिकीर्षांप्रति सुखादिज्ञानत्वेन हेतुत्वादिति उपायतया आपादनीया सा तु न सम्भवति विशेषणसामग्र्या फले जननीये सामान्य सामग्र्याः सहकारित्वादित्याह । उपायेच्छेति । उपायेच्छाया या सामान्यसामग्री तस्या अभावादित्यर्थः । शङ्कते । केयमिति । इष्टेति । कृत्यसाध्यवृष्ट्यादाविच्छानुरोधेन उपायेच्छात्वावच्छिन्नंप्रति इष्टसाधनताज्ञानत्वेन बलवदनिष्टाननुबन्धित्वज्ञानत्वेन हेतुत्वं सुखादौ चिकीर्षात्वावच्छिन्नंप्रति कृतिसाध्यताज्ञानत्वेन हेतुत्वंमण्डलीकरणे

साधनताज्ञानस्या प्रतिबन्धकं। इष्टसाधनत्वञ्च विद्यमाने-च्छाविषयोयस्तत्साधनं इच्छाविषयत्वञ्च स्वरूपसद्विशेषणं नतु तस्यापि ज्ञानं कारणं। एवंचयदासुखादाविच्छापाकादौ च सुखसाधनताधीस्तदापाकादाविच्छेति ध्येयमिति विध्यर्थोऽपीष्टसाधनत्वं कृतिसाध्यत्वं बलवदनिष्टाजनकत्वं च नतु विशिष्टं विशेषण विशेष्यभावेन विनिगमनाविरहात् न कलञ्जं भक्षयेदित्यत्र कृतिसाध्यत्वेष्टसाधनत्व-

---

चिकीर्षा जायमाना उपायतयैवस्यात् साच न सम्भवति। उपायेच्छा सामान्य सामग्र्यभावादित्यर्थ:। बलवदनिष्टानुबन्धित्वज्ञानं वा प्रतिबन्धकमिति बलवदनिष्टाननुबन्धित्वज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वे अप्रामाण्यनिश्चयत्वेनोत्तेजकतया तदभावव्याप्यतदभावावच्छेदकधर्मदर्शनादीनां प्रतिबन्धकत्वे च गौरवमित्रा-चास्वरसो वाकारेण दर्शित:। विद्यमानेति। विद्यमाना या इच्छा तद्विषयो यस्तत्साधनत्वमित्यर्थ: । स्वरूपसति । वस्तुगत्या य: इच्छाविषयस्तत्साधनताज्ञानं कारणमित्यर्थ: । तस्यापि । इच्छविषयत्वस्यापि। एवं चेति। वस्तुगत्यायदिष्टंतत्साधनताज्ञानं कारणमिति । सुखादाविच्छाशून्यकालेन पाकादाविच्छोदय इति । ननु बलवदनिष्टाननुबन्धीष्टसाधनताकृतिसाध्यता ज्ञानादीनां प्रत्येकरूपेण हेतुत्वेऽपि विधेर्लाघवाद्विशिष्ट एव शक्तिरास्तामत आह। विध्यर्थोपीति। प्रवर्त्तकज्ञानविषयस्यैव विध्यर्थतया येन रूपेण ज्ञानस्य प्रवर्तकता तेनैव रूपेण शक्तिरिति भाव:। ननु येन रूपेण प्रवर्त्तकताते नैव रूपेण शक्तिरित्यत्र मानाभावात् लाघवाद्विशिष्टमेव शक्यमस्त्वित्यत आह। नत्विति विशिष्टं । बलवदनिष्टाननुबन्धित्वविशिष्टेष्टसाधनत्वविशिष्टकृतिसाध्यत्वं । विशेषणेति। बलवदनिष्टाननुबन्धित्वविशिष्टेष्टसाधनत्वविशिष्टकृतिसाध्यत्वे शक्ति: उतकृतिसाध्यत्वविशिष्टबलवदनिष्टाननुबन्धित्वविशिष्टेष्टसाधनत्वे बलवदनिष्टाननुबन्धित्वविशिष्ट कृतिसाध्यत्वविशिष्टेष्टसाधनत्वे इष्टसाधनत्वविशिष्ट बलवदनिष्टाननुबन्धित्वविशिष्टकृतिसाध्यत्वे वेति विनिगमना विरहादवच्छेदकगौरवाच्च प्रत्येकरूपेणैव शक्तिरिति भाव:। ननु न क-

स्य नञर्थेऽनान्वयस्तस्य कार्य्यत्वादिष्टसाधनत्वाच्च । किं-
तु बलवदनिष्टाननुबन्धित्वस्य श्येनेनाभिचरन्यजेतेत्यत्र बल-
वदनिष्टाननुबन्धित्वस्य नान्वयबोधात् इष्टसाधनत्वकृति-
साध्यत्वयोस्त्वन्वयस्त्रादेवाबाधादिति सङ्क्षेपः । सोऽयं वि-
धिस्त्रिविधः । अपूर्व्वविधिर्नियमविधिः परिसंख्याविधिश्चे-
ति । तदुक्तम् विधिरत्यन्तमप्राप्तौ नियमः पाक्षिके सति तत्र

लंजं भक्षयेदित्यत्र कलंजभक्षणे विध्यर्थस्याऽभावो बोधनीयः । विध्यर्थश्च प्र-
त्येकमेवेति इष्टसाधनत्वस्य कृतिसाध्यत्वस्य च नञर्थेऽन्वये बाधापत्तिः । वि-
शिष्टरूपेण शक्तौ तु बलवदनिष्टाननुबन्धित्वरूप विशेषणाभावाद्यत्र विशि-
ष्टाभावसम्भवास्तत्रैव शक्तिरुचितेत्यत आह । नकलंजमिति । तस्य कलंज-
भक्षणस्य । कार्यत्वात् । कृतिसाध्यत्वात् । इष्टेति । तथाचायोग्यत्वान्न तयोर्न-
ञर्थेऽन्वय इति भावः । तर्हि कथं विध्यर्थाभावबोधनमत आह । किंत्विति ।
नहि यावद्विध्यर्थाभावो नञा बोध्यते भवन्मतेऽपि यावद्विशेषणाभावायत्र वि-
शिष्टाभावासम्भवात् । तथाच यत्किंचिद्विध्यर्थाभावबोधनेनैव सामंजस्यमि-
ति भावः । विशिष्टरूपेण शक्तौ श्येनो बधसाधनं नतु नरकसाधनमिति तत्र
विध्यर्थाबाध उपपादितः श्येनाच्च बधो बधाच्च नरक इति प्रतिसंधाना-
च्चास्तिकानां न तत्र प्रवृत्तिरित्युक्तं । तत्तु न सम्यक् । बलवदनिष्टाजनक-
त्वस्य विध्यर्थत्वे विध्यर्थाबाधसम्भवेऽपि आस्तिकानां कथं न तत्र प्रवृत्तिः प्र-
वर्त्तकस्य बलवदनिष्टाजनकत्वज्ञानस्य तत्र सत्वात् । बलवदनिष्टाप्रयोजक-
त्वज्ञानस्य प्रवर्त्तकत्वे च बलवदनिष्टाप्रयोजकत्वस्यैव विध्यर्थत्वेन कथं तत्र
विध्यर्थबाध इत्यभिप्रेत्य प्रत्येकरूपेण शक्तौ विध्यर्थाबाधं उपपादयति ।
श्येनेनेति । बाधादिति । बलवदनिष्टाप्रयोजकत्वरूपस्य तस्य बाधादित्यर्थः ।
अबाधादिति । बाधाभावरूपयोग्यता सत्वादित्यर्थः । ननु बलवदनिष्टत्व-
न्न बलवत्वं दुर्निरूप्य मत आह । संक्षेप इति । नांतरीयकश्रमव्यावृत्तबल-
वत्वमानुभाविकमित्यादि । रागिणां तु नरके बलवत्वाग्रहान्न तत्र प्रवृत्त्य-
नुपपत्तिरिति हृदयं । विधिं निरूप्य तद्विभागमाह । सोयमिति । क्रमेणल-
क्षणान्याह । अपूर्वेति । तदुक्तमिति । अत्यंतमप्राप्तौ विधिः अपूर्वविधिरित्य-

चान्यत्र च प्राप्तौ परिसंख्येति गीयते इति। उदाहरणानि। व्रीहीन् प्रोक्षति व्रीहीनवहन्ति पञ्चपञ्चनखाभक्ष्या इत्यादि

र्थः। यथा व्रीहिषु प्रोक्षणस्याप्राप्त्या व्रीहीन् प्रोक्षतीत्यपूर्वविधिः। पाक्षिकेसति। पक्षे प्राप्तौ सत्यां नियमविधिरित्यर्थः यथा व्रीहिषुतु पक्षेप्राप्तौसत्यां नियमविधिरित्यर्थः। यथा व्रीहिषु तुषोपवापस्यावघातेनेव नखविदलनेनाऽपि सम्भवात्पक्षेऽवघातस्य प्राप्त्या अवघातेनैव तुषोपवापः कर्तव्यो नतु नखविदलनादिनेति नियम्यते इति व्रीहीनवहंतीति नियमविधिरित्यर्थः। तत्र चान्यत्र च प्राप्तौ यत्र नियम्यते सा परिसंख्या। यथापंचनखानां सर्वेषां भक्षणप्राप्तौ पंचैव पंचनखा भक्ष्या नत्वन्ये इति नियम्यते इति पंच पंचनखा भक्ष्या इति परिसंख्याविधिरित्यर्थः। शशकः शल्लकीगोधा खड्गीकूर्मस्तु पंचम इति पंचनखा बोध्याः। ननुयाजनाध्यापनप्रतिग्रहै ब्राह्मणो धनमर्जयेदिति नियमविधिस्थे न तावत् धनार्जनं विधीयते तस्य रागप्राप्तत्वात्। नाप्यर्जनेयाजनाद्यन्वयः। कृष्याद्यन्वयवत्तस्यापि रागप्राप्तत्वात्। किंत्वप्राप्त तरोपायनिषेध एवात्रविधेयः। एवं परिसंख्यायां पंच पंचनखभक्षणस्य रागप्राप्तत्वात्। तदितर पंचनखभक्षणनिषेधएव विधेय इति इतर व्यवच्छेद कत्वा विशेषान्नियमपरिसंख्ययोः को विशेष इति। तत्राहुः। यत्र क्रियायां विकल्पेन कारकान्वयः स नियमः। यथा धनार्जने याजनप्रतिग्रहाभ्यामेकस्यार्जनस्याऽसम्भवात् एकस्यां धनार्जनक्रियायां याजनादीनां मिलितानामन्वयासम्भवितया विकल्पेनैवान्वयः शशकादिमांसनिर्मितस्यैकपिण्डस्य सम्भवात् भक्षणक्रियायां मिलितानामन्वयसम्भव इति नियमपरिसंख्ययोर्भेदः। तदुक्तं। नियमः पाक्षिके सतीति। केचित्तु। इतरव्यवच्छेदस्यार्थत्वशाब्दत्वाभ्यां नियमपरिसंख्ययोर्भेदः। तथाहि। अर्जने उपायत्रय सम्बन्धस्य शब्दात्प्रतीतौ कृष्यादीनामनन्वयः अर्थात्सिध्यति येषामेकान्वयेऽपरानन्वयस्तेषां समुच्चयासम्भवात्तत्रेतरोपायव्युदासे शब्दतात्पर्यं कल्प्यते परन्तु धूमोस्तीति वाक्ये वन्हेरिव तस्याप्यर्थत्वं। परिसंख्यायां तुभक्षणक्रियायां पंचानामन्वयः सम्भवति इतरपंचनखव्युदासो नार्थः। तत्र पंचानामपि समुच्चयसम्भवात्। किन्तु शाब्द एव एवंच भक्ष्यपंचनखपदयोर्विरोधि लक्षणया पंचेतरे पंचनखाभक्ष्या इति वाक्यार्थः तथाच उपस्थितपदार्थपरित्यागादनुपस्थितप-

अत्र गुरवः नेष्टसाधनत्वं विध्यर्थः स्वर्गकामो यजेतेति विधिना तस्य बोधयितुमशक्यत्वात्। तथाहि स्वर्गकामस्येष्टसाधनंयाग इत्यनेनबोध्यम् इष्टश्चात्रकाम्यत्वेनोपस्थित स्वर्ग एव नचेदं शक्यं साक्षात्साधनत्वस्याशुविनाशित्वेनासम्भवात् नच परंपरया स्वर्गसाधनत्वं बोध्यं परंपराघटकाऽपूर्व्वानुपस्थितेः नापि कार्य्यत्वं स्वर्गकामिकार्य्यत्वस्य यागे

दार्थकल्पनादभाव विधित्वाच्च नियमापेक्षया दोषत्रयवती परिसंख्येत्याहुः। तच्चिंत्यं। याजनादि जन्यार्जने इतरव्यवच्छेदस्यार्थत्वेऽपि कृष्यादिभिर्नार्जयेदित्यस्याप्राप्त्यानियमेऽपि इतरव्यवच्छेदस्य शाब्दत्वावश्यकत्वात् स्वार्थत्यागः परार्थस्वीकारः प्राप्तबाधश्चेतिदोषत्रयं। इतरथा तु कृष्यादिभिरर्जयेदेव तज्जन्यार्जने तत्सम्बन्धव्युदासाभावादितिनेष्टसाधनत्वादौ विधिः शक्तिः किन्तु कार्येऽपूर्व एवेति प्राभाकरमतमाहुः। अत्र गुरवइति। तस्य। इष्टसाधनत्वस्य। बोधनाशक्यत्वमेवाह। तथाहीति। स्वर्गकामस्येति। स्वर्गकामस्य यदिष्टं तत्साधनं याग इति। अनेन विधिना। बोध्यं बोधनीयं। ननु विधिना सामान्यतः इष्टसाधनत्वे बुद्धेपि कुतः स्वर्गरूपेष्टसाधनत्वबोधः इत्यत आह। इष्टंचात्रेति। स्वर्गएवेति। स्वर्गकामपद समभिव्याहारात् स्वर्गरूपमिष्टं सिद्ध्यति। प्रतीतिस्तु इष्टत्वेन पदार्थैकदेशयोरप्यभेदान्वयस्वीकारे तु स्वर्गत्वेन तथाच स्वर्गभिन्नेष्टसाधनं यागइतिबोधस्मिति भावः। नचेदमिति। स्वर्गसाधनं याग इति बोधयितुं न शक्यमित्यर्थः। साक्षात्साधनत्वस्य। साक्षात्स्वर्गसाधनत्वस्य। आशुविनाशित्वेन। तृतीयक्षणवर्तिध्वंसप्रतियोगित्वेन। असम्भवादिति। यागास्येच्छाविषयात्मकतया तृतीयक्षणेनष्टतया कालान्तरभावि स्वर्गाव्यवहित पूर्ववर्तित्वासम्भवादित्यर्थः। नचेति। साधनत्वं हि द्विविधं साक्षात्परपरंयाचेति साक्षात्स्वर्गसाधनतया बाधेऽपि परंपरया स्वर्गसाधनता बोधेब धकाभावादिति भावः। परंपरेति। परंपरया स्वर्गसाधनत्वंहि स्वर्गसाधन पूर्वसाधनत्वं तच्च स्वर्गकामो यजेतेति वाक्य प्रवृत्तेः पूर्वमपूर्वानुपस्थित्या दुर्ग्रहमिति भावः। कृतिसाध्यत्वमपि न विध्यर्थ इत्याह। नापीति। कार्य्यत्वंकृतिसाध्यत्वंनविध्यर्थइत्यर्थः।

बोधयितुमशक्यत्वात् तथाहि शाब्दे योग्यताज्ञानं हेतुः। योग्यता चान्वयप्रयोजकरूपवत्त्वम् अतएव सेकान्वयप्रयोजकं रूपं द्रवद्रव्यत्वम् जलेऽस्तीति तद्योग्यं वह्नौ च नास्तीति तदयोग्यम् प्रकृते च कामिकार्य्यत्वान्वये इष्टसाधनत्वमन्वय-प्रयोजकम् न च तद्गृहीतुं शक्यमित्युक्तम् अन्वयप्रयोजकस्य कारयसाधनत्वस्य विरहात् तस्मात्कार्य्यमपूर्व्वमेव विध्य-र्थस्तस्मिंश्च यागस्य विषयतयान्वयः नन्वपूर्व्वस्य पूर्व्वमनु-पस्थितत्वात्तत्र शक्तिग्रहोऽनुपपन्नः। अथ कार्य्यत्वेन का-

---

स्वर्गकामीति। इष्टसाधनत्वस्य बोधरर्थत्वे स्वर्गकामस्येष्टसाधनं याग इति बोधंरः। कृतिसाध्यत्वस्य बोधरर्थत्वे तु स्वर्गकामीयकृतिसाध्यो याग इति बोधनीयं तच्च न सम्भवतीति भावः। तदेवोपपादयति। तथाहीति। शाब्दे। शाब्दबोधे। बाधाभावस्य योग्यतात्वे प्रकृतानुपयोग इत्यत आह। योग्यताचेति। अतएव अन्वयप्रयोजकरूपवत्त्वस्य योग्यतात्वादेव। तद्योग्यमिति। पयसा सिंचतीति वाक्यं योग्यमित्यर्थः। नास्तीति सेकान्वयप्रयोजकं द्रवद्रव्यत्वं नास्तीति तदयोग्यं। वन्हिना सिंचतीतिवाक्यमयोग्यमित्यर्थः। नन्वस्तु शाब्दबोधे योग्यताज्ञानं कारणं आस्तां चाऽन्वयप्रयोजकरूपवत्त्वमेव योग्यता ततः किमत आह। प्रकृतेचेति। स्वर्गकामोयजेतेत्यत्र च। कामीति। कामिकृतिसाध्यत्वस्यान्वयप्रयोजकं रूपमिष्टसाधनत्वमेव। तद्ग्रह एव च कामिकार्यत्वस्य शाब्दबोधो भवेत्। नच तत् इष्टसाधनत्वं गृहीतुं शक्यं। इत्युक्तमिति। आशुविनाशित्वात् साक्षात्साधनत्वस्य परंपरा घटका पूर्वानुपस्थित्या च परंपरासाधनत्वस्य गृहीतुमशक्यत्वादित्युक्तमित्यर्थः। स्वमतमाह। तस्मादिति। इष्टसाधनत्वस्य कृतिसाध्यत्वस्य च बोधयितुमशक्यत्वाद्विधरर्थत्वासम्भवादित्यर्थः। कार्यमिति। कार्यमेव विधरर्थः। तच्च प्रकृते। अपूर्वमेव पर्यवस्यतीत्यर्थः। अन्वयप्रकारमाह। तस्मिंश्चेति। कार्यरूपे विधरर्थे। विषयतयेति। यागविषयकं कार्यमितिबोध इति भावः। अनुपस्थितत्वादिति। पूर्वमुपस्थितत्वे चापूर्वत्वव्याघातः। अपूर्वत्वं हि पूर्वाप्रतीतत्वमितिभावः। तत्र। कार्ये अपूर्वे शक्तिग्रहः। विधिशक्तिग्रहः। अथेति। न लिङः कार्येऽपूर्वे एव

र्य्यसामान्य एव शक्तिग्रहः वेदस्थले च योग्यताबलादपू-
र्वस्य लाभः नहि यागविषयकमन्यत्कार्य्यं भवतीति चेन्न ।
स्वज्ञानादेरपि सम्भवात् । उच्यते । कार्य्यं तावत्स्वर्गकामस्या-
न्वयो नियोज्यनियोजकभावलक्षणस्तत्र कामी नियोज्यः नि-
योजकञ्च कार्य्यमतः कार्य्यं नियोज्यनियोजकत्वमेव स्वर्गकाम-
स्यान्वयः नियोजकत्वञ्च तत्कामिकार्य्यतया प्रतीयमानत्वं ।
अत्र चान्वयप्रयोजकं काम्यसाधनत्वं नहि कामी काम्याद-
न्यत् काम्यसाधनत्वेनाज्ञातं कार्य्यतयाऽवैति न च काम्य-
साधनं काम्यासाधनत्वेन ज्ञायते अन्यथा ख्यातेरनभ्युपग-

शक्तिः । किन्तु कार्यत्वेन रूपेण घटपटादिरूपकार्यसामान्य एव । तत्रैव श-
क्तिग्रहः । ननु विधिजन्यबोधे कार्यत्वेन घटादेरेव भानापत्त्या कथमपूर्वप्र-
तीतिरत आह । योग्यतेति । नहीति । अन्यदिति घटादिरूपकार्यस्य याग-
विषयकत्वाभावादिति भावः । स्वज्ञानादेरपीति । स्वं पुरुषः । तदीयज्ञानस्य
यागविषयकत्वात् । तथाच कथमपूर्वलाभ इति भावः । कार्यं इति । कार्य-
त्वरूपेण घटपटादावेव शक्तिग्रहः । ततः यागविषयकं कार्यमिति बोधे स्वर्ग-
कामस्यापि नियोज्यनियोजकभाव सम्बन्धेन कार्येऽन्वयादपूर्वलाभः । ननु किं
नियोज्यं किंनियोजकमतआह । तत्रेति । नियोजकत्वं चेति । तत्कामीति ।
स्वर्गकामकृतिसाध्यत्वेन प्रतीयमानत्वं कृतिसाध्यत्वं चापूर्वे यागद्वारा । ननु
कामिकार्यतया प्रतीयमानत्वं ज्ञानादावपि सम्भवतीत्यत आह । नहीति ।
सुखादेरपि कार्यत्वेन प्रत्ययादुक्तं काम्यादन्यदिति । अवैतीति । तन्मते अन्व-
यप्रयोजकरूपवत्त्वस्यैव योग्यतात्वेन योग्यतायाश्च शाब्दे भानात्साध्यत्वसा-
धनत्वयोर्विरोधेऽपि कामिकार्यत्वान्वये इष्टसाधनताज्ञानविशेष्यत्वस्यैवाऽन्व-
यप्रयोजकतया काम्यसाधनताज्ञानस्यावश्यकतया ज्ञानादेः स्वर्गसाधनत-
याऽज्ञानान्न तत्र कामिकार्यतया प्रतीतिरितिभावः । ननु ज्ञानादेरपि इष्ट-
साधनत्वभ्रमसम्भवात्कामिकार्यतया प्रतीतिः सम्भवत्येवेत्यत आह । नचेति ।
काम्यासाधनं ज्ञानादि काम्यसाधनत्वेन न ज्ञायते इत्यर्थः । ननु प्रमाविर-

मात् । नच ज्ञानं काम्यस्य स्वर्गस्य साधनं सम्भवतीत्यतो- योग्यताबाधाद्यागविषयकं कार्य्यं स्वर्गकामीयं स्वर्गका- मो यागविषयककार्य्यवानित्येवं वानुभवो भवन् योग्यतया

हेऽपि भ्रमःस्यादेवेत्यत आह । अन्यथेति । ननु तथापि ज्ञानस्यापि स्वर्गसा- धनतया तद् ज्ञानसम्भवेन कामिकार्यतया प्रतीतिसम्भवात्कथं न तत्र यो- ग्यतेत्यत आह । नचेति । नहीत्यर्थः । यागेति । स्वर्गकामनियोज्यकं याग- विषयकंकार्यमित्यन्वयबोध इति भावः । प्रथमांतार्थमुख्यविशेष्यक बोधा- भिप्रायेणाह । स्वर्गकाम इति । कार्यवत्त्वंच नियोज्यनियोजकभावलक्षणस- म्बन्धेन । योग्यतयेति । स्वर्गकामनियोजकस्य यागविषककार्यस्यान्यस्यास- म्भवेनापूर्वलाभ इत्यर्थः । ननु कामिकार्यतान्वये इष्टसाधनत्वस्यान्वयप्रयोज- कतया पूर्वानुपस्थित्या तत्रेष्टसाधनताज्ञानासम्भवात् कथं स्वर्गकामनियो- ज्यकं यागविषयकंकार्यमिति प्राथमिको बोध इति चेत् नहि बोधनीये यो- ग्यताज्ञानंकारणं किंतु तत्पदार्थतावच्छेदकावच्छिन्ने यत्र कुत्रचित् तदज्ञानं जागर्ति तच्च पचेतेत्यादौ कामिकार्ये इष्टसाधनत्वावगमादक्षतमिति । ननु पदार्थस्य पदार्थयोग्यतायाश्च शाब्दबोधे भानमुपेयते तत्रेष्टसाधनत्वस्य स्व- र्गकामिनियोज्यकत्वं योग्यतात्वेन कथमिष्टसाधनत्वमविषयीकृत्य तज्ज्ञानमि- तिचेत्सत्यम् । स्वर्गसाधनीभूतापूर्वसाधनत्वमेव हि यागे स्वर्गसाधनत्वमित्य- पूर्वं स्वर्गसाधनत्वभानस्यावश्यकतया शब्दानुपस्थितस्यापि अर्थाध्याहारवादि- तन्मते भानोपगमात् नहि प्रथमांतैरपि यागविषयककार्ये स्वर्गसाधनत्वबो- धो नाभ्युपेयत इति । किन्तु अस्थिरत्वात् क्रियायां कृतिसाध्यत्वान्वयात्प्रा- गिष्टसाधनत्वबोधो न सम्भवतीति तन्मतनिगर्वात् । अथ स्वर्गसाधनं स्वर्ग- कामनियोज्यक यागविषयकंकार्यमिति प्राथमिकोबोध इति तन्मतसिद्धं तच्च न सम्भवति । अन्वयप्रयोजकरूपवत्त्वरूपयोग्यताज्ञानस्य शाब्दबोधहेतुतया कथं युगपदेवेदृशोबोधः । स्वर्गसाधनत्वबोधानंतरं कृतिसाध्यत्वस्य बोध इति तन्मतनिगर्वादिति चेत् तन्मतेहि असंसर्गाग्रहसहितोपस्थितेरपि विशिष्टबु- द्धिकार्यकारित्वोपगमात् स्वर्गसाधनत्व स्वर्गकामनियोज्यत्वादीनां पूर्वमनु- पस्थितानामसंसर्गाग्रहवशादेव शाब्दबोधे भानसम्भवात् । तद्योग्यताविषय-

क तत्पदार्थविषयक शाब्दबोधस्य तन्मतेऽलीकत्वादिति । ननु तथापि साध्यत्वसाधनत्वयोर्विरोधात्कथं स्वर्गसाधनत्वकृतिसाध्यत्वयोरपूर्वे एकज्ञानविषयत्वं ननु यागे इति चेत् । वैदिकस्थले एकविशिष्टेऽपरान्वय इतिहि उत्सर्गः । उद्देश्यतावच्छेदकसमानकालीनत्वं विधेये भासत इत्यपि नियम इति इष्टसाधनत्वमुद्देश्यतावच्छेदकीकृत्य कृतिसाध्यत्वस्य विधेयतया भानं न सम्भवति । सिद्धावस्थधर्मः साधनत्वमसिद्धाऽवस्थधर्मः साध्यत्वमिति । प्रकृतेतु एकविशिष्टेऽपरवैशिष्ट्यमितिन्यायेनेष्टसाधनत्वकृतिसाध्यत्वयोर्भानासम्भवेऽपि एकत्र द्वयमिति न्यायेन यागविषयकंकार्यमिष्टसाधनमित्यन्वयबोधे बाधकाभावः । आख्यातार्थमुद्देश्यतावच्छेदकीकृत्य बोधानुपगमात् । अन्यथा पचन् गच्छतीतिवत् पचति गच्छतीत्यत्रापि शाब्दबोधापत्तेः । नन्वेवं यागेपि इष्टसाधनत्वकृतिसाध्यत्वयोरेकत्रद्वयमिति न्यायेन भानस्य सम्भवेन कथं यागमादाय तयोर्विरोध इति वाच्यं । तत्र यागस्य प्रकृत्यर्थतया प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वनियमेन एकविशिष्टेऽपरवैशिष्ट्यमिति न्यायेनैवान्वयबोधस्य व्युत्पत्तिसिद्धत्वान्नत्वेकत्रद्वयमिति न्यायेनापि अत एव तिलकीकर्मकुर्वीतेत्यादौ तिलकविशिष्टे कर्मकरणवैशिष्ट्यमिति न्यायेनैव बोधोदयात्कर्मकरणे नियमेन तिलकसमानकालीनत्व भानात् तिलकशून्यकालीनत्वकर्मकरणस्य नैष्फल्यं । यदि चैकत्रद्वयमिति न्यायेनापि शाब्दबोध इष्यते तदा तस्य नैष्फल्यानापत्तिरिति । आख्यातार्थोद्देश्यतावच्छेदकशाब्दबोधानुपपत्त्याच विधिप्रत्ययस्थले एकत्र द्वयमिति न्यायेन बोधे बाधकाभाव एव । ननु च वर्षं जपन्निदं स्तोत्रमपुत्रः पुत्रवान्भवेदित्यादौ पुत्राभाव समानकालीनत्वं पुत्रबाधितमिति कथं विशिष्टवैशिष्ट्यमिति न्यायेन बोधे उत्सर्ग इति चेत् । तत्र नञो विरोधिलक्षणया पुत्रविरोधिनी पुत्रेच्छार्थः मूविषयसिद्धत्वस्येच्छात्विरोधित्वात् । तथाच पुत्रेच्छासमानकालीनत्वं पुत्रे भासत इति न काप्यनुपपत्तिरिति दिक् । अत्र स्वर्गकामो यजेतेत्यादौ प्रथमतः यागविषयकं कार्यमिति प्रथमो बोधः । यागविषयकंकार्यं स्वर्गसाधनमिति द्वितीयो बोधः । स्वर्गसाधनं यागविषयककंकार्यं स्वर्गकामनियोजकमिति तृतीयो बोधः । स्वर्गसाधनं स्वर्गकामनियोज्यकं यागविषयकंकार्यं स्वर्गकामकृतिसाध्यमिति तुर्य्योबोधः । ततश्चापूर्वे कृतिसाध्यत्वं यागे कृतिसाध्यत्वं विनाऽनुपपन्नमित्यनुपपत्तिज्ञानसहकारेण स्वर्गसाधनं स्वर्गकामनियोज्यकी

यागः, स्वर्गकामकृतिसाध्य इत्यादौपादानिक यागविशेषकः पंचमोबोधः स एव च प्रवर्त्तकः। उपादनमनुपपत्ति ज्ञानं तत्सहकृतशब्देनजनितोबोध औपादानिक इत्युच्यते इति केचिदाहुः। काम्यसाधनता धीजन्यममेदं कार्यताज्ञानवत् पुरुषकार्यं यागविषयकमिति प्रथमो बोधः। ततो ममेदं यागविषयकंकार्यमिति द्वितीयो बोधः। अयमेव च नियोज्यत्वेन पुंसो अपूर्वेऽन्वयः। अपूर्वजनिका कामिकृतिस्तावन्नभवति यावद्यागविषया न भवति कृत्यंतरात्तदनुपपत्तेः। कामिकृतिश्च यागविषया न तावद्भवति। यावद्यागः काम्यसाधनत्वेन न ज्ञायते काम्यसाधनत्वेन ज्ञायमान एव कामिकार्यत्वनियमादित्येतादृश विमर्शानंतरं काम्यमानस्वर्गसाधनं स्वर्गसाधनताज्ञानजन्यकार्यताज्ञानवत्स्वर्गकामकार्यो याग इति तृतीयो बोधः। अत्र चाधिकारित्वेन पुरुषान्वयः। काम्यस्वनिष्टस्वर्गे न क्रियाकार्यत्वावगमात् ततो यागकृतिः कर्त्तारं विनाऽनुपपन्नेत्यऽनुपपत्तिज्ञानवत्वात्स्वर्गकामो यागकर्त्तेति तुर्यीबोधः। स्वर्गकामस्य इदं कार्यं अहमपि स्वर्गकामस्ततो ममेदंकार्यमिति युक्तिपुरःसरं यागे यष्टुः प्रतिसन्धानं पञ्चमोबोधः। विधेः प्रवृत्ति निर्वाहकतया तावत्पर्यंतं नाकांक्षाया अपिऽपरिपूर्तेः पंचैव शाब्दामीति बहवः। मदंशोपरागेण बोधद्वयमानुमानिकं बोधत्रयमेव शाब्दमिति नव्याः। मदंशस्य शाब्दे प्रवेशेऽपि प्रथमं यागविषयकंकार्यमित्येव बोधो नतु स्वर्गकामस्य तत्र प्रवेशः अन्योन्याश्रयापत्तेः। तत उक्तबोधपंचकमिति षडेव बोधा इत्यपि प्राहुः। स्वर्गकामनियोज्यकं यागविषयक कार्यं स्थायि स्वर्गसाधनत्वेन ज्ञायमानमिति प्रथमो बोधः। नतु स्वर्गसाधनमिति स्वर्गकामनियोज्यत्वस्य स्वर्गकामस्येदंकार्यमिति बोधरूपतया तत्राज्ञायमानस्येष्टसाधनत्वस्यान्वयप्रयोजकत्वाभावात् इष्टसाधनत्वज्ञानाभावे कृतिसाध्यत्वज्ञानानुदयाच्चेति। इदं च ज्ञानमपूर्वविषयप्रयोजकं नतु यागविषयकं तस्यास्थिरत्वेन तत्रेष्टसाधनत्वस्य दुर्ग्रहत्वात् ततो मन्नियोज्यकं इदं कार्यं स्थायि स्वर्गसाधनत्वेन ज्ञायमानमिति पुनरपूर्वविषयकं मदंशोपरागेण ज्ञानं द्वितीयं। नतु संनियोज्यकं कार्यमित्याकारकं तत् सर्वत्रैवकार्यबोधे नियोज्यकत्वस्थायित्वस्वर्गसाधनत्वानां योग्यतावच्छेदकानां भानस्यावश्यकत्वात्। अपूर्वं कृतिसाध्यत्वं च यागे कृतिसाध्यत्वंविनाऽनुपपन्नं यागविषयाकृतिश्चेष्टसाधनत ज्ञानंविनाऽनुपपन्ना। नहि कामीकाम्यादन्यत्काम्यसाधनतयाऽज्ञायमानं कार्यतयाऽवैती-

ति यागे इष्टसाधनत्वमुपादानेनावगत्य यागकाम्यमानस्वर्गसाधनत्वेन ज्ञायमानोऽधिकारी भूतस्वर्गकामस्य नियोज्यस्य कार्यमित्येवं तृतीयं ज्ञानं यागविषयकं अयमेवचाधिकारित्वेनान्वयः। ततश्च चैत्रः पचतीत्यादाविव स्वर्गकामः यागानुकूलकृतिमानिति स्वर्गकाम्यविशेष्यकश्चतुर्थो बोधः ततः स्वर्गकामस्येदं कार्यं अहमपि च स्वर्गकामः तस्मान्ममेदं स्वर्गकामस्य नियोज्यस्य कार्यं स्वर्गसाधनत्वेन ज्ञायमानमिति बोधपंचकमित्याहुः। केचित्तु। इदानीं तनत्वांतर्भावेण कृतिसाध्यता ज्ञानस्य विधितः साक्षादसम्भवितया परंपरयैव विधिजन्यज्ञानस्य प्रवर्त्तकत्वेन यागे कृतिसाध्यताज्ञानमपि न शाब्दं किंत्वौपादानिकमनुमित्यात्मकमेवेत्याहुः। तच्चिंत्यं। यागे कृतिसाध्यताज्ञानं विधिना जनयितुं न शक्यते तत्रेष्टसाधनत्वस्यान्वयप्रोजकतया परंपराघटकापूर्वोपस्थितिंविना तज्ज्ञानासम्भवादपूर्वशक्तिरिति तन्मतं तत्र यदि यागे कृतिसाध्यताबोधो न शाब्दः। तर्हि कथं तद्बोधार्थं योग्यताज्ञानसम्पत्यर्थमिष्टसाधनताज्ञानसम्पादनाया पूर्वशक्तिरिति न जानीम इति दिक्। परेतु। नियोज्य स्वर्गकामीयं स्वर्गसाधनत्वेन ज्ञायमान स्थायियागविषयकं कार्यमिति प्राथमिको बोधः। नियोज्यत्वं योग्यतात्वेन स्वर्गकामे प्रकारतया स्वर्गकामस्य संसर्गतयापि भासते। ततः अपूर्वं कृतिसाध्यत्वं यागे कृतिसाध्यत्वं विनाऽनुपपन्नमित्यनुपपत्तिज्ञानात् प्रतीतापूर्वघटितकाम्यसाधनताज्ञानसहितात् स्वर्गकामीयः स्वर्गसाधनत्वेन ज्ञायमानः यागः कार्य इति द्वितीयो बोधः। ततः कृतिराश्रयं विनानुपपन्नेत्यनुपत्तिज्ञानात् स्वर्गकामः स्वनियोज्यकस्वर्गसाधनत्वेन ज्ञायमानकार्ययागानुकूलकृतिमान् स्वर्गकामः स्वनियोज्यकस्वर्गसाधनत्वेन ज्ञायमानकार्ययागानुकूलकृतिमान् स्वनियोज्यकस्वर्गसाधनत्वेन ज्ञायमानकार्ययागानुकूलव्यापारवान् वेति तृतीयोः बोधः। ननु क्रियानुकूलव्यापारवत्त्वस्य कर्तृरूपतया यागे स्वर्गकामकृतिसाध्यत्वे प्रतीते तत्कर्तृत्वस्यापि प्रतीतिर्जातेति तृतीयबोधवैयर्थ्यमिति चेन्न। व्यापारमात्रशक्तस्याख्यातस्य व्यापारबोधकतया व्यापारस्य कर्तृसाकाङ्क्षत्वात्। प्रथमांतार्थविशेष्यकबोधस्य व्युत्पत्तिसिद्धत्वाच्च अत एव तत्रैवाख्यातार्थसंख्यान्वय इति ततश्च नानधिकृतः कर्त्तेति न्यायेनावगतं स्वर्गकामस्य कर्तृत्वं यागजन्यफलभोक्तृत्वरूपाधिकारित्वंविनाऽनुपपन्नमित्यनुपपत्तिज्ञानात् स्वर्गकामो यागजन्यफलभोक्तेति चतुर्थो बोधः। ततश्च विधेः प्रवर्त्तक-

त्वं प्रवर्त्तकज्ञानजननं विनानुपपन्नमित्यनुपपत्तिज्ञानात् स्वर्गकामस्य यागः कार्यः स्वर्गकामस्य यागः कार्य्यं स्वर्गकामो यागस्य कर्ताभोक्ताचाऽहमपि च स्वर्गकाम इति प्रतिसन्धाय यागो मत्कृतिसाध्य अहं च यागकर्ता अधिकारीति प्रवर्त्तकं पञ्चमं ज्ञानमुत्पद्यते इति प्राभाकरमतमेवं वर्णयंति। ननु परमापूर्वं वाच्यं कलिकापूर्वाणि तु कल्प्यानीति तेषां सिद्धान्तः सच कथं सङ्गच्छते तथाहि। अमावास्यायाममावस्यया यजेत पौर्णमास्यां पौर्णमास्यायजेतेति दर्शपौर्णमास यागौ विहितौ तदुत्पत्तिविधयश्च षट् यदाग्नेयोऽष्टाकपालोऽमावास्यायां पौर्णमास्यां चाच्युतो भवति उपांशु यागमंतराय जतिताभ्यामिवाग्नीषोमीयमेकादशकपालं पौर्णमास्यां प्रायच्छत् ऐंद्रदधिभवत्यमावास्यायां ऐंद्रं पयोभवत्यमावास्यायामित्यनेनाग्नेयो अष्टाकपालउपांशु यागः। अग्नीषोमीय एकादशकपालः पौर्णमास्यां आग्नेयोऽष्टाकपाल ऐंद्रदधियागः। ऐंद्रं पयोयाग अमावास्यायां विहिताः एतेषां षण्णां दर्शपौर्णमास यागानां चणिकतया स्वर्गंप्रतीव परमापूर्वंप्रत्यपि साचाद्धेतुत्वासम्भवेन कलिकापूर्वस्यापि वाच्यत्वमुपेयमिति चेत्। अत्रोच्यते। फलस्योत्कटरागगोचरतया फलपूर्णत्वमफलशिरस्काऽपूर्वबोधक काम्यविधेरेवादौ प्रवृत्तिः। तेन च यागे साचात्स्वर्गसाधनत्वस्य बोधयितुमशक्यत्वात् परम्पराघटकापूर्वे बोधिते तदुत्तरं उत्पत्तिवाक्येभ्यः षण्णां आग्नेयादीनां नियोगसाधनताबोधः तावत्कालस्थायिव्यापारकत्वरूपयोग्यता ज्ञानसम्भवात्। ततश्चाग्नेयादीनां षण्णामाशुविनाशितया परमापूर्वरूपव्यापारकत्वबोधे कलिकापूर्वाणिकल्प्यंते तद्द्वारा च तेषां परमापूर्वसाधनत्वमिति। अथ प्रधानविधिना परमापूर्वबुद्धे आग्नेयादीनां परमापूर्वसाधनता उत्पत्तिवाक्यैः प्रतीयते। परमापूर्वसाधनतायाश्च साचादसम्भवितया कलिकापूर्वाणिकल्प्यंते इति तत्सिद्धान्तः। तत्तु कथमुपपद्यते। तथाहि। यथा चाशुविनाशितया यागेन स्वर्गसाधनताबोधस्तथा परमापूर्वसाधनतापि दुर्ग्रहा। नहि परमापूर्वमाग्नेयादीनां प्रत्येकंव्यापारः तथा तत्द्वारा स्वर्गसाधनतानिर्वाहोऽपि कथं। परम्परा घटकापूर्वानुपस्थित्या परमापूर्वंप्रति श्रीरामश्रीराम परम्परया साधनत्वस्य दुर्ग्रहत्वात्। यागत्वावच्छिन्ने परमापूर्वसाधनत्वग्रहसम्भवेऽपि पदार्थतावच्छेदकाग्नेयत्वाद्यवच्छिन्ने तावत्कालस्थायि व्यापारकत्वस्याग्रहात् सामन्यतो दृष्टत्वात् तथा कल्पने कालांतरभाविफलजनकाशुविनाशित्वावच्छिन्ने तावत्कालपर्य्यन्तस्थायि व्या-

पारकत्वस्यानुभवे दृष्टत्वात्परमापूर्वस्यापि वाच्यत्वं दुर्घटंस्यादिति 'प्रती- बाध्याया:' षसां षट्पुरुषक्रियमाणानां यौगपद्यसम्भवादयोग्यता धीर्नसम्भ- वतीति तदुक्तं चैककर्तृकत्वेऽवगते प्रथमावगतस्वर्गसाधनत्व निर्वाहकतया कलिकापूर्वाणिकल्प्यंत इति। तत्तु चिंत्यं। प्रथमं तेषामेककर्तृकत्वस्य भिन्न कालीनत्वस्यच पाणिपिहितत्वा भावादिति। नवीनास्तु। काम्यविधिना का- र्यत्वेन परमापूर्वबुद्धे आग्नेयादीनां कार्यत्वेनोपस्थितं प्रतिहेतुता बुध्यते। का- र्यस्याव्यवहितोत्तरक्षणेपि संभवान्न कालांतरभावित्वप्रतिसंधानं तत्र। स्वर्ग- स्यच देहांतरोपभोग्यत्वप्रतिसंधानात् न यागे साक्षात्तज्जनकत्वबोधसंभवः। एवमाग्नेयादि न साक्षात्परमापूर्वं जनकमिति बाधग्रहेपि साक्षात्कर्मजन- कमिति ग्रहे बाधकाभावश्च समानप्रकारक बाधबुद्धेरेव प्रतिबंधकत्वात् तत- श्च कार्यांतरजनकत्वबाध प्रतिसंधाने परमापूर्वरूप कार्यजनकत्वमेव ग्राह्यं। तच्च सर्वोदीच्यतया कालांतरीणत्वेन साक्षात्तज्जनकत्वासंभवात्परंपरयैव ज- नकत्वमिति कलिकापूर्वाणि कल्प्यंत इत्याहुः। अत्रच दर्शत्रिकेणाकलिकापू- र्वत्रिक सहकृतेनैकं समुदायापूर्वं जन्यते। एवं पौर्णमासत्रिकेणाप्रत्येक क- लिकापूर्वत्रिक सहकृतेनैकं समुदायापूर्वं जन्यते। दर्शत्वेन पौर्णमासत्वेन च हेतुता लाघवात् निरपेक्षसाधनत्वस्यच तृतीयार्थत्वात्ताभ्यां च समुदायापू- र्वाभ्यां फलशिरस्का पूर्वं स्वर्गजनकं जन्यते इति। न वापूर्वो वादः। तत्रके- चिदाहुः। प्रथम त्रितयांतर्गतस्य चरमप्रधानस्य साक्षादेवसमुदायापूर्वजनकत्व संभवे तज्जन्य कलिकापूर्वे मानाभावः। एवंच कलिकापूर्वद्विक सहितेन द- र्शत्रिकेना। एवं कलिकापूर्व द्विकसहकृतेन पौर्णमासत्रिकेनासमुदाया पूर्वं जन्यते ताभ्यां समुदायापूर्वाभ्यां फलशिरस्कापूर्वं जन्यते इति सप्तापूर्वो वाद एवेति। अन्येतु। पंचजन्यापूर्व सहकृतश्चरमः साक्षादेव परमापूर्वं ज- नयतु किं तज्जन्यापूर्वस्वीकारेण। तेन पंचापूर्व सहकारेण स्वाव्यवहितोत्तर- क्षण एव परमापूर्वजनन संभवात्। यदिच षडपूर्वो स्वीकारस्तदा तेषामेव साक्षात्स्वर्गजनकत्व संभवात्कथं परमापूर्वसिद्धिः। ननु षसां प्रत्येकमहेतुतया मिलितानां हेतुत्वं मेलनंच पंचानामिव षष्ठस्यापि व्यापारद्वारैव। अन्यथा केषांचिद्व्यापारतः कस्यचित्साक्षादिति नानाविधतया मेलनस्य प्रयोजकत्वे गौरवादननुगमाच्च। एवं फलस्योत्कटरागगोचरतया फलबोधकपद समभि-

व्याहृत प्रधानविधेरेव प्रथमप्रवृत्तत्वात् प्रधानस्य चाशुविनाशितया परमापूर्व जनकत्वेस्थिते पश्चादुत्पत्तिवाक्यानां प्रवृत्तिरिति नवैः षडपूर्वैः प्रथमक्लृप्तैकविध परमापूर्वस्यान्यथासिद्धिरुपजीव्य विरोधादिति चेन्न । क्लृप्तप्रत्येकधर्मावच्छिन्नकारणताकानां समाजाधीना कार्योत्पत्तिः तत्रच साक्षान्मेलनासंभवे व्यापारकल्पनमित्येकविधमेलनस्याकिंचित्करत्वात् नहि यागस्य व्यापारद्वारा मेलनमिति तज्जन्यापूर्वस्यापि व्यापारद्वारा मेलनं कश्चिदभ्युपैतीति । तन्न । दक्षिणादानस्योत्तरांगतया चरमप्रधानस्य साक्षात्परमापूर्वजनकत्वासंभवात् एवं षडपूर्वीस्वीकारेऽपि परमापूर्वमावश्यकं दक्षिणाचोत्तरागं साक्षादेवपरमापूर्वहेतुः । नतु तज्जन्यमप्यंगापूर्वं कल्प्यते इति न तत्र द्वारापेक्षा । षडपूर्वीद्वारा सांगप्रधानषट्केन परमापूर्वं जन्यते । दक्षिणाया अङ्गतया स्वर्गाजनिकायाः षडपूर्वीजन्यं परमापूर्वं प्रत्येवजनकत्वादित्यास्तां विस्तरः । ननु दुरितापूर्वं कल्प्यं नतु वाच्यमिति तेषां सिद्धांतः । तथाच यथा यो ब्राह्मणायावगोरयेतं शतेन यातयेदितिविधिना ब्राह्मणवधोद्यमस्य यातनारूपनरकविशेष हेतुत्वबोधानंतरं दुरितापूर्वं कल्प्यते तथा काम्यस्थलेपिस्यादिति चेन्न । हेतुहेतुमतोर्लिङित्यनुशासनबलात्पौर्वापर्यमात्रं बुध्यते नतु कारणत्वं किन्तु एतद्विधेर्निवर्त्तकत्वानुपपत्याऽवगोरणस्य नरकहेतुत्वं कल्प्यते तच्च दुरितापूर्वं विनानुपपन्नमिति तत् कल्पनमिह च कार्यत्वग्रहो लिङ्कार्यतामाह । कार्यत्वं बिनेष्टसाधनत्वग्रहं दुर्ग्रहं साधनत्वं चान्यथासिद्धिपञ्चकराहित्ये सति नियतपूर्ववर्त्तित्वरूपं कार्यसहभूतत्वघटितं कार्यं सहभूतत्वं च क्षणिकस्य व्यापारघटितमिति काम्यस्थलेऽपूर्ववाच्यंता नतु प्रकृत इति । केचित्तु । हेतुहेतुमतोर्लिङ्त्यनुशासनबलात्पौर्वापर्यमात्रमुदासीनसाधारणं बुध्यते नत्वव्यवहितपूर्ववर्तित्वरूपकारणत्वं ततश्च सिद्धसाध्यसमभिव्याहारे सिद्धं साध्यायोपयुज्यत इति व्युत्पत्तिबलात्कारणत्वावगम इति न दुरितापूर्वस्य वाच्यता । अथवा । यद्योगप्राथम्याभ्यां नियतपौर्वापर्यबोधानंतरं विधेर्निवृत्तिपरत्वग्रहेनावगुरितव्यमिति विधिः कल्प्यते तेन चावगोरणाभावविषयकं कार्यमित्यन्वयबोधः । तदन्यथानुपपत्या चावगोरणस्य नरकहेतुत्वं कल्प्यते । नह्यवगोरणस्यानिष्टसाधनत्वं विनावगोरणाभावविषयकंकार्यसम्भवतीति दुरितापूर्वं कल्प्यत इति प्राहुः । ननु स्वर्गकामोयजेतेत्यादौ लिङः कार्यं शक्तिर्यागादेश्चाशुविनाशितया तच्चेष्टसाधनत्वज्ञानासम्भवात् । स्वर्गका-

त्रऽपूर्व्वमालम्बते एवञ्च काम्ये च नित्ये निषेधे-चापि(विधे)पूर्व्वमाह लोके च पचेदित्यादौ अपूर्व्वतात्पर्य्याभ-

मनियोज्यकत्वान्वययोग्यमपूर्बमेव स्वर्गकामनियोज्यकं यागविषयकंकार्यमित्यन्वयबोधे विषय इति पर्यवसितं। आस्तां तावदेवं काम्यस्थले। यत्र तु न फलं तत्र नित्यादि विधिस्थले संध्योपासनरूपक्रियायाः विषयतयान्वयाभावेऽपि अभेदेनैव कार्येऽन्वयसम्भवात् संध्योपासनीयं कार्यमित्यन्वयबोधे क्रियाया एव कार्यायाः प्रतीत्यानापूर्वविषयत्वमिति। कथं वैदिकविधौ सर्वत्रापूर्वबोध इत्यत आह। एवंचेति। अपूर्वबोधस्यावश्यकत्वे चेत्यर्थः। काम्ये स्वर्गकामोयजेतेत्यादौ। नित्ये। अहरहः संध्यामुपासीतेत्यादौ। निषेधे। न कलंजं भक्षयेदित्यादौ। अपूर्वमाहेति। लोकेपचेदित्यादावनन्यलभ्यस्य शब्दार्थतया कार्यत्व एव शक्तिः। काम्यस्थले तु कामिकार्यत्वस्य विनेष्टसाधनत्वग्रहं प्रत्येतुमशक्यतया क्रियाया अस्थिरतया च तत्रेष्टसाधनताज्ञानार्थं परंपराघटकापूर्वोपस्थितये कार्येलिङः शक्तिः कल्प्यते तत्र कार्यं वस्तुगत्याक्रियातिरिक्तमेव वैदिकविधिजन्यबोधविषय इति नित्यनिषेधविधिस्थलेऽपि क्रियातिरिक्तकार्यमेव बोधविषय इत्यपूर्वविषयक एव सर्वत्रवैदिकस्थले बोध इत्यर्थः। इदं तु चिंत्यं। निषेधस्थले कलंजभक्षणाभावीयं कार्यमित्यनुभवे कलंजभक्षणाभावस्य प्रागभावरूपस्य वस्तुगत्या क्रियातिरिक्तस्याभेदेन कार्येऽन्वयसम्भवान्नापूर्वलाभः योगक्षेमसाधारणस्य कार्यत्वस्य प्रागभावेऽपि सम्भवादिति। ननु सामान्यतः लिङ्त्वावच्छेदेन कार्येशक्तेः पचेतेत्यादावपि कार्यबोधःस्यादत आह। लोके चेति। अपूर्वे तात्पर्यासम्भवात् क्रियातिरिक्त कार्यबोधासम्भवेन क्रियायां कार्यत्वबोधाय तत्र लक्षणेत्यर्थः। अनन्य लभ्यस्यैव शब्दार्थत्वान्न तत्र कार्यत्वेऽपि शक्तिरिति भावः। ननु लाघवाल्लोकेकार्य्यत्वे शक्तिर्व्वेदेतु कार्य्ये लक्षणेत्येवकिन्नस्यात् नचापूर्व्वानुपस्थित्यातत्र शक्यसम्बन्धरूपलक्षणाग्रहासम्भवान्न लक्षणेति वाच्यम् कार्य्यत्वरूपशक्यसम्बन्धस्य सामान्यतः कार्य्येऽवगतेरिति मैवम् लाक्षणिकपदस्याननुभावकतया लिङः कार्य्ये लक्षणास्वीकारेऽपूर्व्वाननुभवापत्तेः नच गङ्गायांघोष इत्यत्रेव यजादिपदादेवबोधोस्तु इतरान्वितस्वार्थानुभावकत्वात्पदानामिति वाच्यम्। वस्तुगत्येतरान्वितो

भ्रयात्कार्य्यत्वे लक्षणेत्याहुः। अत्रोच्यते कार्य्यत्वे एव विधे-

यस्यार्थस्तदनुभावकत्वं पदेनान्वितरांशस्याप्यन्वलभ्यत्वात् गङ्गायांघोष इत्यत्रापीतरान्वितो यो घोषस्तदनुभावकत्वं घोषपदस्य नतु तीरस्यापि शाब्दबोधविषयत्वं तीरस्य तु संस्कारादेवोपस्थितस्य तटस्थतया भानं शक्या-दशक्योपस्थितिर्लक्षणेति मतेन गङ्गापदेन पूरस्मरणं पूरेणच स्वसम्बन्धितीर-मुपस्थाप्यते तथाचासत्तः पदजन्यपदार्थोपस्थितिरूपतयाऽनासन्नत्वेन तीर-शाब्दबोधासम्भवात् तत्राप्यनुपस्थितेनान्वितेनाभिधानानभ्युपगमात् अपूर्वस्य तु पूर्व्वमप्रतीततया न संस्कारबलाज्ज्ञानसम्भवः नन्वर्थाध्याहारवादिनस्तस्य मते पदजन्यपदार्थोपस्थितिर्न्नासत्तिः एवं प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थ बोधकत्वमिति नियमात् तीराधिकरणको घोषइति बोधानुपपत्तिरिति तीरस्यापीतरपदादेव शाब्दबोधविषयत्वमुपेयमिति यज्यादिपदादेवकार्य्यत्व सामान्यरूपेणोपस्थितापूर्व्वलाभाद्बोधसम्भव इतिचेत् तथापि लक्षणायां लक्ष-णीयविशेषणकस्वार्थविशेष्यकान्वयबोधजनकत्व नियमात्स्वर्ग्गकामकार्य्यविष यो याग इत्येवानुभवो यजि पदेन जननीयः नचैष आकाङ्क्षितस्तस्यकार्य्यांशे कृतिसाध्यत्वप्रकारकत्वेऽपि स्वर्ग्गकामबोधकीयागबिषयकंकार्य्यमिति कार्य्यमु-ख्यविशेष्यकज्ञानस्यैव प्रवर्त्तकत्वाभ्युपगमेनाकाङ्क्षितत्वात् आहार्य्यत्वस्य तत्त-द्व्यक्तित्वरूपतया तत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदे कूटरूपस्यानाहा-र्य्यत्वस्य निवेशे कार्य्यविशेषणक भेदानामनिवेशेच लाघवसम्भवेन मुख्यविशे-ष्यताया निवेशस्य तर्कसहकृतत्वात् स्वर्ग्गकामकार्य्यमित्येवज्ञानन्तु यजिपदेन जनयितुमशक्यं यागाविशेषित कार्य्यमात्रे स्वर्ग्गकामान्वयासम्भवात् परन्तु यागविषयककार्य्यविशेषविषयकं तथाच यागविशेषितकार्य्यबोधार्थं लिङ्शक्-क्तिरिति। अथवा लौकिकलिङःक्रियाकार्य्यत्वे शक्तिः वेदेतु स्वर्ग्गकामान्वया-नुपपत्त्या क्रियातिरिक्त कार्य्ये शक्तिः एवं चशक्यतावच्छेदकैक्याभावेन नाना-र्थन्याय इति दिक्। प्राभाकरमतं दूषयति। अत्रोच्यत इति कार्य्यस्य एव कृ-तिसाध्यत्व एव लाघवादिति कार्य्यत्वविशिष्टे शक्तिस्वीकारे कार्य्यत्वांशे शक्तेरा-वश्यकत्वात् नागृहीतविशेषणान्यायेन तत्रैव शक्तिरित्यर्थः। नन्वपूर्व्वे शक्ति-विरहेऽपूर्व्वानुपस्थिताविष्टसाधनत्वाप्रतीत्या स्वर्ग्गकामकृतिसाध्यत्वान्वयबो-

शक्तिकल्पनात् ननु कार्य्यत्वविशिष्टे नच यागे स्वर्ग्गकाम-कार्य्यत्वान्वयासम्भवो बाधकाभावात् नच योग्यताज्ञानवि-रहो बाधकः नह्यन्वयप्रयोजकरूपवत्त्वं योग्यता सेकानन्वयि-तोये सत्त्वात् किन्तु प्रकृतसंसर्ग्गवत्त्वं तस्य च संशयसा-धारणं ज्ञानं हेतुः नच यागे स्वर्ग्गकामकामकार्य्यत्वस्य सं-शयो न संभवति येनैवं स्यादयच्चोक्तं इष्टसाधनत्वं न विध्यर्थ्थ यागे तस्यच लिङापि प्रियोपस्थितुमशक्यत्वादिति तदपि न

धासम्भव इत्याशङ्कते नचेति समाधत्ते बाधकाभावादितिनचेति अन्वयप्रयो-जकरूपवत्वरूपयोग्यताज्ञानविरहोबाधक इत्यर्थः अपूर्व्वानुपस्थित्या स्वर्ग्गका-मिकार्य्यत्वान्वयप्रयोजकरूपस्येष्टसाधनत्वस्याज्ञानान्नतदन्वयबोधसम्भव इति भावः। सेकेति। सेकान्वयप्रयोजकस्यद्रवद्रव्यत्वस्य करकादावपि सत्वेन करका-भिप्रायप्रयुक्तं पयसासिञ्चतीति वाक्यमपियोग्यंस्यादिति भावः । किन्त्विति । प्र-कृतसंसर्गवत्वंयोग्यतेत्यनुषङ्गःननुपयसासिञ्चतीत्यादौ संसर्ग्गस्य वाक्यार्थरूप-तया तदज्ञानासम्भवाद्योग्यताज्ञानविरहात्कथं शाब्दबोध इत्यत आह। तस्य चे-ति। प्रकृतसंसर्ग्गवत्वस्यचेत्यर्थः। संशयेति। संशयनिश्चयसाधारणं योग्यताज्ञानं शाब्दबोधे हेतुरित्यर्थः। येनेति। संशयासम्भवेन। एवंस्यादिति। अपूर्व्वशक्ति-स्यादित्यर्थः लाघवात्कार्य्यत्वे शक्तिं व्यवस्थाप्येष्टसाधनत्वे शक्तिस्वीकारे पूर्व्व-मुक्तंबाधकंनिरस्यति यच्चेति तस्येष्टसाधनत्वस्य बाधकाभावात् । लिङा यागे इष्टसाधनताबोधने बाधकाभावादित्यर्थः। उक्तमिति। आशुविनाशिन-स्साक्षात्साधनतायाः परम्पराघटकापूर्व्वानुपस्थित्या परम्परासाधनत्वस्यापि यथासम्भवरूपबाधकमुक्तमित्यर्थः समाधत्ते । साधनतेति । साधनतात्वेन रूपेण साधनताबोधः सच साक्षात्साधनत्वासम्भवात्परम्परासाधनताविषयक एवेति भावः इदञ्च साधनतात्वं साक्षात्परम्परासाधारणमेकमित्यभिप्रायेण । यथेति। रूपवांश्चेत्यत्र रूपत्वेनैव रूपेण नीलादिविषयकोबोध इति भावः। अथेति। एकविशेषबाधे। एकविशेषबाधस्थले सच्छिद्रघटस्य जलाहरणेऽन्वय बाधे छिद्रेतरत्वेनघटस्य शाब्दबोधःछिद्रेतरेण घटेन जलमाहरेत्याकारकः अत इति एकविशेषबाधे शाब्दसामान्यज्ञानस्य तदितरविशेषप्रकारकत्वनियत-

सा व्यापारस्य

बाधकाभावादुक्तं बाधकमिति चेन्न भाक्षात्परंपरात्वमुद्दस्य साधनतासामान्यस्य लिङ्गाबोधनाद्यथारूपवांश्चैव द्रव्यत्व नीलत्वादीन् व्युदस्य रूपसामान्यज्ञानं अथैकविशेषबाधे शाब्दसामान्यज्ञानं तद्विशेषप्रकारकतानियतं यथा घटेन जलमाहरेत्यत्र सच्छिद्रबोधे च्छिद्रेतरत्वेन घटज्ञानमतोऽत्र साक्षात्त्वबाधे परंपरात्व प्रकारकं ज्ञानं कार्य्यम् तच्च न सम्भवति द्वारानुपस्थितेरिति चेन्न घटेन जलमाहरेत्यत्रहि योग्यतया वस्तुतो यच्छिद्रेतरस्तदन्वय नतु तदितरत्वेन तदुपस्थापकाभावात् नच लक्षणया तदुपस्थितिर्म्मानाभावात् आस्तां वाचापि साक्षादन्यसाधनत्व प्रकारेणैवान्वयः किंतच्छिन्नम्। अथ योग्यताज्ञानविरहोबाधकः तथाहि आशुतरविनाशिनः कालान्तरभाविफलजनकत्वे फलसमयपर्य्यन्तस्थायि व्यापारजनकत्वमन्वय प्रयोजकम् नचेह तथाज्ञानं सम्भवतीति चेन्न अन्वयप्रयोजकरूपवत्त्वस्य योग्यतात्तुविरहात् नन्वेवं कथमपूर्व्व लाभ इतिचेत् आशुतरविनाशिनः कालान्तरभाविफलजनकत्वस्य तत्कालस्थापि भावव्यापारकत्वेव्याप्तेः तदुक्तमाचार्य्यैः। चिरध्वस्तंफलायालं न कर्म्मातिशयंविना सम्भोगोनिर्विशेषाणां

त्वादित्यर्थः अत्र स्वर्गकामोयजेतेत्यत्र साक्षाद्बाधे साक्षात्साधनताबाधे परं परात्वप्रकारकं परम्परासाधनतात्वप्रकारकंज्ञानं कार्य्यलिङ्गाजननीयम् तच्च परम्परात्व प्रकारकंज्ञानञ्च। द्वारेति। परम्परास्वर्गसाधनत्वंहि स्वर्गजनकापूर्व्वजनकत्वरूपमपूर्व्वानुपस्थित्या दुर्ग्रहमित्यर्थः वस्तुतः। वस्तुगत्या तदन्वयः जलाहरणे तदन्वयः तदितरत्वेन छिद्रेतरत्वेन तदुपस्थापकाभावात् छिद्रेतरत्वोपस्थापकाभावात् घट पदस्य घटत्वविशिष्ट एव शक्तेरिति भावः ननु घटपदस्य छिद्रेतरत्वविशिष्टे लक्षणेत्यत आह। नचेति। तदुपस्थितिः

छिद्रेतरत्वोपस्थितिः । मानेति । वस्तुगत्या छिद्रेतरघटस्यान्वयेनैवोपपत्ते-रिति भावः । किमिति । साक्षात्त्वबाधे साक्षादन्यसाधनतात्वरूपेणाबोधेऽपि परम्परासाधनतात्वेन रूपेणाबोधान्नापूर्व्वं बाच्यतेति भावः बाधकः साक्षादन्य साधनतात्वेनापि रूपेण परम्परासाधनताबोधे बाधकः तथाच्चानं फलपर्य्यन्त स्थायिव्यापारजनकत्वे न ज्ञानं सम्भवतीति व्यापारानुपस्थितेरिति भावः । मन्वेवमिति । एवं अपूर्वे शक्तिविरहे । तत्कालेति । तत्कालस्थायी फलपर्य्यन्तस्थायी भावरूपो व्यापारस्तत्कत्वव्याप्तेरित्यर्थः यागध्वंसस्य व्यापारत्वनिरासया भावेति तदुक्तमिति । चिरध्वस्तं कर्म्म अतिशयं विनाव्यापारं विना फलाय कालान्तर भाविफलाय न अलं न समर्थम् यथाऽनुभवेन स्मृतौ जननीयायां संस्कारो व्यापार इति ननु तथाप्यपूर्व्वे मानाभावः यागध्वंसस्यैव व्यापारत्वसम्भवात् व्याप्तेश्च भावव्यापारवत्वघटितत्वे ऽप्रयोजकत्वेन व्यापारमात्र सिद्धेरिति नच स्वर्ग धारायाः आपत्तिः मन्मते चरमफलस्यापूर्व्वनाशकत्वंनोपगमेन व्यापाराभावादेव तदनुदयादितिवाच्यम् । उपान्त्यफलध्वंसस्य फलप्रतिबन्धकत्वोपगमाच्चरम फलस्यापूर्व्वनाशकत्वकल्पनापेक्षयास्यलघुत्वात् एव फलजनकतदितरकारण-स्य तत्तच्चन्दनसंयोगस्य तत्तच्छरीरादेश्चासत्वादेव न धारायाः आपत्तिः नच सामग्री सम्पादकस्यादृष्टस्य सत्त्वात्तस्याप्यापत्तिरिति वाच्यम् तत्तदृष्टकारणम्प्रति तत्तदृष्टकारणान्तराभाव तदृष्टकारणसम्पत्तेरभावादिति नच कारणीभूताभाव-प्रतियोगित्वं प्रतिबन्धकत्वमिति यागस्य प्रतिबन्धकत्वापत्तिरिति वाच्यम् अभावत्वेन कारणत्वस्यैव प्रतिबन्धकत्वशरीरनिविष्टत्वात् अत्रध्वंसत्वेन कारणतयाऽतथात्वात् नच कर्म्मनाशाजलस्पर्शात्करतोयाविलङ्घनात् गण्डकीबाहुतरणाद्धर्म्मःक्षरतिकीर्त्तनादिति श्रुतेः कृते यागादौ तत्कीर्त्तनेच सतिस्वर्गादि फलाभावस्सर्व्वसिद्धस्सचभवन्मतेऽनुपपन्नः कीर्त्तनेन यागस्यनष्टत्वादेवानाशात् ध्वंसस्यात्र ध्वंसासम्भवात् अपूर्व्वस्वीकारेच कीर्त्तनेनापूर्व्वनाशादुपपद्यत एवेति वाच्यम् । तत्र कीर्त्तनादीनां फलप्रतिबन्धकत्वोपगमात् धर्म्मो यागादिः कीर्त्तनात् क्षरतिफलभाङ् न भवतीत्यर्थ करणादिति प्रचाहुः कीर्त्तनादीनामाशुविनाशितया फलप्रतिबन्धकत्वासम्भवादपूर्व्व स्वीकार आवश्यक एव नच कीर्त्तनं तत्प्रतिबन्धकं किन्तु कीर्त्तन प्रागभावविशिष्टो याग स्वर्ग हेतुरिति वाच्यम् । कीर्त्तनसत्वेऽपि यागान्तरीय कीर्त्तनप्रागभावविशिष्टयागात् फलापत्तेः तत्क्रियोद्देश्यककीर्त्तनप्रागभावविशिष्ट तत्क्रियात्वेन हेतुत्वे य-

त्क्रियायां कीर्त्तनमप्रसिद्धं तत्र फलाभावप्रसङ्गस्तस्याः कारणतावच्छेदका-
नाक्रान्तत्वात् अथ कीर्त्तनंध्वंसमम्बन्धेन प्रतिबन्धकमिति चेन्न अश्वमेधजन्य
स्वर्गम्प्रति अश्वमेधःकृत इति कीर्त्तनत्वेन प्रतिवन्धकत्वं अश्वमेधः कृत इति
कीर्त्तनानन्तरं पुनरश्वमेधेकृते स्वर्गानुदयप्रसङ्गात् तदश्वमेधजन्यस्वर्गम्प्रति
तदश्वमेधःकृत इति कीर्त्तनत्वेन प्रतिवन्धकत्वंचासम्भवितदश्वमेधजन्यस्वर्ग-
स्यैवाप्रसिद्धेः नच यदश्वमेधमुदिश्य कीर्त्तनंकृतं तदश्वमेधव्यक्ति जनितफल-
काश्वमेधव्यक्ति एतदन्यतरजन्यस्वर्गम्प्रति तदश्वमेधोद्देश्यककीर्त्तनत्वेन प्रति-
बन्धकत्वमिति नाप्रसिद्धिरिति वाच्यम् । जनितफलकव्यक्तेर्निवेशे प्रत्येकं
सर्व्वासामपि निवेशमादाय विनिगमनाविरहापत्तेः न रूपधायकतासंम्बन्धे-
न स्वर्गम्प्रति उद्देश्यतासम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताककीर्त्तनाभाववत्कर्म्मत्वे-
न कारणत्वं नतु कीर्त्तनादीनां प्रतिवन्धकत्वमिति चेन्न कीर्त्तनादेश्शब्दरूप
तयाऽऽशुविनाशित्वेन कृतेऽपिकीर्त्तने फलापत्तेः नचोद्देश्यतासम्बन्धेन की-
र्त्तनवद्भिन्नकर्म्मत्वेन कारणत्वमिति वाच्यम् । तथा सतिफलोत्पत्त्यनन्तरं
यत्र कीर्त्तनमाचरितं तत्र पूर्व्वफलानुदयप्रसङ्गात् तस्मात्कीर्त्तनादिनाश्य
तयाऽपूर्व्वस्वीकारश्चावश्यकः एवं प्रायश्चित्तस्य दुःखसाधनदुरितध्वंसफलके
नापि तत् स्वीकारश्चावश्यकः ननु दुःखप्रागभावपरिपालनमेव तत्फलं
योगक्षेमसाधणजन्यत्वस्य प्रागभवेऽपि सत्त्वात् सुखदुःखाभावान्यतरस्यैवपुरु-
षार्थत्वेन दुःखप्रागभावस्यैव फलत्वौचित्यादितिनापूर्व्वसिद्धिरिति चेन्न त-
त्राग्रे दुःखानुत्पत्त्या तत्प्रागभावेऽपि मानाभावात् बलवद्द्वेषविषयाभावत्वेन
दुःखाभावइव दुःखजनकदुरितध्वंसेऽपि पुरुषार्थतायासम्भवात् दुरितध्वंस-
स्यैवतत्फलत्वमिति यत्तु परमापूर्व्वास्वीकारेऽङ्गानामपि स्वर्गादिजनकत्व
मेवोपेयमिति प्रधानाङ्गभावानुपपत्तेरपूर्व्वस्वीकार इति यागेरागादङ्गे वै-
धीति तदुपपत्तेः रागः फलेच्छाविधिरपूर्व्व इति तत्तुच्छम् प्रधान कथंताप्र-
वृत्तविधिविधेयत्वेनाङ्गपरिभाषोपपत्तेः केचित्तु सत्कर्म्मदानादपि फलंश्रूयते
तच्चासत्कर्म्मणो न दानं तस्य नष्टत्वादकर्म्मिकायाश्च दानक्रियायाअभावाददृष्ट-
दानमेवतत्पर्य्यवस्यति तेनादृष्टदानेनादृष्टान्तरं फलसमानाधिकरणं जन्यत
इति सत्कर्म्मदानान्यथानुपपत्त्याऽदृष्टसिद्धिरिति तच्चिन्त्यम् यागादिकं ममफलं
माजनयत किन्त्वस्येतीच्छाविशेषस्य फलजनकत्वोपगमात् दानपदस्य भाक्त-
त्वोपगमस्य च तवाप्यवश्यत्वादिति दिक् तच्चादृष्टंकर्त्तरिस्वीक्रियते पुत्रकृत-

गयाश्राद्धादिस्थलेतु भोक्तरिपितर्य्येव अत एव शास्त्रदेशितफलमनुष्ठातृरीत्यु-त्सर्ग इति गीयते अथ दृष्टत्वावच्छिन्नम्प्रति विहितक्रियात्वेन हेतुतया या-गस्थलइव तत्रापि कर्तर्य्येवादृष्टमुचितम् नच गयाश्राद्धं कृत्वा यत्रमुक्तः पुत्र-स्तत्राशेषविशेषगुणोच्छित्तेरेवमुक्तितया तददृष्टनाशात्पितुस्स्वर्गाभावप्रसङ्ग इ-ति वाच्यम् स्ववृत्तिफलजनकादृष्टस्यैवमुक्तिविरोधितया तददृष्टसत्वेऽप्यक्षतेः नच यत्रैकं पितरमुद्दिश्य नानापुत्रैर्गयाश्राद्धं कृतं तत्र नानादृष्टस्वीकारापे-क्षया एकस्मिन् पितर्य्येव तदुचितमिति वाच्यम् यत्र त्रिकोटिकुलोद्धरणेच्छ-या गङ्गास्नानादिकृतं तत्र नानादृष्टस्वीकारेण तुल्यत्वादिति मैवम् अस्थिर-स्य कालान्तरभाविस्वर्गोपपादनायादृष्टस्वीकार इति स्वर्गसमानाधिकरण-मेव तत्कल्पते स्वर्गम्प्रति समवायसम्बन्धेनादृष्टस्य हेतुत्वे लाघवात् तवतु पितृस्वर्गम्प्रतिपुत्रनिष्ठादृष्टस्य व्यधिकरणतया परम्परासम्बन्धेनैवकारणतया गौरवात् नचादृष्टम्प्रतिगयाश्राद्धस्य परंपरयैवत्वया हेतुत्वस्य वाच्यतया तुल्यते-ति वाच्यम् पितरमुद्दिश्य श्राद्धकरणादुद्देश्यतासम्बन्धेनैव श्राद्धस्यकारणत्वात् फलइव पितर्य्यप्युद्देश्यतायास्स्वीकरणात् ततः पितरमुद्दिश्य ब्राह्मणेभ्यो धनं-ददावितिरामायणश्रुतेरिति । ननु यत्र पुत्रेण गयाश्राद्धंकृत्वा संङ्कीर्त्तनंकृतं कर्म्मनाशाजलस्पर्शो वा कृतस्तत्रपितुस्स्वर्गापत्तिरिति कीर्त्तनस्य कर्म्मनाशा जलस्पर्शे च परम्परासम्बन्धेन नाशकत्वं कल्प्यम् मन्मतेतु प्रतियोगिता सम्ब-न्धेनादृष्टनाशम्प्रति सामानाधिकरण्यसम्बन्धेनकीर्त्तनस्य शब्दरूपस्य जल-संयोगरूपस्य जलस्पर्शस्य च कारणत्वम् । सामानाधिकरण्यञ्चैकत्रावच्छेदक-तया स्वाधिकरणशरीरेऽवच्छेदकता अपूर्व्वस्य वृत्तित्वरूपं द्वितीये च सम-वायेन स्वाधिकरणे शरीरेऽवच्छेदकतासम्बन्धेनापूर्व्वस्य वृत्तित्वरूपमितिचे-त्तत्रैष्यत एव फलम् त्वन्मतेऽपि पुत्रस्य बलपुष्ट्यादिकामनया यत्र पित्रा क-र्म्मकृतं पुत्रेण च कर्म्मनाशा जलस्पर्शः कृतस्तत्रफलोत्पत्ताविष्टापत्तेरेवाङ्गी करणीयत्वादिति दिक् ननु देवताप्रीतिव्यापारोऽस्तु कृतमपूर्व्वस्वीकारेणेति मैवम् प्रीतेस्सुखरूपतया सुखानुभवरूपतयावाऽस्थिरत्वेन कालान्तरभाविस्व-र्गजनकत्वासम्भवात् स्वसमानविषयकफलंप्रत्येवसंस्कारस्य हेतुतया तज्जन्य संस्कारद्वेतुताया दुर्व्वचत्वात्तद्देवताप्रीतेर्व्यधिकरणतया स्वर्गहेतुत्वानुपपत्ते-श्चेति । अत्र केचित् देवताचैतन्यएव मानाभावः इन्द्रस्सहस्राक्ष इत्यादेस्तुत्ता-यकत्वेन प्रवृत्तिपरत्वात् मन्त्रप्रकाशितशशिशेखराद्युपेतमुद्दिश्य याज्ञिकानां

तच्चैवद्देवताप्रहारस्तु लक्षणयाप्युपपद्यत इत्याहुः तन्न शिवाय गां दद्यादि-त्यादौ फलभागित्वेनोद्देश्यत्वरूपसम्प्रदानत्वं शिवस्य श्रूयते इति चेतनैव देवता यदिच वृक्षस्यापोदकमासिंचतीत्यत्रैव वास्तवसम्प्रदानत्वाभावेऽपि वैवक्षिकसम्प्रदानत्वमादायात्रापि गतिः देवतायाः स्वीकारविरहेण तत्रापि मुख्य सम्प्रदात्वविरहादिति विभाव्यते तथापि शिवादि सर्व्वनाम्नां पर्य्यायत्वश्रवणादर्शैक्य एव च पर्य्यायत्वेन तदनुपपत्तिः शब्दस्यैव देवतात्वेऽनेकदेवताकल्पनापत्तिश्च आराधितदेवतानां वरदातृत्व श्रुतेश्च ग्रावाणः प्लवन्तीतिवन्नात्र लक्षणयोपपत्तिः बांधकाभावादिति देवताचैतन्यसिद्धिः ननु नाना यागेष्वेकदाह्वाने एकदासन्निधानंकथमुपपद्यते इन्द्रादेरेकत्वादिति चेन्न तत्तद्बुद्धिविशेषएव हि सन्निधानं प्रतिष्ठाविधिना प्रतिमादावहङ्कारवत्। नचेन्द्रादेस्सार्व्वज्ञाभावात्सङ्ग्रामादिव्यासङ्गदशायां नानाराधककोटिभिरेकदाह्वाने कथंज्ञानमिति वाच्यम्। अदृष्टविशेषस्यारिभलिङ्गादि प्रतिसन्धानात्तत्तद्विषयज्ञानमदृष्टविशेषसहकृतमनसा वा तथाज्ञानमिति अथास्तां राजसूयादिफलत्वेन श्रुतेरिन्द्रादिश्चेतनएव देवतात्वे तु तस्य मानाभावात्। किन्त्विन्द्रायेति पदमेव देवता-देशनादेशित चतुर्थ्यन्तपदनिर्द्देश्यकत्वमेवहि देवतात्वानिर्द्देश्येति भावप्रधानो निर्द्देशः तथाच देशनयातद्धितादि रूपया देशितंबोधितं चतुर्थ्यन्तपदनिर्द्देश्यत्वे तच्छब्दोच्चारणं यत्र तत्तथा इन्द्रायेत्युच्चार्य्य दद्यादिति वेदेन बोधनात्। आग्नेयोऽष्टाकपाल इत्यत्र तद्धितेन चतुर्थ्यन्तपदनिर्द्देश्यत्वं बोध्यते देशनादेशितं चतुर्थ्यन्तपदनिर्द्देश्यत्वं तत्वंभवतीति नच भूस्वाहा धृतिस्स्वाहेत्यत्रतु चतुर्थ्यन्तस्याभावः तत्र चतुर्थ्यन्तस्य ऊहनात् नच तद्धितस्य देवतात्वमप्यर्थः साऽस्यदेवतेति देवताधिकारीयत्वात् तथाचोक्तम् तद्धितेन चतुर्थ्या वा मन्त्रलिङ्गेन वा पुनः देवतासङ्गतिस्तत्र दुर्व्वलन्तु परंपरमिति तथाच देवतात्व ज्ञाने तद्धितात्मकदेशनया बोधनं देशनयाबोधनेच सतिदेशनादेशित चतुर्थ्यन्त पदनिर्द्देश्यत्वरूपदेवतात्वज्ञानमित्यन्योऽन्याश्रय इति वाच्यम् देवतात्वैकदेशस्य चतुर्थ्यन्तपदनिर्द्देश्यत्वरूपस्य तद्धितार्थत्वात् तथाच चतुर्थ्यन्तपदनिर्द्देश्यत्वरूपदेवतात्वज्ञानेसति तद्धितप्रवृत्तौ देशनादेशित चतुर्थ्यन्तपदनिर्द्देश्यत्वरूपं देवतात्वं गृह्यत इति ननु आग्नेयोऽष्टाकपाल इत्यत्राग्निर्द्देवताऽस्येति तद्धितेनाऽग्न्यादेः प्रकृत्यर्थ्यस्यदेवतात्वं बोध्यते नत्वाग्नेय इति पदस्येति

कथं तस्य देवतात्वमिति चेन्न । तत्र शब्दात्मकस्यैवप्रकृत्यर्थत्वोपगमात् अथ तथापीन्द्रायेति चतुर्थ्यन्तपदं न चतुर्थ्यन्तपदेन निर्दिश्यते येन चतुर्थ्यन्तपदमेवदेवता भवेदितिचेन्न अर्थोपस्थितशब्द एव देवतेतिमते देशनयादेशितं चतुर्थ्यन्तपदनिर्देश्यत्वं यस्य तद्रूपार्थोपस्थितं चतुर्थ्यन्तपदनिर्देश्यत्वं देवतेत्यर्थः नचार्थस्यापिदेवतात्वं सिद्धमिति कथं देवताया अचैतन्यमिति वाच्यम् । तथापि विशिष्टस्याचेतनत्वात् नचैवमिन्द्रायेत्यादिपदमेवदेवतेत्ययुक्तमिति वाच्यम् । तथापि चतुर्थ्यन्तपदस्यैव प्राधान्यात् अर्थस्योपलक्षणत्वाभिप्रायेण वा तथोक्तेरिति अग्नये इति पदेनोक्तावेव फलभागित्वं नतु वह्नये इति तस्माच्छब्दमपी देवतेति नचेन्द्रायस्वाहेति तादर्थ्यचतुर्थ्यनुपपत्तिरिति वाच्यम् । स्वाहादियोगे उपपदविभक्तिरित्युपगमात् उपपदं समीपवर्त्तिपदं तद्योगाद्विभक्तिरित्यर्थात् मैवम् अर्थोपस्थितशब्दस्य देवतात्वे विशेषणीभूतार्थस्यैव देवतात्वमुचितम् । एवमग्नयेहव्यवाहनायेत्यादौ देवताद्वयप्रसङ्गात् इन्द्रस्य हस्ताद्य इत्यपि वादस्येन्द्रमुपासीतेति विधिसमभिव्याहारेणैकवाक्यतया तस्यैवोपास्यत्वात् शिव स्वं नाददतेत्यादौ महादेवमुद्दिश्य त्यक्ते शिवस्वत्वेन शिष्टानां व्यवहाराच्च अग्नयेइत्येवत्यागो नतुवह्नये इतियत् तच्छ्रुतिबोधितत्वेन तथात्यागस्य फलहेतुत्वात् व्रीहीनवहन्तीत्यत्र नखविदलनेन तुषोद्वायसम्भवेऽप्यवघात नियमवत् मन्त्रकरणकहविस्त्यागभागित्वेनोद्देश्यत्वं देवतात्वमपि चेतनदेवताया एव स्वाहादियोगे चतुर्थ्यनुशासनस्य प्रपञ्चार्थम् नच वीजाक्षराणां देवतात्वाङ्गीकारत्तदनुपपत्तिस्त्वमतेऽपि वीजाक्षराणां चतुर्थ्यन्तत्वानियमेन देशनादेशित चतुर्थ्यन्तपदनिर्देश्यत्व रूपदेवता त्वस्यानुपपादनात् मन्त्रप्रकाशितशशिशेखरत्वाद्युपेतमुद्दिश्य हविस्त्यागभागित्वेन याजकानां तत्रैव देवतात्वव्यवहाराच्च शिवस्य मन्त्रभेदेन वीजाक्षराणां नानात्वेनाननुगतेषु शिवपदशक्तिग्रहे गौरवाच्च तस्मान्मन्त्रकरणक हविस्त्यागभागित्वेनोद्देश्यत्वं देवतात्वमिति मणिकृतः मन्त्रकरणको यो हविस्त्यागस्तद्भागित्वेनोद्देश्यत्वं मन्त्रप्रयोज्यहविस्सम्बन्धवत्वेनोद्देश्यत्वमिति यावत् हविर्निष्ठत्यागजन्यफलस्वत्वं तदाश्रयतयोद्देश्यत्वमिति वक्तुलार्थः स्वर्गसम्बन्धितयोद्देश्यत्वस्य यागकर्त्तरिसत्वात्तत्रातिव्याप्तिवारणाय हविरिति हविष्यपित्यागकर्मत्वं कोऽदात्कस्मा अदादिति मन्त्रकरणकघृतादि रूपहविस्त्व-

निश्वासैः सस्तैरपीति । भट्टास्तु धर्म्मिकल्पनातो धर्म्मकल्पनाया लघुत्वाद्यागादेरेव स्थायित्वं युक्तं नत्वपूर्व्वम् नचैवमिदानीं यागप्रत्यक्षतापत्तिः आत्मविशेषगुणानां द्वितीयक्षणे योग्यत्वादित्याहुः तन्न इदानीं न यजेयमिति प्रत्यक्षविरोधात्॥ विधिभिन्नोऽर्थवादः सच त्रिविधः गुणवादोऽनुवादो भूतार्थवादश्चेति तदुक्तम् विरोधे गुणवादस्यादनुवा-

---

त्वभागितयोद्देश्यत्वस्य प्रतिग्रहीतरिसत्त्वात्तत्रातिव्याप्तिवारणाय मन्त्रपरंत्यागकर्त्तमन्त्रपरम् न योषिद्भ्यः पृथग्दद्यादित्यादिना पार्व्वणादौ पत्न्या अपि स्वत्वभागितया तत्रातिव्याप्तिवारणायोद्देश्यत्वमिति नच शूद्रपितुर्मन्त्रकरणकहविस्सम्बन्धाभावान्नदेवतात्वं स्यादिति वाच्यम् तस्यदेवतात्वानभ्युपगमात्तज्जातीयस्य हविस्सम्बन्धस्य विवक्षितत्वाद्वा प्रेतस्यापि देवतामिषत एव मन्त्रपदञ्चास्वधास्वाहान्यतरपरमिति केचित् तदन्यत्वेन विशेषणान्न तत्रातिव्याप्तिरित्यपरे उद्देश्यत्वञ्चोद्देश्यतावच्छेदकधर्म्मवत्वरूपंबोधरम् तेन नशरीरानवच्छिन्नतादृशायामात्मन्यतिव्याप्तिः शरीरावच्छिन्नस्यैवोद्देश्यत्वाद्देवतात्वाच्चेति निगर्व्वः। धर्म्मीति। स्थाय्यपूर्व्वकल्पने स्थायित्वपूर्व्वयोरुभयोः कल्पनाद्वरं याग एव स्थायित्वं धर्म्ममात्रं कल्प्यतामित्यर्थः। नचैकमिति। एवं यागस्य स्थायित्वस्वीकारे इदानीं यागनाशकाले प्रत्यक्षतेति। प्रत्यक्षे विषयस्य कारणतया तत्सत्वात् मन्मतेच यागस्याशुविनाशित्वाद्विषयासत्त्वान्नतल्लौकिकप्रत्यक्षमिति भावः। आत्मे ति। प्रथमक्षणेयोग्यत्वाद्द्वितीयक्षणे तत्प्रत्यक्षेऽपि न तृतीयादि क्षणे प्रत्यक्षमित्यर्थः विषयस्य कार्य्यकालवर्त्तितया हेतुत्वेन तृतीयादि क्षणेन ज्ञानादिप्रत्यक्षमित्यभिप्रायेण द्वितीयक्षणेयोग्यत्वाभिधानम् अन्यथातु तृतीयक्षणे योग्यत्वादिति बोध्यम्। इदानीमिति। भवन्मतें यागस्यस्थायित्वेन यागस्य चिरातीतदशायां न यजेयमिति न स्यादित्यर्थः। अपूर्व्वस्वीकारेतु तस्यातीन्द्रियतया न तत्प्रत्यक्षापत्तिरिति भावः। विधिंनिरूप्यार्थवादं निरूपयति विधिभिन्न इति। विधिभिन्नो वाक्यविशेषोऽर्थवाद इत्यर्थः विशेष इत्युपादानान्नघटमानयेत्यादि वाक्ये ऽतिव्याप्तिः विधौ तद्वार-

दोऽवधारितो भूतार्थवादस्तद्भूतादपि बाधत्रिधामतः कर्मणो दाहरणानिआदित्यो यूपः अग्निर्हिमस्य भेषजम् इन्द्रोवृत्राय वज्रमुदयच्छत्॥सोऽयं शब्दोऽनित्यः उत्पन्नोगकारो विनष्टो गकार इति प्रतीतिः अत्र गुरवः नित्यश्शब्दोव्योमैकगुणत्वात्त-त्परिमाणवत् नचाप्रयोजकं सोऽयं गकार इति प्रत्यभिज्ञान-स्यान्यथानुपपत्तेः नचायं भ्रमः बाधकाभावात् नचोत्पत्त्या-

---

णाय विधिभिन्न इति अर्थवादं विभजते । मन्त्विति । अर्थवादस्त्वित्यर्थः य-थाक्रमं तल्लक्षणान्याह । तदुक्तमिति । विरोधे विशेष्यतावच्छेदक विशेषण शब्दार्थयोर्विरोधेन यथा आदित्योयूपोभवति यजमानः प्रस्तर इत्यादि । अवधारित इति प्रमाणान्तरेणनिश्चितार्थ ज्ञापकश्शब्दः अनुवादरूप इत्य-र्थः यथाग्नदुक्खेन सम्भिन्नमित्यादि वाक्यं परिणति सुरसमाम्रफलं परि-णति विरसं पनसफलमित्यादिरूपं च वाक्यं तत्र प्रत्यक्षप्रमाणादिना त-त्तदर्थनिर्ण यादिति वोध्यम् । तद्भावादिति । तदभावात् तथाच तत्का-ले तद्गुणज्ञापकश्शब्दो भूतार्थवाद इत्यर्थः यथा जरायामयं शूरः यथा वारा-ज्यभ्रंशेऽप्यमात्यैरयंराजेति प्रयुज्यत इति । इयताप्रवन्धेन परिकरस्यशब्दस्य-प्रामाण्यं व्यवस्थाप्यशब्दस्य नित्यत्ववादिमतनिरासाय तस्यानित्यत्वं व्यव-स्थापयति । सोऽयंशब्द इति । अनित्यः उत्पत्तिमान् ध्वंसप्रतियोगिवा तत्र-मानमाह । उत्पन्न इति । गुरवः प्राभाकराः । व्योमेति । व्योममात्र गुणत्वा-दित्यर्थः मात्रपदेन घटाकाशसंयोगेन व्यभिचारः तत्परिमाणवत्गगनपरि-माणवत् अप्रयोजकत्वं हेतुरस्तु साध्यमास्तु इति प्रकृतानुमानेऽनुकूलत-र्कविरह इत्यर्थः अन्यथा शब्दनित्यतांविना । अनुपपत्तेरिति । सोऽयंगका र इत्यत्र हि एतत्कालीनगकारपूर्व्वकालीनगकाराभेदोभासते । सचगका रनाशेन सम्भवति तथाच शब्दोयदि नित्योन स्यात्तर्हि पूर्व्वकालीनगकारा-ऽभेदे प्रत्यभिज्ञानविषयो न स्यादित्यनुकूलतर्क इति भावः अयम् सोऽयंगकार इति प्रत्ययो बाधकाभावात् प्रमात्वे बाधकाभावात् बाधकाभावेऽपिच भ्रमत्वे विषयव्यवस्थोच्छेदापत्तेरिति भावः । उत्पत्त्यादीति । उत्पन्नो गकार इत्यादि-

दि प्रतीतिर्व्बाधिकातस्याव्यञ्जक वायूत्पत्यादि विषयत्वा-दित्याहुः तन्न गकारगतत्वेनोत्पत्त्यादि प्रतीतिः न चासौभ्रा-न्तिः बाधकाभावात् प्रत्यभिज्ञानं बाधकमिति चेत् अनयैव साबाधिताकिन्न स्यात् नह्यत्र विनिगमकमस्ति नन्वेवं वि-

---

प्रतीतेरित्यर्थः आदिमा विनाशप्रतीतिपरिग्रहः बाधिका नित्यत्वे बाधिकातस्याउत्पत्त्यादि प्रतीतेरित्यर्थः । व्यञ्जकेति । अस्मन्मते विजातीयवायुः शब्दोत्पादकःएतन्मते व्यञ्जकः तथाचोत्पन्नोगकार इत्यत्र गकारव्यञ्जकवायुरुत्पन्न इति वायुनिष्ठत्वेनोत्पत्त्यादिप्रतीतेर्न्नशब्दनित्यता बाधकत्वमितिभावः । गकार इति । तथाच गकारउत्पन्न इत्यत वायोरभानात् गकार निष्ठोत्पत्तेरेव विषयत्वाच्च न वायुनिष्ठोत्पत्त्यादि विषयकत्वमिति न शब्दनित्यत्वमिति भावः नचासाविति गकारगतत्वेनोत्पत्त्यादि प्रतीतिः बाधकाभावात् प्रमात्वे बाधाकाभावात् प्रत्यभिज्ञानं सोऽयं गकार इत्यभेदावगाहिप्रत्यभिज्ञानम् बाधकम् उत्पत्त्यादि प्रत्ययस्य प्रमात्वे बाधकम् अनयैव उत्पत्त्यादिमत्वप्रतीत्यैव सोऽयंगकार इत्यभेदावगाहिप्रत्यभिज्ञाबाधिका किं न स्यादित्यर्थः अत्र उत्पत्त्यादिप्रतीत्यभेदावगाहिप्रत्यभिज्ञानयोर्व्बाध्य बाधकभावे विनिगमकमस्तीति येनप्रत्यभिज्ञानस्य बाधकत्वेनोत्पत्त्यादि प्रतीतिर्भ्रमत्वकल्पनाच्छब्दानित्यत्वं नसेत्स्यतीति भावः । नन्वेवमिति । एवमित्यस्य विवरणं विनिगमकाभावे इतिबाध्यबाधकभावे विनिगकाभाव इत्यर्थः विनाशाद्यीति । एवकारेण प्रत्यभिज्ञानव्यवच्छेदः कुत इति येन तद्बलाच्छब्दानित्यत्वं सिद्ध्येदिति भावः उत्पत्तीति । द्वयोर्भ्रमत्वकल्पनापेक्षया एकस्यैव भ्रमत्वकल्पनायान्याय्यत्वादित्यर्थःउभयस्यापि प्रमात्वे नोपपत्तिमाह अन्ये त्वित्यादिना विनिगमकेति बाध्यबाधकभावे विनिगमकाभावादित्यर्थः उभयोःउत्पत्त्यादि प्रतीतिप्रत्यभिज्ञानयोः एतद्विरुद्धार्थयोरुभयोः प्रमात्वमित्यर्थः अनयोरेकतरंबाध्यं विरुद्धार्थग्राहकत्वादिति भावः।प्रत्यभिज्ञानस्य।स एवायं गकार इति प्रत्यभिज्ञानस्य \गत्वेति\इदन्त्वावच्छिन्ने गत्वावच्छिन्नाभेदो भासते नतु तत्तद्व्यक्त्यभेद इतिगकारव्यक्तीनामुत्पत्त्यादि प्रत्ययबलेन नानात्वेऽपि गत्वेन रूपेणाभेदोऽस्त्येवेतिन क-

निगमकाभावे विनाशादि प्रत्ययस्यैव कुतोबाधितत्वमिति चेन्न उत्पत्तिविनाशप्रत्यययोरुभयोर्बाध्यत्वकल्पनापेक्षया प्रत्यभिज्ञानमात्रस्य बाध्यत्वकल्पनायां लाघवात्॥ अन्ये तु विनिगमकाभावादुभयोरेवप्रमात्वं कथमेतदिति चेत् प्रत्यभिज्ञानस्य गत्वावच्छिन्न भेदाभाव विषयत्वात्तथाच सतिगकारोऽयमितिस्यान्नतु सोऽयमितीति चेन्न सोऽयमित्यस्य तद्व-

---

स्या अपि प्रतीतेर्भ्रमत्वमिति भावः।शङ्कते।तथा सतीति। गत्वावच्छिन्नाभेदाभावविषयकत्वे सतीत्यर्थः। नन्विति। सोऽयमित्यत्र हि इदन्त्वावच्छिन्नेतद्व्यक्त्यभेद एव भासते नतु गत्वावच्छिन्नाभेद इति भावः। तद्वृत्तीति। सोऽयमित्यत्र तद्व्यक्त्यभेदोन विषयः किन्तु तद्व्यक्तिवृत्तिगत्वावच्छिन्नाभेदः।सचव्यक्त्योर्भेदेऽपि गत्वस्याभेदात्सम्भवत्येवेति भावः। गकारोऽयमिति। गकारोऽयमित्यत्र स्वरूपतः गत्वावच्छिन्नाभेदो विषयः नतु सोऽयमित्यत्रेवतद्व्यक्तिवृत्तिगत्वावच्छिन्नाभेद इति भावः। तद्वृत्तित्वेति। तद्वृत्ति तद्व्यक्ति वृत्तित्वानवगाहित्वादित्यर्थः तथाच गत्वे तद्व्यक्तिवृत्तित्वं यत्र न भासतेतत्र गकारोऽयमित्याकारः यत्रतु तद्व्यक्तिवृत्तित्वं भासते तत्र सोऽयमितिनसोय मित्यत्र गकारोऽयमिति प्रतीत्यापत्तिरि तिभावः ननु व्यक्तीनां भेदेऽपि जातेरभेदेनैवाभेदावगाहिप्रत्यय इति तवानुमत मेवत्वन्मतेसोऽयमित्यस्य तद्व्यक्तिवृत्तिगत्वजात्यवच्छिन्नाभिन्नोऽयमित्यर्थपर्य्यवसानात्तज्जातीयोऽयमित्याकारापत्तिःरित्याशङ्कते तथा सतीति। गत्वरूपजात्यवच्छिन्नाभेदविषयकत्वे सतीत्यर्थः। तज्जातीयोऽयमिति।तद्वृत्तिजात्यवच्छिन्नाभेदस्यैव तज्जातीयोऽयमिति प्रतीतिविषयत्वादिति भावः। जातित्वेति। यत्रजातित्वेनोपस्थित तद्व्यक्तिवृत्तित्वेनोपस्थित गत्वावच्छिन्नाभेदोभासते तत्रतज्जातीयोयमिति,यत्रतु तद्व्यक्तिवृत्तित्वे नैवोपस्थित गत्वावच्छिन्नाभेदस्तत्र सोऽयमित्याकार इति,न. तज्जातीयोऽयमित्याकारइति भावः आहुरित्यस्वरसोद्भावनं तद्बीजन्तुसोऽयंघट इति प्रत्यभिज्ञावलाद्घटादीनांस्थैर्य्यसिद्धिः सातु घटादीनां क्षणिकत्वेऽपि घटत्वे नैक्यादेवाभेदप्रत्ययोपपत्तेर्न तत्साधिकेति स्थै

त्तिगत्वावच्छिन्नाभिन्नोऽयमित्यर्थोङ्कारोऽयमित्यत्र च गत्वे
तद्वृत्तितानवगाहनात्तथा च सति तज्जातीयोऽयमिति स्या-
दिति चेन्न गत्वे जातित्वानवभासनादित्याहुः॥ भट्टास्तु श-
ब्दो नित्यो निस्पर्शद्रव्यत्वादात्मवदित्याहुः तन्न उक्तदोषा-
च्छब्दस्य द्रव्यत्वे मानाभावाच्च शब्दद्रव्यं साक्षात्सम्बन्धेनेन्द्रिया
ग्राह्यत्वाद्घटवदिति चेन्न अप्रयोजकत्वाच्छब्दस्य नीरूपद्र-
व्यत्वेन बहिरिन्द्रिय ग्रहापत्तेश्च अन्ये तु वर्णो नित्यो ध्वन्यस्त-

---

थ्यैमात्रमुच्छिद्यतेति तद्वाक्यभेदएव सोऽयमितिप्रतीतेर्व्विषयो वाच्यः तथा-
चैतस्याभ्रमत्वं विनानोपपत्तिरिति। यत्तु विजातीयवायुसंयोगस्य कार्य्यताव-
च्छेदकं कविषयकश्रावणत्वं शब्दनित्यत्वमते वाच्यम् तच्च विषयकत्वश्रावणत्व-
योर्व्विशेष्यविशेषण भावे विनिगमनाविरहः मन्मतेतु कत्वमेवेति तत्तुच्छ-
म् तन्मते विषयितासम्बन्धे न कव्यक्तेरेवावच्छेदकत्वात् अगृहीतकत्वख-
त्वादिरूप जातिक शब्दस्य कोलाहलतया तत्प्रत्यक्षासङ्ग्रहेण विषयितयां-
कत्वचत्वस्यावच्छेदकता सम्भवादिति वस्तुतस्तु तारत्वमन्द्रत्वरूप विरुद्धधर्म्मा
ध्यासाद्भेदसिद्धौ तन्नित्यत्वे मानाभावः अभेदावगाहि प्रत्यभिज्ञाया असम्भवा
त् य एव तारस्सएव मन्द्र इति प्रतीतेस्तारत्वमन्द्रत्वयोरविरोधेऽपि त प्रति
योगिकं तारत्वं तत्प्रतियोगिकंमन्द्रत्वञ्च विरुद्धमेव कत्वादिना सङ्करात् ता
रत्वादीनां कत्वादि व्याप्यानामननुगमेऽपि सजातीयसाक्षात्कारप्रतिवन्धक
तावच्छेदकशब्दवृत्तिजातित्वेन तेषामनुगमात्तार इत्यनुगतप्रतीत्युपपत्तिःस
जातीयेत्यस्यस्वाश्रयसजातीयेत्यर्थः लौकिकविषयतया मन्द्रसाक्षात्कारम्प्र-
ति स्वावच्छेदककर्णावच्छेद्यत्वरूपया समानावच्छेदकत्वप्रत्यासत्त्या तार-
स्य प्रतिवन्धकत्वमिति तारत्वे प्रतिवन्धकतावच्छेदकत्वमिति, नन्वत्रावच्छेद-
कत्वं न तत्पर्य्याप्त्यधिकरणत्वं मन्द्रवुभुत्साविरहविशिष्टतारत्वेनैव प्रतिवन्धक
तयातारत्वेऽपि तत्पर्य्याप्त्यधिकरणत्वाभावात् अवच्छेदककोटिप्रविष्टत्वविव-
क्षणे च तारसाक्षात्कारम्प्रति तारवुभुत्साविरहविशिष्टमन्द्रवुभुत्साविशिष्टमन्द्रत्वे-
न प्रतिवन्धकतया मन्द्रत्वेऽतिप्रसङ्ग इति चेन्नैवम् मन्द्रवुभुत्साविशिष्टत्वेनैव प्र

तिबन्धकत्वात् मन्द्रत्वभुक्तत्वेनैव सामानाधिकरण्य प्रत्यासत्त्याप्रतिबन्धकत्वे तु मन्द्रासत्त्वेपि तारप्रत्यक्षानापत्तेर्भुक्तितत्वेन प्रतिबन्धकत्वं तथाच मुख्यविशेष्यविषयाऽवच्छेदककोटिप्रविष्टत्वरूपावच्छेदकत्वस्य विवक्षणान्मन्द्रत्वेनातिप्रसङ्ग इति दिक् ॥ शब्दस्य द्रव्यत्वनित्यत्व वादिभट्टमतं दर्शयति । भट्टास्त्विति । निःस्पर्शेति निरूपशर्त्वं गन्धादौ व्यभिचारीति । द्रव्यत्वादिति । द्रव्यत्वमात्रंच घटादौ व्यभिचारीति निरूपशद्रव्यत्वादिति विशिष्टहेत्वनुधावनम् । उक्तदोषादिति । शब्दस्य नित्यत्वे उत्पत्तिविनाशप्रत्यययोरुभयोर्भ्रमत्वकल्पनमपेक्ष्य कस्याभेदावगाहिप्रत्ययस्यैव भ्रमत्वकल्पनायान्याय्यत्वादितिनित्यत्वे उक्तदोषादित्यर्थः तथाच प्रकृतानुमाने वाध इति भावः स्वरूपासिद्धिमप्याह । शब्दस्येति । नन्वनुमानमेव शब्दस्य द्रव्यत्वसाधकमित्याशङ्कते शब्द इति साक्षादिति । साक्षात्सम्बन्धत्वञ्चसंयोगसमवायान्यतरत्वम् । अप्रयोजकत्वादिति । अनुकूलतर्काभावादित्यर्थः प्रतिकूलतर्कमप्याह । शब्दस्येति । नीरूपेति शब्दो द्रव्यंभवेद्रूपिद्रव्यं वा भवेन्नीरूपद्रव्यम्बातत्रचरूपिद्रव्यत्वस्य प्रत्यक्षवाधितत्वात्नीरूपद्रव्यत्वमेवेति भावः । बहिरिति । बहिर्द्रव्यप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नम्प्रतिउद्भूतरूपत्वेन हेतुतया शब्दस्याप्रत्यक्षत्वापत्तेरित्यर्थः तथाच शब्दो यदि नीरूपद्रव्यंस्यात् बहिरिन्द्रियप्रत्यक्षविषयो न स्यात् रूपिद्रव्यत्वन्तु प्रत्यक्षवाधितमिति शब्दस्य द्रव्यत्वसाधने प्रतिकूलतर्क इति भावः वर्णातिरिक्तो वर्णव्यङ्ग्यो नित्यश्शब्दस्स्फोटः तस्यचोत्पत्त्यादि प्रत्ययाभावात् नित्यत्वेन तं दृष्टान्तीकृत्यान्येषामपिवर्णानां नित्यत्वमिति वैयाकरणमतं दर्शयति । वर्ण इति । शब्दमात्रस्यपक्षत्वे ध्वन्यात्मकशब्दे वाधः अंशतो भागासिद्धिश्च शब्दत्वसामानाधिकरण्येन साध्यसिद्धेरुद्देश्यतायान्तु स्फोटेन तन्मते सिद्धसाधनमतश्शब्द इतिविहाय वर्ण इत्युक्तम् अतएव पक्षातिरिक्तस्यैव दृष्टान्तत्वमिति मतेऽपि नक्षतिरितिध्येयम् । ध्वन्यन्येति । शब्दत्वमात्रस्य ध्वनौ व्यभिचारित्वात् ध्वन्यन्येति ध्वन्यन्यत्वञ्च घटादौ व्यभिचारीतिशब्दत्वादित्युम् अतएवेति । उत्पत्त्यादि प्रत्यक्षेणानुमानस्य वाधितत्वात् अप्रयोजकत्वाच्चेत्यर्थः दोषान्तरमप्याह । दृष्टान्तेति । दृष्टान्तासिद्धिमेवोपपादयति नहीति । प्रमाणेति । प्रत्यक्षादेरभावादिति भावः सः स्फोटः । वर्णकदम्बेति । वर्णसमूहेत्यर्थः आशुविनाशितया तृतीयक्षणवृत्तिध्वंसप्रतियोगितया । मिलनेति ।

श्रवणत्वात्स्फोटवदित्याहुः तदप्येतएव निरस्तम् दृष्टान्तासिद्धेश्च नहिवर्णान्यः स्फोटात्मकः प्रमाणसिद्धोऽस्तिनन्वस्तिनसः तथाहि पदानां वर्णकदम्बरूपाणामाशुतरविनाशितया मेलनासम्भवादप्रत्यक्षत्वं तावन्निरूढम् तथाच तदप्रत्यये कुतोर्थ प्रत्ययस्स्यात्तस्माद्वर्णाभिव्यङ्ग्यः पदस्फोटः कश्चिदभ्युपेयः यतोर्थप्रत्यय इति तदसत्सहि स्फोटस्तावद्वर्णव्यङ्ग्यः तावतां मध्ये यत्किंचिद्वर्णव्यङ्ग्यो वा तावद्वर्णाभिव्यक्तिव्यङ्ग्यो वा नाद्यः आशुतरविनाशिनां क्रमिकाणां तेषां मेलनासम्भवात् न द्वितीयः घकारमात्रोच्चारणे घटपदस्फोटप्रत्ययेर्थप्रत्ययापत्तेः वर्णान्तरवैफल्याच्च नान्त्यः तदसम्भवात् अथ

एकक्षणावस्थायित्वाभावादित्यर्थः । अप्रत्यक्षत्वमिति । पदानामिति प्राक्तनेनान्वयिप्रत्यक्षे विषयत्वेन कारणत्वादिति भावः । तथाचेति । पदानामप्रत्यक्षत्वेच तदप्रत्ययेपदाप्रत्यये व्याप्त्याद्यस्मरणेनानुमित्यादेरप्यभावादिति भावः। कथमिति । वृत्त्यापदजन्यपदार्थोपस्थितेरेव शाब्दबोधाङ्गत्वादिति भावः तस्मात् पदानामप्रत्यक्षत्वात् । पदस्फोट इति । तथाच तेनैव पदार्थोपस्थितिरिति भावः । तावद्वर्णेति । पदघटकीभूततावद्वर्णैर्व्यङ्ग्य इत्यर्थः तावतां पद घटकीभूतानां तावतामित्यर्थः। तावदिति । पदघटकीभूत तावद्वर्ण प्रत्यक्षव्यङ्ग्योवेत्यर्थः आशुविनाशिनां तृतीयक्षणवृत्तिध्वंसप्रतियोगिनाम् क्रमिकाणाम् तदधिकरणक्षणध्वंसाधिकरणक्षणोत्पत्तिकानाम् । मेलनेति । एकक्षणावस्थायित्वासम्भवादित्यर्थः आशुतरविनाशिनामपि युगपदुत्पन्नानांपुरुषीयज्ञानानां मेलनमस्तीति क्रमिकाणामिति क्रमिकाणामपि घटपटादीनां मेलनमस्तीति आशुतरविनाशिनामिति आशुतरविनाशिनोः क्रमिकयोरपिज्ञानयोर्मेलनमस्तीति आशुतरविनाशिनामिति बहुवचनोपपादनं । घकारेति । टकारमात्रोच्चारणेऽपीति द्रष्टव्यम् । वर्णान्तर इति । वर्णानां नार्थप्रत्यये उपयोगित्वं किन्तु स्फोटप्रत्यय एव तस्यच यत्किञ्चिदेकवर्णेनैवोपपत्तेः वर्णान्तरोपादानवैयर्थ्यादित्यर्थः। तदसम्भवादिति । पदघटकीभूत तावद्

पूर्व्वपूर्व्ववर्णगोचरसंस्कारसहचरितचरमवर्णो पदस्फोटव्यञ्जक इति चेत्तर्हि सएवार्थप्रत्यायकोभवतु कृतं स्फोटेन अथ पदप्रतीतिबलात्तत्सिद्धिरिति चेन्न तस्यक्रमविशेषवत्तावद्वर्णगोचरत्वात् तावद्वर्णगोचरप्रत्ययएव न सम्भवतीति चेन्न तावद्वर्णगोचरसंस्कारात्तत्समूहालम्बनरूपतावद्वर्णगोचरस्मरणसम्भवात् ननु तावद्वर्णमात्रं नपदं अर्थाप्रत्यायकत्वादन्यथा नदीदीनयोः पदयोरविशेषापत्तेः किन्त्वानुपूर्व्वीविशेषविशिष्टतावद्वर्णरूपं नच तत्प्रत्ययस्सम्भवतीति चेन्नघो-

---

र्णाभिव्यक्तीनामेकदाऽसम्भवादित्यर्थः प्रथमं घत्वनिर्व्विकल्पकं ततः घत्वविशिष्टबुद्धिः ततष्टत्वनिर्व्विकल्पकं ततष्टत्वविशिष्टबुद्धिरिति एकदा वर्णानामिव ज्ञानानामप्याशुविनाशितया यौगपद्यासम्भवादिति भावः । तद्व्यञ्जक इति । स्फोटव्यञ्जक इत्यर्थः सएव पूर्व्वपूर्व्ववर्णगोचरसंस्कारसहितचरमवर्णोपलम्भ एव कृतम् । व्यर्थंस्फोटेनेति तद्धेतोरेवास्तु हेतुत्वं किंतेनेतिन्यायेन पूर्व्ववर्णगोचरसंस्कारसहकृत चरमवर्णप्रत्यक्षेणैवार्थप्रत्ययोपपत्तेर्नतदन्यथानुपपत्त्या स्फोटकल्पनमिति भावः मास्तु अर्थप्रत्ययानुपपत्त्या स्फोटसिद्धिः पूर्व्वपूर्व्ववर्णसंस्कारसहकृतचरमवर्णाभिव्यक्तिव्यङ्ग्येन स्फोटेन पदप्रतीतिर्ज्जन्यत इति पदप्रतीत्यन्यथानुपपत्तिरेव स्फोटसाधिकास्यादित्याशङ्कते । अथेति । तत्सिद्धिः स्फोटसिद्धिः तस्य पदप्रत्ययस्य । क्रमेति । स्वाव्यवहितोत्तरवर्ती यः टः तदव्यवहितोत्तरवर्त्त्यमादिविषयत्वादित्यर्थः । न सम्भवतीति । वर्णानामाशुविनाशितया प्रत्यक्षात्मकस्तावद्वर्णगोचरः प्रत्ययोनसम्भवतीत्यर्थः प्रत्यक्षात्मकतावद्वर्णप्रत्ययासम्भवेऽपि स्मरणात्मकस्यैव तस्यसम्भव इत्याह । तावदिति । ननु तावद्वर्णगोचरस्मरणसम्भवेऽपि न तस्य पदरूपत्वं पदस्य तावद्वर्णमात्रानात्मकत्वादित्याह । नन्विति । तावद्वर्णेति पदघटकीभूततावद्वर्णमात्रमित्यर्थः । अर्थेति । केवल वर्णमात्रस्यार्थाप्रत्यायकत्वादित्यर्थः अन्यथा वर्णमात्रस्यार्थ प्रत्यायकत्वे । अविशेषापत्तेरिति । दीनपदादपि नदीविषयकशाब्दबोधापत्तेरित्यर्थः वर्णद्वयस्योभयत्राविशिष्टत्वादिति भावः दीनेत्यत्राप्यानुपूर्व्व्यासत्त्वादानुपूर्व्वीविशेषेति तत्प्रत्ययः आनुपूर्व्वीप्रत्ययः आनुपूर्व्वीगोचरसंस्कारा-

ष्टत्वं हि टस्यानुपूर्व्वी अस्तिच तस्य प्रत्यक्षत्वं घोत्तरं टं शृ-
णोमीति प्रतीतिरिति दिक्। नन्वर्थापत्तिरपि पृथक् मान-
मिति द्विःमानान्तरम् तथाहि पीनो देवदत्तो दिवा न भुङ्क्ते इ-
ति प्रत्ययानन्तरं दिवसाभोजिनः पीनत्वं रात्रिभोजनम-
न्तरेणानुपपन्नमिति तत्कल्पयति नचात्र प्रत्यक्षादिप्रमा-
णम् किन्त्वनुपपत्तिज्ञानम् सैवार्थापत्तिरिति चेन्न केवल
व्यतिरेकिणैवोपपत्तेः तथाहि देवदत्तो रात्रौ भुङ्क्ते दिवाभु-

भावेन तत्स्मरणस्याप्यभावादिति भावः। घोत्तरत्वं हीति। घाव्यवहितोत्तर-
त्वं हीत्यर्थः अनादौ संसारे सर्व्वस्यापि टकारस्य घोत्तरत्वात् अव्यवहितोत्तर-
त्वञ्च तद्व्यक्तिध्वंसाऽधिकरणक्षणध्वंसानधिकरणत्वे सति तद्व्यक्त्यधिकरणक्ष-
णध्वंसानधिकरणीभूतो यःक्षणस्तदुत्पत्तिकत्वम् यद्यप्येतस्य तत्तद्व्यक्तिघटि-
तत्वादननुगमस्तथापि स्वाव्यवहितोत्तरक्षणोत्पत्तिकत्वस्यसम्बन्धेन घवद्दत्वंबा-
ध्यम् सम्बधाननुगमस्य चादोषत्वाददोषः यत्तु टस्य घोत्तरत्वं घवृत्तीच्छादिम-
त्वं इच्छादिमत्ताच कालिकसम्बन्धेन नतु घवृत्तिज्ञानवत्त्वं तत् अपेक्षाबुद्ध्यात्म-
कज्ञानस्य क्षणचतुष्टयावस्थायित्वसम्भवेन तस्याव्यवहितोत्तरत्वघटकत्वासम्भ-
वादिति तन्न इच्छावत्त्वनिवेशेऽपि नदीदीनयोरविशेषापत्तेरवारणात् इच्छा-
विशेषनिवेशेच विशेषस्य दुर्न्निरूपत्वादिति तस्य घोत्तरत्वानुपूर्व्वीविशेषस्य प्र-
त्यक्षत्वम् अलौकिकप्रत्यक्षविषयत्वम्। घोत्तरंटमिति। घोत्तरत्वांशेऽलौ-
किकं टांशे लौकिकं श्रावणप्रत्यक्षंभवतीत्यर्थः। दिगिति। पदत्वम् आनुपू-
र्व्वीविशेषविशिष्टवर्णत्वं तथाच शाब्दबोधे आनुपूर्व्वीविशेषविशिष्टवर्ण-
ज्ञानत्वेन कारणत्वे वर्णविशिष्टानुपूर्व्वीविशेषज्ञानत्वेन कारणत्वमादाय
विनिगमनाविरहाद्वर्णज्ञानत्वेनानुपूर्व्वीज्ञानत्वेनच भिन्नभिन्न रूपेणैव
कारणत्वमिति सूचितम्। पृथगिति। अर्थापत्तिरपिप्रमाणम् अर्थापत्ति-
पदवाच्यमपिप्रमाणं पृथगस्तिप्रत्यक्षादिप्रमाणचतुष्टय भिन्नमस्तीत्यर्थः ते-
न न सिद्धसिद्धिव्याघातः तत् रात्रिभोजित्वं कल्पयति। नचात्रेति। अत्र रा-
त्रिभोजित्वज्ञाने प्रत्यक्षादीत्यादिनाऽनुमानादि परिग्रहः किन्त्वनुपपत्ति-
ज्ञानं प्रमाणमित्यनुषज्यते। सैवेति। अनुपपत्तिज्ञानरूपैव अर्थापत्तिरिति।

ज्ञानत्वेनसतिपीनत्वाद्यन्नैवंतन्नैव यथा केवलमभोजीति। अर्थापत्तिपदञ्चकेवलव्यतिरेकिण्येव नार्थान्तरमिति सङ्क्षेपः अविदितकर्तृकश्शब्दविशेष एव ऐतिह्यं नासयदि मानं तदा शब्द एव नोचेत्प्रमाणमेव नेत्युभयथापि न मानान्तरमिति सिद्धञ्चत्वारि प्रमाणानीति ननु सर्वमिदं प्रमात्वसिद्धौ स्यात् तदेवतावन्नसिद्धम् नहि तत्प्रत्यक्षंज्ञानस्याती-

---

अर्थापत्तिरूपं प्रमाणमित्यर्थः तज्जन्यप्रमापि अर्थापत्तिरित्येव व्यवह्रियत इति ध्येयम्। दिवेति। पीनत्वमात्रं दिवैवभोजिनिव्यभिचारीति दिवाभोजित्वेसतीति अभोजित्वस्य स्वरूपासिद्ध्यादिवाऽभोजित्वे सतीति विशिष्टमुपात्तं दिवाभोजित्वमात्रं चाभोजिनि अपीनेव्यभिचारीति पीनत्वादिति। यन्नैवमिति। यः रात्रौ न भुङ्क्ते नासौदिवाभोजित्वेसति पीनः यथा रात्रौदिवाऽभोजी अपीनश्चेति व्यतिरेकिणैव व्यतिरेक्यनुमानेनैव उपपत्तेः रात्रिभोजित्वज्ञानोपपत्तेः नार्थापत्त्याख्यं प्रमाणान्तरमुपेयमिति भावः ननु तथासति अर्थापत्तिः प्रमाणमिति व्यवहारः कथमतआह अर्थापत्तिपदञ्चेति। केवलेति। केवलव्यतिरेकिविशेषस्यैवेत्यर्थः नन्वनुमिनोमीत्यनुव्यवसायवदनुपपत्तिप्रभवताद्दशज्ञानोत्तरमर्थापयामीत्यनुव्यवसायादर्थापत्तित्वजातिसिद्धौ तदवच्छिन्नकरणतया प्रमाणान्तरत्वस्वीकारआवश्यकइत्यआह। सङ्क्षेप इति। अर्थापत्तित्वस्यानुमितित्वव्याप्यत्वोपगमादतएव ताद्दशज्ञानोत्तरं नानुमिनोमीति न धीरिति दिक् ऐतिह्यप्रमाणान्तर वादिमतं दूषयितुमाह। अविदितेति। विशिष्यानिर्णीतकर्तृकश्शब्दविशेषः इतिहासादि रूपः स एव ऐतिह्यमिति व्यवह्रियते तस्य प्रमाणान्तरत्वं दूषयति। सयदीति। शब्द विशेषः यदि प्रमाणम् यदि प्रमितिकरणं तदा शब्दएव प्रमाणं नत्वतिरिक्तं नोचेत् प्रमाणं न चेत् प्रमाणमेव न प्रमाणपदवाच्यमेव न उभयथा प्रमितिजनकत्वाजनकत्वाभ्याम् न मानान्तरम् न प्रत्यक्षादिप्रमाणेभ्यो भिन्नं तत्प्रमाणमित्यर्थः। चत्वारीति। प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दाएव प्रमाणानि नत्वतिरिक्तानीत्यर्थः इयता प्रबन्धेन प्रमाणं निरूप्य प्रामाण्यस्य परतोग्राह्यत्वं साधयितुमाह। नन्विति।

न्द्रियत्वादन्यथाज्ञानं ज्ञानं तज्ज्ञानानां ज्ञानमित्यस्यान्नत- विषयान्तरसञ्चार इति अत्रगुरवः स्वप्रकाशमेवज्ञानं घ- टादिकमिवस्वात्मानं स्वाधिकरणमात्मानञ्चविषयीकरोति अ- त एव सर्व्वमेवज्ञानं घटमहंजानामीत्याकारकम् इत्यञ्च ज्ञानस्यमिति मातृमेयतयैतिद्विः त्रिषयत्वात्त्रिपुटीप्रत्यक्ष- तेति प्रवाद इत्याहुः तन्न चक्षुर्ज्जन्यघटज्ञानादिस्वात्म- नोविषयीकर्त्तुमशक्यत्वाच्चक्षुषादिज्ञाने विषयेन्द्रियसन्निक- र्षयोरपि हेतुत्वात् नचोत्पद्यमानं ज्ञानपूर्व्वमस्तिसन्निक-

---

सर्व्वमिदंप्रमाकरणनिरूपणम् प्रमात्वसिद्धौ प्रमात्वज्ञानं विशिष्टबुद्धिं प्रति वि- शेषणज्ञानस्य हेतुतया प्रमात्वज्ञानं विनाप्रमाकरणत्वज्ञानासम्भवादिति भा- वःतदेवतु प्रमात्वमेवतु कुतस्सिद्धम् किंजन्यज्ञानविषयः तत्प्रमात्वम् प्रत्यक्ष- म् प्रत्यक्षगम्यम्तत्प्रत्यक्षं प्रमात्वप्रत्यक्षमिति वा तदर्थः। ज्ञानस्येति। प्रमा- त्वाश्रयज्ञानं विनाप्रमात्वज्ञानासम्भवात् प्रमात्वस्य ज्ञानघटितत्वादिति भा- वः ननु ज्ञानातीन्द्रियत्वमेव कुत इत्यत आह। अन्यथेति। ज्ञानस्य प्रत्यक्ष- त्वेविषयतत्सन्निकर्षयोस्सत्वात् ज्ञानधारैवस्यान्नतुघटपटादि विषयान्तरविष- यकंज्ञानं कदाचिदपिस्यादित्यर्थः अनुव्यवसायान्तरकल्पने प्रतीत्यनवस्था- पत्त्या व्यवसायएवानुव्यवसायः नत्वतिरिक्त इति ज्ञानस्य प्रत्यक्षत्वमेवेति गुरुमतंदर्शयति। अत्रगुरवे ति। स्वंप्रकाशते भासते यत् तादृशं ज्ञानंस्वात्मा- नं स्वस्वरूपं स्वाधिकरणं स्वस्यज्ञानस्याधिकरणं आत्मानंविषयीकरोतीत्य- र्थः। अतएवेति। ज्ञानस्यघटादिविषयज्ञानात्मविषयकत्वादेव। इत्यञ्चे ति। सर्वस्य व्यवसायस्यानुव्यवसायात्मकत्वे च ज्ञानस्य सर्व्वस्य ज्ञानस्य। मि- तीति। मितिर्ज्ञानम् माता आत्मा मेयंघटादि तद्विषयकत्वात् मिति मातृ मेयानां ज्ञानस्यैकसामग्रीकत्वादिति भावः। त्रिपुटीति।त्रयाणांपुटानां समा- हारः त्रिपुटीमिति मातृविषया इतियावत् तत्प्रत्यक्षतेत्यर्थः। चक्षुरिति। च- क्षुर्ज्जन्यंयत् घटज्ञानादि तेन स्वात्मनश्चक्षुर्ज्जन्यघटज्ञानस्वरूपस्य। विषये- ति। विषयस्य विषयेन्द्रियसन्निकर्षस्यच हेतुत्वादित्यर्थः विषयस्यासत्वमाह। नचेति। नहीत्यर्थः उत्पद्यमानं घटज्ञानादि। पूर्वमिति । पूर्व्वभाविन

ष्टं वा कथं चाक्षुषाऽऽत्मविषयकं ज्ञानं जायते चाक्षुषादि-ज्ञाने उद्भूतरूपवत एव द्रव्यस्य योग्यत्वादन्यथाऽऽका-शस्यापि चक्षुषाग्रहापत्तेः भट्टास्तु ज्ञानं तावत्स्वविषये ज्ञातताख्यं फलं जनयतीति निरूढं तेनैवानुमेयज्ञानमित्या-हुस्तदपि ज्ञाततया निरस्तत्वा अज्ञानरूपस्य साध्यस्याप्र-

---

एव कारणत्वादिति भावः सन्निकर्षस्यासत्वमाह । सन्निकृष्टश्चेति । यत्र विषयतया प्रत्यक्षं तत्पूर्वक्षणे तत्रविषयस्य सन्निकर्षस्यचापेक्षणो-यत्वेन उत्पद्यमाने तत्र तत्पूर्व्वक्षणावच्छेदेन तयोरभावात् अवच्छे-द्याधिकरणे सम्बन्धस्यावच्छेदकत्वानङ्गीकारादिति भावः ननु तन्मते ज्ञाने-न्द्रियसन्निकर्षस्य ज्ञानप्रत्यक्षहेतुत्वानभ्युपगमेन विषयतत्सन्निकर्षाद्य-घटितायाएवसामग्रीव्याप्तेरुपगमाद्‌ज्ञानस्य स्वप्रकाशकत्वेबाधकाभावः नचे-च्छादिप्रत्यक्षानुरोधिनात्मसमवेतमानसत्वावच्छिन्नम्प्रति मनस्संयुक्तसमवायस्य हेतुतया ज्ञान प्रत्यक्षे व्यभिचार इति वाच्यम् कार्य्याव्यवहितपूर्व्वक्षणा वच्छेदेन कार्य्याधिकरणे कारणाभावस्यैव व्यभिचारतयाऽवच्छेद्याधिकरणेऽ सम्बन्धस्यानवच्छेदकतया कार्य्याधिकरणेज्ञाने पूर्व्वक्षणावच्छेदेन कारण सत्वस्येवकारणाभाव सत्वस्याप्यनङ्गीकारेण व्यभिचारासम्भवादित्यत आह कथञ्चेति । चाक्षुषादीत्यादिनास्पार्शनपरिग्रहः स्पार्शनेऽप्युद्भूतरूपस्य प्रयो-जकत्वात् वायोरप्रत्यक्षत्वादितिभावः । अन्यथेति । रूपशून्यसम्बन्धस्यापि चक्षु षाग्रहे चक्षुषेत्युपलक्षणं त्वचापि ग्रहापत्तेरित्यपिद्रष्टव्यम् । केचित्तु चाक्षु-षादीत्यादि पदात्स्पार्शन परिग्रहः उद्भूतरूपवतदत्युपलक्षणमुद्भूतस्पर्शव-तदत्यपिद्रष्टव्यम् । स्पार्शने उद्भूतस्पर्शवत एव द्रव्यस्ययोग्यत्वादितिभावः तेन नात्मनोघटादि स्पार्शनेऽपि भानसम्भवं इति व्याचक्रुः ज्ञानं न प्रत्यक्षं अन-वस्थापत्तेः किन्त्वनुमिति ग्राह्यमिति भट्ट मतमाह । भट्टास्त्विति । स्वविषये ज्ञानविषये घटादावित्यर्थः । ज्ञाततेति । ज्ञातो घट इति प्रतीतेरितिभावः तत्र चज्ञानंनिमित्तकारणंघटादिकं समवायिकारणमसमवायिकारणन्तु नापेक्षि-तं भावकार्य्यस्य सा समवायिकारणकत्वमितिनियमस्यतु तैरनङ्गीकारादिति बोध्यम् तयैव ज्ञाततयैव ज्ञातताया इति नष्टे घटेऽपि ज्ञातोघटइतिप्रतीतेस्त-

सिद्धस्त्वनुमानासम्भवाच्च उच्यते मनसैवज्ञानं गृह्यते योग्यत्वात् नचैवं तज्ज्ञानमपिस्यादेवं तज्ज्ञानमप्यत्यनवस्था विषयान्तरसञ्चारसामग्र्याः प्रतिबन्धनेकस्यचिज्ज्ञानस्यमनसाऽग्रहात्तत्प्रतिबन्धकत्वे किंनियामकमिति चेत् फलानुदयएवेति सङ्क्षेपः तथापि तस्य प्रामाण्यं केन गृह्यते न तदनुमानं गृहीतुंशक्यं साध्याप्रसिद्धेः अत्र भट्टाः ज्ञाततया ज्ञानानुमितिर्ज्ञायमानाप्रामाण्यमपि विषयीकरोतीत्या-

---

त्वसमवायिकारणस्य घटस्यासत्वेन ज्ञातताया जननासम्भवात् स्वरूपसम्बन्धरूपंज्ञानविषयत्वमेव ज्ञातो घट इति प्रतीतिविषय इति ज्ञाततायां प्रमाणाभावेन तेन हेतुना ज्ञानानुमानासम्भवादिति भावः साध्याप्रसिद्धिमप्याह। ज्ञानरूपस्येति। साध्यप्रसिद्धिर्हि अनुमानाङ्गम् प्रकृतेतु ज्ञानरूपस्य क्वचिदप्यप्रसिद्धत्वाज्ज्ञाततायां तन्निरूपितव्याप्तेरग्रहात्नतया तदनुमानसम्भव इतिभावः तस्मादज्ञानस्याप्रत्यये तद्घटितमूर्त्तिकस्य प्रमात्वस्य दुर्ज्ञेयत्वमिति पूर्व्वपक्षे समाधानमाह। उच्यत इति। योग्यत्वात् मनसो योग्यत्वात् नचैवं ज्ञानस्यमनोयोग्यत्वे तद्ज्ञानमपि ज्ञानज्ञानमपि एवं तद्ज्ञानज्ञानमपि ज्ञानज्ञानज्ञानमपि। अनवस्थेति। सर्व्वत्रविषयतत्सन्निकर्षरूपायास्सामग्र्यास्सत्वादितिभावः उत्तरयति। विषयान्तरेति। घटादिविषयकज्ञानसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वेनेत्यर्थः मानससामग्र्यादुर्व्वलत्वादिति भावः। फलेति। सर्व्वत्रमानससामग्र्यास्सत्वेनइतरसामग्र्यपेक्षया तस्या एव दुर्व्वलत्वोपगमादितिभावः शङ्कते। तथापीति। तथापि ज्ञानस्य प्रत्यक्षगम्यत्वेऽपि तस्यज्ञानस्य तत्प्रामाण्यमनुमानेन इदं ज्ञानं प्रमासमर्थप्रवृत्तिजनकत्वादित्यादिरूपेण। साध्येति। साध्यस्य प्रामाण्यस्य। ज्ञाततयेति। घटो ज्ञानवान् ज्ञाततावत्त्वादित्यादिना ज्ञानविधेयकानुमितिर्ज्ञायमाना घटत्ववतिघटत्वप्रकारकत्वरूपप्रामाण्यमपि विषयीकरोतीत्यर्थः ततः ज्ञानमात्रनिरूपितव्याप्तेः नतु तत्प्रमात्वमपि तस्यज्ञानस्य प्रमात्वमपि सिद्धेदित्यनेनान्वयि ननु ज्ञानत्ववत् प्रमात्वग्रहे बाधकाभाव इत्यतआह। साध्यतेति। ननु रूपान्तरेण नतु साध्यतावच्छेदकरूपेण ननु तद्विधेयकानुमितौ तद्व्याप्यवत्तापरामर्शो हेतुः ननु तद्धर्म्मावच्छिन्नविधेयकानुमितौ इतिरू

क्तस्तन्न ज्ञाततयाहि ज्ञानमात्रस्य व्याप्तिर्गृहीता प्रमात्वरवि-शिष्टस्य वा नाद्यः ततो ज्ञानमात्रं सिध्येन्नतु प्रमात्वमपि साध्यतावच्छेदकरूपेण साध्यं व्याप्त्यासिध्येन्नतुरूपान्तरेण अन्यथावन्हिव्याप्योधूम इति ज्ञानद्रव्यत्वेन दीपत्वेन वा दहनसिद्ध्यापत्तेः नान्यः व्यभिचारात्साध्याप्रसिद्धेश्च गुरवस्तु-स्वप्रकाशमहिम्ना स्वमिवस्वप्रामाण्यमपि सिध्यतीत्याहुः तन्न स्वप्रकाशताया असिद्धेः किञ्चैवं ज्ञाने प्रामाण्यसंशयोऽपिनस्यात् ज्ञानग्रहे प्रामाण्यानिश्चयान्निश्चितेच संशयायो-

---

पान्तरेणापि तज्ज्ञानमतआह। अन्यथेति। अन्यथा साध्यतानवच्छेदकरूपेणाप्यनुमितौ भाने। दहनेति। इदन्तु लाघवज्ञानेतर बाधातिरिक्तस्थले बोध्यम् तेन वन्हिव्याप्यधूमवान् पर्व्वत इति परामर्शादपि महानसीय बन्हौलाघवमिति लाघवज्ञानबलान्महानसीय वन्हिभिन्नवन्ह्यभाववानितीतर बाधज्ञानबलाच्च महानसीयवन्हित्वादिनाऽनुमितावपि न क्षतिः तत्र वन्हित्वादिना महानसीयवन्हिभानोपगमे पर्व्वतो महानसीयवन्हिमान्नवेति संशयापत्तेरितिध्येयम्। व्यभिचारादिति। भ्रमाहितज्ञाततायां व्यभिचारादित्यर्थः नच ज्ञानतेव प्रमिततापि स्वीकार्य्येति वाच्यम्। एवं सत्यप्रमितताम्पि स्वीकृत्याप्रामाण्यस्यापि स्वतोग्राह्यत्वापत्तेरिति एवं प्रमात्वस्य कुत्रापिदुर्ग्रहत्वेन तद्धर्म्मविशिष्टनिरूपित व्याप्तेरपिदुर्ग्रहत्वमाह साध्येति। स्वमिवेति। ज्ञानमिवस्वः प्रामाण्यमपि स्वनिष्ठं प्रामाण्यमपि विषयी भवतीति मितिमात्मेवरूपत्रिपुटीप्रत्यक्ष वादि मते घटत्ववतिघटत्वप्रकारकत्वरूप प्रामाण्यमपि भासतएवेति भावः। स्वप्रकाशतायाइति। विषयतत्सन्निकर्षयोः प्रत्यक्षहेतुतया स्वस्मिन्स्वविषयकत्वासम्भवादितिभावः। किञ्चैवमिति। एवं प्रामाण्यस्यस्वतोग्राह्यत्वे। ज्ञानइति। इदं ज्ञानं प्रमा नवेतिप्रामाण्यसंशयो न स्यादित्यर्थः ननु तत्र प्रामाण्यानिश्चयान्न संशयानुपपत्तिरतआह। ज्ञानग्रहइति। निश्चयात् प्रामाण्यस्य निश्चयात् अयं घट इति ज्ञानोत्तरंहि इदंज्ञानं प्रमा नवेति प्रामाण्यसंशयः तत्रायंघट इति ज्ञानस्य स्वप्रकाशतया स्वविषयकत्वेन स्वनिष्ठ-

गाद्ग्रहे स्वप्रकाशतायाघाताद्धर्म्मिज्ञानाभावाच्च समानधर्म्मवत्तया धर्म्मिज्ञानस्यान्वयव्यतिरेकाभ्यां संशयहेतुतावधारणात्। मुरारिमिश्रास्तु तद्विशेष्यकत्वे सतित त्प्रकारकत्वं प्रामाण्यम् तच्च प्रथमानुव्यवसायेनैव गृह्यते तथाहि घटत्ववाँस्तावद्व्यवसायोपनीतः अतः तद्विशेष्यकतासंसर्गरूपाज्ञाने मनसागृह्यते तद्विशेषणस्य तद्वतः पूर्व्वमुपस्थितत्वात् नहि मनसोवहिरर्त्थ प्रकाशकताऽसामर्त्थ्यमुपनयस्यसहकारेण तस्य वहिरर्त्थप्रकाशकत्वात् कथमन्यथा कविकाव्यमू-

---

प्रामाण्यस्यापि निश्चयादितिभावः निश्चिते प्रामाण्ये संशयायोगात् प्रामाण्यस्य संशया योगात् तन्निश्चयस्य तत्संशयप्रतिवन्धकत्वादितिभावः ननु यत्र प्रामाण्यसंशयस्तत्रजातमपि घट ज्ञानं न स्वविषयकमिति तत्र प्रामाण्याग्रहेन दोषइत्यतआह। अग्रहइति। ज्ञानस्याग्रहे इत्यर्त्थः। स्वप्रकाशतायाइति। यदि तत्र घटज्ञानं न स्वविषयकं तदा त्रिपुटी प्रत्यताव्याघात इत्यर्त्थः तुष्यतुदुर्ज्जन इतिन्यायेनाह। धर्म्मीति। इदं ज्ञानंप्रमा नवेतिसंशये घटज्ञानरूपधर्म्मिज्ञानाभावात्तद्धर्म्मिकप्रामाण्य संशयासम्भवादिति भावः ननु तद्वतोरिति न्यायेन धर्म्मीन्द्रियसन्निकर्षस्यैव हेतुत्वं नतु धर्म्मिज्ञानस्येत्यतआह। समानेति। तत्कोटि साधारणधर्म्मवत्तया धार्म्मि ज्ञानस्य तत्कोटिसंशयहेतुत्वावधारणादित्यर्त्थः। अन्वयेति। तुरगादौ वेगेनगच्छतोऽनेकवृक्षेन्द्रिय सन्निकर्षेऽपि यस्यैवधर्म्मिणोज्ञानं तत्रैव पनसत्वादिसंशयो नान्यत्रेति संशयो धर्म्मिनियमार्थं धर्म्मिज्ञानहेतुत्वादितिभावः नच तत्रापि विषयमाहात्म्यादेरेवधर्म्मिज्ञानहेतुत्वमुपेयं तदेवसंशयहेतुरितिवाच्यम्। तथापि यत्कोट्यासह भूयस्सहचारी यस्मिन् धर्म्मे गृहीतः यत्कोटिसहचरितानेकधर्म्मोपलम्भो वा यत्र तद्धर्म्मवत्तया धर्म्मिज्ञानस्योत्कटकोटिकसंशयम्प्रति हेतुतया यद्विशेषयोरिति न्यायेन संशयसामान्ये धर्म्मिज्ञानस्य हेतुत्वात्प्रामाण्यांशेउभयकोटिकसंशयम्प्रति धर्म्मिज्ञानस्यहेतुत्वावश्यकत्वाच्चेति तथाच धर्म्मिज्ञानस्य संशयहेतुतया संशयपूर्व्वं ज्ञानग्रहआवश्यकस्तेनच प्रामाण्यस्य विषयीकरणे संशयायोगः अविषयीकरणेतु तदप्रामाण्याग्राहक यावद्ज्ञानग्राहकसामग्री-

त्मभूतं ज्ञानं कथञ्चाऽनुव्यवसाये विषयभानं घटत्वमपि व्यव-सायोपनीतमतस्तत्प्रकारताविषये तावत्सुग्रहेत्युभयस्यैकत्रग्र-हेण गृहीतप्रामाण्यमिति तदपि न एवंहि तद्वद्विशेष्यकत्वं तत्प्रकारकत्वञ्च गृहीतं नचैतावदेवप्रामाण्यं किन्तु तद्वद्वि-शेष्यकत्वविशिष्ट तत्प्रकारकत्वम् नच तद्वद्विशेष्यकत्ववैशि-

---

ग्राह्यत्वरूपंस्वतस्त्वं न प्रामाण्यस्येति भावः तच्च तद्वद्विशेष्यकत्वेसति तत्प्र-कारकत्वरूपं प्रामाण्यञ्च । प्रथमेति। ग्राह्यप्रामाण्याश्रय विषयकेनघटमहंजा-नामीत्याकारकप्राथमिकज्ञानेनेत्यर्थः विशेष्यकत्वप्रकारकत्वांशग्रहेऽविवादात् प्रामाण्यग्रहस्तद्दलग्रहपर्य्यवसन्न इति तद्ग्रहमेवादावुपपादयति। तथाही-ति । व्यवसायेति व्यवसायएवात्र प्रत्यासत्तिरितिभावः अतः घटत्ववतः प्रागु-पस्थितेनेत्यर्थः तद्वद्विशेष्यकताघटत्ववद्विशेष्यकता संसर्गतारूपाघटत्ववद्वि-शेष्यकतासम्बन्धेन ज्ञानोपरिभासते विशेषणस्यतद्वतः घटत्ववतः इदन्तु सा-मान्यतो विशिष्टबुद्धौ विशेषणधियो हेतुत्वादनुपस्थितयोर्विशेष्यत्वप्रकारकत्व-योर्भानानुपगमाभिप्रायेण वस्तुतो प्रतियोगित्वयोरिवानुपस्थितयोरपि तयोः प्रकारतया भाने बाधकाभाव इति ध्येयम् । नचेति। वह्निः पदार्थविषयक ज्ञानासामर्थ्यम् अन्यथोऽभयस्यापिं विप्रकृष्टघटोपलब्ध्यापत्तेरिति भावः अन्य-था उपनयसहकारेण वह्निविषयकज्ञानजननासामार्थ्ये । कथेति। वाक्यप्र-योगे वाक्यार्थज्ञानस्य हेतुतया मनसैव तत्र वाक्यार्थज्ञानादिति भावः अ-नुव्यवसाये घटमहं जानामीत्याकारकानुव्यवसाये। विषयेति। घटादेर्भा-नमित्यर्थः घटत्ववद्विशेष्यकत्वग्रहसुपपाद्य घटत्वप्रकारकत्वग्रहसुपपादयति घटत्वमपीति विषये बिषयावच्छेदेन। सुग्रहेति। संसर्गरूपासुग्रहेत्यर्थः उ-भयस्य घटत्ववद्विशेष्यकत्वस्य घटत्वप्रकारकत्वस्य च एकत्र ज्ञाने ग्रहेण ग्रहस-म्भवेन एवंहि उक्तप्रकारेण हि एतावदेव तद्वद्विशेष्यकत्वं तत्प्रकारकत्वमेव। किन्त्विति। अन्यत्र घटत्ववद्विशेष्यकत्वस्यान्यत्र घटत्वप्रकारकत्वस्य च प्रामा-ण्यापत्तेः सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन तद्वद्विशेष्यकत्व विशिष्टतत्प्रकारकत्वमेव प्रामाण्यस्वरूपमितिभावः। पूर्व्वमिति। विशिष्टबुद्धौ विशेषणधियो हेतुत्वा-दिति भावः विशेष्यताप्रकारतयोः प्रकारतया भानस्यैव प्रामाण्यभानतया

ष्टमनुव्यवसायो गृहीतुमर्हति तद्वद्विशेष्यकत्वस्य पूर्व्वमनुपस्थिते: संसर्गविधया हि विशेष्यताप्रकारता च भासते किञ्चैतदपि न प्रामाण्यम् वह्निगुञ्जयोर्गुञ्जावह्नी इति भ्रमेऽतिव्याप्ते: अस्ति हि तत्र वह्निविशेष्यकत्ववह्नित्वप्रकारकत्वञ्च किन्तु तद्वद्विशेष्यकत्वावच्छेदेन तत्प्रकारकत्वमित्युक्तम् नचावच्छेद्यावच्छेदकभाव: प्रथमं गृहीतुं शक्य: तद्वद्विशेष्यकत्वस्य पूर्व्वमप्रतीते: अत्रोच्यते आस्तां तावत् प्रथमानुव्यवसायेन प्रामाण्यग्रहो द्वितीयेनतुस्यात्तद्वद्विशेष्यक-

---

संसर्गविधया तज्ज्ञानेऽपि न प्रामाण्यभानमितिभाव: ननु प्रकारताविशेष्यतयो: संसर्गतया भानमेव प्रामाण्यभानं वाच्यमतआह । किञ्चेति । एतदपि तद्वद्विशेषकत्वविशिष्टं तत्प्रकारकत्वमपि । वन्हीति । यत्र वन्हौ गुञ्जात्वभ्रम: गुञ्जायाञ्चवन्हित्वभ्रमस्तत्रातिव्याप्तिरित्यर्थ: अतिव्याप्तिमुपपादयति । अस्तिहीति । वन्हिविशेष्यकत्वं गुञ्जात्वप्रकारवत्वावच्छेदेन गुञ्जाविशेष्यकत्वावच्छेदेनच वन्हित्वप्रकारकत्वम् । किन्त्विति । तत्प्रकारकत्वं प्रामाण्यमित्यनुषज्यते वन्हिगुञ्जापुञ्जयोर्गुञ्जापुञ्जवन्हीतिभ्रमेच गुञ्जाविशेष्यकत्वावच्छेदेन वन्हित्वप्रकारकत्व सत्वेऽपि वन्हित्ववद्विशेष्यकत्वावच्छेदेन वन्हित्वप्रकारकत्वाभावान्नातिव्याप्तिरितिभाव: । तद्वदिति । प्रकारतया संसर्गतया वा विशेष्यकत्वस्य प्रकारकत्वस्य चानुव्यवसाये भानेऽपि विशिष्टे वैशिष्ट्यमिति न्यायेन विशिष्टवैशिष्ट्यबोधे विशेष्यतावच्छेदकप्रकारनिर्णयस्य हेतुतया तद्वद्विशेष्यकत्वप्रकारकनिर्णयं विना तद्वद्विशेष्यकत्वावच्छेदेन तत्प्रकारकत्वरूप प्रामाण्यभानं सम्भवतीतिभाव: स्वमतेन प्रामाण्यग्रहमुपपादयति अत्रोच्यतइति । द्वितीये नत्विति । अनुव्यवसायेनेत्यनुषज्यते प्रथमं अयंघट इति ज्ञानं ततो ज्ञानज्ञानत्वे इति निर्व्विकल्पकं ततो घटमहं जानामीत्यनुव्यवसायस्ततो व्यवसायस्य नष्टत्वाद्घटोऽयमिति व्यवसायस्तत्र घटमहं जानामीत्यनुव्यवसायस्तेनप्रामाण्यंगृह्यत इत्यर्थ: । उपस्थितेरिति । तथाच तद्वद्विशेष्यकत्वावच्छेदेन तत्प्रकारकत्वग्रहे बाधकाभाव इति भाव: अवच्छिन्नत्वञ्च अरूपसम्बन्धरूपं बोध्यम् । नचैवमिति । धर्म्मिज्ञा-

त्वस्य पूर्व्वं प्रथमानुव्यवसायेनोपस्थितेः नचैवं प्रामाण्यस्यानु-व्यवसायगम्यत्वे प्रामाण्यसंशयो न स्यादितिवाच्यम् दोषव-शाद्यत्रप्रामाण्यं नानुव्यवसायेन गृहीतं तत्र संशयसम्भवा-त्अन्यथा पुरुषत्वसंशयोपि न स्यात्तस्य चक्षुर्ज्ञानत्वात् न-चैवं प्रामाण्यस्य स्वतोग्राह्यत्वमागतं असतिप्रतिबन्धके या-वत्स्वाश्रयानुव्यवसायग्राह्यत्वंहि मिश्रमते स्वतोग्राह्यत्वं त-च्चन प्रथमानुव्यवसायेनाग्रहात् एवञ्च साध्यप्रसिद्धावनुमान-

---

नस्य संशयहेतुतया ज्ञानग्रहे प्रामाण्यग्रहात् संशयो न स्यादित्यर्थः । दोषेति । अनभ्यासदशापन्नत्वरूपदोषेत्यर्थः । संशयेति । प्रामाण्यसंशयेत्यर्थः ननु साम-ग्रीसत्वे कुतोन निश्चय इत्यतआह । अन्यथेति । तद्योग्यस्य तेनावश्यं ग्रहे इत्य-र्थः तस्य पुरुषत्वस्य चाक्षुषसामग्रीसत्वे पुरुषत्व चाक्षुषसामग्रीसत्वे पुरुषत्व चाक्षुषोत्पत्तौ पुरुषत्वसंशयो न स्यादित्यनायत्यासंशयजनकदोषस्य निश्चयवि-घटकत्वं वाच्यमितिभावः नचैवम् असतिदोषे अनुव्यवसायग्राह्यत्वे उत्तरयति असतीति ! यावदिति । स्वाश्रयाः प्रामाण्याश्रयाः तदनुव्यवसायायावन्तस्त-द्ग्राह्यत्वं मिश्रमतं स्वतस्त्वमित्यर्थः द्वितीयानुव्यवसायेन प्रामाण्याग्रहान्नै-यायिकमते सिद्धसाधनमतो यावदिति प्रामाण्याभाववत्तानिश्चयकाले प्रा-माण्याग्रहाद्बाधवारणायासति प्रतिबन्धक इति इत्यञ्च प्रामाण्यग्रहप्रतिब-न्धकाभाववत्कालीनयावत्स्वाश्रयानुव्यवसायग्राह्यत्वं मिश्रमते स्वतस्त्वं बोध्यम् । तच्च ईदृशं स्वतोग्राह्यत्वञ्च नास्मन्मते इतिविशेषः एवञ्च द्वितीयानुव्यवसायेन क्वचित्प्रामाण्यग्रहेच साध्यप्रसिद्धौ प्रामाण्यरूप साध्यप्रसिद्धौ तद्ग्राहकम् प्रा-माण्यग्राहकम् । इदमिति । द्वितीयानुव्यवसायेनागृहीत प्रामाण्यकंपुरुष-ज्ञानमित्यर्थः प्रमापुरुषत्ववति पुरुषत्वप्रकारकम् । करादिमतीति । करादि-मद्विशेष्यकत्वे सति पुरुषत्वप्रकारकज्ञानत्वादित्यर्थः स्थाणौ पुरुषत्वभ्रमे व्य-भिचारवारणाय करादिमद्विशेष्यकत्वे सतीति पुरुषविशेष्यकद्रव्यत्वप्रकारक-ज्ञाने व्यभिचारवारणाय पुरुषत्वप्रकारकज्ञानत्वादिति विशिष्टहेत्वनुधावन-म् । सम्प्रतिपन्नवत् द्वितीयानुव्यवसायेन गृहीतप्रामाण्यकपुरुषज्ञानवदित्यर्थः पुरुषज्ञानभिन्नस्य दृष्टान्तत्वे चान्वयदृष्टान्ताभावाद्व्यतिरेकीत्याह । यद्वेति ।

मपि तद्ग्राह्यम् तद्यथा इदं पुरुषज्ञानं प्रमाकरादिमिति-पुरुषत्वप्रकारकज्ञानत्वात्सम्प्रतिपन्नवत् यद्यायन्नैवं तन्नैवं यथा घट इति केवलव्यतिरेकी अन्ये तु प्रथममप्रामाण्याभाव एव प्रामाण्यं व्यतिरेकिणासाध्यं नच साध्याप्रसिद्धिः नहि व्यतिरेकिणासाध्यहेत्वोर्व्याप्तिर्गृह्यते किन्तु तदभाव हेत्वभावयोः किं तदप्रसिद्ध्या नच साध्याप्रसिद्धौ तदभावाप्र-

---

यन्नपुरुषत्ववति पुरुषत्व ज्ञानं तन्न करादिमतिपुरुषत्वज्ञानं यथा स्थाणौपुरुषत्वभ्रम इति व्यतिरेकीत्यर्थः। प्रथममिति। द्वितीयानुव्यवसायेन प्रामाण्यग्रहात्पूर्वं तदभाववतितत्प्रकारकत्वरूपभावरूपा प्रामाण्याभावएव व्यतिरेकिणासाध्यतइत्यर्थः तदप्रसिद्ध्या साध्याप्रसिद्ध्या तदभावाप्रसिद्धिः साध्याभावाज्ञानं तस्य साध्याभावस्य प्रतियोगिरूपत्वात् अप्रामाण्यरूपत्वात्। नचेति। नहीत्यर्थः तयाच तदभावत्वनैव ज्ञानेप्रतियोगिज्ञानंकारणमिति भावः नन्वेवं कथमप्रामाण्याभावानुमितिरत आह। एवञ्चेति। यद्व्यापकतया यस्यभावरूपा प्रामाण्यस्य व्यापकतया हेत्वभावो गृह्यते तेन हेतुनातस्याभावः अप्रामाण्यस्याभावःसिध्यतीति अप्रामाण्याभावज्ञानं विनाप्यप्रामाण्याभावानुमितिरिति भावः। नचसाध्येति। विशिष्टबुद्धौ विशेषणधियो हेतुत्वादिति भावः। अप्रामाण्येति। ज्ञानेऽप्रामाण्याभाव इत्याकारिकायामित्यर्थः साध्यविशेष्यकानुमितौ साध्यप्रसिद्धेरनङ्गत्वादिति भावः। आस्तामिति। प्रथममप्रामाण्याभावानुमितिरास्ताम् तद्वतीति। उक्तैवेति। द्वितीयानुव्यवसायेन प्रामाण्यग्रहानन्तरमन्वयिना प्रामाण्यानुमितिरेकगतिरित्यर्थः अयभावः निष्फलप्रवृत्तिप्रति गृहीतप्रामाण्यकनिश्चयत्वेन हेतुत्वेऽभावरूपप्रामाण्यनिवेशे गौरवात् भावरूपं तद्वति तत्प्रकारकत्वरूपं प्रामाण्यमेव निवेशनीयम्। तस्यच प्रथमं साध्याप्रसिद्ध्यादिना दुर्ग्रहत्वान्नानुमानेन प्रथमंप्रवृत्त्युपयोगिप्रामाण्यग्रह इति ननु ज्ञानं हि द्विविधं तदभाववति तत्प्रकारकं तद्वतितत्प्रकारकंच तत्र तदभाववतितत्प्रकारकत्वाभावरूपाप्रामाण्याभावस्सिध्यस्तद्वति तत्प्रकारकत्वमादायैवपर्य्यवस्यति। व्यापकतानवच्छेदकरूपेण भानानुपगमेतु तत्प्रकारके तदभाववति तत्प्रकारकत्वाभावस्य तदभावविशे-

सिद्धिः प्रतियोगिज्ञानसाध्यत्वादभावज्ञानस्येति वाच्यम् तस्य प्रतियोगिरूपत्वात् नच प्रयियोगिज्ञानेऽप्यभावज्ञानं कारणं प्रमाणाभावात् एवंचज्ञानव्यापकतया हेत्वभावोगृहीत तेन हेतुना तदभावंसाध्यतीति नच साध्याज्ञाने कथं त-

ष्यकत्वाभावमात्रपर्य्यवसायितया तदभाववद्विशेष्यकत्वेसति तद्विशेष्यकत्वेन हेतुना तद्वतितत्प्रकारकत्वं तद्वद्विशेष्यकत्वमात्रं पर्य्यवसन्नं सिध्यतीति चेन्न तथापि तद्वद्विशेष्यकत्वरूप साध्याप्रसिद्धेः। प्राग्भावीयसंस्कारादट्टष्टविशेषोद्बोधकसहकृतात् स्मृत्युपगमेतु समर्थप्रवृत्तिजनकत्वरूपान्वयेनैवोपपत्तौ किमनयाकुसृष्ट्याअपूर्व्व चैत्रत्वादिघटित प्रामाण्यग्रहे प्राग्भवीयसंस्कारासम्भवाच्च नकिञ्चिदेतत् किञ्चप्रामाण्याभावरूपमपि प्रामाण्यं प्रथमं हेतुज्ञाने दुर्ग्रहमित्याह । किञ्चेति। करादिमद्विशेष्यकत्वेसति पुरुषत्वप्रकारकज्ञानत्वं हेतुः अप्रामाण्याभावगृहे हेतुः केनग्राह्यं किंजन्यज्ञानविषयः। अनुव्यवसायेनेति। उक्तन्यायेन द्वितीयानुव्यवसायेनेत्यर्थः तत्प्रकारकत्वगृहः पुरुषत्वप्रकारकत्वगृहः। यत इति। करादिमतिपुरुषत्वज्ञानत्वग्राहकेणानुव्यवसायेन पुरुषत्ववतिपुरुषत्वप्रकारकत्वगृहसम्भवादित्यर्थः तमपहाय हेतुग्राहकेण पुरुषत्ववतिपुरुषत्वप्रकारकत्वगृहमपहाय। एषकुसृष्टीति। अनुव्यवसायेन करादिमद्विशेष्यकत्वेसति पुरुषत्वप्रकारकत्वगृहेसति तेन प्रामाण्यानुमानमिति अनुमानकुसृष्ट्यादर इत्यर्थः सर्व्वज्ञानानां यथार्थत्वात्तत्प्रकारकज्ञानत्वमेव प्रमात्वमिति प्राभाकरमतं दर्शयति। अन्ये त्विति । तत्प्रकारकज्ञानत्वमेवेत्येवकारेण तद्वतीत्यस्यव्युदासः। नचेति। शुक्ताविदंरजतमिति ज्ञानस्यापि रजतत्वप्रकारकत्वेन तदपि रजतत्वांशे प्रमास्यादित्यर्थः। तदसिद्धेरिति। रजतत्वप्रकारक शुक्तिज्ञानासिद्धेरित्यर्थः तदसिद्धिमेव विवृणोति। नहीति। शुक्तौ रजतत्वं नास्तीति कथं तत्ररजतत्वप्रकारकंज्ञानम् । विषयाभावेन लौकिकप्रत्यक्षाद्यभावादिति भावः मानमस्ति प्रमाणमस्ति व्यवहारानुपपत्तिरेव मानमिति शङ्कते। कथन्तर्हीति । रजतत्वप्रकारक शुक्तिज्ञानासिद्धावित्यर्थः व्यवहारः शब्दप्रयोगः तत्र व्यवहर्त्तव्यज्ञानस्य हेतुत्वादिति भावः। तत्रेति। व्यवहर्त्तव्यतावच्छेदकासंसर्गाऽग्रह एव व्यवहारेकारणं नतु व्यवहर्त्तव्यता वच्छेद-

द्विशिष्टज्ञानरूपानुमिति: अप्रामाण्याभावविशेष्यकाया एवानुमितेरभ्युपगमादित्याहु: आस्तां तत्तथापि तद्वतितत्प्रकारकत्वग्रहे उक्तैवगति: किञ्च करादिमतिपुरुषत्वज्ञानं केनग्राह्यं अनुव्यवसायेनेति चेत्तर्हि पुरुषवतितत्प्रकारकत्वग्रह: केनवार्य्य तांयतस्तद्ग्रहमपहायैव कुसृष्टयादर इति अन्येतु तत्प्रकारकज्ञानत्वमेवप्रामाण्यम् । नच रजतत्वप्रकारकशुक्तिज्ञानमपिप्रमाणं स्यात्तदसिद्धे: नह्ययत्र यन्नास्ति तत्तत्प्रकारकज्ञाने मानमस्ति कथंतर्हि शुक्ताविदं रजतमिति व्यवहार इतिचेत् तत्र व्यवहर्त्तव्यतावच्छेदक रजतत्वासंसर्गाग्रहात् रजतत्वप्रकारकाशुक्तौ प्रवृत्तिरपि तत्रेष्टताव-

कप्रकारकंज्ञानं कारणमितिभाव: ननु प्रवृत्तिम्प्रति पुरोवर्त्तिनीष्टतावच्छेदकप्रकारकज्ञानस्य हेतुतया शुक्तिगोचररजतत्वज्ञानाभावे कथंतत्र रजतार्थिप्रवृत्तिरतआह । रजतत्वेति । तत्रेष्टतेति पुरोवर्त्तिनीष्टतावच्छेदकासंसर्गाग्रह एव प्रवृत्तिहेतु: नत्विष्टतावच्छेदकप्रकारकज्ञानं तद्धेतोरिति न्यायादिति भाव:। अथेति। भ्रमप्रमासाधारणप्रवृत्तिसामान्ये रजतत्वप्रकारकज्ञानस्यसत्यरजतस्थले प्रवृत्तिहेतुत्वेनावधारणात्कथं तेनविनाभ्रान्तप्रवृत्तिरिति भाव: तेन विनाशुक्तौ रजतत्वप्रकारकज्ञानेनविनाशुक्तौप्रवृत्ति: रजतार्थिप्रवृत्ति:। तत्रापीति। प्रामाण्यस्थलेऽपीत्यर्थ:। रजतत्वेति। पुरोवर्त्तिनीष्टतावच्छेदकासंसर्गाग्रहस्येव हेतुत्वादित्यर्थ: नत्विष्टतावच्छेदकप्रकारकज्ञानस्येतिभाव:। अविशेषादिति। कारणविशेषएवहि कार्य्यविशेषेनियामक: तथाच तदविशेषात्कथं प्रवृत्तेसम्वादित्वविसम्वादित्वनिर्व्वाह: मन्मतेच प्रवृत्तिसामान्ये इष्टतावच्छेदकप्रकारकज्ञानत्वेन सम्वादिप्रवृत्तिम्प्रति इष्टतावच्छेदकप्रकारकप्रमात्वेनविसम्वादिप्रवृत्तिम्प्रतिच इष्टतावच्छेदकप्रकारकभ्रमत्वेन हेतुत्वमित्यन्यथाख्यातिसिद्धिरिति भाव: सम्वादिनीविषयसम्वादिनीअवाधितविषयेति यावत् एवं विसम्वादिनी वाधितविषयेत्यर्थ:। तदवतीति। सत्यरजतस्थले रजतत्ववतिरजतत्वासंसर्गाग्रहस्य विद्यमानत्वात्सम्वादि प्रवृत्ति: शुक्तिरजतस्थलेतु रजतत्वाभाववतिरजतत्वासंसर्गाग्रहस्य विद्यमानत्वाद्विसम्वा-

च्छेदकरजतत्वस्यासंसर्ग्गाग्रहात् अथ रजतप्रकारकप्रवृत्तौ रजतत्वप्रकारकज्ञानं प्रमास्थले कारणं क्लृप्तम् तथाच कथं तेनविनाशुक्तौप्रवृत्तिरस्यादिति चेन्न तत्रापि रजतत्वासंसर्ग्गाग्रहस्यहेतुत्वात् अन्यथासंसर्ग्गाग्रहस्याविशेषात् क्वचित्संवादिनी प्रवृत्तिः क्वचिद्विसंवादिनीति कुतोनियम इति चेन्न तद्वति तत्संसर्ग्गाग्रहस्य तत्प्रकारकतत्सम्वादिन्यां तदभाववति तदसंसर्ग्गाग्रहस्य तत्प्रकारक विसम्वादिन्यां प्रवृत्तौ तुत्वात् अथोच्यते लाघवाद्रजतत्व संसर्ग्गग्रहो रजतत्वप्रकारकप्रवृत्तौ हेतुर्न्न तु रजतत्वासंसर्ग्गाग्रहो गौरवात् नच शुक्तौ तदसम्भवः विशेषणज्ञानं विशेष्येन्द्रिय

दिनीप्रवृत्तिः अतएव सम्वादिप्रवृत्तौ अविद्यमानासंसर्ग्गाग्रहः विसम्वादिप्रवृत्तौ तु विद्यमानासंसर्ग्गाग्रहो हेतुरितिगायन्ति अविद्यमानो योऽसंसर्ग्गस्तदग्रहः विद्यमानोयोऽसंसर्ग्गस्तदग्रह इतिच तदर्थोऽवसेयः। लाघवादिति। इष्टतावच्छेदकासंसर्ग्गाग्रहत्वापेक्षया कारणतावच्छेदकलाघवात् इष्टतावच्छेदकप्रकारकज्ञानमेव रजतत्वप्रकारकप्रवृत्तत्वौ हेतुरित्यर्थः एतेन तद्धेतोरितिन्यायोऽपि परास्तः अवच्छेदकलाघवेनतन्न्यायस्याप्रयोजकत्वात्। अनुमितौ परामर्शवदिति । तदसम्भवः रजतत्वसंसर्ग्गाग्रहासम्भवः समाधत्ते । विशेषणेति। अत्रापि भ्रमस्थलेऽपि तयोः शुक्तिरजतत्वयोः। असंसर्ग्गाग्रहश्चेति। सच दोषाधीनइति भावः। रजतत्वेन्द्रियेति । पुरोवर्त्तिनिरजतत्वाभावेन संयुक्त समवायरूपसन्निकर्षाभावादित्यर्थः। कथमिति। तत्प्रकारकम् रजतत्वप्रकारकन्तत्प्रकारकमिति तु प्रकृताभिप्रायेण सन्निकर्षस्य सामान्यतः रजत्वप्रत्यक्षे एव हेतुत्वादित्यवधेयम् । सन्निहितमिति । प्रत्यक्षंहिद्विविधं लौकिकमलौकिकञ्च प्रकृतसंयुक्तसमवायरूप लौकिकसन्निकर्षाभावाल्लौकिक प्रत्यक्षविरहेऽपि ज्ञानलक्षणारूपालौकिकसन्निकर्षसत्वादलौकिकप्रत्यक्षे वाधकाभाव इति भावः। रजतत्वेति । शुक्तौ रजतत्वप्रकारकं प्रत्यक्षमित्यर्थः तच्चैव शुक्तौ रजतत्व प्रकारकप्रत्यक्ष एव। तत्प्रकारिकेति । शुक्तौ रजतत्वप्रकारिकाप्रवृत्तिरित्यर्थः प्रवृत्तौतु इष्टतावच्छेदकप्रकारकज्ञानत्वेन हेतुता-

सन्निकर्षस्तयोरसंसर्गाग्रह इत्येवहिविशिष्टज्ञाने हेतुः । अस्ति चात्रापि विशेषणस्य रजतत्वस्य ज्ञानं विशेष्यशुक्तीन्द्रियसन्निकर्षस्तयोरसंसर्गाग्रहश्च अथ रजतत्वेन्द्रियसन्निकर्षाविरहात्कथं तत्प्रकारकं प्रत्यक्षमिति चेत् सन्निहितं यत्र रजतं तत्र संयुक्तसमवायस्यान्यत्रज्ञानस्य सन्निकर्षस्य सत्त्वात् ज्ञानस्य सन्निकर्षत्वे किंमानमिति चेत् रजतत्वप्रकारकप्रत्यक्षमित्यवेहि तत्रैव किंमानमिति चेत् तत्प्रकारक प्रवृत्तिरिति सङ्क्षेपः ॥ इति श्रीतार्किक श्री जानकीनाथभट्टाचार्य्य विरचिता न्यायसिद्धान्तमञ्जरी समाप्ता ॥

याव्यवस्थापितत्वादिति भावः इदं रजततया जानामीत्यनुव्यवसायोऽपि शुक्तिगोचररजतत्वप्रकारकप्रत्यक्षसाधकोऽवसेय इति ॥

अतिकर्कशतर्के यत्सूक्ष्मं स्फुरितं मम ।
सिद्धान्तमञ्जरीपदद्वन्द्व वरस्यैतद्विजृम्भणम् ॥ १ ॥
धीमता विश्वनाथेन काश्यां समुदपादि यः ।
तस्य श्रीकण्ठकृतिनः कृतिः कलयतां मुदम् ॥ २ ॥

विश्वनाथात्मजदीक्षित श्रीकण्ठ शर्म्म बिरचिता
प्रकाशाभिधा सिद्धान्तमञ्जरी दीपिका
समाप्ता ॥